

Міністерство освіти і науки України
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 9

Кіровоград – 2005

ББК 63
Н 34
УДК 93

Наукові записки. – Випуск 9. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 332 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- 1. Житков О.А.** – кандидат історичних наук, доцент
(відповідальний секретар).
- 2. Казьмирчук Г.Д.** – доктор історичних наук, професор.
- 3. Моця О.П.** – доктор історичних наук, професор, член–
кореспондент НАН України.
- 4. Парсамов С.С.** – доктор історичних наук, професор.
- 5. Рафальський О.О.** – доктор історичних наук, професор.
- 6. Троян С.С.** – доктор історичних наук, професор.
- 7. Філоретов В.М.** – кандидат історичних наук, доцент
(відповідальний редактор).

Друкується за рішенням Вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол №4 від 28.11.2005 р.)

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Авторський стиль повністю збережено. Рукописи не повертаються.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

АРІСТИД БРІАН І ПАРИЗЬКА МІЖСОЮЗНИЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1921 Р.

Б.О. АЧКІНАЗІ

Арістид Бріан (1862 – 1932) один з видатних політиків французької Третьої республіки, увійшов в історію як миротворець і пацифіст, один із прихильників пан'європейського руху 20-30-х рр. ХХ ст. У січні 1921 р., коли міжнародні позиції Франції погіршилися внаслідок фактичного розпаду Антанти, неврегульованості близькосхідних проблем, пов'язаних з кемалістською революцією в Туреччині, і, особливо, загострення відносин з Німеччиною, чий правителі постійно саботували сплату репарацій, він очолив свій сьомий кабінет. Першочерговим завданням в цих умовах стало примушення Німеччини до виконання економічних зобов'язань, накладених на неї мирним договором 1919 р. і здійснення роззброєння, від чого залежали стабілізація французького господарства і збереження домінуючих позицій країни у післявоєнній Європі. Міжсоюзницька конференція, відкриття якої було призначено на кінець січня 1922 р. у Парижі, мала на меті розглянути і запропонувати конкретні шляхи до розв'язання цих проблем. В цілому вона мала проміжне значення у потоці заходів, які здійснювалися у першу повоєнну добу державами-переможницями заради реалізації власних стратегічних завдань. Але саме тут А.Бріаном були започатковані підходи, які згодом принесли йому славу миротворця, прихильника справжнього примирення з Німеччиною.

Цей аспект багатогранної діяльності А.Бріана не знайшов належного висвітлення в літературі. Серед дослідників пануючою залишається думка, що зрушення в його зовнішньополітичних поглядах на німецьке питання відбуваються пізніше, з другої половини 20-х рр., коли він ознайомився з творами відомого австрійського пацифіста, автора одного з перших проектів європейського союзу Р.Куденхове – Калергі [1, 46-47]. Так, письменник і публіцист Ж.Шабан, в апологетичній праці «Арістид Бріан, батько Європи» (1973), багато говорить про пацифістські погляди свого героя, проте не досліджує їх становлення та еволюцію. Він лише констатує висновок, зроблений Бріаном після війни, що «не слід очікувати повернення до звичайного ходу подій», а тому треба шукати інші шляхи для досягнення порозуміння з Німеччиною [2, 200]. У свою чергу відомий історик Е.Боннефу писав, що в період інвеститури 1921 – 1922 рр. А.Бріан намагався примусити Німеччину до виконання версальських зобов'язань, а до пан'європейських ідей звернувся пізніше, після невдалої рурської акції свого наступника Р.Пуанкаре [3, 224]. Аналогічні думки висловлював і

один з представників французької школи істориків-міжнародників Ж.Барьєті. Зокрема він відзначав, що еволюція поглядів Бріана на характер європейських процесів і франко – німецькі відносини відбувається лише з середини 20-х рр., в останні сім років його політичної кар'єри, коли він беззмінно посідав пост міністра закордонних справ. [4, 157]

Виходячи з цього в статті аналізується діяльність А.Бріана на Паризькій міжсоюзницькій конференції 24–30 січня 1921 р. під кутом формування нових підходів до розв'язання репараційного, та інших складних питань тогочасного міжнародного життя. З'ясування еволюції його поглядів на характер європейських проблем дозволяє краще зрозуміти вади післявоєнної (Версальської) системи і специфіку негараздів у франко–німецьких відносинах, які згодом зумовили національну катастрофу Франції.

А. Бріан, як голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ, очолив французьку делегацію на міжсоюзницькій конференції, яка відкрилася 24 січня 1921 р. на Ке д'Орсе (набережна Сени, де розташовано Міністерство закордонних справ Франції). В ній також брали участь представники Великобританії, Італії, Бельгії та Японії. Паризька зустріч стала прелюдією до дуже важливої міжсоюзницької конференції, що мала відбутися у лютому цього ж року в Лондоні, на якій передбачалось розглянути питання про остаточну суму німецьких платежів.

Тільки–но затверджений на посту голови уряду, А. Бріан увійшов у дуже складний переговорний процес з німецького питання. Проблема полягала у тому, що керівниками Веймарської республіки не виконувалися резолюції союзницьких конференцій. Загальна міжнародна ситуація і конкретні аспекти післявоєнного врегулювання примушували союзників військової доби вдатися до скликання все нових конференцій з метою створення більш–менш діючого механізму виконання версальських рішень. Головною причиною зустрічі у Парижі стали зафіксовані міжнародними контрольними комісіями в Берліні численні порушення німецьким урядом зобов'язань, що витікали із статей мирного договору і резолюцій попередніх конференцій в Булоні і Спа.

Формально уряд міг би з 1 січня 1921р. вимагати застосування передбачених в Спа санкцій. Однак А. Бріан вважав за краще продовжити обговорення репараційних питань з союзниками. В урядовій заяві підкреслювалося, що така поміркованість і виваженість мусять розцінюватися як вияв доброї волі і прагнення до узгоджених дій, але в рамках реалізації невід'ємних прав Франції [5, 23-24].

Вже на першому засіданні конференції союзники висунули свою схему сплати репарацій. Згідно цієї схеми Німеччина мусила сплачувати щорічні внески: перші два роки – по 2 млрд., наступні два роки – по 3 млрд., потім ще три роки – по 4 млрд., наступні три роки – по 5 млрд., а потім ще 31 рік, що залишався – по 6 млрд. зол. марок. Усього, таким

чином, вона повинна була сплатити з 1921 по 1962 рік 226 млрд. зол. марок [6, 215]. (Золота марка в цей період складала 50 паперових франків, чи 14 паперових марок).

У свою чергу французькі представники в міжнародній репараційній комісії, яку очолював Р. Пуанкаре, і на союзницькій конференції у Парижі домоглися прийняття рішення, що усі надходження німецьких митниць загалом, усе надбання країни є гарантією виконання репараційних зобов'язань. У випадку ухилення керівників Веймарської республіки від виконання ухваленої на конференції резолюції щодо суми і графіку репараційних виплат, комісія отримувала право конфіскувати усі надходження від митниць і навіть взяти під свій контроль управління ними.

Після оголошення офіційного комюніке А. Бріан на зустрічі з представниками преси заявив, що головною метою його діяльності було об'єднати претензії союзницьких кредиторів Німеччини із...можливостями економічного процвітання рейху. Дієвим засобом такого об'єднання, вважав він, було б, крім встановлення контролю над митницями, введення такси на німецький експорт [7]. Таким чином, на конференції А. Бріан задекларував підходи до стягування репарацій, які майже цілком збігалися із програмними настановами французьких правих сил, що виходили з принципу «боші за все заплатять» [8].

Рішення міжсоюзницької конференції викликали бурхливі протести в Німеччині. Міністр закордонних справ В.Сіммонс виступив з протестом. Він заявив, що величезний борг, накладений на Німеччину, призведе лише до нового загострення ситуації в країні і до нового виступу крайніх сил. Це примушувало союзників корегувати підходи до вирішення репараційної проблеми. В правлячих колах Англії, Італії, Бельгії розповсюджувалася думка – для того, щоб стягувати репарації, треба спочатку створити умови для їх виплат. Проте у Франції праві були глибоко переконані, що німецькі можновладці мають можливості і ресурси, щоб розрахуватися за збитки, спричинені війною, яку вони і розв'язали. Коли Сіммонс наголосив, що загальна сума платежів не може перевищувати 30 млрд. зол. марок, в лавах «правої» активізувалися противники будь-яких поступок німцям. Вибух пристрастей викликало і те, що Сіммонс зауважив, що ця сума може бути сплачена лише у випадку, що Верхня Сілезія залишиться за Німеччиною, і вона придбає право відновити свою міжнародну торгівлю. Справа у тому, що на березень 1921 р. був призначений референдум у Верхній Сілезії і берлінський уряд намагався застосувати усі можливі заходи, щоб примусити місцеве польське населення висловитися на користь повернення області Німеччині. Тут розгорнули діяльність праворадикальні націоналістичні елементи, які вдалися до терористичних актів. Почастішали вбивства політичних суперників з польського середовища і напади на представників французьких місій і спостерігачів.

Прем'єр–міністр змушений був рахуватися з ситуацією, що склалася. У листі, відправленому ним 29 січня, керівнику германської делегації фон Матіусу (Ерцбергеру) попереджувалося про санкції, які з'явилися б у випадку подальшого нехтування Німеччиною своїми зобов'язаннями. [9, 63-64]

Отже, з одного боку керівник французької делегації досить вперто відстоював вимоги, що поділялися урядовою більшістю. Проте впадало у вічі те, що, одночасно він виступив з ініціативою придивитися, наскільки реально Німеччина спроможна робити репараційні внески. Неординарним явищем в політиці А. Бріана було те, що інтенсивні переговори з репараційних, фінансових, економічних питань, питань роззброєння тощо він намагався перевести у площину постійного діалогу з метою утворення клімату довіри і досягнення реальних домовленостей. Такі підходи з великою насторогою і недовірою сприймалися в таборі правих партій. Напівофіційний друкований орган «Тан», який в цей період орієнтувався більше на оточення президента А. Мільєрана і таких впертих прихильників «інтегрального виконання» мирного договору в таборі французьких можновладців, як Л. Барту, М. Баррес, Л. Марен, Р. Пуанкаре відзначав, що Бріан шукає шляхи до «примирення» позицій двох держав і створення умов, за яких Німеччина виявилась би здатною розрахуватися з репараційними боргами. На думку правих, це було великою поступкою німецьким урядовцям, ілюзією відносно їх справжніх намірів. «Тан» з цього приводу зазначав, що головним завданням Паризької конференції було «викликати довіру союзників до Німеччини з метою сприяння економічному піднесенню рейха»[10]. Навіть в оточенні Бріана поширювалося невдоволення результатами політики прем'єра. Під час обговорення підсумків конференції в палаті у лютому 1921 р. Ш. де Ластейрі («республікансько – демократична згода») заявив в парламенті: «Паризька угода далека від того, щоб бути задовільною». А міністр фінансів П. Думер (майбутній президент з 1924 р.) вважав, що виплата Німеччиною 42 аннуїтетів (щорічних платежів – Б.А.), передбачених Паризькою угодою зовсім не означатиме повної компенсації за заподіяні збитки» [5, 292].

Проти паризьких угод виступив А. Тардье, один з авторів Версальського миру. До цього часу він підготував свою книгу «Мир», в якій виклав офіційну позицію Франції з проблем післявоєнного устрою і всебічно її обґрунтував. Тардье знайшов багато недоліків в діяльності прем'єр – міністра і зробив акцент на його фінансових прорахунках. Він наголосив, що за схемою, накресленою конференцією, на долю Франції припадатиме у франках 1913 р. 71 млрд., тоді як її частка складає 94 млрд. «13 млрд., що ми втрачаємо перетворюються для нас на 8 млрд. щорічних податків», – зауважив Тардье [11].

Праві, піддавши критиці дії кабінету А. Бріана, не залишили осторонь тих політиків і парламентаріїв, хто виступав на підтримку його позиції. Так, під час зборів правих угруповань Республіканської Федерації департаменту Шер, А. Рейбель викривав позицію радикалів і соціалістів, які, за його словами, «своєю підтримкою Німеччини довели, що їх діяльність не узгоджується із почуттями країни, яку вони втратили моральне право представляти». Замість того, щоб «висловлювати жаль з приводу нещастів Німеччини», підкреслював він, перш за все треба зрозуміти, «якщо Франція придушена податками, то це завдяки тому, що Німеччина, яка розв'язала війну, не має бажання, навіть будучи переможеною, сплачувати за спустошення, спричинені нею». Він доводив, що країна опинилася перед альтернативою: чи дозволити Німеччині «діяти так, як їй буде зручно й тоді ми мусимо шукати власні кошти», чи «шляхом примушення домогтися від неї цілковитого виконання зобов'язань» [12].

Ще у 80-х рр. ХХ ст. сюжетів парламентських дискусій навколо репараційної проблеми і підсумків Паризької конференції 1921р. торкався російський історик В.П. Вікторов в монографії, присвяченій партії радикалів і в статті «Політика французьких радикалів і радикал-соціалістів в уряді А. Бріана» [13]. В цих працях, з урахуванням кон'юнктури часу, він не уникнув тенденційних оцінок, хоча, в цілому, вірно відобразив підходи «правої», та їх відмінність від позиції радикалів. Зокрема він відмітив: «Націоналісти типу Р. Пуанкаре і А. Тардьє не хотіли нічого чути про послаблення Німеччині. Вони вимагали цілковитого задоволення французьких претензій, не враховуючи ні думки союзників, ні становища переможеного противника». Щодо радикалів, то «вони вважали, що Франція мусить діяти у повній згоді з союзниками і що її репараційні претензії повинні бути розумними і ураховувати реальну платоспроможність Німеччини». «Радикали посідали іншу позицію, ніж їх колеги справа, коли вставало питання, як примусити Німеччину платити ефективно», – справедливо відзначав дослідник [14, 9-10].

Проте далі історик намагався довести, що коли після агресивного дводенного виступу А.Тардьє в палаті кабінет Бріана «захитався», на допомогу йому прийшли радикали [14,10]. З цього приводу слід зауважити: дійсно, несумісність позицій з німецького питання ставало вододілом, який відрізняв правих від поміркованих і лівих. Цей вододіл пролягав у площині методів і способів реалізації французьких вимог. Праві, Р. Пуанкаре, А. Тардьє, Л. Барту, М. Баррес та інші, виступали проти будь-яких поступок. Вони наполягали на цілковитому задоволенні французьких претензій, не ураховуючи, насправді, ні думок союзників, ні становища переможеної Німеччини. Р.Пуанкаре перетворив вимоги негайної окупації Руру з метою «поставити Німеччину на коліна» і

примусити її виконувати рішення репараційної комісії на гасло своєї кампанії за усунення Бріана з посади прем'єр-міністра [15, 44].

Помірковані і лівореспубліканські угруповання (радикалів, радикал-соціалістів) заперечували необмеженим претензіям партій правлячого Національного блоку. Вони робили акцент на необхідності спільних дій з союзниками у розв'язанні проблем післявоєнного врегулювання, зокрема і німецького питання. Е. Еррію, Ж. Кайо, П. Пенлеве, Е. Даладьє та ін. доводили що сума репарацій дійсно повинна компенсувати збитки у війні, проте одночасно, ураховувати реальну платоспроможність Німеччини.

Разом з тим говорити про кардинальні розбіжності в позиціях прем'єр-міністра і поміркованих, з одного боку, та їхніх опонентів з правого табору, з другого, було б передчасним. Твердий тон по відношенню до Німеччини був притаманний переважній більшості французьких політиків. В головному питанні – примушенні її до виконання рішень міжсоюзницьких конференцій, помірковані і лівореспубліканські угруповання виступали спільно з більшістю палати, хоча це не відміняло суттєвих відмінностей у підходах. В друкованому органі осередку радикалів департаменту Рона, звідки, до речі, у парламент був обраний голова виконкому партії Е. Еррію, повідомлялося: «Елементарна справедливість вимагає, щоб Німеччина сплачувала нам. Ми зробили все, щоб переконати її сплачувати свій борг. І якщо Німеччина не прислуховується до голосу розуму і справедливості, тим гірше для неї. Коли усі засоби примирення вичерпані, треба, нажаль, вдатися до примушення. У Лондоні Бріан може поводитися твердо, уся країна з ним» [16].

Таким чином, головними в політичному світі залишалися вимоги виконання Німеччиною своїх зобов'язань. В політичних колах вважали, що паризька зустріч союзників у січні 1921 р. є лише кроком до цілковитого розв'язання репараційного питання. В країні поширювалися настрої, що наступна міжсоюзницька конференція в Лондоні мусить зафіксувати остаточну суму репарацій і визначити способи і термін німецьких платежів. Тому при всій критиці, якій праві піддали дії уряду, питання недовіри кабінету під час парламентських дебатів з підсумків конференції у лютому 1921 р. ще не порушувалися.

Документи свідчать, що А.Бріан вже під час Паризької конференції у січні 1921 р. усвідомив безперспективність силового тиску на Німеччину. Проте, змушений заради збереження влади йти на поступки партіям Національного блоку, він вдався до жорсткої риторики, і навіть пообіцяв палаті «узяти Німеччину за комір» [5, 21].

Ще більш впертою виявилось протистояння А. Бріана та його кабінету з парламентською більшістю з питань роззброєння. Інтенсивний «обстріл» прем'єра депутатським корпусом «правої» і пресою не припинявся.

Прем'єр – міністр був змушений робити досить жорсткі заяви і постійно нагадувати про застосування санкцій [9, 68].

Загалом роззброєння Німеччини розглядалося однією з головних гарантій безпеки. За умовами Версальського договору за нею залишався сотисячний рейхсвер. На Паризькій мирній конференції 1919 р. була прийнята пропозиція Д. Ллойд Джорджа – формування німецьких збройних сил на засадах рекрутського набору, як професійної армії чисельністю в 96 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів. На відміну від нього, маршал Ф.Фош спочатку пропонував обмежити німецьку армію двома сотнями тисяч вояків, які набиралися б за загальною військовою повинністю строком на один рік. Передбачалася ліквідація великого генерального штабу, військових училищ та інших військових закладів. Німеччині заборонялося мати важку артилерію, танки і авіацію. Вона мала задовольнитися 288 польовими гарматами. Договір суттєво обмежував військово-морські сили незначною кількістю сторожовиків і заборонив мати підводні човни.

Повсюдно заборонялося виробництво військової техніки, за винятком заводів, які отримували дозвіл з боку союзників [17, 45-53].

Крім того наголошувалося, що роззброєння Німеччини є прелюдією до загального роззброєння (Ст.8 Договору, Пакт Ліги Націй і початок частини V Договору.) За зауваженням Ж.– Б. Дюрозеля, «подавати роззброєння в такий спосіб було не дуже вдалим вирішенням, оскільки так можна було виправдати можливе переозброєння Німеччини» [18, 14].

Ще напередодні паризької конференції за дорученням урядів воєнні експерти склали перелік найбільш одіозних порушень Німеччиною її зобов'язань і запропонували «ефективні» міри примушення. Каталізатором активності у цій сфері стали події промонархічного капівського путчу у березні 1920р. в Німеччині. Підкреслювалося, що роззброєння є найважливішим розділом Версальського договору, від реалізації якого залежатиме гарантії безпеки. Передбачалося здійснити його «в різних формах» припинити постачання воєнних матеріалів Німеччині і заборонити їх виготовлення на німецькій території, виробництво воєнної амуніції на підприємствах, які мали на це дозвіл союзників, не повинно було перевищувати потреби рейхсверу; розпуск усіх воєнізованих організацій і формувань, під якими б приводами вони не створювалися. В урядовій декларації однозначно підкреслювалося: питання роззброєння залишаються насправді найболючими питаннями безпеки, а від виконання мирного договору залежить «життя країни» [19].

На конференції А.Бріан і члени делегації вперто відстоювали тезу, що усі статті і пункти мирного договору і резолюції послідуєчих конференцій повинні виконуватися «без зволікань і ухилень», «під загрозою санкцій», здатних забезпечити їх реалізацію. Врегулювання цих питань «до нашої цілковитої сатисфакції», підкреслювалося у звіті прем'єр–міністра палаті,

конференція доречно пов'язала із вирішенням проблеми репарацій [5, 68]. Заслугою діяльності французької делегації на конференції глава кабінету вважав те, що вона довела «союзним націям», що проблема репараційна і проблема роззброєння є не лише фінансовою чи воєнною, а вони є «політичними», а тому розв'язувати їх потрібно узгодженими спонукальними рішеннями усіх зацікавлених сторін [9, 68].

Політика збереження за будь-яку ціну союзницьких відносин з Великобританією стала головним поштовхом до нападок на прем'єра в палаті. За слушним зауваженням представника соціального католицизму Ж.Хоога, «інтернаціональні ідеї, як і соціальні ... не сприймалися легко у свідомості більшості» [20, 121].

Під час парламентських дебатів у лютому 1921р. представники «правої» – Л. Барту, Л. Марен, Ж. Бартелемі, Ж. Боннефу, Ш. де Ластейрі закидали прем'єр – міністру, що курс на «примирення» розцінюється в Німеччині як «поступка» і лише зміцнює обструкцію договору з боку реваншистських сил. Крім того Ш. де Ластейрі зауважив у промові 9 лютого, що «з фінансової точки зору паризька угода далека від того, щоб задовольнити вимоги Франції». Наступного дня в палаті Л. Барту підняв голос проти «помірної» і «слабкої» політики прем'єр-міністра. Звертаючись до нього, він адресував риторичне запитання, яке містило в собі негативну відповідь: «В обмін на що ми виступаємо посміховиськом у світі і втрачаємо довіру наших прибічників? Чи домоглися ми паризькою угодою виконання зобов'язань Німеччиною, якихось нових санкцій, чи демобілізації німецької армії?» [5, 292-293].

В притаманному їм дусі звинувачення Бріана у «зрадництві» виступили монархісти з Аксьйон франсез Б. д'Ассон і Л. Доде [5, 293-294].

Цей бріанівський «інтернаціоналізм» початку 20-х років у розв'язанні німецького та інших міжнародних питань розглядається французькими істориками, навіть ліберальними, більше як підлаштування під чужу позицію, ніж курс, який дійсно міг би сприяти розрядці і примиренню. Так Ж. – Б.Дюрозель відзначав: «По суті політика примирення набагато більше відповідає його (Бріана – Б.А.) темпераментові. До того ж вона має очевидну перевагу. Це така сама політика, як та, що її проводить британський уряд Ллойд Джорджа. На думку Бріана краще пожертвувати кількома перевагами, що їх надав Версальський договір і зберегти франко-англійську дружбу». Він же зауважив, що саме на період правління А. Бріана припадають найбільш обструкціоністські заходи веймарської коаліції: «Рік 1920 і початок 1921-го були позначені енергійним опором Німеччини стосовно всіх умов договору і найперше – стосовно репарацій» [18, 54,18]. А тому, за логікою фахівця витікало, що діяти треба було більш рішуче та ефективніше.

Нам уявляється, що Бріан змушений був не стільки підлаштовуватися під позицію Британії, скільки тверезо оцінювати силу Франції та реальну

обстановку в Європі і Німеччині. Бріанівський реалізм та «інтернаціоналізм», тобто намагання заручитися підтримкою союзників військової доби і Ліги Націй, сприймалися правими як поступки, що ведуть до посилення обструкції берлінських властей. В таборі Національного блоку існували думки, що союзники військової доби – Англія, США, Італія все більш схилиються у бік заохочення німців до опору французьким вимогам.

Все ж таки під час голосування в палаті з приводу «генеральної» політики кабінету у зв'язку з підсумками Паризької міжсоюзницької конференції «за» висловились 363 депутати, проти – 114 [5, 323]. Число противників політики «примирення» залишалось великим. За зауваженням «Фігаро», це означало поглиблення розколу в політичних колах і посилення конфронтації уряду «з найчисельнішим сектором палати» [11].

Таким чином, під час роботи Паризької міжсоюзницької конференції січня 1921 р. А.Бріан, залишаючись на платформі урядової більшості, намагався, разом з тим, знайти точки дотику з союзниками і представниками веймарської коаліції на предмет врегулювання репараційного питання і здійснення роззброєння. Проте свій курс на примирення з переможеним ворогом, ураховуючи сильні антинімецькі настрої, що існували в країні і в політичних колах, він подавав в оболонці жорстких вимог виконання репараційних зобов'язань і роззброєння. Разом з тим, на відміну від ортодоксальних правих, Бріан шукав можливості для порозуміння з німцями. Французький прем'єр вже під час січневої зустрічі в Парижі фактично солідаризувався з позицією англійської сторони та поміркованих французьких партій (радикалів, республіканських соціалістів), що треба ураховувати реальну платоспроможність Німеччини та її становище на світових ринках перед тим, як висувати вимоги неухильного виконання Версальського договору. Саме ці елементи ідеології та політичної практики прем'єр-міністра викликали шалену протидію з боку правих, що через рік зумовило його відставку. Перші непослідовні кроки А.Бріана на шляху досягнення примирення з Німеччиною, зроблені в ході політичного протистояння 1921 р., згодом були реалізовані в серії пацифістських домовленостей з керівництвом Веймарської республіки (Локарнські угоди і Рейнський гарантійний пакт 1925 р.). Певною мірою вони пом'якшили конфронтацію двох великих західних країн, проте в силу вад Версальської системи опинились не в змозі стати на заваді німецького реваншизму, який набув всеохоплюючого характеру за часи нацизму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хлебникова Е.А. Проекты создания союза европейских государств во французской палате депутатов (1929 – 1930) // Французский ежегодник. 1983. – М., 1985.
2. Chabannes J. Aristide Briand le Père de l'Europe. – P., 1973.

3. Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – Т.ІІІ. L'Après – guerre 1919 – 1924. – P., 1959.
4. Bariéty J. Briand Aristide // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX-e siècle. Publ. sous la dir. de J. – F. Sirinelli. – P., 2003
5. Annales de la Chambre... Sess. ord. de 1921. – Т.І. – Part.І. – P., 1921.
6. История дипломатии. – Т.3. – М., 1965.
7. Le Matin. – 1921. – 30 Janvier.
8. „Бош” (le boche) – презирлива кличка німців.
9. Achille E. Aristide Briand. Discours et écrits de politique étrangère. – P., 1965.
10. Le Temps. – 1921. – 3 Février.
11. Le Figaro. – 1921. – 3 Février.
12. Le Temps. – 1921. – 22 Février.
13. Див.: Викторов В.П. Политика французских радикалов и радикал–социалистов (1919 – 1926гг.). – Ростов-на-Дону, 1984; його ж: Политика французских радикалов и радикал–социалистов в правительстве А. Бриана (янв.1921 – янв.1922 года) // Актуальные проблемы новейшей истории Франции. Межвуз. сб. научн.тр. – Грозный, 1980.
14. Викторов В.П. Политика французских радикалов и радикал-социалистов в правительстве А. Бриана...
15. Laroche J. Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913 – 1926. – P., 1975.
16. Le Progrès de Lion. - 1921.- 13 Février.
17. Traité de paix entre les puissances alliés et assosiés et l'Allemagne et protocole signé le 28 Juin 1919. – P., 1919.
18. Дюррозель Ж. – Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
19. Le Temps. – 1921. – 22 Janvier.
20. Hoog G. Vingt années d'histoire politique (1906 – 1925). La Démocratie et la paix. – P., 1928.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачкиназі Борис Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ У 1980-Х РОКАХ

О.І. БАБАК

Республіка Польща в 1990-х роках зуміла побудувати відкрите громадянське суспільство, забезпечити відносно високі темпи економічного розвитку й успішно інтегруватися в європейську і світову спільноту. Польська “Солідарність” заклала фундамент польського національного відродження, внесла вагомий внесок у визначення зовнішньої політики й економічної стратегії III Речі Посполитої.

У серпні 1980 р. у Польщі організаційно оформилась нова професійна спілка “Солідарність”. Проект її статуту запропонував Ян Ольшевський, а назву – Кароль Модзелевський. Вона масово залучила на свій бік робітників, які досі вважалися безродільною соціальною базою комуністів.

Керівництво спілки на чолі з Лехом Валенсою кинуло виклик існуючому тоталітарному режиму, відверто заявивши про перехід до боротьби за політичну владу. В економічній сфері програма наймасовішої профспілки передбачала запровадження ринкової економіки та самоврядування, що суперечило принципам директивного соціалістичного планування.

Залежні від Радянського Союзу у військово-політичному й ідеологічному відношенні, східноєвропейські країни вели боротьбу проти тоталітаризму. На відміну від народів Центрально-Східної Європи, які мали власну державність і де збереглися інститути громадянського суспільства, в Україні антикомуністичний рух придушувався у зародку або перемирювався з національно-визвольним при домінуванні останнього.

У 1980-і роки польська «Солідарність» була найвпливовішою опозиційною організацією в країнах так званої «соціалістичної співдружності» і становила для неї найбільшу небезпеку. Радянське керівництво вимагало від ПОРП запровадження військового стану і розправи над опозицією. Щоб не допустити поширення опозиційного руху, лідери ЧССР і НДР Г. Гусак і Е. Хонеккер закрили кордони своїх країн з Польщею. Побоюючись несприятливого для «співдружності» розвитку подій та інтернаціоналізації їхніх масштабів, польські керівники при підтримці СРСР ввели у Польщі в грудні 1981 р. військовий стан.

Запровадження воєнного стану стало несподіванкою для опозиції. Арешти, інтернування ускладнювали налагоджування зв'язків між опозиціонерами. Лідери «Солідарності» невпинно шукали союзників у самій Польщі і за кордоном. Польська опозиція підтримувала зв'язки з чехословацькими та угорськими дисидентами. Офіційна влада країн соціалістичного табору намагалася замовчувати авторитет «Солідарності», у той час як опозиція використовувала кожний сприятливий момент для інформаційного прориву. В українському самвидаві та виданнях за кордоном друкувалися статті, які закликали до акцій громадянської непокорності та виходу із СРСР [1, 243]. Члени Української правозахисної групи «Гельсінкі» у своєму вітанні [2, 632-634] з нагоди першої річниці створення вільних профспілок у Польщі наголошували, що «Солідарність» стала могутньою суспільною силою і здатна розв'язувати актуальні проблеми сучасності.

На початку воєнного стану виступи «Солідарності» проти влади були спонтанними. Страйки, маніфестації охоплювали різні регіони країни, але сили правопорядку швидко їх придушували. Відбудувавши свої структурні підрозділи, представники регіонів в квітні 1982 року утворили Тимчасову координаційну комісію «Солідарності». Головними формами боротьби з режимом ТНК вбачала засоби масового протесту, створення комітетів соціальної допомоги, поширення інформації [2,633]. Стверджуючи попередні постулати декларація «Підпільне суспільство» (1982р.), закликала населення до громадської активності, до створення

«паралельних» суспільних структур, що спиратимуться на громадську ініціативу і протистоятимуть державному апарату. Організація «паралельних» демонстрацій, бойкотування офіційних заходів, поширення підпільної преси, організація нелегальних лекцій і навчання стали результатами нового типу руху опору – пасивного або культурного. Польські дисиденти прийшли до висновку, що громадянське суспільство є необхідною передумовою для економічних і політичних змін в державі. Формування незалежної суспільної свідомості, підготовка генерального страйку, економічна боротьба необхідні тактичні методи для створення громадянського руху опору, який в майбутньому спричинить ізоляцію владних структур і сформує «альтернативне суспільство».

Проте влада не мала наміру втрачати політичну ініціативу в державі. Потрібно було рятувати ПОРП перед наступом “Солідарності”, авторитет якої невпинно зростає. Відповідно до вказівок ЦК КПРС, у 1982 р. в 12 воеводств Польщі були направлені групи партійних працівників на чолі з секретарями обласних комітетів партії. Ці візити використовувались для надання допомоги у зміцненні організаційних структур ПОРП та у її протистоянні з опозицією. Постанова ЦК “Про план зв’язків КПРС з комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн на 1982 – 1983 роки” і аналогічні постанови, прийняті кожні наступні два роки, поки в східноєвропейських країнах залишався тоталітарний режим, ставили перед комуністами особливо відповідальні завдання щодо тісних економічних та міжпартійних зв’язків [3, 113].

Правлячі комуністичні партії країн соціалістичного табору, навіть після проголошення в СРСР у квітні 1985 р. курсу на перебудову, фактично вороже поставилися до гасла докорінного оновлення суспільства і всіма доступними засобами намагалися не допустити поширення правди про польську “Солідарність”. В результаті нелегального статусу, постійних переслідувань в середині 1980–х років «Солідарність» займала непевну позицію в польському суспільстві [4, 262]. Це дало польським провладним фракціям сподіватися на занепад опозиційної «Солідарності». Особливо великих зусиль до цього докладали в Радянському Союзі.

Якщо в організаційному відношенні «Солідарність» зіткнулася з певними труднощами розвитку, то на міжнародній арені її авторитет зріс. З лідерами «Солідарності» зустрічалися Д. Буш – віце-президент США, М. Тетчер – прем’єр-міністр Великої Британії. Конгрес США ухвалив рішення надати фінансову допомогу опозиційній «Солідарності». Події у ПНР призвели до появи на міжнародній арені ще однієї лінії боротьби країн соціалістичного табору проти західних країн, які різко засудили дії польського уряду щодо профспілок. Зокрема, бурхливі дискусії з приводу подій у Польщі точилися у Міжнародній організації праці (МОП). Впливова міжнародна організація вважала неприпустимим інтернування профспілкових лідерів у Польщі. Рекомендації МОП організувати

вивчення ситуації у ПНР категорично відкинули представники делегацій країн «соціалістичного табору», кваліфікуючи їх як втручання у внутрішні справи суверенної держави [3,113]. На думку керівників делегації радянської України, скарги на порушення урядом ПНР профспілкових свобод були інспіровані в політичних цілях урядами західних держав, насамперед, США, що засвідчило “активізацію реакційних антисоціалістичних сил” у Міжнародній організації праці.

У польському суспільстві, яке все більше наближалось до революційних змін, обнадійливо зустріли проголошений 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим курс на перебудову. Рішення пленуму ЦК КПРС 1987 р., спрямовані на модернізацію радянської економіки, польські господарники розглядали як визнання доцільності проведення реформ у Польщі. Під час перебування в СРСР, у тому числі в Україні, вони сміливіше ділилися своїми міркуваннями про потреби придбання нових технологій, розширення співробітництва із високорозвиненими західними державами, пошуку нових ринків збуту, що, у свою чергу, вимагало докорінного перегляду мети і засобів економічної та соціальної політики країн соціалістичного табору.

Незважаючи на чисельні внутрішні заходи та потужну допомогу з боку СРСР, особливо у першій половині 1980-х років, перешкодити зміцненню опозиції у Польщі не вдалося. Польська історія винесла вирок тим політичним силам, які були при владі з 1944 р. – якщо вони нездатні ефективно керувати країною, тоді їм слід поступитися місцем іншим політичним лідерам. У червні 1988 р. на VII пленумі Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії перший секретар ЦК ПОРП В. Ярузельський, кажучи про дискусію з питань подальшого розвитку Польщі і шляхів виходу країни з всеосяжної кризи, уперше погодився на проведення “круглого столу” з опозицією [5, 11]. Події в країні стрімко розвивалися і їхньою складовою стало формування першого некомуністичного уряду Польщі, до складу якого ввійшли з 24 членів нового кабінету 12 представників “Солідарності” [5, 51]. У житті Польщі розпочався якісно новий етап. В. Ярузельський погодився працювати із урядом Т.Мазовецького, з яким у нього спільним було прагнення зробити Польщу країною з високим рівнем економіки і добробуту народу. На ділі спрацювала формула відомого польського правозахисника і борця з комуністичним режимом А. Міхника, яку він виголосив на сторінках “Газети Виборчої”: “Ваш президент – наш прем’єр” [6].

1989 рік став переломним для долі Польщі. ПОРП програла парламентські вибори. Колишня правляча коаліція розвалилася, а до влади прийшла “Солідарність”. Під час президентських виборів 1990 р. її лідер Лех Валенса був обраний президентом країни. Ці вибори завершили період комуністичної ери в історії повоєнної Польщі. Ритуальне завершення всього процесу було символічно показовим: лондонські поляки завершили

свою діяльність і привезли до Варшави державні реліквії міжвоєнних часів, і Валенса прийняв посаду з їх рук, а не рук Ярузельського.

На зламі двох десятиліть з політичної карти світу зникла не тільки Польська Народна Республіка, проголошена після Другої світової війни, а й відродилася Річ Посполита, назва якої зафіксувала тяглість польської державності протягом багатьох століть. Поступовий, але невідворотний ненасильницький перехід до нового порядку став можливим завдяки тимчасовому консенсусу між правлячою партією, її союзниками та опозицією, який дістав назву “польської формули” [7].

Таким чином, у Польщі продовжувалися важливіші суспільні перетворення, які засвідчили незворотність обраного понад десять років тому шляху і були підтримані польським суспільством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х - початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших днів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
3. Польська “Солідарність” і Україна. – Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 11. – К., Інститут історії України НАНУ, 2002. – с.111-119.
4. Ротшильд Д., Уїндгфілд Н. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / пер. з англ.. В.Т.Лапицького, С.М.Рябчук. – К.: Мегатайп, 2004.
5. Dudek A. Agonia Peerelu. – Karta. – Warszawa. – 1999.- № 27.
6. Michnik A. Wasz prezydent, nasz premier. – Gazeta Wyborcza. – 1989. – 3 липца.
7. Павлова-Сильванская М. Польская формула. – Литературная газета. – 1989. – 19 июля.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабак Оксана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

РОЗВИТОК ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ І-ІІ РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ У 80-90-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Н.І. БІДЕНКО

Необхідність поліпшення мережі вищих навчальних закладів І-ІІ рівнів акредитації визначається особливостями розвитку сучасної цивілізації, зростанням ролі особистості у демократичному суспільстві, інтелектуалізації праці і швидкого розвитку сучасних технологій, зростаючою роллю і місцем вищої освіти в суспільстві, взаємозв’язком її зі сферою праці, створенням умов для її розвитку. За досліджувальний нами період структура мережі динамічно змінювалася у просторі і часі.

Сучасною тенденцією трансформації системи вищих навчальних закладів є укрупнення мережі вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації через інтеграцію по горизонталі (об'єднання, ліквідація малочисельних) та інтеграцію по вертикалі, яка передбачає включення цих навчальних закладів до складу університетів, академій, інститутів. Це дає можливість більш ефективно реалізувати систему ступеневої освіти, скоротити терміни навчання, зменшити витрати на підготовку фахівців, поліпшити якісну характеристику мережі.

За роки незалежності в системі вищої освіти здійснено ряд радикальних інновацій, які полягали у зміні певних традиційних процедур, технологій та менеджменту доступу громадян до вищої освіти.

Значні зміни відбулися в самій структурі вищої освіти. З 90-х років вища освіта формується за рівнями акредитації вищих навчальних закладів (I-II та III-V) та формами їх власності (державна та недержавна), формами навчання (денна, вечірня, заочна, екстернат), освітніми рівнями осіб, які претендують на здобуття вищої освіти (базова, повна загальна середня освіта, базова вища освіта), освітньо-кваліфікаційними рівнями (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), галузями знань, напрямками спеціальностями та джерелами фінансування підготовки, демографічними та соціальними ознаками осіб, які вступають до вищих навчальних закладів (вік, стать, категорії, які потребують спеціального захисту і претендують на певні пільги тощо). Структура прийому до вищих навчальних закладів за вказаний нами період змінювалася також у просторі та часі.

Головними змінами технологічного та організаційного характеру є:

- надано право вступникам подавати документи у приймальні комісії декількох вищих навчальних закладів з копією документу про загальну середню освіту;

- прийом документів, участь у вступних випробовуваннях, конкурсному відборі та зарахуванні рознесено у часі залежно від рівнів акредитації вищих навчальних закладів;

- надано право випускникам професійно-технічних училищ, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень робітника, продовжувати навчання у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації за інтегрованими програмами підготовки молодшого спеціаліста;

- надано право випускникам, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста, продовжувати навчання за інтегрованими програмами підготовки бакалаврів;

- розширено ліцензований обсяг підготовки вищих навчальних закладів, виходячи з вимог надання якісних освітніх послуг через забезпечення навчання відповідними фінансовими, матеріальними, людськими та організаційними ресурсами.

Аналіз архівних матеріалів та статистичних даних показує, що з повоєнного періоду аж до 1996-97 навчального року число середніх спеціальних навчальних закладів поступово зростало. Щоправда, якщо в 1940-41 навчальному році їх було 693, де навчалося 196,2 тис. студентів, то до 1960-61 н.р. – відновили роботу лише 595, але ними було охоплено 396,2 тис. студентів [1, 330-331]. Разом з відкриттям нових закладів, продовжувалося закриття середніх спеціальних навчальних закладів, приміщення яких не відповідали санітарним нормам. Так, Міністерство сільськогосподарства Української РСР за погодженням з обласними партійними і господарськими органами в серпні 1980 року просило згоди Міністерства освіти на ліквідацію з 1 вересня 1980 р. Цюрюпинського ветеринарного і Нововоронцовського сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку Херсонської області, Старомерчанського ветзоотехнічного технікуму Харківської області і Завадовського зоотехнічного технікуму Одеської області [2,15].

З таким же проханням Міністерство автомобільної промисловості просить Вашої згоди на відкриття в 1979 р. вечірнього машинобудівного технікуму в м. Синельниковому Дніпропетровської області при Синельниковському ресорному заводі ім. Комінтерну. Проте уже в 1980-81 н.р. – мережа середніх спеціальних навчальних закладів виросла до 727, та найбільше їх було в 1996-97 навчальному році – 790 [3, 327]. Великий перелом в системі вищих навчальних закладів I-II рівня відбувся в 1997-98 навчальному році. Їх залишилося всього лише 660. Ще сім було закрито протягом наступного навчального року і загальна кількість становила 653 заклади.

	1980/81	1985/86	1990/91	1995/96	2000/01
Число середніх спеціальних навчальних закладів	727	731	732	735	593

В 2000 році сектор I-II рівня акредитації налічував 664 вищих навчальних заклада (коледжі, технікуми, училища), в тому числі 593 державної форми власності та 71 інших форм власності. В структурі мережі функціонувало 143 коледжі, 309 технікумів та 212 училищ. Мала місце розпорошеність мережі за підпорядкуванням. Більше 20 центральних органів виконавчої влади мали у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації [4, 62-63].

Починаючи з 1991-92 навчального року відбуваються відчутні зміни і в динаміці мережі вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації за формами власності. Якщо кількість державних закладів з кожним роком зменшувалася, то кількість недержавних закладів зростала. Так, їх кількість збільшилася з 23 в 1991 році до 71 в 2000 році. Зазнала змін і структура мережі. Протягом 5 років з 1995 до 2000 року кількість училищ зменшилася на 44, кількість технікумів – на 118, а от кількість коледжів за вказаний нами період збільшилася на 44 [5, 65].

Аналітичні дослідження статистичних даних свідчать про певні відмінності, що мають місце в контингенті студентів. Загальний контингент в досліджувальний нами період має тенденцію до зменшення. Темпи скорочення становили 2,3 відсотка. Найменший показник був в 1999-2000 і становив 504 тисячі чоловік, але з цього навчального року падіння виміру контингенту призупинено і зафіксовано темпи приросту на 0,5 відсотка в 2000-01 році.

	1980/81	1985/86	1990/91	1995/96	1999/00	2000/01
Контингент студентів (тис. осіб)	803,1	808.9	757	618	504	528

В 2000-01 навчальному році зростає чисельність студентів з розрахунку на 10 тисяч населення України у порівнянні з 1990-91 навчальним роком. Темпи приросту становили 2,9 відсотка. Зростання викликане зменшенням чисельності населення України та збільшенням контингенту студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації. Але коли ж таке порівняння зробити з 1980-81 навчальним роком, то кількість студентів в середніх навчальних закладах в розрахунку на 1000 населення України значно зменшилось – з 160 до 107.

Контингент студентів державного сектору вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації в 2000-01 навчальному році становив 91,8 відсотка від загального контингенту. У вивчений нами період відмічалася характерна динаміка структури контингенту за формами навчання. Зростала чисельність студентів денної та заочної форми навчання одночасно зменшувався контингент студентів вечірньої форми. У загальній кількості студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації в 2000-01 році контингент денної форми навчання становить 75,8 відсотків, заочної – 23,4 відсотки, вечірньої – 0,8 відсотка. Для порівняння в 1980/81 навчальному році це відсоток відповідно був таким: денної форми навчання – 63,8 відсотків заочної – 26.2 відсотки, вечірньої – 10 відсотків [6,34]

Динаміка контингенту студентів вищих навчальних закладів I- II рівнів акредитації за формами навчання (тисяч осіб)

	1980/81	1985/86	1991/92	1995/96	1998/99	2000/01
Всього	803,1	808,9	739,2	617,7	503,6	528,1
денна	513,7	517,5	507,7	455,6	384,4	400,8
вечірня	76,0	74,0	40,7	17,1	4,6	3,5
заочна	213,4	217,4	190,8	145	114,6	123,8

У забезпеченні якісних та кількісних вимірів контингенту студентів державна політика спрямована на створення умов для розвитку і самореалізації кожного студента як особистості, здатної навчатися впродовж всього життя, створювати та розвивати цінності громадянського суспільства. Державна політика у формуванні контингенту студентів здійснюється відповідно до світових тенденцій розвитку неперервної освіти, соціально-економічного, технологічного та соціокультурних змін в Україні.

Формування та навчання контингенту студентів у вищих навчальних закладах України базується на таких принципах:

- випереджувальність та ефективність вищої освіти;
- неперервність вищої освіти;
- єдність вищої освіти та науки;
- розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти;
- академічна і професійна мобільність випускників;
- інтеграція вищої освіти;
- диверсифікація джерел фінансування підготовки фахівців.

Стратегія вищої освіти спрямована на зростання виміру індексу людського розвитку та індексу рівня освіти через збільшення контингенту студентів вищих навчальних закладів, забезпечення рівня конституційних прав доступу молоді до вищої освіти, сприяння інтеграційним процесам у системі освіти, диверсифікації джерел фінансування, усунення причин, які уповільнюють адаптацію вищої освіти до умов соціально орієнтованої економіки й інтеграцію у міжнародну систему вищої освіти, забезпечення якості вищої освіти та усунення бар'єрів щодо визнання дипломів про вищу освіту [7, 18].

Аналіз контингенту студентів за джерелами фінансування показав, що до 1990 року середні спеціальні навчальні заклади фінансувалися, в основному за рахунок державних коштів. Великі зміни відбулися за 90-ті роки. На кінець вивчаемого нами періоду підготовка фахівців у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації у секторі державної власності здійснюється за видатки Державного бюджету (державне замовлення), видатки місцевих бюджетів, кошти галузей, кошти фізичних та юридичних осіб. Характерною ознакою структури контингенту студентів за джерелами

фінансування підготовки є її строкатість, яка залежить від джерел фінансування, рівня акредитації вищих навчальних закладів. Вищі навчальні заклади комунальної власності (педагогічні коледжі, училища) фінансуються з місцевих бюджетів.

На початок 2001-01 навчального року у загальному контингенті студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації сектору державної власності частина студентів вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки, яка навчається за видатками Державного бюджету становить 27,1 відсотка, видатки місцевих бюджетів – 3,7 відсотка, кошти галузей – 0,1 відсотка, кошти фізичних та юридичних осіб – 21,1 відсотка. За вказаний нами період у структурі джерел фінансування підготовки у вищих навчальних закладах Міністерства освіти і науки відбулися певні зміни.

Зросла частина студентів, які навчаються за кошти місцевих бюджетів, кошти фізичних та юридичних осіб. Темпи приросту контингенту, який навчається за кошти місцевих бюджетів становить 13,9 відсотка, за кошти фізичних та юридичних осіб – 19,9 відсотків. Мали місце процеси скорочення контингенту студентів, які навчаються за кошти Державного бюджету та кошти галузей. Темпи скорочення становили відповідно 1,5 відсотка та 3,4 відсотка. З урахуванням змін, що сталися, більше половини студентів навчалися за видатками Державного бюджету, дещо менше (40,4 відсотка) за кошти фізичних та юридичних осіб, значно скоротилися видатки місцевих бюджетів і майже не залишилося (0,3 відсотка) за кошти галузей.

У вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації навчався певний прошарок молоді, який потребує соціального захисту, а саме: інваліди, сироти. Окремо нами розглянуто такі категорії; особи, які навчаються другий рік на даному курсі; громадяни країн, які входили до складу СРСР; іноземні громадяни. Результати проведеного аналізу дають підстави дійти певних висновків. Зафіксовані темпи зростання контингенту студентів окремих категорій (інваліди, сироти). З цього можна зробити висновок, що проблеми соціального захисту цього прошарку молоді у сфері вищої освіти стають більш вагомими і перебувають у полі зору суспільства. Разом з тим насторожує і той факт, що загальна кількість їх в суспільстві також зростає однією з причин є результати Чорнобильської аварії. А крім того, збільшення кількості батьків алкоголіків, наркоманів, та інших категорій, що стають причиною народження калік. Не можна забувати і про зниження якості медичного забезпечення населення в даний період. Позитивним моментом є скорочення кількості студентів, які навчаються другий рік на даному курсі, що свідчить про вдосконалення системи доступу громадян до здобуття вищої освіти у форматі “мотивація-здібності”. В даний період позитивним процесом є ріст кількості громадян країн, які входили до складу СРСР, що засвідчує зростання престижу вищої освіти України.

Негативним процесом є скорочення контингенту студентів – іноземних громадян – у вищих навчальних закладах всіх рівнів в тому числі і I-II рівнів акредитації.

Ми проаналізували стан соціального захисту та охоплення навчанням в вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації дітей – сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування за місцем навчання у розрізі адміністративних територій на кінець 2000 року. По Україні в даний період у школах та школах-інтернатах усіх типів навчалось 59276 дітей. Найбільше їх було в Донецькій області (7816), Дніпропетровській (6874), Одеській (3686). Найменше в Чернівецькій (599), Тернопільській (602), Волинській (922), а в Кіровоградській області (1749 дітей). Нами встановлено, що найвищий процент охоплення вищими навчальними закладами I –II рівня акредитації в західних областях: самий високий показник – 15,8 відсотків у Тернопільській області, 10,2 – в Чернівецькій; 6,9 - в Івано-Франківській, в Кіровоградській –4,6; а в Донецькій – лише 3,5; в Дніпропетровській –2,9 та найменший показник в Автономній Республіці Крим -1,8 відсотки [6, 48]

Вивчення проблеми соціального захисту осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи показало, що доступ цієї категорії громадян регламентується законами України та Умовами прийому до вищих навчальних закладів. У вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації кількість зарахованих на навчання щорічно збільшується. В 2000-01 навчальному році зараховано 2619 осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, що становить 27,6 відсотка від кількості осіб цієї категорії, зарахованих до вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації сектору державної власності. Серед них 354 особи I та II категорії та 2265 осіб III та IV категорії, що становить відповідно 3,8 та 23,8 відсотка від кількості осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи і зараховані до вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації сектору державної власності. Останнім часом простежується абсолютний приріст осіб цієї категорії у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації Міністерства освіти і науки і одночасне скорочення зарахованих на навчання до вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації [8, 27].

Випуск фахівців вищими навчальними закладами за рівнями акредитації.

Результати проведеного аналізу випуску фахівців вищими навчальними закладами Міністерства освіти і науки дають підстави зробити такі висновки, що впливом масовості вищої освіти (зростання обсягів прийому, контингенту студентів) відбувається суттєве зростання випуску фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Абсолютні прирости та темпи приросту є диференційовані за рівнями акредитації

вищих навчальних закладів, освітньо-кваліфікаційними рівнями випускників та формами навчання.

Зростання кількості фахівців з вищою освітою на ринку праці обумовлює певну соціальну напругу у сфері працевлаштування випускників вищих навчальних закладів; це потребує оновлення нормативно-правової бази працевлаштування випускників, яка б відповідала сучасним умовам не етапі розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки.

Особливими групами ризику є випускники денних відділень вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації і особливо I-II рівнів. Крім того, студенти, які навчалися за видатками державного бюджету, видатки місцевих бюджетів, коштами галузей. Не дивлячись на те, що зростає випуск фахівців, які навчалися на заочних відділеннях, проблеми працевлаштування є менш гострою, оскільки ця категорія випускників, як правило, поєднує працю з навчанням. У перспективі передбачається, що кількість випуску фахівців вищими навчальними закладами і особливо III-IV рівнів акредитації будуть зростати в наслідок диверсифікації джерел фінансування підготовки, а це може стати причиною соціальної напруги на ринку праці серед фахівців з вищою освітою. Буде зростати й випуск фахівців, які навчаються на заочних відділеннях вищих навчальних закладів. Стимулюючими факторами є: менша вартість навчання у порівнянні з денною, часткове вирішення проблеми працевлаштування, стимулювання кар'єрного росту через здобуття професійної освіти. Стимулюючим фактором росту кількості випускників є також дія статті 64 Закону України “про вищу освіту” щодо збільшення обсягів прийому молоді на навчання за видатки Державного Бюджету і відповідно збільшення випуску фахівців цієї категорії. Проте темпи приросту випуску фахівців навчальними закладами I-II рівнів акредитації будуть дещо сповільнюватися. Причина заключається в тому, що на ринку праці більшим попитом будуть користуватися випускники III-IV рівнів акредитації.

Динаміка випуску фахівців вищими навчальними закладами за рівнями акредитації

	1960	1970	1980	1985	1995	2000
Середніми спеціальними навчальними закладами (I-II рівнів акредитації)	95,2	209,5	232,2	236,9	67,6	65,5
Вищими навчальними закладами (III-IV рівнів акредитації)	67	117,2	148,1	150,6	108	208,9

Складено на основі матеріалів: Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. – К., «Техника», 1987. – С.338-339. Аналітичні дослідження системи вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки. – К., 2003 р.- С128–130.

Успіхи у справі підготовки та виховання керівників середньої ланки в 80-ті роки ХХ століття значною мірою залежали від якісного складу педагогічних кадрів технікумів, їх педагогічної та психологічної підготовки. Дійсно, тут як ніде діє “кадри вирішують все”.

В Законі Української Радянської Соціалістичної республіки “Про освіту”, прийнятому в 1991 році ще раз наголошено: “Метою освіти є всебічний розвиток особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних цінностей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками, спеціалістами” [1, 1].

У 80-ті роки в Україні функціонувало понад 700 технікумів та училищ. В них працювало близько 45 тисяч викладачів [3, 47]. Викладачі були як штатними, так і сумісниками. Зазначимо, що кількість сумісників порівняно з попереднім періодом дещо зменшилась (з 21,5 в 1970р. до 20% в 1980 р.), але, як бачимо, залишалася ще значною. Разом з тим відмічається, що кадри середніх навчальних закладів були стабільними. Аналіз показав, що в 1980 році 75,1% викладачів в одному навчальному закладі пропрацювали 10 і більше років. [4, 2]. Найбільше сумісників в досліджувальний нами період працювало в навчальних закладах, підпорядкованих Міністерству охорони здоров'я (53,5%), монтажних і спеціальних будівельних робіт (17,8%), культури (16,3%) харчової промисловості (15%), чорної металургії (15,2%). А Наприклад, в Новгород-сіверському медичному училищі Чернігівської області із 52 викладачів 41 працювали за сумісництвом (80). Аналогічним був стан в Чорнобильському медичному училищі, Житомирському культосвітньому училищі харківському заочному машинобудівельному технікумі, Нововолинському медучилищі Волинської області та інших [12, 15].

Відповідальність за виконання цієї мети було покладено на педагогічні кадри навчальних закладів, в тому числі і на викладачів середніх спеціальних навчальних закладів.

Яким же був якісний склад кадрів в середній спеціальній школі на початку досліджуваного нами періоду та хто їх готував (!). Педагогічні інститути та університети готували учителів загальноосвітніх предметів для шкіл, а середня спеціальна освіта має ряд відмінностей, які не враховувалися під час підготовки викладачів технікумів. Крім того, якщо у вищій школі для підготовки педагогічних працівників діяли аспірантури,

докторантури, рід ступенів та посад, від яких залежала заробітна плата та соціальний статус педагогічного працівника, то в технікумах на заробітну плату впливав лише стаж і педагогічне навантаження. Тому кандидати наук в цих закладах не затримувалися, а це ставало причиною того, що педагогічний рівень роботи в технікумах і училищах був значно нижчим.

Потрібно відмітити, за весь час існування середньої спеціальної освіти за радянських часів проблема спеціальної підготовки викладачів спецдисциплін для технікумів та училищ не була вирішена. Особливо це питання гостро стояло в технічних училищах та технікумах. Більш того, було узаконено, що інженерна та інша фахова підготовка викладача спецдисциплін не вимагала глибокого засвоєння знань з педагогіки та психології, методик викладання предмету та виховання молоді. Згідно з “Положенням про відділення середнього спеціального навчального закладу”, затвердженого наказом Міністра вищої та середньої спеціальної освіти, який діяв на той час, завідуючий відділенням повинен призначатися з числа працівників, які мають вищу освіту за профілем відділення і не вимагається педагогічної підготовки [13,91]. Таким чином, дозволялося керувати навчальним технічним закладом, займатися навчанням та вихованням майбутнього покоління людей без спеціальної психолого-педагогічної підготовки.

У 80-ті роки з метою підвищення рівня ділової кваліфікації, педагогічної майстерності та творчої активності викладачів та керівних працівників середніх спеціальних навчальних закладів вводилася систематична, раз в 5 років їх атестація. Згідно з положенням про атестацію працівник оцінювався “відповідним займаній посаді”, “відповідним при умові усунення відмічених недоліків” і “не відповідним займаній посаді. [14,10]. Атестація викладачів відіграла позитивну роль у підвищенні якості підготовки фахівців середньої ланки для народного господарства. Але в правовому порядку не було вирішено питання звільнення працівників, які не пройшли атестацію. Тому, в 1984 році Мінвузом СРСР було переглянуто положення про атестацію, а в 1991 році Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти та Мінпраці УРСР було внесено відповідні зміни в оплату праці педагогічних працівників середньої спеціальної школи в залежності від оцінки діяльності атестуємого та рекомендовано провести позачергову атестацію. Дані рекомендації вводили 4 категорії працівників по оплаті праці [15,11].

З метою наближення середньої спеціальної освіти до вищої та поліпшення роботи в підборі викладацьких кадрів в 1989 році Державним комітетом СРСР по народній освіті було затверджено Положення про порядок конкурсного вибору викладачів середніх спеціальних навчальних закладів. Цим положенням надавалося право навчальним закладам оголошувати конкурс на заміщення вакантних місць викладачів. Дозволено

приймати викладачів з річним випробувальним терміном та на контрактній основі [16,12].

Починаючи з 80-х років центрами методичної роботи стали базові середні спеціальні навчальні заклади, при яких проводили роботу 25 обласних і 18 міських рад директорів [17,13].

Діяльність рад директорів збереглася й до сьогодні і має велике значення в роботі з педагогічними кадрами технікумів та коледжів. Вони проводять велику роботу по вдосконаленню навчально-виховного процесу, підвищенню кваліфікації педкадрів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації регіонів. 2-3 рази на рік проводяться пленарні засідання рад директорів регіону. Нажаль, робота рад директорів в 80-ті роки була сильно заполітизованою, велася під керівництвом відділів науки при обкомах партії. Наприклад, в 1981-82 навчальному році розглядалися такі питання – “Завдання середньої спеціальної школи в світлі рішень XXVI з’їзду КПРС” (Дніпропетровська, Запорізька та ін обл.), “Про підвищення якості підготовки спеціалістів для сільського господарства в світлі рішень XXVI з’їзду КПРС “ (м. Київ, Хмельницька, Кіровоградська та ін. області). [18,35]

Але були і досить цікаві питання. Наприклад, в лютому 1989 році рада директорів Львівської області підготувала і провела пленарне засідання з питання “Науковість і оптимізація контролю за процесом навчання і виховання”, а в травні 1981 р. з питання “Про стан і заходи по покращенню педмайстерності викладачів”. Заслуговує на увагу досвід роботи ради директорів Донецької області, направлений на комплексне вирішення проблеми вдосконалення підготовки спеціалістів з використанням системи інноваційної підготовки.

На своїх засіданнях ради директорів розглядали різні питання організації роботи навчальних закладів, спільно розробляли методичні рекомендації та програми дій, організовували проведення міжтехнікумовських конференцій та інших заходів. Рекомендуючий характер рішень Рад директорів підвищував демократизм його діяльності і дав можливість розвитку демократичних засад управління в часи тоталітаризму.

Ради директорів проводили значну роботу по вдосконаленню навчально-виховного процесу, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів технікумів й училищ регіонів. Наприклад, в Дніпропетровську функціонувало 37 середніх спеціальних навчальних закладів, які готували кадри для різних галузей народного господарства. Рада директорів при Дніпропетровському технікумі автоматики та телемеханіки стала центром, який організовував та координував діяльність технікумів та училищ міста. Нею було визначено на 1992 рік проблему “Інтенсифікація навчально-виховного процесу на основі впровадження активних методів навчання,

вдосконалення роботи по вивченню, узагальненню та впровадженню в практику передового педагогічного досвіду” [19,16].

Дальший розвиток середньої спеціальної освіти, підвищення якості підготовки спеціалістів середньої ланки були можливі лише за умови активної і плідної роботи викладачів навчальних закладів. Та існуюча система погодинної оплати праці викладачів технікумів та училищ призводить до того, що кожний з них прагне отримати побільше годин, а, значить, часу на підготовку до занять та на виховну роботу зі студентами не залишається.

Ще на початку 80-х років ставилося питання про вдосконалення моральних і матеріальних стимулів праці викладачів середньої спеціальної освіти, але це питання не вирішено до цього часу.

В навчальних закладах в досліджуваній період система оплати праці фактично не враховувала якості виконуваної педагогічної роботи, зарплата викладача ставилася в залежність не від професіональної кваліфікації, а від їх педагогічного стажу, який далеко не завжди відповідав педагогічній майстерності, а також від педагогічного навантаження (від 720 до 1080 годин на рік). Відсутність диференціації в оплаті праці за її якість призводить до “зрівнялівки”, що знижує зацікавленість викладачів в кінцевих результатах своєї роботи, у впровадженні нетрадиційних, інноваційних методів навчання [20,34].

Значні недоліки мали місце в організації праці викладача. Часто на викладача покладалися не властиві йому функції по оформленню, ремонту, оснащенню приміщень, різного роду чергування й інші. Не можна вважати задовільним і вирішення питання забезпечення викладачів житлом. Такі умови не сприяли закріпленню висококваліфікованих кадрів. Можливості для будівництва свого житла технікуми, училища не мали, а на підприємствах житло безкоштовно виділяли, а тому часто викладачі технічних дисциплін залишали педагогічну діяльність. На кінець досліджуваного нами періоду загальна кількість педагогічних кадрів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації сектору державної власності становила 42,6 відсотка від загальної кількості викладачів, які там працювали. Серед викладачів 15,5 тис. (80,3 відсотка) працюють на штатних посадах. Частина викладачів з вищою освітою становила 98 відсотків. Серед них 79,3 відсотка – штатні. До навчального процесу залучалися кандидати наук (570 викладачів), з яких лише 148 працюють на штатних посадах. Кількість кандидатів наук зменшується. Темпи скорочення становлять 2,6 відсотка [8, 64].

Щодо окремих регіонів, то в Львівській області чисельність кандидатів наук збільшилася з 98 в 1995 році до 290 в 2000 році. Аналогічно в Харківській – з 60 до 142, в Донецькій – з 39 до 122, у Вінницькій - з 40 до 88, в Черкаській – з 24 до 67, в Чернігівській - з 12 до 47, Хмельницькій – з 13 до 35. і лише в чотирьох областях відмічається

зменшення кандидатів наук. Це в Запорізькій – з 40 залишилося 32, Луганській – з 71 залишилося 27, в Миколаївській – з 25 залишилося 12, і найменше в Кіровоградській області з 21 залишилося 10 [6, 212].

За досліджуваний період так і не було вирішено проблему підготовки викладачів для середньої спеціальної школи. Єдиним досягненням було те, що деякі факультети підвищення кваліфікації ввели курс психолого-педагогічної підготовки. Крім того, за роки десятої п'ятирічки в УРСР була упорядкована система ФПК, яка включала ФПК при вузах, стажировку, курси, семінари, педагогічні читання та конференції, що організовувалися міністерствами та відомствами, інститутами вдосконалення вчителів. В цей період було створено відділення для викладачів технікумів при функціонуючих ФПК викладачів вузів [21, 8].

З 1985-86 навчального року для перепідготовки викладачів технікумів та училищ були організовані курси на ФПК при Донецькому державному університеті, Харківському політехнічному інституті, Львівському, Одеському, Чернівецькому держуніверситетах [22, 43].

На ФПК при Київському інженерно-будівельному інституті була створена лабораторія активних методів навчання під керівництвом професора Рибальського В.І. В процесі активного навчання викладач знаходився в тісному зв'язку зі студентами і аналіз їх відповідей дозволяв відчувати йому чи дохідливо викладений матеріал та ступінь засвоєння його слухачами [23, 30].

Продовжувачами цієї цінної ініціативи були Макиївський інженерно-будівельний інститут та Горлівський інженерно-будівельний інститут. Особливо цікаво проходила робота в Горлівському інженерно-будівельному інституті. Тут методист Вазіна К.Я. розробила курс лекцій та семінарів по проблемі “Навчання педагогічній діяльності”, розрахований на педагогічних працівників середньої спеціальної школи. В цьому курсі широко використовувалися активні методи навчання з використанням наукових досягнень професора Рибальського В.Я. та Шаталова В.Ф. у своїй практичній роботі Вазіна широко впроваджувала вивчення та використання психологічних особливостей роботи викладача з молоддю [24, 32].

Таким чином, ми можемо зробити висновки. За вивчаємих нами період загальна кількість вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації дещо зростає. На початок 2000 року простежується позитивна динаміка росту обсягів прийому, як в секторах вищих навчальних закладах державної власності, так і в секторі недержавної власності. Відмічається висока мотивація молоді до навчання у вищих навчальних закладах за денною та заочною формами навчання. Вечірня форма навчання має динаміку скорочення. Збільшилися обсяги прийому до вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації економіки, сільського господарства, транспорту, будівництва, мистецтва та кінематографії. Серед цих закладів

найбільшою популярністю у молоді користуються заклади зв'язку. В них має місце зростання конкурсів за умов зменшення в інших.

Стабілізовано обсяги державного замовлення на підготовку фахівців у вищих навчальних закладах і започатковано умови для подальшого їх зростання.

Розширено перелік платних освітніх послуг, які можуть надавати вищі навчальні заклади. Фінансування підготовки фахівців здійснюється у форматі “Державний бюджет – кредитування – місцеві бюджети – кошти галузей – кошти фізичних та юридичних осіб”. Разом з тим потребує подальшого розвитку та вдосконалення система навчальних дисциплін і дидактика навчання, яка застигла від Я.О.Коменського в шорах картини світу XIX ст. Саме у відставанні освіти від науки, розриві між освітою і культурою та проблемах соціалізації має місце криза концепції і методології навчання у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. – К., «Техника», 1987.
2. Центральний архів мінвузу УРСР, ф.4621, оп.13, спр.5812, С.15.
3. Аналітично-інформаційні матеріали до засідання колегії Міністерства освіти і науки. – К., 2003.
4. Проблеми освіти: науково-методичний збірник. Випуск 31. – К. – 2003.
5. Освіта України інформаційно-аналітичний огляд. До II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти. – К., 2001 р.
6. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”). – К., 1994.
7. Аналітичні дослідження системи вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки. - К., 2003.
8. Закон Української Радянської Республіки «Про освіту», прийнятий 4.06.91 року С.1.
9. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – №16. – С.11-14.
11. Мазур А.А., Маринский Г.С., Гагауз И.Б. и др. Современные инновационные структуры и коммерциализация науки / Под ред. А.Мазура. – Харьков: Институт монокристаллов, 2000. – 256 с.
12. Степко М.Ф. Проблемні питання розвитку системи вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації // Освіта. Технікуми, коледжі. Навчально-методичний журнал. -2001. – №1. – С.4-5.
13. Среднее специальное образование. Сб. основных постановлений, приказов и инструкций / Сост. А.А. Богданов, Ю.А. Козырева, Ю.М. Лебедева. Под ред. А.А. Богданова. – М., Высш.шк., 1970.-С.91.
14. Среднее специальное образование. Сб.основных постановлений, приказов и инструкций / Сост. А.А. Богданов, Т.И. Ветрова, Е.Я. Малахов . - М., Высш.шк., 1983. - С. 438.
15. Інформаційний лист міністерства вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР від 17.04.91 р. № 220-11 / 107. – С. 2 – 3.

16. Нормативные документы Гособразования СССР по перестройке среднего специального образования . В 3-х выпусках. / Сост. А.Г. Герасимова, В.В. Данлов, В.А. Носков. Под.общ.ред. В.Г. Шипунова. - М.- 1990. – вып. 3. – С. 3 - 4.
17. Центральний архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 6235, С. 43.
18. Центральний архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп.13, спр. 6283, С. 35.
19. Калиш В.В. Основные направления работы специальное образование. – 1989. – №6. – С. 43.
20. Прицкер А.М. По качеству работы оплачивать труд преподавателя // Среднее специальное образование. – 1990. – №5. С. 34.
21. Бюллетень Государственного коми тета СССР по народному образованию. Серия: Профессиональное образование. - М., Высш. шк., 1990. – №1. С.8.
22. Центральний архів Мінвузу УРСР, ф.4621, оп.13, спр.6259, С.21.
23. Игровые занятия в строительном вузе; Методы активного обучения / под ред. профессором Е.А. Литвиненко, В.И. Рыбальского. - К.: Вища школа, 1980. - С.7.
24. Вагина К.Я. Педагогическая деятельность // Среднее специальное образование. - 1987. - №4. - С.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОГРАНИЧЧІ СТЕПУ І ЛІСОСТЕПУ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КІРОВОГРАДЩИНИ)

Н.М. БОКІЙ, І.А. КОЗИР

Однією з найскладніших і проблемних в археології ранньозалізного віку України є черняхівська культура. Парадоксальний випадок, - адже це одна з найбільш забезпечених різноманітними джерелами культур цього часу на території Південно-Східної Європи.

Черняхівську культуру відкрив на початку ХХ ст. (1900-1901 р.р.) В.В.Хвойко [1,172-190]. Вона набула поширення в межах лісостепової частини України (по обидва боки Дніпра), правобережного степового Причорномор'я і Подунав'я, а також в Молдові, Трансільванії (Румунії), південно-східній Польщі [2,300]. В означеному ареалі відомо близько 3,5 тисяч пам'яток, в переважній більшості поселень, зафіксованих лише за підйомним матеріалом. Дослідженнями були охоплені всього 9,4% пам'яток – 200 поселень і 120 могильників (понад 7 тис. поховань) [3,25].

Формування і розквіт черняхівської культури припадають на складний і тривожний період в Північному Причорномор'ї – велике переселення народів. Це обумовило одну з найважливіших проблем в черняхівській культурі – її походження і етнічні компоненти. З цього питання в науці вже

багато років триває дискусія. При цьому висловлюються полярні точки зору.

Зрозуміло, що охоплюючи значну територію, черняхівська культура об'єктивно не може являти собою моноетнічної спільності. Адже ще з доби бронзи в межах сучасної України почали формуватися великі етнічні масиви: в степовому Причорномор'ї – іранський, в Подністров'ї – фракійський, на Правобережжі – слов'янський, на Лівобережжі – фінно-угорський [4,360-361]. В ході історичного розвитку масиви ці, зрозуміло, трансформувалися, не зникаючи. Тому закономірно, що в ході згаданих дискусій визначилися думки щодо основних складових (чи основних регіонів) черняхівської культури: межиріччя Дніпра і Дністра – слов'яни, Подністров'я та нижнє Подунав'я – фракійці, степове Північне Причорномор'я – іранці (пізні скіфи і сармати) [5, 73-77]. Це місцева основа черняхівської культури як такої. Відмінності між ними простежуються в ряді елементів матеріальної культури, зокрема в житлобудівництві, поховальному обряді, кераміці, рисах, які обґрунтовано вважаються в археології найбільш стійкими, навіть консервативними [6, 15-23].

Але був і зовнішній чинник – згадане велике переселення народів. Воно було започатковане готами, що з берегів Балтики в III ст. н.е., перейшовши Повіслення, з'явилися у Північному Причорномор'ї. Готське, а за ним і гунське вторгнення докорінно вплинули на загальну ситуацію в південно-східній Європі.

Впродовж всього XX ст., з часу її відкриття висловлювалися різні думки стосовно етнічної приналежності черняхівської культури. В.В. Хвойко пов'язував її із слов'янськими племенами Подніпров'я, зокрема з зарубинецькою культурою [1,172-190;7,72]. Але тоді ж, на початку XX ст. німецький дослідник П. Райнеке одним з перших висловив думку про зв'язок черняхівських старожитностей з германськими племенами і в першу чергу з готами [8,6]. З часом бачення етнічної інтерпретації культури дослідниками ставало все більш категоричним, при цьому навіть змінювалися їх наукові позиції.

Сьогодні серед фахівців немає розбіжностей стосовно того, що черняхівська культура являє собою поліетнічне утворення. А в залежності від оцінок її компонентів погляди дослідників оформилися в наступні гіпотези: а) черняхівська культура – це культура східнослов'янських племен (М.Ю. Брайчевський, Є.В. Махно, Е.А. Симонович); б) це культура германських (готських) племен (М.І. Артамонов, Ю.В. Кухаренко, Б.В. Магомедов); в) це культура, яка об'єднувала різноетнічні племена – слов'янські, фракійські, іранські, германські (П.М. Третьяков, В.Д. Баран, І.С. Винокур) [8, 6-8].

Надзвичайне поширення черняхівської культури на всій території України і за її межами, яскравий характер її старожитностей, морфологічні

особливості роблять культуру явищем унікальним. Водночас за всієї її багатоетнічності уявляється виправданим і необхідним визначення основної території її формування. На думку І.С. Винокура, таким первинним осередком слід вважати межиріччя Дніпра і Дністра як „основу черняхівського історико-культурного масиву” [8, 288].

Як і ряд інших регіонів, Центральна Україна, зокрема Кіровоградщина, багата на черняхівські пам'ятки. Область лежить в двох кліматичних зонах – степу і лісостепу, межа між якими проходить приблизно по лінії Вільшанка-Кіровоград-Знам'янка-Онуфріївка. Археологічними дослідженнями, в основному, розвідками були охоплені фактично лише лісостепові райони області. В другій половині минулого століття їх здійснили вчені Києва, Москви, а також науковці Черкащини: Є.В. Махно, О.І. Тереножкін, Е.О. Симонович, П.В. Харлампович, В.О. Стефанович, Г.Ю. Храбан та ін. [9, 34-36, 55-56].

Сьогодні в області відомо близько 100 черняхівських пам'яток, з яких понад 80 поселень, 13 могильників і 3 скарби. Найбільша кількість пам'яток виявлена в Новомиргородському районі – 34 (25 поселень, 13 могильників і 3 скарби), Новоархангельському – 13 (12 поселень, 1 могильник), Гайворонському – 10 (9 поселень, 1 могильник). За винятком трьох (детальніше про них – нижче), поселення відомі лише за підйомним матеріалом. Деякі з об'єктів являють собою дво- чи - багат шарові пам'ятки. В с. Щербатівка Новомиргородського району черняхівське поселення підстилають матеріали доби палеоліту і мезоліту. В с. Родниківка Олександрівського району черняхівські матеріали виявлені на поселенні доскіфського часу [9, 34-36, 55-56]. В селах Данилова Балка Ульяновського району і Свердловкове Новоархангельського району ґрунтові черняхівські могильники прорізали трипільські поселення [10, 63].

Топографія поселень традиційна – на пологому березі річки чи балки, на мису між річкою і балкою чи між двома балками. Підйомний матеріал звичайний: уламки ліпного і гончарного посуду та амфор, фрагментовані чи цілі пряслиця, намисто, обмазка, уламки жорен, кістки свійських тварин. На двох поселеннях біля села Кам'янка Новомиргородського району знайдено монети римських імператорів Траяна і Антоніна Пія [9, 35]. На поверхні ряду поселень були виявлені плями від наземних жител із скупченнями культурних залишків: с. Суботці Знам'янського району – 6 площадок, с. Поклітарівка Кіровоградського району – 10 площадок, с. Андріївка Новомиргородського району – 19 площадок [9, 34–35, 55]. На поселеннях в селах Березівка і Завалля Гайворонського району, а також Сабатинівка – Синицівка Ульяновського району в 1949–1950 р.р. Е.О. Симоновичем були здійснені шурфовки, під час яких в с. Завалля було знайдено багато уламків залізного шлаку [11, 150–153]. В с. Кринички Новоархангельського району шурфовка була здійснена С.С.Гамченком, що

дозволило йому “припустити існування там гончарного виробництва” [11, 150].

Лише на трьох з розвіданих черняхівських поселень Кіровоградщини були здійснені невеликі розкопки. Наводимо їх короткий опис.

1. С.Данилова Балка, Ульяновського району (басейн р. П. Буг). Поселення виявлене в 1949 р. Е.А. Симоновичем. Він розкопав прямокутне землянкове житло розмірами 3,3 x 2,2 м., всередині якого була виявлена піч–кам’янка. До житла прилягали сіни з двома східцями. Серед керамічного матеріалу відсутній гончарний лощений посуд [9, 36].

2. Поселення між селами Синицівка і Сабатинівка, Ульяновського району (басейн р. Південний Буг). Також досліджене частково в 1949 р. Е.О. Симоновичем. Знаходилося на правому березі р. Синиці – лівій притоки р. П.Буг [12, 97–108]. Досліджена площа – 57 м². Під час розкопок одного з жител виявлена млинова споруда. Вона складалася з кількох великих каменів (разом в діаметрі – близько 1,5 м), проміжки між якими були заповнені невеличкими камінцями та уламками масивних посудин і обмазані глиною. Підвищення під жорнами були обов’язковою умовою, – адже користуватися жорнами, розміщеними просто на долівці, було б неможливо. В центрі підвищення знаходився лише нижній камінь – лежняк, верхній камінь – бігун не виявлений. Наявність двох каменів – основного, нерухомого і верхнього обігового і складають суть ручних або тягових жорен. Отже, в Синицівці, як і в інших випадках, верхнє жорно (бігун) повинно було бути плоским знизу і мати в центрі наскрізний отвір для засипки зерна. В рух він, очевидно, приводився однією людиною, адже його діаметр не мусив бути більшим від лежняка – близько 0,45 м. Обертання могло здійснюватися за допомогою короткої дерев’яної ручки, вправленої в бігун, чи іншим способом.

Принцип роботи знайдених жорен не до кінця з’ясований, адже лежняк не мав наскрізного отвору, а бігун без осі не дасть обертового руху [13, 22]. Знахідка є важливою, але в даному регіоні не єдиною. Як свідчать підрахунки, у Побужжі залишки ручних млинів чи їх уламки виявлені на 70% поселень [13, 21], що саме по собі є важливим показником, адже свідчить, хоча і опосередковано, про обсяги і рівень розвитку землеробства і, зокрема, його зернового напрямку як основи економіки черняхівського суспільства.

3. Поселення Турія – І, Новомиргородського району, розташоване на лівому березі р.Гептурки, правої притоки р.Турії (яка сама є правою притокою р.В. Вись). Поселення виявлене в 1929 р. О.Ф.Лагодовською. Його приблизна площа – понад 70 га. Під час розвідки 1955 р. Є.В. Махно були здійснені невеликі розкопки [14, 113–114]. Площа розкопу – 236 м². На поверхні було знайдено багато уламків обмазки, на яких збереглися відбитки дерев’яного каркасу житла.

На глибині 0,25–0,4 м виявлено залишки трьох будівель, розташованих щільно одна до одної (табл. III, 1). Від першої, орієнтованої з півночі на південь, можливо, жилої будівлі площею 6х5 м., окрім обмазки стін, збереглася глиняна долівка, а на ній – залишки печі. Друга споруда, розташована на південь від першої, мала площу 7–7,5 х 6 м. До неї з північного сходу прилягала третя споруда площею 6,5 х 3,6 м. Біля східної стіни цієї будівлі знайдено уламки двох зерновиків, римської амфори й інших посудин, – можливо, це була комора.

Очевидно, будівлі являли собою комплекс: одну садибу, яка складалася з жилого приміщення, клуні і комори. Подібні комплекси, до складу яких могли входити 3–9 будівель, на черняхівських поселеннях Подніпров'я досить відомі. Мабуть, можна припустити існування стандартних типів дворощ з 3–5 будівель [14, 113–118].

На дослідженій площі розкопу знайдені, в основному, уламки посуду – гончарного (96%), ліпного (2%) та уламки амфор (2%). Керамічний комплекс складався, головним чином, з горщиків та мисок. Серед уламків посуду, знайдених біля “клуні”, зберігся розвал червоноглиняної римської амфори з рифленням в середній частині корпусу. Подібні амфори датуються кінцем IV ст. н.е. [14, 118].

4. С. Федірки, Світловодського району (басейн р. Цибульник). В 1989 р. С.С. Бессонова під час розвідки на Світловодщині зафіксувала поселення черняхівської культури, подавши його детальну прив'язку і опис*. Поселення знаходиться на північному березі ставка. Знахідки виявлені лише в одному місці – поблизу дамби, по якій проходить дорога на ферму на виїзді з села на Кіровоград. Виявлені фрагменти гончарної кераміки, дрібні уламки кісток, обпалена глиняна обмазка. Протяжність місцезнаходження вздовж берега озера по лінії схід–захід з незначним відхиленням на південний схід сягає 1 км. Відстань від поселення до тераси – 700 м. Знайдені матеріали датуються III–IV ст. Очевидно, до цього ж часу належала сіролощена ваза з поселення, яка зберігалася в шкільній колекції. Інша подібна посудина втрачена [15, 1–12].

Як зазначалося вище, в області виявлено 13 могильників черняхівського часу і 3 скарби. До категорії „могильників” віднесені і випадкові, поодинокі знахідки ґрунтових поховань з черняхівським посудом чи іншими характерними речами. Ні подальші розкопки, ні навіть розвідки навколо подібних місцезнаходжень здійснені не були. Нижче подаємо інформацію про деякі найбільш виразні знахідки (в тому числі – випадкові).

1. С. Новопавлівка, Маловисківського району (басейн р. Велика Вись).

В каталозі пам'яток черняхівської культури на території України, відомих на середину XX ст., Є.В. Махно з посиланнями на архівні

* Поселення виявлене місцевими школярами на чолі з вчителем історії О. Левицьким.

матеріали повідомляє, що в 1919 р. до тоді Єлесаветградського музею [16,133-136] надійшли речі із закритого комплексу [9,35]: два горщики, дві миски, глечик з двома ручками, два „грузила” (очевидно, прясла?), одне з яких вкрите прокресленими знаками, вісім намистин (п’ять сердолікових, дві скляні, одна пастова) і бронзова фібула.*

2. С.Родниківка (кол. Сентове), Олександрівського району (верхів’я р. Інгул).

В 1924 р. до Кіровоградського музею надійшли речі, знайдені під час господарських робіт на садибі одного з місцевих жителів. Це було „поховання з двома горщиками” (один розбитий). Цілим до музею був переданий глечик з вертикальною ручкою, „вкритий складним малюнком”.

Хоча в каталозі Є.В.Махно зазначено саме „поховання”, жодної інформації про поховальну споруду і поховальний обряд немає [9,34].

3. С.Коротяк (кол. Коротяк-Перепелицине), Компаніївського району (басейн р. Інгул).

Поблизу села в 20-х роках минулого століття було випадково виявлене „поховання з горщиками (сім гончарних, один ліпний)” [9,34]. Інформація про поховальну споруду, обряд, а також знайдені речі не збереглися.

4. С.Турія, Новомиргородського району (басейн р. Велика Вись).

В 1929 р. в с. Турія місцевою жителькою випадково був знайдений скарб [17, 148-150], який містився у горщику (не зберігся) і складався з наступних речей: монети римські – 48 екз., „кільця” (сережки? підвіски?) срібні – 7 екз., кільце бронзове, пряжка бронзова, срібний виріб(?), кістяні чотиригранні пірамідки – 2 екз., намисто (бурштинове, коралове, скляне, пастове) – всього 38 екз. (табл.ІІІ,2-8).

Монети римські – періоду імперії, I-II ст. н.е., від Веспасіана (69-79 р.р.) до Коммода (180-192 р.р.). Опис речей наводиться за публікацією Ю.В. Кухаренко [17, 148-150].

Срібні кільця (сережки? підвіски?) виготовлені з „тонкого срібного дроту”, кінці спірально закручені навколо кільця, діаметр кілець – близько 2 см (табл.ІІІ,2,4).

Маленьке лите бронзове кілечко з незімкнутими кінцями, ромбічне в перетині; діаметр – 1,2 см (табл.ІІІ,3).

Бронзова пряжка (табл.ІІІ,7) овальної форми з поперечно розташованим, загостреним на кінці язичком, в основі якого знаходилася невеличка кругла бронзова пластинка для з’єднання з ременем (?); довжина пряжки (очевидно, разом з пластинкою?) – 2,8 см.

Дві кістяні підвіски (?) (табл.ІІІ, 5) у вигляді чотиригранних пірамідок, грані яких (всі?) прикрашені концентричними кружечками; довжина виробів – близько 6 см. Одна з підвісок була пошкоджена – відламаний

* Названі речі у фондах Кіровоградського краєзнавчого музею не збереглися.

кінець, інша – ціла. Але на малюнку немає ознак способу підвішування прикрас, отвори відсутні. Та й досить значна довжина виробів ставить під сумнів, що річ могла бути предметом туалету.

Бурштинове намисто (табл.ІІІ, 6) у вигляді різних розмірів кілечок темночервоного кольору, в тому числі досить великих – діаметром 2,5 см. Скляні намистини подібної ж форми – круглі, „прозорі”, діаметром близько 1 см.

До скарбу також входила срібна річ не визначеного призначення (табл.ІІІ, 8) у вигляді трикутника, виготовленого з досить широких (до 0,7 см) пластинок, прикрашених витиснутими кружечками, верхівка трикутника з'єднана з невеликим кілечком. Загальна довжина виробу – 7 см.

На думку автора публікації, спираючись на найпізніші монети у складі скарбу періоду правління Коммода (180-192), знахідку можна датувати кінцем ІІ або самим початком ІІІ ст.н.е. [17,150].

5. С. Данилова Балка, Ульяновського району (басейн р. Південний Буг).

Вперше про знахідки в селі стало відомо в 1909 р. В 1913 р. С.С.Гамченко здійснив невеликі розкопки, під час яких було досліджено три поховання. Роботи були продовжені в 1949 р. під керівництвом Е.О. Симоновича [10, 62-70]. Як з'ясувалося, пам'ятка була двошарова. Могильник знаходився на високому правому похилому березі безіменного струмка на місці трипільського поселення. Наводимо опис досліджених поховань за публікацією Е.О.Симоновича.

Поховання 1, чоловіче. Дані про форму і розміри могильної ями відсутні, її глибина – 2,2 м. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтація невідома, інвентаря немає.

Поховання 2. Дані про форму і розміри могильної ями відсутні, її глибина – 1,98 м. Судячи з опису, поховання було колективним (?) – жінка з двома дітьми. Жіночий кістяк знаходився у випростаному стані на спині, орієнтований головою на північний захід. В області шиї було знайдено 97 намистин із пасти і сердоліку, в тому числі традиційної 14-гранної форми (табл.І, 5).

Ситуація з дитячими похованнями не досить чітка. Оскільки в звіті С.С. Гамченко вони описані поверхнево, Е.О. Симонович, подаючи характеристику поховань, вважає за можливе припустити „колективність” поховання 2 як чисту випадковість, підставою для чого є неспівпадіння орієнтації жіночого і дитячих кістяків і навіть різний рівень дна поховань [10, 66].

Поховання 3, чоловіче. Форма, розміри і глибина могильної ями невідомі. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на північний захід. Справа біля голови знаходився скляний кубок (табл.І, 6). Він мав правильну конічну форму, рівномірно звужуючись до маленького,

злегка ввігнутого дна. Край посудини слабо відхилений назовні. Поверхня прикрашена двома неглибокими жолобками, розташованими під вінцями на відстані 5 см один від одного. Скло прозоре, зеленуватого кольору. Висота кубка – 19,2 см, діаметр – 10,1 см.

З'ясувавши за допомогою населення місцезнаходження могильника, Е.О. Симонович у 1949 р. розкопав ще п'ять поховань*. Подаючи публікацію, він поділив їх на раніші (2) і пізніші (3). Про одне з них (поховання 2?) інформації немає. Поховання 5 являє собою яму з заплічками, розмірами 2,4 x 2,55 м, глибиною 1,36 м. Кістяк лежав випростано на спині, головою на північний схід. В ногах і справа від поховання вздовж всієї північно-західної стінки стояли 8 посудин, сім з яких – гончарні (табл.І, 7-10). Серед них – чотири миски конічної і біконічної форми, характерна ваза з трьома вертикальними вушками і зигзагом в один рядочок під вінцями, а також глечик з округлим туловом і однією ручкою, верхній кінець якої з'єднаний безпосередньо з краєм вінець. Ліпна посудина являла собою невеличкий біконічний кубочок, прикрашений по ребру насічками.

Про решту поховань (три) загальна інформація зводиться до наступного. За формою поховання – це ями із заплічками, орієнтовані, в основному, в північному і західному напрямках. З параметрів поховань відома тільки глибина – 1,89-2,2 м. Два поховання – дитячі, одне – доросле. Всі кістяки лежали випростано на спині головою на захід-північний захід. Два поховання безінвентарні, в третьому (дитячому) знайдені дев'ять 14-гранних намистин і мідна монета імператора Констанція II (337-361).

6. С. Могильне, Гайворонського району (басейн р. Південний Буг) [18, 114-116]. Випадкова знахідка, 1961 р. Являє собою жіноче поховання**. Знайдене на глибині 1,5 м., інші параметри невідомі. Кістяк дівчини 16-18 років лежав головою на північний захід. Біля голови знаходився глиняний глечик (табл.ІІІ, 16), на грудях – намисто, до складу якого входили 6 скарабеїв і 2 намистини. Глечик гончарний, поверхня його залощена, колір – сірувато-рожевий. Дно на кільцевій ніжці, на зовнішній поверхні дна прокреслений хрест. З шести знайдених скарабеїв три мають синій колір, один – бірюзовий і два – блакитний. На нижній поверхні всіх виробів знаходився змієподібний знак. Намисто пастове, має рубчасту поверхню, колір блакитно-зелений.***

7. С. Велика Андрусівка, Світловодського району (басейн р. Тясмин).

* В публікаціях Є.В.Махно і Е.О.Симоновича є розбіжності стосовно і загальної кількості досліджених поховань (8 чи 9) і стосовно їх авторства. Уявляється правомірним вважати їх як три – розкопаних С.С.Гамченком і п'ять – розкопаних Е.О.Симоновичем.

** Визначення Т.С.Кондукторової.

*** Автором публікації не відкидається можливість пізньоскіфо-сарматської приналежності поховання.

Речі черняхівської культури являють собою випадкові знахідки на узбережжі Кременчуцького водосховища [19, 121-125]. Це маленький, кружальний, лощений, темнокоричнового кольору кубок (табл.ІІІ, 9) округлої форми з плавно відхиленими назовні вінцями і заокругленим денцем. Корпус кубка прикрашений двома поясами врізного орнаменту у вигляді виконаних крапковим прийомом трикутників, крапкових і прокреслених зигзагоподібних ліній. Посередині кожної з гладких ділянок обох орнаментальних поясів містяться плоскі овальні фестони. Розміри кубка: висота – 4,4 см., діаметр вінець – 4,6 см., діаметр тулова – 4,8 см.

Знайдено також чотири бронзові фібули*. Дві з них (табл.ІІІ, 10, 11) належать до типу двочленних прогнутих підв'язних екземплярів з вузькою ніжкою. Одна має орнаментовану спинку, нижню некрупну тятиву, багатовиткову, штопороподібну пружину. Довжина виробів – 3 см. Дві інші фібули простіші за прийомами виготовлення, поверхня не прикрашена; довжина – 2,3 см. Датуються описані знахідки другою половиною ІІ – ІІІ ст. н.е. Фібули подібного типу відомі також і в ІV ст. н.е. [20, 60-61].

8. С. Сverdликове, Новоархангельського району (басейн р. Синюхи).

В 1985 р. Кіровоградським держпедінститутом були здійснені охоронні дослідження на ґрунтовому могильнику черняхівської культури, який руйнувався цегельним заводом місцевого колгоспу.

Могильник розташований за 2,5 км на північний захід від села, на лівому березі р. Кам'янки, правої притоки р. Синюхи. З півночі на південь довжина могильника сягала 120 м. Західна частина могильника зруйнована кар'єром. Східна межа не виявлена (вибірка ґрунту здійснювалася саме у східному напрямку). Пам'ятка двошарова – черняхівський могильник підстилається поселенням трипільської культури. Досліджено 5 поховань.

Поховання 1 (частково зруйноване) (табл.ІІ, 1) орієнтоване в напрямку північ-північний захід – південь-південний схід. Могильна яма мала підтрапецієвидну форму; довжина – 2,0 м., ширина частини, що збереглася – 0,2 - 0,5 м., глибина - 1,6 м. Кістяк зруйнований, виявлені лише окремі розкидані кістки рук і ніг. В заповненні ями знайдена кістяна намистина (?).

Поховання 2, доросле (табл.ІІ, 2), орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Поховальна споруда являє собою яму з заплічками розмірами: довжина – 2,2 м., ширина верхньої частини ями – 1,0 м., ширина нижньої частини ями – 0,5-0,7 м. Загальна глибина ями – 1,8 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на північний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 3, доросле (табл.ІІ, 3), орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Тип поховальної споруди – яма з заплічками

*Висловлюємо подяку Є.В. Максимову за визначення знахідок.

розмірами: довжина – 2 м., ширина верхньої частини – 1,1 м., ширина нижньої частини – 0,55-0,65 м. Загальна глибина ями – 2 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на північний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 4, доросле (табл. II, 4) орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Воно знаходилося в звичайній ґрунтовій ямі, перекриття не виявлене; довжина ями – 1,8 м., ширина – 0,6 м., глибина – 0,8 м. Поховання, очевидно, з підзахороненням. Кістяків було два: верхній – жіночий, нижній – дитячий. Кістяк дорослого лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Кінці променевих кісток рук і долоні відсутні, можливо, знищені ховрахами. На грудях виявлене намисто – пастове, скляне, сердолікове, кістяна ворворка. Дитячий кістяк знаходився під жіночим, орієнтований головою також на північний захід. Кістяк лежав випростано на спині з опущеними донизу руками. Інвентар біля нього не виявлений.

Поховання 5, дитяче (табл. II, 5) орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Тип поховальної споруди – яма з заплічками розмірами: довжина – 1,4 м., ширина верхньої частини ями – 0,75 м., ширина нижньої частини ями – 0,6 м. Загальна глибина ями – 1,75 м. Кістяк дитини лежав у випростаному стані на спині головою на північний захід. Променеві кістки і долоня правої руки відсутні, можливо, зруйновані ховрахами. За головою кістяка простежені залишки дерев'яного предмета у вигляді півмісяця, справа від голови знаходився скляний стакан (табл. III, 6). Він виготовлений із тонкого прозорого скла зеленувато-жовтуватого кольору. Вінця злегка відігнуті назовні, під ними знаходиться прошліфована хвиляста лінія, тулово плавно звужується донизу і переходить в заокруглене потовщене дно. Орнамент складається з трьох рядів вертикально розміщених прошліфованих овалів. Розміри виробу: висота – 10,8 см., діаметр вінець – 7,5 см.

9. С. Івангород, Олександрівського району (лівий берег р.Бовтиш, лівої притоки Тясмина). В 1998–1999 р. на городній ділянці за 200 м. від берега виявлено значну кількість уламків гончарного посуду, а також вироби з заліза і кістки.

1. Залізний ніж (табл. III, 13) дуже гарної збереженості, має рівномірно овально-вигнуті спинку і лезо, довгий черешок; сліди від ручки і заклепок не виявлені; довжина ножа – 25,8 см., найбільша ширина леза – 2,7 см., довжина черешка – 6,5 см.

2. Залізна пряжка (табл. III, 15) прямокутної форми, виготовлена із залізного, прямокутного в перетині дроту, язичок закріплений на одній з поперечних сторін; розміри пряжки: довжина – 2,5 см., ширина – 2 см.

3. Кістяна пластинка (табл. III, 12) від ручки залізного ножа, являє собою фрагмент тригранної форми з ретельно зашліфованою поверхнею. З'єднувалася з черешком ножа бронзовою заклепкою, доказом чого є

маленький отвір на одному з кінців пластинки, зафарбований зеленим окислом; розміри пластинки: довжина – 4 см., ширина – 1 - 1,4 см.

4. Уламок кістяного гребінця (табл. III, 14) виготовлений з овальної в перетині з шліфованою поверхнею пластини, нижній край відокремлений прокресленою горизонтальною лінією, нижче якої позначений рядочок зубців. Виріб дуже пошкоджений, поверхня вкрита кавернами, що утворилися внаслідок тривалого перебування речі в землі; довжина уламка – 5 см., ширина – 1,1 см., перетин пластини – 0,4 см., зубці збереглися довжиною 0,5 – 0,7 см.

Отже, в підбірці наведені матеріали черняхівської культури, які подають всю область – від заходу (Гайворонський район) до сходу (Світловодський район). Всі вони, за винятком однієї пам'ятки (Коротяк), розташовані в лісостеповій частині області. І взагалі безумовна більшість виявлених на Кіровоградщині черняхівських пам'яток походять з лісостепової смуги. Як вже зазначалося вище, в області відомо понад 100 пунктів із знахідками черняхівської культури. Це досить значна і красномовна цифра, якщо врахувати ще й той факт, що фундаментальні розвідки, а тим більше розкопки черняхівських пам'яток в області не проводилися. Вони, в основному вивчалися поверхнево і принагідно, по суті, просто фіксувалися за підйомним матеріалом [21, 104–115; 22, 4–12; 23, 73–77]. Насиченість Кіровоградщини черняхівськими пам'ятками може свідчити на користь висловленої в 60–70-х роках минулого століття думки про Подніпров'я як один з основних регіонів формування черняхівської культури [5, 73–77], що майже механічно передбачало значною мірою її слов'янську приналежність. Сьогодні, не дивлячись на велику кількість нового матеріалу (а, швидше, завдяки цьому), немає єдності серед дослідників з проблеми шляхів формування і етносу черняхівців. Наявні в науці три точки зору викладені на початку даної публікації. Більшість дослідників погоджуються щодо багатоетнічності культури – поєднання в ній слов'янського, германського і іранського елементів [2, 300–301]. В межах цього висновку можуть переважати думки стосовно співвідношення компонентів. Б. Магомедов вважає основними носіями черняхівської культури готів [3, 14–15]. І. Винокур стоїть на позиціях їх слов'янської основи [8, 241–278, 332]. Беззаперечно значними були й іранські впливи – пізніх скіфів і сарматів.

Поступово точніше окреслюється і час існування черняхівських пам'яток. В.В. Хвойко впевнено (але без деталізації) продатував їх II–V ст.н.е. [1, 185–187]. В ході тривалого вивчення матеріалів Є.В. Махно і М.Ю. Брайчевський вважали за можливе найпізніші черняхівські пам'ятки датувати VI–VII ст. [24, 17; 25, 70–71]. Зараз більшість дослідників визначають час існування черняхівської культури кінцем II – початком V ст. Розквіт культури припадає на III–IV ст., а не пізніше середини V ст. черняхівська культура припиняє існування.

Дана публікація є першою спробою узагальнення відомих на сьогодні черняхівських матеріалів Кіровоградщини. Безумовно, важливою є необхідність їх врахування і використання в контексті подальшого дослідження черняхівської проблематики в цілому як загальноєвропейського явища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хвойко В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье //ЗРАО. – Т.1. –1901.
2. Словник–довідник з археології. Під ред.Н.О. Гаврилук. – К., 1996.
3. Магомеодв Б. Черняховская культура. Проблемы этноса. – Люблін, 2001.
4. Археология Украинской ССР. – К., 1985. –Т.І.
5. Винокур І.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу //Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997.
6. Тереножкин А.И. Скифская культура //Проблемы скифской археологии. –М., 1971.
7. Археология Украинской ССР. – Т.Ш. –К., 1986.
8. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець–Подільський, 2000.
9. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты) //МИА, 82. – М., 1960.
10. Симонович Э.А. Погребения V-VI вв. у с.Данилова Балка //КСИИМК. – 1952. - Вып.XLVIII.
- 11.Симонович Е.О. Пам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя //Археологія. – Т.Х. – К., 1952.
- 12.Симонович Е.О. – Млинове спорудження перших століть н.е. на Південному Бузі (Кіровоградська область) //Археологія. – 1952. – Т.УІ.
13. Хавлюк П.І. Про реконструкцію черняхівських жорен //Археологія. – К., 1977. – № 24.
- 14.Махно Є.В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. – 1966. – Т.ХХ.
- 15.Бессонова С.С. Отчет о разведке в Светловодском районе Кировоградской области. – НА ІА НАН України. – 1989/14а.
- 16.Бокій Н.М. Єлисаветградщина: епізод з часів Гетьманату //Наукові записки з історії України. – Київ, 1998. – Вип.7 – С.133–136.
17. Кухаренко Ю.В. Клад из села Турии //КСИИМК, 1953. – Вып. XLIX.
- 18.Симонович Э.А. Погребение I-II вв.н.э. в с.Могильно в Подолии //КСИА. – М., 1966. – Вып.107.
19. Бокій Н.М. Новые находки на Кировоградщине //АИУ. – К., 1968. – Вип. II.
20. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР //САИ. – М., 1966.
21. Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. – НА ІА НАН України. – Т.І. – Ф.–12, 1968/569.
- 22.Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Кіровоградської області, виявлені вчителями в 1963 р. – НА ІА НАН України. – 1963/16.
- 23.Винокур І.С. Етнос черняхівських племен Лісостепу //Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997.
- 24.Брайчевський М.Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури //Археологія, 1957. –Т.10.
- 25.Махно Є.В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу //Археологія, 1950. – Т.4.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

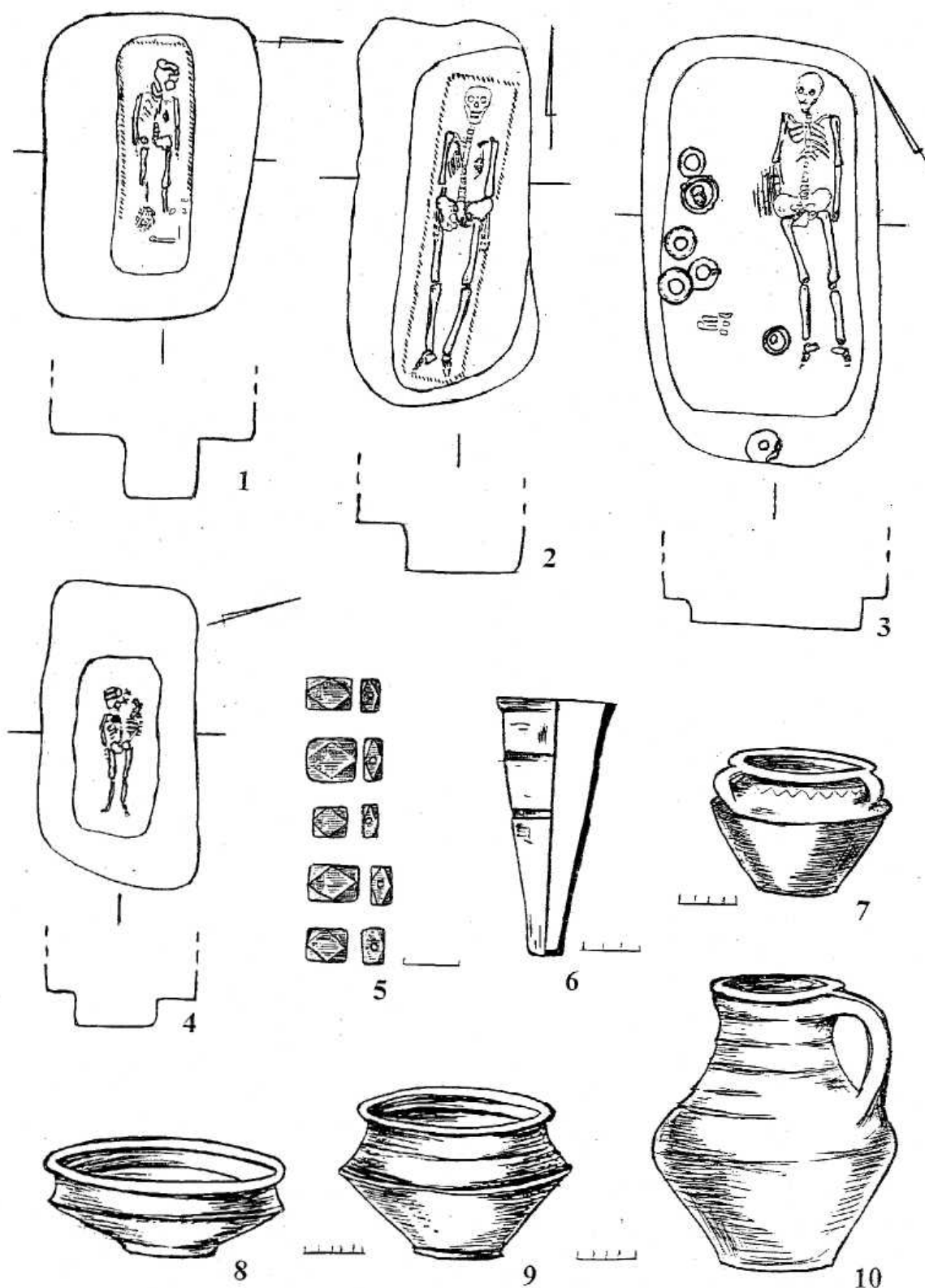
АИУ	–	Археологические исследования на Украине
ЗРАО	–	Записки Русского Археологического Общества
КСИА	–	Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	–	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	–	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	–	Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

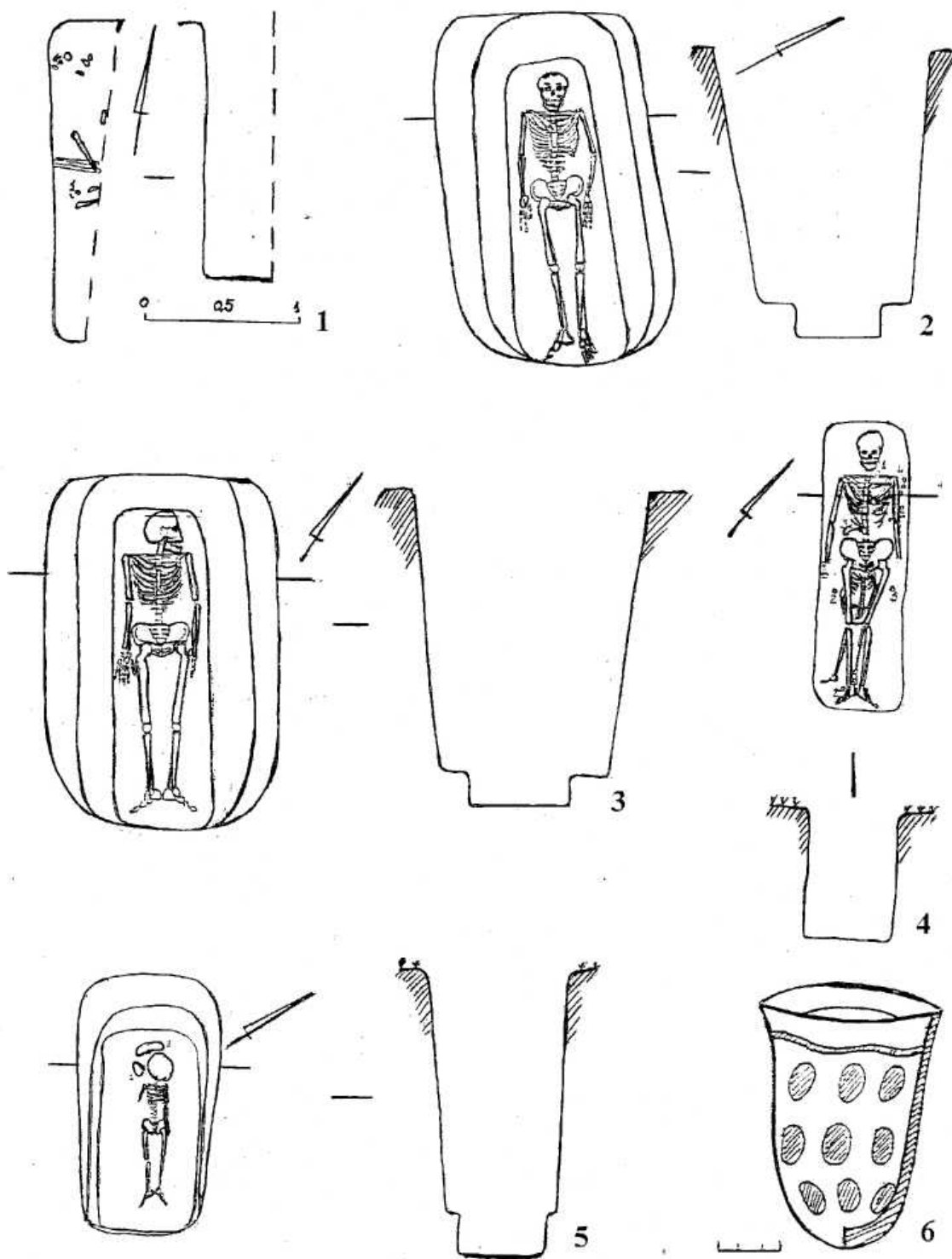
Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Таблиця I

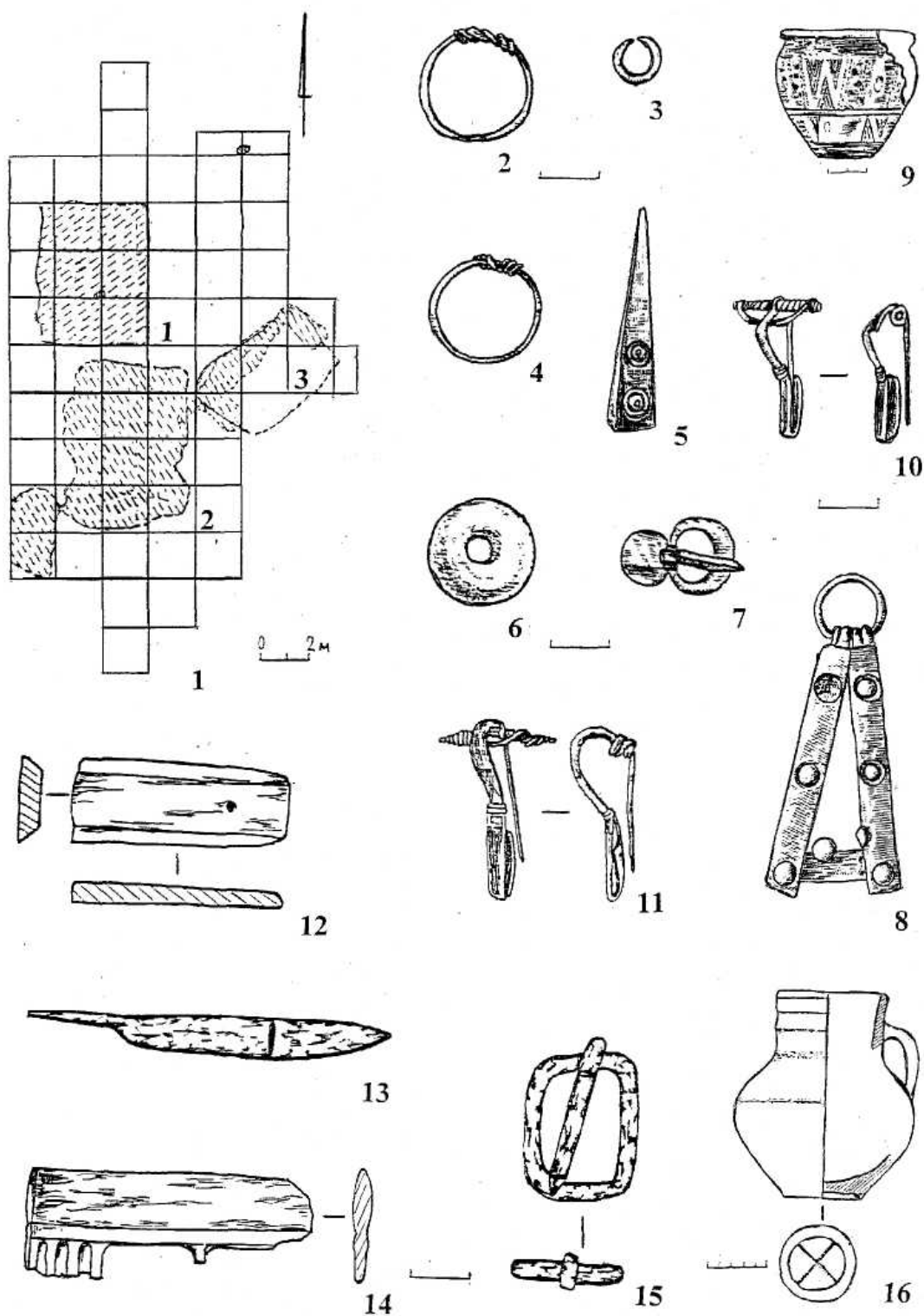
с. Данилова Балка: 1 – поховання 1, 2 – поховання 4, 3 – поховання 5,
4 – поховання 3. 7 - 10- поховання 5 (1949 р., Е.А. Симонович);
5 – поховання 2 (?), 6 – поховання 3 (?) (1913 р., С.С.Гамченко).

Таблиця II

с. Сverdlikove: 1 – 5 – плани і розрізи поховань (№№ 1 – 5);
6 – скляний кубок з поховання 5.

Таблиця III

1 – с. Турія, план розкопу 1955 р. на поселенні – I; 2 – 8 – с. Турія (скарб 1929 р.); 9 – 11 – с. Велика Андрусівка, випадкові знахідки; 12 – 15 – с. Івангород, випадкові знахідки; 16 – с. Могильне, випадкова знахідка.

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА КОНСОЛІДАЦІЮ УКРАЇНЦІВ У 1917-1920 РОКАХ

І.А. ВІВСЯНА

Важливим чинником внутрішньої консолідації нації є її толерантне ставлення до представників інших народностей чи націй, які проживають на спільній території. Процеси державотворення в Україні на початку ХХ століття багато в чому залежали від ставлення українців до національних меншин та навпаки. Всеукраїнська єдність у період національно-визвольних змагань була можливою за умови вчасного визначення спільного курсу галицької та наддніпрянської політичної еліти – з ким і проти кого.

Питання у даному контексті є недостатньо вивченим. У радянській історіографії роль меншин визначалась у загальному контексті соціалістичних перетворень в Україні. З відновленням незалежності України дослідники отримали можливість об'єктивного вивчення джерел та праць зарубіжних істориків та істориків української діаспори, серед яких варто особливо зазначити роботи І. Лисяка-Рудницького, М. Хом'яка та інших [1].

У працях М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи, ряду сучасних істориків обґрунтовується думка про те, що головною причиною Української революції був національний гніт, великодержавна, шовіністична політика царського уряду і австрійського двору [2, 3-20]. Переважна частина дослідників вважають, що відновлення національної державності України як на Наддніпрянщині, так і в Галичині стало можливим завдяки зусиллям українців, їх політичних партій і об'єднань при підтримці або нейтральності представників некорінної національності, які дістали правовий статус і юридичний захист як національні меншості на засадах персональної автономії [3, 82].

У 1990-х роках етнополітичні процеси періоду Української революції активно розглядались у багатьох аспектах – вивчалась національна політика українських урядів, ставлення окремих національних спільнот до форм української державності, участь національних меншин у діяльності політичних партій і громадських об'єднань, у суспільно-політичному житті. Проте досі відсутні праці порівняльного характеру, в яких була б співставлена політика щодо меншин в УНР та ЗУНР, їх законодавчі акти [3, 82-101]. На початку ХХІ ст. кількість досліджень дещо скорочується, але загострюється увага істориків на узагальненні фактичного матеріалу та визначенні пріоритетних тенденцій.

На території України здавна поруч з українцями проживали представники багатьох етносів, що дало підставу галицькому історикові О. Назаруку назвати її “брамою народів” [4]. Чисельну більшість серед

неукраїнського населення складали росіяни, поляки та євреї. Росіяни та поляки були панівними меншостями над українською більшістю, а євреї взагалі не визнавались окремим народом та, подібно до українців, потерпали від національно-культурних утисків.

Лютнева революція в Росії розбудила давні прагнення всіх народів, які перебували під колоніальним російським гнітом, до вільного національно-культурного розвитку. Всеукраїнський Національний конгрес визначив одним із основних принципів української автономії повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні [5, 442-443]. М. Грушевський неодноразово підкреслював, що «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности» [6, 115].

10 червня 1917 р. було проголошено I Універсал Центральної Ради, в якому українське громадянство закликалось до встановлення дружніх контактів з демократичними колами нацменшин. Після проголошення II Універсалу було розширено представництво меншин у Центральній Раді та в комісії по виробленню Статуту автономії України. У Статуті Вищого Управління Україною передбачалося генеральне секретарство національних справ з трьома заступниками – «від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділах своєї нації мають право реферату і рішачого голосу в сих справах» [5, 408]. III Універсал, який проголосив Українську Народну Республіку, одночасно визнав право національних меншин на національно-персональну автономію. 9 січня 1918 р. Центральна рада ухвалила закон про національно-персональну автономію [5, 428], який став найдемократичнішим документом у тогочасному європейському праві.

Проголошення закону викликало значний резонанс у Галичині. Газета «Діло» з радістю проголосила: «На Україні нема національних меншостей!» [7], стверджуючи цим лозунгом скасування становища меншовартості окремих народів в Україні. Проте галицький вчений І. Свенціцький? після повернення з Києва до Львова, писав у квітні 1918 р.: «Національні меншости України йдуть всі, як один муж, против Української Центральної Ради й против української державности... ми всі і уряд української держави маємо не тільки самі вкласти в державне будівництво України всі найкращі сили нашого духу, тіла, серця й характеру – але й подбати про те, щоби не пропадали даром мудрість – шляхотність – сприт – роботоспосібність ані одної народности, ані одної верстви, ані одної партії, ані одної людини, що живе на Україні, чи для неї бажала би посвятити працю свого життя» [8].

Отже, незважаючи на прогресивні демократичні заходи Центральної Ради, їй не вдалось забезпечити лояльність та підтримку національних меншин.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. вніс корективи до загального курсу національної політики української влади. Гетьман П. Скоропадський зробив спробу збудувати державу силами всіх її громадян, не зважаючи на їх етнічне походження. Здійснюючи програму українізації усіх галузей суспільного життя, уряд П. Скоропадського не ущемляв прав і свобод неукраїнського населення. У травні 1918 р. Рада міністрів офіційно заявила про своє визнання прав неукраїнців, що мешкають на території держави, і поважне ставлення до їх культури. 9 липня 1918 р. було припинено дію закону про національно-персональну автономію.

Ідея національно-персональної автономії в українській державі відродилася на західних землях. 25 березня 1918 р. на з'їзді галицьких політичних партій у Львові було ухвалено створити з українських земель Східної Галичини окремих державний організм з гарантією прав національним меншинам [9, 117]. Маніфест Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р. проголосив створення української держави на всій етнографічній території в Австро-Угорщині. Одночасно в Маніфесті прозвучав заклик до всіх національних меншостей вислати своїх представників до УНРади, яка мала підготувати конституцію з обов'язковим «правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей» [5,460-461]. 1 листопада 1918 р. влада у Львові перейшла до УНРади. Поляки не визнали себе національною меншиною, як і не визнали української державності. Це викликало збройний конфлікт, що переріс у польсько-українську війну в Галичині.

18 листопада 1918 р. УНРада ухвалила ввести до уряду ЗУНР державних секретарів для справ польських, єврейських і німецьких. Перші кроки української влади в Галичині та основні засади національної політики ЗУНР свідчать про використання досвіду Центральної Ради.

Невизначеність гетьманського уряду у сфері міжнаціональних відносин, загравання з російськими великодержавниками, особливо восени 1918 р., викликали незадоволення як серед української демократії, так і з боку національних меншин. Відновлення УНР на Наддніпрянщині повернуло до життя і закон про національно-персональну автономію. Надалі в усіх урядах УНР було лише одне міністерство національних справ – єврейських. Закон надавав значні права меншинам, але не всі вони цим скористались.

Ставлення українців до російської меншини на Наддніпрянщині в ході революції поступово змінювалось від прихильності до відвертої ворожості. Пригноблене російським царатом українство поволі звільнювалось від рабської психології. Посилення антиросійських настроїв в Україні було викликане як скептично-зверхнім поглядом місцевих “великоросів” на відродження української державності, так і відверто шовіністичними планами та діями російських більшовиків, білогвардійців тощо. Лозунг

“единой и неделимой России” постійно протистояв гаслам всеукраїнської єдності. З деякою пасивністю сприйняли російські партії утворення при генеральному секретарстві з національних справ окремого відділу з російських справ. Секретарство не виявляло особливої активності, зосередившись на відстоюванні прав російської мови у середніх та вищих школах та на переведенні російських шкіл під свою опіку [10, 21-22].

З січня 1918 року антиросійські настрої в Україні посилювались. Україномовна преса звинувачувала більшовиків у російському шовінізмі. На сторінках газет, та навіть у залі засідань Центральної ради росіян називали не інакше, як “москалі” та “кацапи”. М. Грушевський зробив тоді висновок про остаточний «кінець московської орієнтації» України [6, 110-112]. Посилення процесів українізації теж мало яскраво виражений антиросійський характер.

Гетьман П. Скоропадський всіляко афішував український характер очолюваної ним держави, але його прихильність до російської культури та запрошення на посади в уряді багатьох росіян посилювали недовіру та невдоволення українців. Влітку 1918 р. українські землі, зокрема Київ, стали епіцентром зосередження російських монархічних сил. Врешті, грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р. про об'єднання Української Держави з монархічною Росією остаточно позбавила його підтримки української громадськості. У 1919-1920 рр. національно-визвольний рух на Наддніпрянщині мав відчутне антиросійське забарвлення.

У Галичині, незважаючи на існування досить сильної течії москвофільства, загалом панували антиросійські настрої. Вони значно посилювались у період Першої світової війни, коли внаслідок російської окупації у багатьох українців розвіялись найменші москвофільські ілюзії. Галичани, які масово переправились через Збруч у липні 1919 р., сприяли посиленню антиросійських настроїв у Наддніпрянщині. І все ж, з погляду галичан, росіяни різних політичних і соціальних напрямків не були однозначними ворогами українського народу. Протягом осені – зими 1919 р. військо командування УГА двічі пішло на тактичний союз із росіянами – денікінцями і більшовиками, що було сприйнято наддніпрянцями як зрада національних інтересів. І. Феценко-Чопівський, міністр УНР, вважав, що галичани, «навіть найбільші націоналісти – хоч в глибині душі, хоч і підсвідомо – є непоправні москвофіли. Це, може, закономірно, що відвічна боротьба з поляками штовхає їх в другу скрайність, в ефекті – в протилежне ярмо!» [11, 60].

Діаметрально відмінним було ставлення галицьких та східних українців до поляків. Після втрати власної державності поляки зберегли своє соціально-економічне і, частково, політичне панівне становище в Галичині, а на Наддніпрянщині його поступово втратили. Польські політичні сили на Наддніпрянщині щиро вітали та підтримували українське національне відродження 1917 року. У березні в Києві виник

Польський Виконавчий Комітет з метою об'єднання всіх польських організацій в Україні. Центральна рада визнавала всі громадянські і політичні права польської меншини. 18 – 24 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських організацій, який відзначив прагнення до співпраці з українською владою [12].

Діяльність секретарства з польських справ була прикладом для інших національних відомств. В Україні повним ходом йшов процес створення польської національно-культурної автономії. Соціалістичний уряд Директорії УНР продовжив курс на співпрацю з демократією польської меншини. Галичанин О. Назарук на посту Головноуправляючого преси та пропаганди УНР не раз зустрічався з представниками польських партій та громадських організацій, які пропонували різні плани заснування нових установ державного життя, головним чином фінансово-банкових, військових і промислових. Він спостеріг у наддніпрянців «якусь імлісту, безмежно щирю й безмежно наївну доброзичливість супроти Поляків» [13, 89-90].

Наприкінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля звернулася до уряду УНР в Кам'янці-Подільському з клопотанням надання полякам України національно-персональної автономії. Голова Ради Народних Міністрів І.Мазепа дав розпорядження органам на місцях не чинити перешкод зборам польських громадян [14]. Але узаконювати польську автономію уряд УНР не поспішав, чекаючи унормування статусу українців у Польщі.

У Галичині польська меншина виявилась єдиною, яка вороже поставилася до української державності. У 1918 р. відродилась незалежна польська держава, яка дивилась на Східну Галичину як на споконвічну власну територію. Щоправда, серед польських політиків та державних діячів були прихильники мирного розподілу територій та добросусідських взаємин з Україною. А. Морачевський у 1919 р. писав: «Треба нам підтримувати самостійників-українців в утворенні української держави, знаючи, що сам інстинкт до самозбереження змусить Україну до пошуку союзника в Польщі проти Росії» [15]. Розрахунок польського політика виявився пророчим – у 1919 р. Петлюра пішов на союз із Й.Пілсудським проти „червоних” і „білих” росіян. Як зауважував генерал Ю.Тютюник, «для політично-активного українського громадянства так звана польсько-українська концепція чи українське полонофільство було громом з ясного неба і залишається загадкою понині» [16, 9].

Влітку 1919 р. польська армія Галера витіснила галичан за Збруч, а на території Східної Галичини почала нищити «пляново всіми можливими способами не лише людей-автохтонів, але й придбану тяжкими зусиллями української інтелігенції – українську культуру» [17, 77]. Галицькі біженці з тривогою прислухались до вісток із батьківщини. Дуже болісно сприйняли вони звістку про підписання мирного договору УНР із Польщею: «Це був

короткий епізод, який довів до повного розсварення з придніпрянцями. Петлюра став для галичан символом національної зради» [18, 7].

Таким чином, галичани та наддніпрянці взаємно себе зрадили, не зумівши визначити єдиного спільного ворога, у боротьбі з яким вони могли б об'єднатися. Р. Млиновецький писав: «Брак справжньої національної єдності був не лише причиною повстання окремої “Західно-Української Народної Республіки”, якої злука з рештою українських земель лишалася на папері, але сприяв в першому етапі скерованню всієї енергії Наддніпрянщини проти поляків» [19, 268].

На відміну від росіян та поляків, євреї не мали підтримки великої національної держави у забезпеченні права на національно-персональну автономію. Однак це була одна з найчисельніших меншин в Україні. Під час Української революції демократичні уряди Наддніпрянщини і Галичини одними з перших визнали євреїв окремою нацією (до 1917 р. євреї визначались лише за віросповіданням) та надали їм право на національно-персональну автономію. З середини червня 1917 р. активно діяло Генеральне Секретарство з єврейських справ.

Єврейство неоднозначно ставилось до нової влади в Україні. Представники єврейської інтелігенції в Наддніпрянщині орієнтувались переважно на Росію, входили до всеросійських партій різних напрямів. А ось народна маса, за свідченням С. Гольдельмана, «спочатку не зрозуміла, яка це радикальна зміна усіх понять і почувань відбулась в українському народі. Прищеплені історичною традицією, вкорінені у підсвідомості, почуття недовіри, підозри і страху супроти українського сусіда, перешкодила цього разу активно виявитись природньо-жидівській здібності швидко пристосовуватись до нових обставин» [20, 21].

Перешкождали взаєморозумінню українського та єврейського народів антисемітська пропаганда та погроми. Антисемітська агітація в Україні почалася вже навесні 1917 року в Полтаві, Києві, інших містах і селах. Ініціаторами погромів були найчастіше солдати відступаючої російської армії, при відході з території Галичини вони жорстоко розправились з єврейським населенням Тернополя і Калуша. Українська влада від свого зародку виступала проти погромів. Перша протипогромна відозва Центральної ради з'явилась уже наприкінці березня 1917 року, за нею послідували й інші. Подібних відозв було видано дуже багато за роки революції, але не всі вони мали реальний вплив на громадськість.

Орієнтація перших українських урядів на підтримку єврейських демократичних кіл давала певні результати. Значна частина єврейства підтримала визвольну боротьбу українців. Єврейські організації Києва, Одеси, Катеринослава, Харкова та інших міст визнали Центральну Раду єдиною законною владою в Україні. Преса публікувала численні заклики до єврейства на підтримку українського руху.

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського привітала лише єврейська буржуазія. Політичні діячі та єврейська громадськість до режиму гетьманщини відразу поставились негативно. Почалися різні утиски прав євреїв: ліквідовано міністерство з єврейських справ, їм було заборонено вступати на державну службу, але притягнуто до контрибуції “за участь в аграрних непорядках”, хоч вони ніякого відношення до захоплення поміщицької власності не мали. В офіційній та урядовій пресі посилилась антисемітська агітація. Погроми організовувались по селах як окупаційною владою, так і повсталими селянами.

Розбурхана селянсько-повстанська стихія, яка допомогла Директорії прийти до влади, проявлялась нерідко у диких єврейських погромах. У березні 1919 р. почалася погромна хвиля. Головний Отаман військ УНР С. Петлюра намагався всіляко припинити погромну діяльність у війську та налагодити дружні контакти з єврейською громадськістю. 17 липня 1919 р. Петлюра зустрівся з єврейською делегацією, «щоб переговорити про те, як найкраще упорядкувати мирне сожиття цих двох народів». Отаман зазначав, що погроми є наслідком роздратування, викликаного провокацією та висловив надію, що євреї, як і раніше, будуть підтримувати українську державність [21]. С. Петлюра та уряд УНР підготували ряд відозв до козаків, українського та єврейського громадянства, де проголошувались принципи “братерського і рівного співжиття” народів у незалежній Україні. З подібними заявами виступали і галичани.

Якщо в довоєнній Росії погроми відбувались періодично, то в Галичині вони були винятковим явищем. Погромів євреїв українцями в Східній Галичині ніколи не було, що сприяло розвитку приязних взаємовідносин. Світова війна стала серйозним випробуванням цих відносин. Український визвольний рух, спрямований проти Російської імперії з її чорносотенною ідеологією, притягував до себе галицьких євреїв. У червні 1919 р. в рядах УГА було сформовано Жидівський курінь, який нараховував близько тисячі чоловік [22]. Проголошення ЗУНР євреї сприйняли в цілому лояльно та взяли участь у державному будівництві.

На Наддніпрянщині склалось загальне враження про однодушну підтримку євреями української влади у Галичині. Газета “Нова Рада”, порівнюючи українсько-єврейські стосунки в обох українських республіках, відзначала: «Галицьке єврейство могло на практиці переконатись, що йому краще йти з туземним елементом, аніж низкати ласки у тимчасових хазяїнів...місцеве єврейство у величезній своїй масі ще не оцінило й не виrozumіло того становища, яке займає воно на Україні, і по давньому звертає очі свої на північ, чекаючи звідти поліпшення свого становища. Це фатальна помилка буржуазних єврейських кругів...перед єврейською нацією на Україні стане незабаром дуже гостро те саме питання, яке вже порішили галицькі євреї...» [23]. С. Петлюра зазначав, що «в Галичині євреї йдуть разом з українцями. Поляки їх однаково

переслідують, а Галицьке Суспільство дуже оцінює цю спільну працю. А також і наші козаки звернули свою увагу на це» [21,5].

Ідеальної співпраці галицьких євреїв з українцями насправді не було. З початком листопадових подій у Львові перед євреями постала проблема визначення своєї позиції у польсько-українському протиборстві. Вже 1 листопада 1918 р. представники єврейських партій у Львові утворили Єврейський комітет громадської безпеки, який уже в першій своїй відозві до одноплемінників схиляв їх до нейтралітету. Саме ця політика нейтралітету викликала роздратування у обох протиборчих сторін, адже кожна з них розраховувала на дієву підтримку єврейства. У квітні 1919 р. С. Гольдельман зауважував: «Шкідливі наслідки об'яви нейтралітету майже не піддаються обрахункові. Вони помітні у всіх сферах життя, при всіх стосунках українців з жидами» [24, 28].

Незважаючи на заходи уряду ЗУНР по обмеженню проявів антисемітизму, українсько-єврейські стосунки залишались напруженими. Напруження та недовіра все ж не переросли у форму єврейських погромів. Хвиля погромів, яка прокотилась Галичиною у другій половині лютого 1919 р., була організована польськими екстремістами [25]. Галичани після переходу р. Збруч так інформували наддніпрянське населення про своє ставлення до євреїв: «Просто неможливим є, щоби ми палали помстою проти Жидів, бо й не мали за що, бо Жиди ішли просто з нами проти Поляків» [26]. Таке твердження є дещо ідеалізованим та направленим на завоювання симпатії у наддніпрянських євреїв.

Перебування галицьких військових формувань в Центральній Україні переконало єврейське населення у тому, що від галичан можна чекати лише добра та спокійного, чемного ставлення. Імідж захисників єврейства протримався у галицьких стрільців протягом всієї епопеї на землі Наддніпрянщини. Подільські євреї та жителі багатьох міст і містечок, якими проходила галицька армія у 1919 р., пройнялись особливою симпатією до галичан. Вступ частин УГА до міста чи містечка, які були основними анклавними єврейства, супроводжувався наведенням порядку, припиненням погромних явищ. При взятті Бердичева до населення міста звернувся комендант корпусу УГА Микитка: «Ми прийшли сюди, щоб освободити все населення від червоного терору комуністів та уможливити спокійне життя вам без згляду на національну чи релігійну приналежність» [27]. Поручик УГА П. Лах залишив свідчення про стосунки галицьких стрільців із євреями в околицях Жмеринки [28].

Досвід ведення демократичної національної політики українськими урядами революційної доби переконує, що для досягнення дійсної єдності української нації необхідною умовою є її виважене, толерантне ставлення до національних меншин. Досягнення ідеалу національно-персональної автономії для національних меншин в Україні за умов мирного розвитку процесів державотворення забезпечило б громадянський мир, підтримку

українського об'єднуючого руху представниками інших етносів. Законодавчі акти, що гарантували національним меншинам широкі права в українській державі, були майже ідентичними в УНР та ЗУНР, що свідчить про вироблення єдиного курсу національної політики.

Вікові традиції співжиття народів та військово-протистояння України з Росією та Польщею виробило протилежні зовнішньополітичні орієнтації у провідників двох українських республік, що в свою чергу підривало хисткі підвалини всеукраїнської єдності. Національні меншини мали значний вплив на формування загальноукраїнської спільноти та її державності у період революційних потрясінь, не менший вплив вони здійснювали і в наступні періоди української історії. Досвід міжнаціональних стосунків слід враховувати і на сучасному етапі державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе. – К., 1994. – Т.1. – С.83 – 134; Хом'як М. Як розв'язав справу національних меншин уряд Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), а як уряд Польщі?// Збірник наук. праць на пошану Євгена Вертипороха. – Торонто, 1972. – С. 180 – 187.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип.8. – К., 1999.
3. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000.
4. Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр.104. – Арк. 1.
5. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – Ч.1. – К., 1997.
6. Грушевський М. Вивід прав України. – Львів, 1991.
7. Діло. – 1918. – 13 лютого.
8. Свенціцький І. Державне будівництво // Відродженне. – Відень, 1918. – 27 квітня.
9. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – Т. 1. – К., Наукова думка, 1996.
11. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. – Житомир, 1992.
12. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.)// Український історичний журнал. – 1997. - № 2. – С. 51.
13. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978.
14. Україна. – 1919. – 4 вересня.
15. Головацький І. Польські зигзаги в українській історії // Дзвін. – 1998. - № 4. – С. 97.
16. Тютюник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924.
17. Кривава книга. – ч. 1. Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918/1919 рр. – Відень, 1919.
18. Білінський А. Погляд на минуле й українські перспективи. – Чикаго-Мюнхен, 1970.
19. Млиновецький Р. Історія українського народу (нариси з політичної історії). – Б.м., 1946.

20. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. – Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967.
21. ЦДІАЛ. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 5 – 7.
22. Нахман Г. Передісторія і історія жидівського пробоевого Куріня I Корпуса У.Г.А. // Український скиталець (Ліберці). – 1921. – лютий. – С. 17 – 21; березень. – С. 17 – 23.
23. Єврейство в Галичині й на Україні // Нова Рада. – 1918. – 2 листопада.
24. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. – Відень, 1921
25. Берко П. Євреї у час будівництва української державності (1917-1921 рр.) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1992. – С. 79.
26. Козацький голос. – 1919. – 21 серпня.
27. Кордуба І. Заняття Бердичева // Козацький голос. – 1919. – 27 серпня.
28. Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 1 (НТШ). – оп.2. – Спр. 108.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ В.К. ВИННИЧЕНКА

О.А. ЖИТКОВ, С.Д. КІЧЕНКО

В сучасній публіцистичній та науковій літературі, присвяченій проблематиці української революції 1917 – 1921 рр., постать В.К. Винниченка займає помітне місце. Дослідниками активно висвітлюються формування політичних поглядів, концепція націогенезу через призму праць Володимира Винниченка, розкривається його роль у громадському, суспільно-політичному русі кінця ХІХ - початку ХХ ст. [1]. На малій батьківщині видатного українського письменника та політика неодноразово проводилися тематичні конференції. Так, у листопаді 2002 року в м.Кіровограді працювала Всеукраїнська наукова конференція “Володимир Винниченко й українська соціал-демократія”, у роботі якої взяли участь як відомі вітчизняні історики, так і початківці. Її матеріали були опубліковані в престижних наукових виданнях [2].

Разом з тим, державотворча діяльність одного з лідерів УСДРП в історичній літературі розглядалася лише побіжно. В науковій розвідці нами пропонується на основі аналізу першоджерел, якими є праці В.Винниченка, відстежити процес формування державницьких поглядів політика в умовах соціальної боротьби доби Української Центральної Ради та Директорії.

Лютнева революція 1917 року надала можливість для багатьох народів Російської імперії спробувати реалізувати свою довгоочікувану

державність. Перспектива створення власне української держави захоплювала Володимира Винниченка: “Здається, ні одна група громадянства Росії не прийняла з таким щирим серцем, з таким чуттям радості й полегкості, з таким не підмішаним ентузіазмом Велику Російську Революцію, як українство”, – писав він за гарячими слідами подій [3, 31].

Навесні 1917 року В. Винниченко повертається до України і одразу приступає до партійних справ. На початку квітня 1917 року в Києві відбулася конференція УСДРП, яка підтримала курс демократизації тогочасного суспільства. У виступах лідерів партії висловлювалися думки, що революція в Україні піде своїм окремим шляхом, не розчиняючись у загальноросійському процесі, і буде проводитись у своєрідних формах, своїми місцевими революційними силами. Конференція вирішила відстоювати автономістсько-федералістську позицію розбудови української держави. У схваленій резолюції зазначалося: “Приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць – це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, – конференція української соціал-демократичної робітничої партії з цілою непохитною рішучістю висуває давнє домагання партії – автономію України, як першу, невідложну пекучу задачу сучасної хвили українського пролетаріату та всієї України...” [4, 34]. Володимир Винниченко повністю підтримував ідею автономії України й був обраний до складу Центрального комітету й відповідно став одним із визнаних керівників Української соціал-демократичної робітничої партії. Займаючи провідні позиції в громадському житті, В. Винниченко отримав можливість реально впливати на подальшу долю України.

3 весни 1917 року національна ідея В.К. Винниченка була зосереджена в реалізації концепції української революції, яка передбачала вирішення двох взаємопов'язаних завдань: українське відродження, досягнення національної державності в тій чи іншій формі і просування українського народу до суспільного прогресу за програмами соціал-демократії Заходу. Перевагу в ній, на нашу думку, В. Винниченко надавав національному моменту над соціальними факторами, свідомо применшуючи їх значення. Причина цього полягала в переконаності В.К. Винниченка-політика у тому, що українська нація ще повністю не сформувалась і в ній не встигли набути розвитку соціальні суперечності, тому вона може бути єдиною в боротьбі за визволення та власну державність. Ця ідея стала основною у його виступах, промовах того часу. “...Серед свідомого національного українства крупної буржуазії нема. Промислових, торговельних, аграрних капіталів у нас нема, є дрібна буржуазія, революційна демократія” – зазначав В. Винниченко [3,18]. Він відкидав реальність економічних трансформацій початку ХХ століття, вплив нової генерації міської та сільської буржуазії на соціально-політичну ситуацію в Україні. В. Винниченко вважав, що основна мета, до якої

прагне українське суспільство, – відродження національної державності. Оптимальним варіантом державницької моделі розбудови України у цей час, на його думку, стала б широка національно-територіальна автономія у складі федеративної демократичної республіки, якою в процесі революції мала стати Росія. Автор “Відродження нації” категорично стверджував: “Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути... Та й для чого відокремлюватись, коли всі потрібні для вільного національного розвитку нашого народу засоби нам буде в повній мірі забезпечено в автономії”[3,43]. Отже, В. Винниченко у боротьбі за українську державність зайняв помірковану автономістську позицію. На I Всеукраїнському військовому з’їзді у травні 1917 році він навіть намагався зупинити сплеск нетерплячих настроїв, вимог негайного надання автономії, що мали увійти у текст звернення до Тимчасовому уряду. Сформульовані тези керівник Української Центральної Ради оцінив так: “Отже, ніякого страхіття ми не домагалися. Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство (Тимчасовий уряд, авт.) в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до сього постулату – автономії України”[4,166]. Та бажання революційних змін інколи переборювало в діяльності В. Винниченка практичний підхід до справи. Зокрема, М. Грушевський згадував епізод із створенням Першого Універсалу Центральної Ради. “...Саме тоді вироблявся проект обіцяного Центральною Радою універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно, дуже поміркований в національних домаганнях, сим разом унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом... Винниченко заявив повну готовність “вигладити” [5, 144].

На час роботи в Центральній Раді та уряді (Генеральний секретаріат, авт.) розуміння подальшого розвитку української держави на засадах автономії у В. Винниченка стало домінуючим. Усі найголовніші документи Центральної Ради були складені за допомогою провідного політика. Першим документом, який певною мірою визначав контури програми діяльності уряду, Генерального секретаріату, стала Декларація, розроблена за безпосередньою участю і під керівництвом В. Винниченка й оприлюднена на пленарному засіданні Центральної ради 26 червня 1917 року. Основою для підготовки документу став Перший Універсал, який проголошував вільну автономну Україну. Визначаючи найважливіші положення Декларації Генерального секретаріату, В. Винниченко змінює акцент щодо співвідношення національного і соціального факторів. В документі зазначається, що “Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об’єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань”[3, 263]. Та політичні процеси, що відбувались в українському суспільстві, змушували висувати нові вимоги. В. Винниченко розуміє потребу розв’язання економічних і соціальних

проблем, що ставали гальмом на шляху до української державності. Тому “Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Союзом, у якому мають освітлюватися й розв’язуватись всі ті питання, які висуває життя”, – зазначав він [3, 263]. Декларація показала необхідність остаточного завершення формування влади й створення повноцінного законодавчого органу – українського парламенту. Подальші події не дали змогу втілити положення Декларації в життя. Другий Універсал і Декларація Тимчасового уряду, оприлюднені 3 липня 1917 року, став значною поступкою Центральної Ради загальноросійському Тимчасовому урядові. Відповідальність за це поклали на В. Винниченка, звинувачували його в “угодництві”, нерішучості у відстоюванні національних інтересів. Тогочасна ситуація вимагала поміркованості і прагматизму, які проявив Голова Генерального Секретаріату, уповноважений представляти Центральну Раду в усіх переговорних процесах з офіційним Петроградом. Конфронтація із Тимчасовим урядом могла призвести до збройних зіткнень, громадянської війни й, можливо, ліквідації Центральної Ради та придушення українського національного руху. До того ж Україна не мала власних збройних сил, які захистили б націю. Тому, перебуваючи у постійному пошуку кращого шляху до української державності, В. Винниченко не зміг втримати здобутки Першого Універсалу. Центральна Рада зобов’язувалася практично без будь-яких умов припинити “самочинне запровадження автономії” до Всеросійських Установчих зборів.

Дипломатична місія до Петрограду завершилась черговою поразкою. “Статут Генерального Секретаріату”, затверджений Центральною Радою, був відхилений Тимчасовим урядом на початку липня 1917 р., і замінений іншим документом – “Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату Тимчасового уряду в Україні”. Це викликало нову хвилю протестів в Центральній Раді. Невдача на переговорах знову викликала обвинувачення В. Винниченка в нетвердості, “недостойному поведженні в міністерських передпокоях” і навіть таємній зраді. Хоча спілкування з Тимчасовим урядом змушувало його робити все для своєї Батьківщини. “Я мав честь бути учасником делегацій до Петрограду й можу сказати, що коли відродження нації повинно добуватися крім усяких інших способів і пониженням, і соромом, то українська демократія й цим щиро заплатила як усій руській нації так і її найпоступовішій демократії. Із гіркостю, з жальом мушу зазначити, що, коли руський Уряд понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрити свою націоналістичну брутальну наготу”, – констатував політик [3, 153]. Таким чином, В. Винниченко зі значними зусиллями, іноді забуваючи про свою гідність та гордість, йде до своєї заповітної мрії. В “Щоденнику” знаходимо запис, який передає його настрої: “ яка то страшна, тяжка річ відродження національної

державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким часом, одчаєм, люттю і сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, у якому будуть так зручно жити наші нащадки”[6,119].

Жовтнева революція 1917 року і прихід до влади більшовиків в Росії різко змінили ситуацію. Володимир Кирилович розумів, що для російського народу радикальні зміни обернуться катастрофою і доводив: “Більшовики захопились ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до цього, хоч всі соціалісти добре знають, що соціалізм мусить прийти наслідком розвитку капіталізму, як плід розвитку продукційних сил... Ми, українські соціал-демократи, гадаємо, що зводити у себе такий лад, то значить – тільки руйнувати край”[7, 30]. Жорстокість російських більшовиків і їх заперечення всього українського викликала негативне ставлення провідних політиків. “...Вся вона (національна політика російських більшовиків в Україні) явно й недвозначно велась в напрямі знищення перш усього національної української державності (якого б ні було соціального змісту) й удруге – національної української культури,” – зазначав, зокрема, П. Христюк. [8,50]. Події не давали можливості Центральній Раді перейти до вирішення соціальних питань, бо вона повинна була боронити українську націю від зазіхань “старшого брата”.

Як вважає дослідниця Н. Кичигіна, у той період ідея соціалістичної революції для В.Винниченка була віддаленою перспективою, хоча соціалізм він визначав як найбільшу суспільну справедливість, якій належить майбутнє. Для цього потрібні були час і відповідні соціально-економічні передумови, яких Україна на той момент не мала. [9, 117]. Така думка переважала у його публічних висловленнях, статтях і промовах. Під час виступу на VIII сесії Центральної Ради у грудні 1917 року В. Винниченко зазначав: “Центральна Рада від самого початку зайняла революційну позицію за національне визволення. Рада Народних Комісарів вважає, що в Росії можна зараз переводити соціалістичну революцію, ми ж, живучи в Україні і обраховуючи об’єктивні умови тут, не віримо в це. До соціалізму ми будемо йти обережно, стоячи твердо на ногах” [7, 121].

Ідею автономії для України у складі федеративної Росії В. Винниченко продовжував сповідувати й після падіння Тимчасового уряду. У гострому конфлікті з більшовицьким урядом - РНК, що вилився у війну, він зайняв тверду позицію й оцінив боротьбу між Петроградом і Києвом як національну. “Оголошення нас буржуями – засіб боротьби неукраїнців з українцями. Боротьба, яку тепер ведуть з нами більшовики, є боротьба національна. Більшовики, які вважають себе представниками великоросійської демократії, борються з нами, самі того, можливо, не усвідомлюючи, як великороси” [7, 21].

Володимир Винниченко завжди вірив у національно-визвольний рух й сподівався, що українці не допустять чужинців до щойно створеної за III Універсалом (7 листопада 1917 року) Української Народної Республіки. Та саме в той момент були так необхідні збройні сили, які не змогли створити українці через нехтування цим питанням з боку лідерів Центральної Ради і перш за все соціал-демократів. Як соціаліст В. Винниченко ще з весни 1917 року впевнено доводив, що на шляху до нової України регулярної армії не потрібно, а її функції візьме на себе народна міліція. Досить скептично ставився він до стихійного руху утворення поодиноких українізованих частин. Можливо, така позиція і стала основною причиною поразки Центральної Ради. Пізніше В. Винниченко реалістично оцінить ситуацію й зрозуміє, що в політиці уряду була допущена ще одна величезна помилка. Ідеалізована ідея національного відродження заступила дуже важливе для більшості населення України селян, зокрема, земельне питання. Він зазначав, що “у самій Центральній Раді свідомо відкладались надалі вирішення гострих соціальних питань, бо боялись, що нестала національна єдність може схитнутись і розбитись через незгоду в сфері соціального будівництва” [7, 83].

Швидка зміна обставин змушувала коригувати здавалось вже усталені позиції. У початковий період революції В. Винниченко ще не займав комуністичні позиції - він коливався між націоналізмом і комунізмом. Лише під враженням невдач відбувається еволюція його суспільно-політичних поглядів уліво. В. Винниченко вірив у силу ідеї соціалізму і демократії, в те, що на цій основі Україна зможе стати соціалістичною і навіть самостійною. Власну позицію він характеризує так: “Отже, та течія, до якої я належу з перших кроків моєї громадської свідомості..., є течія всебічного визволення (соціального, національного, політичного, морального, культурного і т. д.), а так само визволення цілковитого і рішучого, що переважно має назву революційного” [4, 118]. Концепція “всебічного визволення” займала центральне місце у світогляді Винниченка й передбачала: по-перше, українське відродження, по-друге, досягнення національної державності, по-третє, просування до соціалістичної революції, по-четверте, будівництва вільної України у союзі з оновленою Росією, тощо. Та події 1917 року розчарували лідера українського руху у доцільності союзу з Росією. Тому він швидко прийшов до самостійництва. Причиною була реальна оцінка ситуації: “Коли справді більшовиками буде оповіщена священна війна, за для нас найкраще – проголосити самостійність. Ми не можемо воювати, одночасно ведучи війну з більшовиками, разом з ними воювати з німцями” [4, 118].

Більшість керівників Центральної Ради вбачали порятунок у зовнішній підтримці, та Володимир Винниченко до іноземної допомоги ставився упереджено. Він бажав, щоб влада залишалася в руках українських національних сил і тоді б “Історія революції на Україні пішла

б зовсім іншими шляхами, не такими трудними, болючими й часом ганебними та й надзвичайно шкودливими для самої національної справи, не кажучи вже про політично-соціальну” [7, 222]. Однак, політична ситуація в країні виходила з під контроль.

25 січня 1918 року Володимир Винниченко відходить від влади і разом з дружиною відбуває до м. Бердянська, а потім переїжджає на хутір Княжа Гора на Канівщині. Тут він займається письменницькою діяльністю. Після падіння Центральної Ради В. Винниченко знову стає на шлях боротьби. Він очолює Національний Союз – блок українських партій, офіційно опозиційних гетьману. Почалась підготовка повстання в успіх якого мало вірив і сам лідер: “Я цілком припускав і навіть майже певен був, що нас розіб’ють, розженуть, розтrophать... На мою думку, наш обов’язок був виступити проти всіх ворогів працюючих українських мас, бо ми самі були винні в тому, що ці вороги катують їх. Тоді маси наочно побачать, що українська ідея не стоїть у суперечності з соціальними інтересами мас...” [7, 95]. Знову поставало питання про співвідношення національного й соціального. На той момент В. Винниченко вважав, що повинен бути органічний зв’язок між цими проблемами. Досягнення мети стало б запорукою підйому національно-визвольного руху українців.

Після листопадової революції в Німеччині лідер УСДРП наполягає на повстанні проти маріонеткового уряду гетьмана, відновленні УНР, створенні Директорії і передачі їй влади. З перших кроків серед членів Директорії, утвореної 13 листопада 1918 р., виникли розбіжності щодо подальшого розвитку політичних процесів в Україні. Найгострішими були суперечності між В. Винниченком і С. Петлюрою. Голова Директорії запропонував після повалення гетьманського режиму встановити радянську систему організації влади. “Введена з ініціативи й з директив самої Директорії радянська влада могла бути сконструйована по такому принципу, щоб національний український характер її зберігся в повній мірі й щоб від того справа нашого національного відродження й нашої державності, як найкращого засобу для того, не постраждала” [7, 135]. Такі міркування здавалися романтичними та утопічними і, відповідно, не були сприйняті лідерами Директорії. Та нова ідея – створення системи “трудоих Рад”, тобто представників усіх громадян, які не живуть з експлуатації чужої праці – була схвалена. І у відозві Директорії з програмою подальших дій в центрі поставлено підготовку Конгресу Трудового Народу України. Реалізація задуманого зустріла опір внутрішніх (прояви отаманщини) та зовнішніх (збільшення масштабів боротьби з більшовиками) негараздів. Причинами втрати позицій в українському національному русі В.К. Винниченко бачив у категоричності Директорії в питаннях про систему влади, про можливість компромісу з більшовиками. “Ми боялись більшовизму, думали способом репресій не допустити його розвитку, але цим якраз добились того, що не тільки

пхнули маси в обійми націоналістичної течії руського більшовизму, але знов одіпхнули їх від української ідеї, знов ми цю ідею одягли в соціально-ворожі масам, майже реакційні, петлюрівсько-балбачанівські форми” [7, 184]. Отже, на думку В.Винниченка це означало, що українська соціалістична революція була задушена радикалізмом і безкомпромісністю.

В. Винниченко гостро переживає крах державницьких ілюзій щодо Директорії, поділяє помилки у вирішенні соціально-економічних проблем нації. На його думку, концепція української державності виявилась недієздатною і непотрібною українському народу, а шлях, який вона передбачала не призвів до бажаного результату. 10 лютого 1919 року В. Винниченко йде у відставку.

Аналіз державницьких поглядів Володимира Винниченка дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки. Слід зазначити, що Винниченко – державний діяч, політик у 1918–1919 рр. намагався поєднати українську національну ідею із соціальними реформами. Під впливом революційних обставин його державницькі погляди зазнали змін від автономістсько-федералістських до самостійницьких, від прагнення широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної Росії до незалежного, самостійного розвитку України. Лідер національного відродження, розробив власну програму розвитку державності України та мав можливість реалізувати її в життя, але ейфорія, романтизм й навіть певна наївність, на що наклались несприятливі обставини, призвели В. Винниченка до постійного коливання та врешті-решт розчарування у власних позиціях і вироблених концепціях, які не витримали випробування часом і життям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба – Нью-Йорк,1980; Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка// Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994.; Кичигіна Н. Соціалістична концепція В.К. Винниченка крізь призму 90-х // Віче. – 1996. – №10.; Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К.Винниченка в добу української революції // Український історичний журнал. – 1994. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальність проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. - № 1.–№6.; та ін.
2. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – Сер. Філософія, політологія. – 2003. - Вип.48.
3. Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. – К. – Відень, 1920.
4. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – К. – Відень, 1920.
5. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №9.
6. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – 1911-1920. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980.
7. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 3. – К. – Відень, 1920.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т.1. – Прага, 1921.

9. Кичигіна Н. Соціалістична концепція В.К. Винниченка крізь призму 90-х // Віче. – 1996. – №10.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Кіченко Світлана Дмитрівна – асистент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

РУХ ДЕКАБРИСТІВ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Г.Д. КАЗЬМИРЧУК, Ю.В. ЛАТИШ

У 2005 р. виповнилося 180 років з дня повстання декабристів. За кількістю опублікованих праць воно співвідноситься з такими історичними темами як Перша світова чи Велика Вітчизняна війни. Література про декабристів нараховує понад 18 тисяч монографій, статей, нарисів, художніх творів [1]. На початку 1990-х рр. інтерес до проблеми суттєво впав, що було зумовлено як об'єктивними (поява нових дослідницьких проблем), так і суб'єктивними (небажання вивчати революційні рухи) чинниками. Останнім часом вчені все частіше звертаються до проблем декабризму. Одні вбачають у ньому початок революційного визвольного руху, інші – закінчення ери двірцевих переворотів, треті – першу масонську змову. Але усі погоджуються, що повстання декабристів було етапним пунктом історії Російської імперії, без якого вона мала б інший хід.

На наш погляд, повстання декабристів було точкою біфуркації в історії не лише Російської імперії, але й, можливо, усієї Європи. Перемога декабристів могла б круто змінити хід світової історії, але вчені уже ніколи не зможуть з'ясувати, в який бік. Сьогодні диктує необхідність створення узагальнюючих робіт, які б висвітлювали весь рух декабристів. На початку 1990-х рр. цю роботу спробували виконати український історик М. Савичев та його російський колега В. Федоров [2]. Книга В. Федорова пізніше зазнала суворої (можливо, занадто суворої) критики. Історика звинуватили у небажанні переходити на “нові рейки”. У його праці, крім низки фактичних помилок, знайшла втілення стара методологія, оскільки рух декабристів розглядався за стереотипами 1950-х рр [3, 257–282]. Книзі М.Савичева з рецензентами поталанило більше, хоча і їй притаманні подібні недоліки. Але це з висоти сьогодення розуміння. На початку 1990-х рр. ці книги виглядали революційними, тепер можуть розглядатися як перехідні ланки від радянського до сучасного декабристознавства. М. Савичев, до речі, прагнув врахувати все розмаїття існуючих думок про рух

декабристів і на їх основі будував власні гіпотези. Дослідник запрошував читача задуматися над різними, часто взаємозаперечуючими, гіпотезами, намагався уникати апріорних оцінок. Можливо, занадто жорстка оцінка праці В. Федорова відбила бажання у декабристознавців писати узагальнюючі роботи.

Ми вже маємо великі узагальнюючі дослідження, які вийшли з-під пера В. Семевського, О. Пипіна, М. Довнар-Запольського, М. Нечкіної, М. Лисенка, Г. Сергієчка [4]. Тому неможливо створити нову схему декабризму, уникнувши компіляції. Мова може йти про перегляд оціночних категорій, уточнення окремих моментів, але фактичний матеріал, зібраний дореволюційними та радянськими істориками, лежатиме в основі нового узагальнюючого дослідження. Іншою причиною, що ускладнює написання нової історії декабризму, є величезний обсяг матеріалу, оволодіти яким навряд чи під силу одному досліднику. На наш погляд, це завдання мав би розв'язувати колектив авторів – фахівців з окремих питань декабристського руху, представників різних країн пострадянського простору. Зрозуміло, що це неможливо у межах журнальної статті.

Завдання цієї розвідки автори вбачають у тому, щоб прояснити деякі малодосліджені питання декабристського руху. Серед них зупинимося на трьох дискусійних проблемах: 1) участь у змові вищих сановників імперії; 2) нові концепції декабристського руху; 3) майбутнє світового декабристознавства.

I. “Тіні за сценою”

Давно відомо, що Слідча комісія, очевидно виконуючи волю Миколи I, не стала виявляти зв'язки декабристів з високопосадовцями імперії. Пояснення цьому дав сам імператор у заповіті, написаному ним у 1835 р., коли, їдучи на зустріч з пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом III, боячись замаху з боку поляків, не взяв з собою спадкоємця престолу і про всяк випадок написав заповіт. У ньому він, зокрема, описав свій вступ на престол: “Знає Бог, мій сину, якими обхідними і кривими шляхами я досяг корони – і я сам добре знаю, як неміцно вона сиділа на моїй голові. До тебе вона переходить за більш мирних обставин..., оскільки пляма узурпації буде похована разом зі мною у землі” [5, 317].

Сьогодні існують дві більш-менш оформлені версії змови вищих сановників імперії, які намагалися використати повстання декабристів з метою захоплення влади. Обидві вони стосуються періоду міжцарства 1825 р. Перша передбачає наявність змови гвардійського генералітету, на чолі якого стояв петербурзький генерал-губернатор М. Милорадович. Її розробили Я. Гордін та С. Мироненко, а недавно модифікував В. Брюханов [6]. У концепції В. Брюханова М. Милорадович за допомогою І. Дібіча та П.Кисельова, начебто підготував державний переворот, організував вбивство Олександра I і готувався до знищення імператорської родини.

Лідерів декабристів він шантажував і змусив організувати повстання 14 грудня 1825 р. з метою тиску на Миколу І. Інша версія, творцем якої є М.Сафонов, полягає в існуванні змови фінансово-промислових кіл, які прагнули звести на престол вдову Павла І Марію Федорівну [7, 61–89]. Версія письменника І. Бунича відверто фантастична і полягає в тому, що державний переворот у Росії здійснив Микола І після добровільного зречення Олександра І, який продовжував жити під іменем старця Федора Кузьмича. Відданий Олександр І петербурзький генерал-губернатор М. Милорадович був убитий за наказом нового імператора.

Усім цим роботам бракує джерельної бази, тому деякі події просто домислюються авторами. Вони ґрунтуються на непрямих свідченнях очевидців, а також на логіці подій міжцарства, які не вміщуються у протистояння “Микола І – заколотники”. Доказом широкої змови є записка Олександра І, знайдена у його кабінеті після смерті. “Є чутки, що згубний дух вільнодумства або лібералізму, – йшлося у ній, – розлитий або крайньою мірою сильно вже розливається і серед військ; що в обох арміях, як і в окремих корпусах, є у різних місцях таємні товариства або клуби, які мають таємних місіонерів для поширення своєї партії.

Єрмолов, Раєвський, Кисельов, Мих. Орлов, гр. Гур’єв, Дмит. Столипін та багато інших генералів, полковників, полкових командирів; крім того більша частина різних штаб та обер-офіцерів” [6, 95]. За завданням імператора І.Вітт намагався з’ясувати наявність зв’язків змовників з видатними діячами того часу – генералами П. Кисельовим, М. Раєвським, сенатором Д. Трощанським [6, 96]. Отже, Олександр І в останні дні свого життя був переконаний у наявності широкої змови. Тому цілком вірогідно, що його несподіваний від’їзд до Таганрогу, переконливого пояснення якому поки що не знайдено, був зумовлений страхом. Проте, знаючи неврівноваженість імператора в останні роки життя, не можна впевнено стверджувати, чи цей страх пов’язаний з реальною небезпекою, чи був наслідком нездорових фантазій. Не можна відкидати й навмисного залякування Олександра І його оточенням. Так чи інакше, “тіні за сценою” проявилися лише як опозиція генералітету у період міжцарства. Основні його події добре відомі, тому конкретизуємо лише деякі моменти.

25 листопада 1825 р. голова Державної ради князь П. Лопухін, граф М. Милорадович, черговий генерал Головного штабу О. Потапов та статс-секретар імператриці Марії Федорівни Г. Вілламов отримали звістку, що імператор Олександр І помирає (він помер ще 19 листопада). Тоді ж відбулася нарада М. Милорадовича, О. Потапова, командувача гвардією О. Воїнова та начальника штабу гвадійського корпусу генерала Нейдгарта. Останній писав через три дні у Таганрог начальнику Головного штабу І. Дібичу: “25 числа увечері ми отримали від вас перше нещасне повідомлення; відійшовши від першого удару, Воїнов, Милорадович у присутності мене та Потапова вирішили поки що тримати це повідомлення

у таємниці, про що обидва генерали порадилися ще з Лопухіним” [8, 16]. Лише після цього М. Милорадович поставив до відома великого князя Миколу Павловича.

Колишній ад’ютант Костянтина Павловича Ф. Опочинін розповів декабристу С. Трубецькому про розмову М. Милорадовича та О. Воїнова з Миколою Павловичем. Коли останній заявив свої права на престол, петербурзький генерал-губернатор відповів, “що великий князь Микола Павлович не може і не повинен сподіватися стати спадкоємцем свого брата Олександра у випадку його смерті; що закони в імперії не дозволяють передавати престол за заповітом, що притому заповіт Олександра відомий тільки деяким особам, але не відомий у народі; що зречення Костянтина теж не явне і залишилося необнародуваним; що імператор Олександр, якби хотів, щоб Микола успадкував після нього престол, мав обнародувати за життя волю свою і згоду на неї Костянтина; що ні народ, ні військо не зрозуміють зречення і припишуть усе зраді, тим більше, що ні державця самого, ні спадкоємця за першородством у столиці немає, але обоє були відсутніми; що, зрештою, гвардія рішуче відмовиться принести Миколі присягу за таких обставин і неминучим потім наслідком стане збурення у столиці, яке нічим буде придушити. Нарада тривала до другої години ночі. Великий князь доводив свої права, але граф Милорадович визнати їх не хотів і відмовив у своєму сприянні” [9, 232]. Отже, шантажуючи великого князя гвардійським повстанням (на той час Росія уже мала столітню історію гвардійських переворотів), М. Милорадович здобув величезний вплив на спадкоємця престолу. Микола Павлович добре знав про негативне ставлення гвардії до нього.

27 листопада, коли прийшла звістка про смерть імператора, М. Милорадович фактично змусив великого князя присягнути цесаревичу і наказав привести до присяги столичний гарнізон. Спочатку присягу прийняли військові, а лише потім це питання розглядала Державна рада. Першим запропонував принести присягу Костянтину Павловичу, не знайомлячись із заповітом покійного імператора М. Мордвінов, за що втратив довіру Миколи Павловича, який довго намагався відшукати його зв’язки зі змовниками. Зрештою, Микола Павлович сам був змушений привести до присяги членів Державної ради, тобто де-юре відмовився від престолу. Отже, 27 листопада у Росії відбувся державний переворот.

Принесена з порушенням усіх правил престолонаслідування присяга (без маніфесту нового імператора) не могла бути прийнята. Це може означати тільки те, що генералітет не підтримував Костянтина Павловича. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що республіка теж відкидалася, адже М.Милорадович добре знав неможливість пояснити гвардії повалення монархії. Тому залишалася жіноча лінія династії Романових: Марія Федорівна, котра виявляла бажання посісти трон ще у 1801 р. і була пов’язана з фінансово-промисловими колами, зокрема з

Російсько-Американською компанією, та Єлизавета Олексіївна, на підтримку якої висловлювалися окремі з декабристів, а також малолітній Олександр Миколайович. Усі ці кандидати у разі успіху ставали б номінальними володарями.

Спробуємо окреслити склад учасників “змови Милорадовича”. На перший погляд, її розмах вражає: вищий генералітет в особі генералів О. Воїнова, О. Потапова, К. Бістрома, голова Державної ради П. Лопухін та його заступник О. Куракін, М. Сперанський, М. Мордвінов, П. Кисельов, М. Воронцов і навіть О. Аракчєєв. Таку картину малює В. Брюханов.

Проте, за наявності такої широкої змови у Миколи Павловича не було жодного шансу зайняти престол. Поведінка цих “змовників”, в тому числі і на Сенатській площі 14 грудня 1825 р., свідчила про небажання втручатися у події, допоки не стане зрозуміло, хто вийде переможцем і потім стати на його бік. Багато вищих сановників сповідували ліберальні погляди, дехто знав про існування таємних товариств. Зокрема, П. Кисельов читав “Руську Правду” і дозволив своєму ад’ютанту І. Бурцову знищити список змовників, що випадково потрапив до рук армійського командування [10, 50], а після розкриття таємних товариств проявив себе як прискіпливий слідчий.

Записна книжка графа М. Милорадовича засвідчила, що він знав поіменно організаторів повстання 14 грудня, і навіть, отримавши інформацію від Миколи Павловича про членів таємних товариств, не вжив ніяких заходів для їх арешту. За умови існування широкої змови М. Милорадович не мав би необхідності через Ф. Глінку та О. Якубовича провокувати повстання декабристів, а згодом авантюрно намагатися його ліквідувати. Отже, широка змова зникає як фантом і залишається лише один змовник – М. Милорадович, якого у найгарячіший момент на Сенатській площі залишили усі вигадані сподвижники, а на боці Миколи І опинилися “командири другого ешелону” (О. Бенкендорф, О. Орлов), котрі сповна використали наданий їм шанс проявити себе, допоки вищий генералітет вагався.

Спогади ад’ютанта М. Милорадовича О. Башуцього проливають світло на “дивну” поведінку столичного губернатора вранці 14 грудня 1825 р. З’явившись перед імператором у жахливому вигляді він сказав загадкову фразу: “...якщо вони мене довели до такого стану, нічого не залишається, як лише застосувати силу!” [11, 262]. Отже, М. Милорадович уже побував у повстанців (цілком вірогідно, що він намагався їх очолити), але не знайшов підтримки. Микола І з радістю нагадав генерал-губернатору про особисту відповідальність за спокій столиці, чим штовхнув на подальшу авантюру [11, 262-263]. Загадкова загибель М. Милорадовича влаштувала царя, який позбувся опонента, і декабристів, котрих він штовхнув на повстання, але так і не наважився очолити.

Вважаємо за потрібне акцентувати увагу ще на одному аспекті поставленої проблеми – участі у змові нобілітету, пов'язаного з Україною. Це питання уже було предметом розгляду вітчизняних істориків. М. Слабченко вказував на можливе членство у таємних товариствах Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна та його урядовців Григор'єва і Сахарова, “котрі під час трусу в Кочубея і в маєтку Новікова замість “виїмки”, палили папери” [12, 98]. Н. Полонська-Василенко вважала, що коло членів таємних товариств було значно ширшим, ніж подають офіційні джерела. До декабристських організацій належали Миклашевські, Капністи, Тарновські, Шершевицькі, до Малоросійського товариства – М. Рєпнін, “але вони встигли знищити компрометуючі матеріали, листи, щоденники...” [13, 292, 295] На жаль, у розпорядженні істориків нема документів, які б підтверджували участь у декабристському русі І. Муравйова-Апостола, М. Рєпніна, В. Капніста чи Д. Трошинського, тому ці припущення потребують ретельної перевірки.

II. Нові концепції руху декабристів: новація чи міфотворчість?

За останні 15 років з'явилася ціла плеяда молодих учених, котрі прагнуть знайти нові підходи до проблеми, переосмислити її, створивши нову концепцію декабристського руху. Серед них є представники наукових кіл, які здобули блискучу фахову підготовку, але є й непрофесійні історики, що виступають у ролі міфотворців.

На початку 1990-х рр. переосмислення історичної спадщини часто зводилося до заміни позитивних знаків негативними і навпаки, популярними стали пошуки коренів більшовизму. Іноді за вивчення проблеми бралися публіцисти чи аматори, створюючи викривлену, а часто абсурдну, схему декабристського руху. Тоді ж виникло питання про мотиви декабристського руху. Коротко його можна сформулювати наступним чином: жертвність чи боротьба за владу? Представники різних ідеологічних доктрин у декабристознавстві пропонують різні способи його розв'язання. Так, В. Бокова схильна до ідеалізації декабристів, вважає, що вони були готові до жертви на благо Вітчизни, але після пролитої крові прийшло каяття. Більш прагматична О. Киянська, не виключаючи розкаяння окремих декабристів після повстання (С. Муравйов-Апостол), відзначає, що головною метою змовників була політична влада. Найяскравішим борцем за владу був П. Пестель, готовий жертвувати деякими ідеями заради загального успіху. О. Киянська відзначає, що він сприяв ненаданню допомоги грецьким повстанцям з метою викликати невдоволення урядом у суспільстві [14, 67–90].

Український декабристознавець Л. Казакевич пішов ще далі, оголосивши декабристів борцями за владу будь-якою ціною і предтечами більшовиків [15, 82–91]. Є. Рудницька, навпаки, вважає декабристів послідовниками “революціонера на троні” Петра І. На її думку, поразка “благовісників свободи” дала потужний поштовх до відмови від

попереднього руху Росії у напрямку до Європи, до пошуків “російського шляху”, самоідентифікації Росії як історичної держави.

Особливу течію сучасного декабристознавства складають представники монархічної та праворадикальної історіографії: В. Острецов, О. Платонов, Є. Пчелов, М. Смолін. Їхня концепція передбачає наявність світової масонської змови проти “Святої Русі”. Представники цієї течії дотримуються думки про неможливість автоматичного перенесення європейських установ і традицій на російський ґрунт, тим паче нелегітимним шляхом. Зокрема, О.Платонов вважає, що декабристські проекти перетворень суперечили “духу російського народу” [16, 91].

Основними завданнями своїх праць ці дослідники вважають довести, що: 1) масонство було першоосною виникнення усіх таємних товариств в Росії до грудня 1825 р.; 2) усі, хто стояв на чолі декабристського руху, не були високоморальними людьми і безкорисними борцями за ідею; 3) образ Миколи I умисно спотворений. В. Острецов прийшов до висновку про наявність угоди між Миколою I та масонською верхівкою, за якою імператор зберіг життя і трон, а змовники з вищих сфер Ордену вільних каменярів залишилися на вищих урядових посадах [17, 357].

Явно надуманим виглядає питання про чистоту морального обличчя декабристів. М. Смолін спробував відшукати максимальну кількість епізодів їх неблаговидної поведінки. Він відмовляє їм у порядності, звинувачує в обмані солдатів, а керівників повстання – у відсутності хоробрості, доводить, що головною метою декабристів було лише вбивство усіх членів Правлячого Дому [18, 8]. В Україні аналогічні думки пролунали у газетних публікаціях Я. Тинченка, Н. Влащенко та В. Сенчихіна. Так, перший доводив, що П. Каховський – “типовий злочинець”, декабристи не були героями війни 1812 р., а декабристознавці “оббрехали царську сім’ю” [19, 8].

Сучасні історики, довівши, що декабристи насамперед прагнули влади впадають у роздуми, що моральне обличчя “священних корів” зіпсоване. Одні (М. Смолін) пишуть про це з неприхованим злорадством, інші – з розчаруванням, треті (як В. Бокова) виправдовуються, що декабристи були не першими, хто підняв збройне повстання, говорив про царевбивство і конституцію [20, 5–15]. ореол моральної непогрішності, створений довкола декабристів дореволюційною інтелігенцією і підтримуваний у радянський час, сильно завищив моральні вимоги до них. Те, що легко вибачається іншим історичним персонажам стосовно декабристів, подається як свідчення непорядності.

Завдяки роботам право-монархістів у пострадянській історичній науці було піднято завісу над діяльністю масонських та переддекабристських організацій, поставлено питання про фінансовий стан декабристів тощо. На наш погляд, не можна погодитися з методологією цих досліджень. Наприклад, М. Смолін робить висновки, виходячи “лише з внутрішньої

логіки переслідуваних масонством цілей”, тому в роботах про масонство “є велика, домислювана їх авторами область, яку неможливо підтвердити документально” [18, 20–21].

Близькою до право-монархічної є концепція декабристського руху письменника О. Бушкова, котрий вбачає у виступі декабристів останню спробу гвардійського перевороту і порівнює його придушення з ліквідацією яничарського корпусу Османської імперії [21, 227–370].

Відповіддю право-монархістам стала реанімація ліберальної легенди, засновником якої був декабрист М. Тургенєв. Її апологети (письменник Я. Гордін, котрий вважає декабристів “лібералами з імперською ідеологією”, філософ І. Яковенко, кінорежисер В. Мотиль) вбачають у декабристах прихильників встановлення у Росії правової держави мирним шляхом, а повстання 14 грудня 1825 р. вважають мирною демонстрацією. Вони протиставляють лібералізм революційності, ігноруючи, що на початку ХІХ ст. ці поняття були майже тотожними [22, 209].

Важлива проблема декабристознавства – міжнаціональний діалог в декабристському русі, участь у ньому представників різних народів та етнічних груп. Предметом дослідження декабристознавців давно стали відмінності в поглядах декабристів на питання конституції, збройного виступу тощо. Декабристознавці вбачають причини розмаїття поглядів у соціальному та майновому становищі, участі у війні 1812 р., віці тощо. Проте, ігнорується такий важливий чинник, як національність та релігійна приналежність. На наш погляд, безсумнівно, що православний нащадок української шляхти сприймав проблеми декабристського сьогодення інакше, ніж православний російський дворянин, лютеранин-німець в енному поколінні чи католик, син вихідців з Італії. Дослідники не мають сумнівів щодо визначної ролі остзейських (прибалтійських) німців у придушенні повстання на Сенатській площі. Навіщо ж накладати табу на роль греків, італійців, українців у декабристському русі?

Сьогодні ми відроджуємо концепцію українського декабризму, що зводиться до визнання українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова та ін.

Проблема “декабристи і релігія” – порівняно новий напрямок у декабристознавстві. У радянський час питання майже не досліджувалося, якщо не враховувати спроб відшукати у декабристському середовищі атеїстів. Сьогодні ж маємо перші спроби наукового підходу у роботах В. Бокової, Г. Казьмирчука, М. Казьмирчук, А. Куликовської. В. Бокова переконливо доводить, що переважна більшість декабристів були віруючими християнами, а ті, кого раніше записували до атеїстів, насправді були деїстами. Вони виступали не проти релігії, а проти

одержавленої церкви. Серед декабристів, на думку історика, особливо часто зустрічається тип зразкового християнина. Ці думки є відправною точкою у дослідженні проблеми “декабристи і релігія”, оскільки глибокий її аналіз та спеціальні праці поки що відсутні.

Нові підходи пропонуються і в методології вивчення декабризму. Вони пов'язані, передусім, з технічним прогресом. Наприклад, новий кількісний (квантитативний) метод запропонували О. Едельман, Н. Самовер та К. Боленко. Вони спробували перекласти мовою цифр матеріали слідства та суду над декабристами з метою з'ясувати завдання, поставлені перед слідством, і методи, застосовувані для їх розв'язання, а також виявити протиріччя у думках суддів і те, яким чином вони вплинули на долю того чи іншого декабриста. К. Боленко і Н. Самовер на основі кількісних даних спробували встановити персональний склад угруповань членів Верховного карного суду, їх стабільність тощо. О. Едельман здійснила подібне дослідження матеріалів слідства. Зокрема, цікаві її висновки, зроблені на основі графіків допитів, що робота слідчого О. Бенкендорфа більше імпонувала Миколі І, ніж робота О. Чернишова, що й зіграло свою роль при призначенні начальника III Відділення [23, 58]. Щоправда, багато істориків вважають, що подібні дослідження мають формальний характер, тому що спроби зрозуміти процес над декабристами за допомогою лише кількісних методів, без урахування конкретно-історичної ситуації першої половини XIX ст., не принесуть ніяких результатів.

III. Декабристознавство: чи є у нього майбутнє?

У 2000 р. російський історик Л. Лур'є висловив думку, що декабристознавство не має перспектив, оскільки не існує контекста, у якому члени таємних товариств були б цікаві самі по собі [24, 360]. До такого висновку можна прийти з огляду на постійну політизацію теми, відродження чорносотенної та ліберальної легенд, цинічне сплюндрування святинь у декабристознавстві. Однак, саме сьогодні ми маємо унікальну нагоду вивести дослідження декабризму на якісно новий рівень.

Зняття заідеологізованого павутиння та штучних обмежень дозволяє по-іншому оцінити рух декабристів в цілому й окремі його аспекти, зокрема. Перш за все, на нашу думку, необхідно відмовитися від революціонізації всього руху й більшості декабристів. Необхідно пам'ятати, що декабризм – це складова частина європейського опозиційного руху. Він не був однорідним не тільки в соціальному, але й в національному, організаційному та тактико-стратегічних планах. Серед декабристів були українці й росіяни, поляки і грузини, греки та італійці; революційно налаштовані члени і прибічники реформістського шляху розвитку Росії, а також не бракувало й попутників, котрі розв'язували власні завдання. Потрібно пам'ятати і про те, що солдатів-декабристів, чи не найбільший відсоток учасників повстання, залучили до дій за наказом

або за допомогою авторитету командирів – членів таємних декабристських організацій. Більшість солдатів діяла несвідомо й не знала про мету військового виступу. Незначна їх частина рішуче допомагала керівникам повстання. Серед них були й такі, які побачили можливість пограбувати місцеве населення [25, 21–33].

Подолавши кризу першої половини 1990-х рр., пострадянське декабристознавство підійшло до ювілею з певними досягненнями. Рух декабристів залишається популярною історичною темою. Спроби його переосмислення містять чимало цінних думок, але мають низку помилок. Не можна не відзначити розмаїття наукових підходів та проблематики.

Сьогодні, у переддень 180-ї річниці повстання декабристів, на думку директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія, перед декабристознавцями стоїть завдання очищення проблеми як від однобічного революційного підходу, так і від новітніх інсинуацій [26, 6]. Прискіпливіше потрібно поставитися до висновків наших попередників. Звичайно, ми не закликаємо до критиканства, оскільки воно не може бути рушієм у вивченні будь-якої проблеми. Праці наших попередників є не тільки цінним джерелом історіографічних думок та фактологічного матеріалу, але й запліднюючим стимулом, котрий сприятиме подальшому розвитку декабристознавства. Інколи навіть хибні висновки можуть дати позитивні результати, оскільки для їх спростування проводиться значна наукова робота. Порівняння думок українських та російських декабристознавців здатне пролити світло на суперечливі питання руху декабристів. На наш погляд, перед дослідниками руху “споборників святої волі” стоять доволі непрості завдання, адже уточнення і конкретизації чекають практично всі основні проблеми руху декабристів [27, 17]. Серед найважливіших відзначимо:

1) розширення джерельної бази досліджень, пошук нових матеріалів і документів про окремі аспекти руху декабристів;

2) активізація вивчення конкретно-історичних та загальноісторичних проблем руху декабристів, уточнення місця і ролі декабризму в українській історії;

3) взаємини декабристів та навколодекабристських організацій, а також масонів, вивчення матеріалів про Малоросійське товариство, одеське Товариство незалежних, грецькі конспіраційні організації;

4) національне питання в державотворчих концепціях декабристів, творче осмислення декабристського спадку діячами українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст., зокрема розвиток М. Драгомановим федералістичної ідеї Товариства об’єднаних слов’ян;

5) поглиблене вивчення регіональної тематики руху декабристів на краєзнавчому рівні;

6) теоретико-методологічне осмислення основних методів і принципів декабристознавства;

7) координація сил вчених України та інших пострадянських держав у розробці питань руху декабристів, створенні узагальнюючих робіт.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Підраховано за: Восстание декабристов: Библиография / Сост. Н.М.Ченцов. Ред. Н.К.Пиксанов. – М.; Л., 1929; Движение декабристов. Указатель литературы. 1928-1959 / Сост. Р.Г.Эймонтова. При участии А.А.Соленниковой. Под общ. ред. М.В.Нечкиной. – М., 1960; Движение декабристов: Указатель литературы. 1960-1976 / Ред.-сост. Р.Г.Эймонтова. Отв. ред. М.В.Нечкина. – М., 1983; Движение декабристов: Указатель литературы. 1977-1987 / Г.Д.Казьмирчук, отв. ред. – К., 1988; Движение декабристов: Указатель литературы. 1977-1992 / Науч. ред. С.В.Мироненко. – М., 1994 та ін.
2. Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. – К., 1990; Федоров В.А. Декабристы и их время. – М., 1992.
3. Шешин А.Б. Об изучении и обобщении истории движения декабристов (Критические заметки о советском декабристоведении 1950-х – начала 1990-х гг.) // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – Вып. II. – СПб.; Кишинев, 2000.
4. Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. – М., 1906; Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. – К., 1954; Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955; Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975. та ін.
5. Бицилли П. Пушкин и Николай I // Московский Пушкинист. III Ежегодн. сб. – М., 1996.
6. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия. – М., 1990. – С.74-99; Брюханов В. Заговор графа Милорадовича. – М., 2004.
7. Сафонов М.М. 14 декабря 1825 года как кульминация междуцарствия // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – Вып. IV. – СПб.; Кишинев, 2001.
8. Гордин Я.А. События и люди 14 декабря. Хроника. – М., 1985.
9. Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т.1. Идеологические документы, воспоминания, письма, заметки. – Иркутск, 1983.
10. Киянская О.И. Декабристы и штаб 2-й армии. П.И.Пестель и А.И.Юшневский // Киянская О.И. Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005.
11. Из воспоминаний адъютанта М.А.Милорадовича А.П.Башуцкого // Декабристы в воспоминаниях современников / Сост., общ. ред., вступ. ст. и коммент. В.А.Федорова. – М., 1988.
12. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т.1. – Х., 1925.
13. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 2.
14. Киянская О.И. П.И. Пестель и греческая национально-освободительная революция // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 3. – К., 2003.
15. Казакевич Л. Об одном взгляде на идеологию декабристов // Проблемы історії України XIX – початку XX ст. – Вып. III. – К., 2001.
16. Платонов О. Терновый венец России. История масонства 1731-1995. – М., 1995.

17. Острецов В. Масонство, культура и русская история (историко-критические очерки). – М., 1998.
18. Смолин М. “Янычары ночного братства” // Графиня С.Д. Толь. Ночные братья. – М., 2000.
19. Гинченко Я. Подвиг, которого не было // Киевские ведомости. – 2000. – 16 декабря. – С.16; 22 декабря.
20. Бокова В.М. [Вступительная статья] // Декабристы и их время / Отв. ред. В.М. Бокова. – М., 1995.
21. Бушков А. Россия, которой не было-4. Блеск и кровь гвардейского столетия. – М., 2005.
22. Киянская О.И. Кто такие декабристы и за что они боролись? (Неюбилейные заметки о юбилейных конференциях) // Отечественная история. – 2001. – № 5.
23. Эдельман О.В. Квантитативный подход к изучению материалов следствия над декабристами // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – Вып. IV. – СПб.; Кишинев, 2001.
24. Киянская О.И. Декабристоведение сегодня, или Кто такие декабристы и за что они боролись? // Киянская О.И. Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005.
25. Киянская О.И. К истории восстания Черниговского пехотного полка // Отечественная история. – 1995. – № 6.
26. Смолій В. Вітальне слово // Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теор. конф. – К., 2004. – Вип. IX.
26. Казьмирчук Г.Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛОМБАРДІВ УКРАЇНИНА ЗЛАМІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст

М.Г. КАЗЬМИРЧУК

Соціальна діяльність ломбардів України зазначеного періоду представляє собою важливу та малодосліджену тему вітчизняної історіографії. До подібних проблем звертались окремі дослідники. У дореволюційний період слід відзначити А. Щеславцева [1, 157–163] та радянську дослідницю Н. Карцеву [2, 189–197]. Новітні праці належать автору цієї статті [3], який виявивши архівні та опубліковані документи, що дозволили конкретизувати тему, зміг виділити її недосліджені аспекти. Поставлене завдання полягає у тому, щоб привернути увагу наукових кіл до стосунків ломбардів з клієнтами, зокрема, маклаками, важливості введення методів статистичного обліку та впливу сезонності для діяльності ломбардів.

В "будинку для всіх" міському ломбарді можна було зустріти "закинутих туди важким життям не лише придушених потребою

чиновників й інтелігентів, але і ясновельможних панів"[4], людей достатніх, які лише тільки тимчасово відчували потребу в грошах[5, 2]. Це підтверджується як літературними уривком відомої всім "Війни і миру" так і перевіреними архівними джерелами. З цього твору дійшла до нас розмова батька Миколи Волконського з сином Андрієм перед його від'їздом до армії, де він дає останньому таке напутнє слово: "Напевне мені першим за тебе померти доведеться. Знай тут мої записки їх государю передай після моєї смерті. Тепер тут ось ломбардний білет та лист: це премія тому, хто напише історію суворівських війн. Переслати до академії"[6, 138-139].

Особлива важка атмосфера праці службовців в міських ломбардах створювалась "деякими особливостями публіки" [7, 34]. Серед клієнтів ломбардів були студенти-дворяни. Відома заява харківському міському голові студента Імператорського харківського університету П.О. Карасева, який проживав у Харкові на Класичному провулку № 4. Він у лютому 1900 р. відправив з Ростова на Дону грошовий пакет у 3 руб. на ім'я ломбарду за сплату % по заставленим золотим часам, що мали для нього "велику цінність". Але вони були продані з аукціону, який студент визнав недійсним, бо розпорядник отримав з пошти повістку про переказ грошей. Карасев посилаючись на статут ломбарду доводив незаконність його операційних дій, бо прізвище покупця його годинника не було внесено до книги обліку. При цьому розпорядник в цій справі не дав жодних пояснень. А тому студент зазначав, що ломбард "допустив явне та злісне порушення правил статуту"[8]. У відповідь на звинувачення, директор-розпорядник наголосив на виконанні ломбардом обов'язків відповідно до рамок статуту, бо особа користуючись передбаченим статутом правом анонімно придбати будь-які речі, купила годинник студента не побажавши назватись. Позивач "дозволив вести себе негідно своєї освіти, тим більше в суспільній установі", а за негарні вирази ломбард міг притягнути студента – дворянина до суду, але "бачачи недоліки у вихованні, переслідувати не бажає" [9].

Проте міські самоуправління, відкриваючи ломбарди, завжди мали на меті задоволення потреби в доступності кредиту для найменш багатой частини населення. Аби з'ясувати наскільки вірно міські самоуправління розуміли потреби населення треба дослідити кількість клієнтів та їх економічний стан. Величина кредитів покаже який клас суспільства найчастіше користується послугами ломбарду. Так, Київський міський ломбард за перші 17 операційних днів у листопаді 1914 р. більш за все видав позик розміром від 6 до 10 руб. (353), а також від 11 до 25 руб. (306). Наступне місце займають кредити від 4 до 5 руб. (279), а великих позик від 100 до 200 руб. всього 26. Найбільші позики сягали 600 руб [10, 4]. Операції Миколаївського міського ломбарду на 1 січня 1900 р. по 2 626 квитка 28 428 руб., під заклад золотих, срібних та дорогоцінних речей [11]. На 1 січня 1901 р. – 3216 і 33927 [12, 12]. На 1902 р. – 1671 і 27663 [13, 18

]. Кількість дорогоцінних та недорогоцінних закладів Харківського міського ломбарду майже дорівнювала один до одного у січні. На кінець 1891 р. це відношення змінилось, бо в перших числах грудня дорогоцінні речі перевершують недорогоцінні у 1 ½ рази. Перші числа квітня, як весняного місяця, викликали природній вплив верхнього одягу в тій великій кількості, що відношення, дорогоцінностей до не дорогоцінностей змінились на 1,19. "Все це вказує на те, що ломбард спочатку не керувався жодними упередженими цілями, а на кінець року результати виборної дії ломбарду помітні" [14].

Практичне життя в операціях Одеського міського ломбарду по видачі кредитів під заклади показало, що %% за більш великі кредити, тобто від 1000 руб., зустрічають деякі перешкоди та небажані явища, бо за них беруть на 4 % більше, ніж у приватному ломбарді. Клієнти, які закладали речі в приватний ломбард і вели операції у міському ломбарді, вказували на не вигідність взагалі тримати чи приносити свої заклади до міського ломбарду, тим більше на таких не вигідних умовах для них. Бажаючи залучити клієнтів з більш великими та цінними речами від 500 та більше руб., ціль яких дає лише вигоду і безперечно є вигіднішими. Зі звітів всіх міських ломбардів виходить, що кредити від 1 до 10 руб. дають лише збитки, між тим при наявності більш великих кредитів, всі збиткові заклади користуються вигодами та окупаються за рахунок перших.

Суворе дотримання операційних вимог службовцями ломбардів та детальний опис закладу давав підстави для нарікання клієнтів на втрату часу. Особливо це складно відгукувалось на домашній прислузі та робітниках. До того ж скупчення клієнтів, і особливо найбіднішого класу, не давало доступу до ломбарду особам більш забезпеченим. Такий стан речей робив зазвичай останніх клієнтами приватних акціонерних товариств та позбавляв ломбард найбільш вигідних операцій. Проте якщо не деталізувати опис речей при викупі їх російськими клієнтами, в яких була відсутня "правова коректність", виникав ряд непорозумінь, бо клієнт міг довести, що його річ була кращої якості, ніж та, яку повертає їй ломбард. На відміну від українських, у західних ломбардах час не гаяли – просто зазначали назву речі для чого у закордонних писців існували особливі ручки з двома паралельними перами. Вони також мали раціонально обладнані комори для зберігання речей, чим збільшували зручності для пересічних громадян та прибутки. Таким чином, розпорядник А. Посохов прохав, приймаючи до уваги, що на практиці вже зустрічаються такі небажані явища та бажаючи залучити до операцій ломбарду більш великі заклади, які є більш вигідними, не відображаючись погано на дрібних позиках, прохав перед думою про дозвіл, за прикладом інших міських ломбардів, брати з позик від 500 і більше руб. – 6 % річних і 6 % страховки за зберігання [15, 124–125]

Великий відсоток викуплених закладів доводив, що кредитами користувався виключно обивательський клас, який дорожив своїми речами. Це видно і з аукціонних продаж, а останні йшли з успіхом. Міські жителі найчастіше закладали грамофони, швейні машинки. Біднота мала дуже мало дорогоцінних речей та несла до ломбарду переважно верхню одягу, білизну, взуття тощо. Якщо в міському ломбарді все це не приймалось, то біднота здавала свої речі до приватного ломбарду [16, 821]. Міхові речі складали найбільш цінний речовий реквізит ломбардів не рахуючи дорогоцінностей: діамантів, золотих годинників, сережок, кулонів, ланцюжків та медалей чи срібних чарок, ложок, ножів та іншого столового начиння [17]. На початку ХХ ст. лише Московський міський ломбард запровадив поділ кредитів на три групи: дорогоцінності, не дорогоцінності та громіздкі речі.

Аналіз документів свідчить, що до них зверталися різні прошарки суспільства: дворяни, духовенство, чиновники, військові, міщани, а також навіть селяни. До закладів українські ломбарди приймали не лише золото, срібло, але й всякого роду плаття, посуд, домашній скарб, іноді предмети селянського виробництва, як, наприклад, полотно, овчина, сукно тощо. Тому їх послугами мали змогу часто користуватись місцеві сільські землевласники. Великий вплив селян за кредитами до міських ломбардів став причиною для порушення в Одесі питання про організацію деякими земствами сільських ломбардів для видачі кредитів під хліб, зерно, зброю, одяг чи шкіру. Так, відоме звернення клієнта ломбарду, добровольця турецької війни з 1877 р., селянина-інваліда з с. Сокрутовше Л. В. Степаненко [18].

Відзначимо, що ломбарди, як писав відомий фахівець цієї справи, видавець часопису “Вестник ломбардов”, активний організатор чотирьох з’їздів розпорядників, розпорядник Санкт-Петербурзького міського ломбарду Я. Серебряков, боролися за розширення клієнтури, бажаючи охопити найширші регіони (передмістя), де жили селяни. На заваді досягнення цієї мети була відсутність значних вільних обігових мас грошей [19, 101], а також пасивна позиція земств, скупість та обережність селян. Багато міських ломбардів обслуговують більше село, ніж місто. Уряд дозволив, здається, у 1900 р. земствам відкривати сільські ломбарди. На влаштування цих земських установ потрібно буде створити складну економічну програму, тому в майбутньому навряд чи земства прийдуть на допомогу селу [20, 122]. До ломбардів зверталася переважна більшість населення, яка не мала нерухомої власності, а тому не могла користуватися кредитними послугами інших фінансових закладів. Заможний прошарок селянства зазвичай з острахом ставився до будь-яких форм кредитування, тим паче до короткотермінових послуг міських ломбардів.

В Харківському міському ломбарді часто доводилось спостерігати однакових за своїм соціальним становищем осіб, які закладали як верхній

одяг, так і дорогоцінні речі. Якщо й "можливо говорити про малозабезпечену клієнтуру ломбарду, то тільки лише по відношенню до розміру кредитів, які вона отримувала чи завдяки малоцінності закладів, що не перевищували видачі в 5 руб." [21, 104]. Звіт про діяльність Харківського міського ломбарду за 1914 р. показав, що середній розмір позики досяг 9 руб. 95 к., а це більше за попередній рік на 1 руб. 36 4/2 к. Таке збільшення було визнано безумовно бажаними в справі, яка обслуговувала найбідніший клас міського населення, дрібними позиками від 1 – 5 руб. [22, 2]. У 1916 р. відзначалось зменшення кредитів від 1 до 5 руб., яке пояснювалось правлінням як протверезіння народу. Але насправді було викликане збільшенням видачі кредитів більш достатнім особам, що було "природним через підвищення заробітної платні чорноробам при майже незмінному матеріальному становищі середнього прошарку, який в цей період був більш потребуєчим, а тому закладав більш дорогі речі – золото, срібло тощо. Явище це дуже показове якщо прийняти до уваги, що цінність дорогоцінних закладів підвищилась, а загальних майже залишилась без змін, то до іншого висновку прийти не можна" [23, 97].

Правові негаразди у ломбардній справі створювали "особливі" клієнти-маклаки та службовий персонал, пов'язаний з ними. Кустерський пояснював з приводу своєї грубості з клієнтом "за тієї напруженої праці, яку доводиться витримувати службовцям ломбарду під час аукціону, будь-яка настирлива вимога з боку євреїв дуже серйозно може дратувати і привести до вчинків абсолютно непередбачених. Ця настирливість особливо дратує з боку євреїв, які у дні аукціону підіймають такий галас і так шкодять нормальному ходу справ", що розпорядник звернувся до міського управління з проханням про збільшення під час аукціонів особливих нарядів поліції і прийнятті якихось заходів проти скупників-євреїв, "які постійно дратують публіку". Особливо дратували розпорядника люди, які мали "типові риси євреїв" [23, 59–60].

Від населення часто поступали скарги на те, що на ломбардних аукціонах важко що-небудь придбати вигідно пересічному громадянину, бо вони знаходяться в руках перекупників-маклаків. Іноді в пресі вказувались шляхи для вигнання маклаків з аукціонів і надання мешканцям переваги. Були випадки, коли дійсно досягали цієї мети, і на аукціон "з'являвся простий мешканець, що з інтересом розглядав речі", але купувати щось з них охочих було мало. Речі залишались за ломбардом, заповнюючи й без того переповнені комори, а господар простроченого закладу позбавлявся надлишків від проданого на аукціоні. Аби такого не траплялось рекомендувалось не проганяти перекупників та маклаків, а "лише разом з ними повернути населення, надаючи їм можливість заздалегідь розглядати аукціонні предмети, приміряти плаття, взуття тощо". Обидві сторони отримують можливість на однакових умовах конкурувати в торгах, що дасть змогу ломбарду і його клієнтам вигоди,

[24, 616–617]. Ломбарду досить часто робилися зауваження, що перекупники євреї цілою компанією з'являлися до ломбарду у дні аукціону зранку навіть з запасами харчової провізії, чекаючи у дверей, а як тільки ті відкривалися, вони займали перші місця в залі ломбарду, і зайнявши їх, вже не покидали, "скільки б часу не займали торги". В публіки це викликало чутки, що ломбард робить маклакам заохочення і не приймає жодних заходів по усуненню перекупників. Але позбавити зайнятих місць їх ломбард вважав себе не в праві, так само як і не допустити їх до торгів не мав підстави, тому ломбард прохав управу зробити свої зауваження, і призначити поліцейського, бо "настирливі та грубі вимоги євреїв та взагалі майстрових перешли всі межі" [25].

Та вже у 1909 р. розпорядник харківського міського ломбарду змушений був подати в управу заяву, яка свідчила, що "останнім часом чини розшукної поліції стали відбирати у скупників, які купують з аукціону прострочені заклади, всі без винятку куплені речі". Означена міра поліції призвела до того, що в останні аукціони більшість скупників утримались від купівлі речей, які пішли або по дуже низькій ціні, або взагалі залишились не проданими, від чого ломбард ніс надто великі збитки на речах, призначених у продаж, бо скупники були головними покупцями на аукціонах всіх речей без виключення [26].

Проте перекупниками були не лише євреї але й службовці, про що свідчить прохання харківської міщанки А. Ф. Ігнатової, яка у грудні 1899 р. заклала шинель за 200 руб. до міського ломбарду, але, захворівши, зробила пропуск по сплаті %, і та була продана з аукціону перекупнику єврею Дунаєвському, який пояснив, що "шуби не купляв, а залишив цю шинель за собою касир ломбарду і таку носить", а купівля касира "була здійснена фіктивна" [27]. Управа з приводу неправомірних дій адміністрації ломбарду постановила "не брати участь ні прямо ні безпосередньо в аукціонах" [27]. Колишній службовець Харківського міського ломбарду М. Ф. Фесенко вважав "своїм обов'язком повідомити про дії ломбарду", бо "касир Галанов ніколи під час аукціону не займався своєю справою і кидав її на недосвідчених службовців, а сам – іноді навіть за допомогою всієї своєї сім'ї купує на аукціоні речі. Розпорядник теж саме. Завжди після занять можна спостерігати як Розпорядник і його товариш нав'ючують підводи, купленими речами. Це не начальники, а баришники". Вже були випадки донесення на розпорядника, але "справу залишили безкарною", а "доповідача г. Івенко визнали психічно хворим" і ще більше почали зловживати. Сам розпорядник в поясненні Харківській міській управі 1906 р. погоджувався, що "службовці іноді доручають комусь з публіки торгуватись на аукціоні до певної ціни за деякі речі, і таким чином купляють їх" [27]. Баришниками називали групу людей, яка спеціалізувалась на купівлі речей з аукціону за безцінь при відсутності клієнтів або шляхом бойкоту штучно підвищуючи ціни. До того ж,

барішники сприяли якнайскорішій реалізації аукціонних речей, пожвавлюючи торги та пропускаючи через свої руки велику кількість речей, а за їх діяльністю стежила поліція, закликаючи приборкувати їх при першому ж порушенні правил.

На практиці ломбардів спостерігались й інші негативні соціальні явища мегаполісів: по параграфу 15 статуту Харківського міського ломбарду, клієнту надавалось право робити заяву про продаж його закладу з аукціону до визначеного терміну по сплаті за кредит. В більшості випадків, такими клієнтами були спекулянти, які користуючись цим пунктом, збували по вигідній ціні свої заклади з аукціону по проходженню двох-трьох тижнів з дня закладу речі, беручи позику виключно з цією метою. Подібного роду операції навряд чи відповідали прямому тлумаченню 15 параграфа статуту, що мав на увазі, вочевидь, вимушені обставини клієнта, але в жодному випадку не промислові цілі спекулянтів. Такі операції в значній мірі загромаджують аукціонний продаж, відбираючи багато часу та праці на їх збут [28, 234].

Необхідність у веденні статистичного обліку клієнтів ломбарду була визнана ще на третьому з'їзді розпорядників ломбардів. Але це рішення було визнано передчасним, бо російське населення надто підозріло поставилось до цього [29, 45–47]. Дуже цікаві й переконливі дані про соціальну та національну належність клієнтів Батумського ломбарду були оприлюднені його завідувачим П. Д. Гамкрелідзе. З 1 січня 1911 р. введена статистика по відношенню до осіб, які звертаються до ломбарду за позиками. В травні 1911 р. до нього звернулися за кредитом 443 особи, з яких лише 7 не побажали надати відомості про себе, а 436 зголосилися дати відомості про себе в березні [30, 754]. З них за професією 75 чорноробів, 7 безробітних, 15 землевласників, 16 різної прислуги, 98 майстрових та ремісників, 94 дрібних торговців, 5 прикажчиків і конторників, 60 службовців різних установ, 10 промисловців, 26 поміщиків і домовласників, 13 осіб “вільних професій” і 17 домогосподарок, що становило 312 чоловіків і 124 жінки [31, 753–754]. Було зафіксовано за місцем проживання серед клієнтів 394 місцевих жителів і 42 іногородніх. Як показав досвід перших трьох місяців, не зустрічається ускладнення до отримання від клієнтів відомостей, які мають, до речі величезне суспільне значення. Дрібні торговці, службовці в різних установах, майстрові та ремісники, робітники, поміщики та домовласники, люди вільних професій, безробітні, ті, хто вчиться, промисловці, духовенство, прислуга, домогосподарки, прикажчики та конторники охоче давали свої координати.

Досвід Батумського міського ломбарду доводив у 1911 р., що більше його послугами користувався середній клас, а лише потім бідний та заможний. Хоч цей матеріал не відноситься до українських ломбардів, але він, безперечно, свідчить, що таку статистику вели й інші подібні

установи. Наведені матеріали все ж дозволяють зробити висновок, що послугами ломбардів користувалися майже всі стани тогочасного суспільства від дворян, інтелігенції і промисловців до робітників і селян. Тобто найактивніша частина суспільства не тільки міст, де знаходилися ломбарди, але й близьких до них населених пунктів, отримувала ломбардні послуги.

В 1912 р. статистичними даними скористався Харківський міський ломбард, аналізуючи підстави для розширення операційної діяльності. За ними потреба в речовому кредиті серед місцевого населення розподілялася в певному порядку по районам. Так, 16290 мешканців Холодної гори кредитувались у ломбарду на суму в 99853 крб., а Лисої гори відповідно 2551 на 12341 руб., також позики брали з Москалівни, Старо-московського, Кінно-Михайлівського, Греківського та інших районів, а 6379 іногородніх залишили в ломбарді 106983 руб. З цієї досить наглядної статистики виходило, що найбільша потреба в дрібному кредиті по кількості закладів спостерігалась серед окраїнних мешканців. Ось чому було визнано бажаним поставити механізм видачі позик у більш полегшені умови користування, шляхом відкриття філіальних відділень ломбарду в найбільш населених та потребуючих частинах міста [32, 76–78]. Архівні матеріали розкривають статистичне питання географічних чинників, даючи відповідь хто і звідки користувався послугами ломбарду. Наприклад, до Житомирського імені братів Дуриліних зверталися жителі м. Києва і Рівненщини, до Харківського міського – із м. Слов'янська та інших населених пунктів України [33]

Статистика створювала можливість простежити склад клієнтів ломбарду, що змінювався по місяцям з року в рік певним чином, в чому спостерігались певні закономірності, які пояснювались умовами життя великого міста. Починаючи з 1 січня рівень кредитів понижувався до початку весни, бо в цей час клієнтами в основному були найменш забезпечені мешканці. З ранньої весни і до початку травня середній розмір кредиту піднімався, адже більшість громадян від'їжджала на дачі чи за кордон, закладаючи при цьому зайві речі. З травня до осені розмір кредиту знову падав, бо в місті залишався переважно незабезпечений прошарок населення, а з осені повертались назад заможні громадяни.

Якщо тепла погода рано встановлювалась, то помічався незвичайний вплив бідноти, які закладали зимові речі. В такі періоди міські ломбарди найбільше потребували збільшення обігових коштів. Так, у одеській пресі було підраховано, що отриманого кредиту в 500 000 руб. міському ломбарду вистачить не більше як на 3–4 роки. А потім, через незвичайний ріст міста (потреба водопостачання якого була не менше 2 000000 відер в кожну добу[34, 6]), щорічний кредит доведеться збільшити до 750 000 руб., якщо не більше [35, 3]. У Полтаві сезонність викликала операційні негаразди, бо "засоби, якими володів ломбард" досягали ледве 6000 руб.

Без сумніву, що їх далеко не вистачало на проведення операцій навесні, коли вимоги по кредитах всюди посилювалися. Основний капітал ломбарду складався "всього з 11 464 руб., що для такого міста як Полтава було занадто мало" [36, 719]. Миколаївський міський ломбард періодично відчував недостачу оборотних грошових засобів в зимовий час, який визначався як період безробіття, а накопичення "вільних сум відбувалось в іншу пору року" [37]. За свідченням 20 березня 1899 р. міського голови В. А. Даценка, що зафіксовані у його зверненні до миколаївського військового губернатора, операції ломбардів у "період безробіття сприяли полегшенню життя міщан" [37].

Отже, опрацьовані архівні та опубліковані матеріали про соціальну діяльність ломбардів свідчать, що ці фінансові заклади відчутно, використовуючи найновіші методи статистики, допомагали розв'язувати нагальні потреби певних соціальних груп українського суспільства по забезпеченню термінової, невеликої позики. Сприяючи цим стабілізації суспільства, вони впливали на розвиток дрібного підприємництва. Проте ця стаття розкриває цю складну соціальну проблему не в повному обсязі. Для довершеного дослідження теми потрібно звернути увагу на подальшому вивченні застосування прийомів статистики ломбардами та впливі клієнтів, у тому числі маклаків, на їх фінансову діяльність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щеславцев А. Киевский городской ломбард // Известия Киевской городской думы. - 1915. - № 10. - С. 157 - 163.
2. Карцева Н. Київський міський ломбард // Праці комісії для виучування фінансових справ. - № 5. - Ч. I. - 1929; Зб. соц.-економ. Відділу ВУАН - № 28. - С. 189-197.
3. Казьмирчук М. Благодійницька діяльність ломбардів в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // Сумська старовина. - Суми, 2003. - Х - ХІІ. - С. 170 - 177; ІІ ж. Ломбарди України на зламі ХІХ - ХХ ст.ст. - К.: Видавничий дім "Переяслав", 2004. - 190 с. та інші.
4. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 3391. - Арк. 29.
5. По поводу открытия в Харькове ломбарда // Харьковские губернские ведомости. - 1889. - 11 января.
6. Толстой Л. Собрание сочинений: В 12 томах. - М.: Изд. "Правда", 1984. - Т. 3. - С. 138 - 139.
7. Кириллов И. Городские ломбарды. - М.: 1914.
8. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 2569. - Арк. 21 - 21зв.
9. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 2569. - Арк. 22 - 22зв.
10. Киевлянин. - 1914. - 4 декабря.
11. ДАМО. - Ф. 216. - Оп. 1. - Спр. 1760. - Арк. 216.
12. Обзор Николаевского градоначальника за 1901 год. - Николаев, 1902.
13. Обзор Николаевского градоначальника за 1902 год. - Николаев, 1903.
14. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. - 1729. - Арк. 14.
15. Отношение распорядителя Одесского городского ломбарда на имя одесской городской управы от 21 декабря 1912 года за № 507 // Известия Одесской городской думы. - 1913. - № 1 - 2. - С.124 - 125.

16. Вестник ломбардов. – 1911. - № 51.
17. ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1057. – Арк. 109 – 113зв.
18. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. – 2157. – Арк. 37.
19. Серебряков Я. Цветы и сады Парижа. II. О введении в городских ломбардах операций денежных вкладов. – СПб., 1906.- С. 27; Городской ломбард // Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие. 1906-1910 г.г.- К., 1910.
20. Щеславцев А. Обратные средства городских ломбардов // Известия Киевской городской думы. – 1915. - № 12.
21. Объяснения правления ломбарда к докладу ревизионной комиссии // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 10, 11, 12.
22. Городской ломбард в 1914 году // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 3 марта.
23. Доклад ревизионной комиссии по обревизованию Харьковского городского ломбарда за 1915 // Известия Харьковской городской думы. – 1916. - № 10, 11, 12.
24. Вестник ломбардов. – 1911. - 15 января.
25. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2157. – Арк. 53 – 54
26. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3316. – Арк. 44 – 45.
27. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2913. – Арк. 6.
28. К докладу ревизионной комиссии // Известия Харьковской городской думы. – 1914. - № 2.
29. Кириллов И. Городские ломбарды. – М.: 1914.
30. Вестник ломбардов. – 1911. - № 46.
31. Результаты попытки ввести в ломбардах статистику // Вестник ломбардов.- 1911.- № 46.
32. Доклад распорядителя ломбарда ревизионной комиссии по проверке отчета ломбарда за 1912 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1916. - № 5.
33. ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1145. – Арк. 94, 97-98; ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2157. - Арк. 37 та ін.
34. Известия Одесской городской думы. – 1895. - № 1 (сентябрь). – Ч. III.
35. Городской ломбард // Харьковские губернские ведомости. – 1913. –15 марта.
36. Вестник ломбардов. – 1911. – № 44.
37. ДАМО. – Ф. 216. - Оп. 1. – Спр. 1011. – Арк. 19.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – аспірантка Київського національного університету імені Т. Шевченка.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

В.К. КІЗЮН

Здобувши перемогу в жовтневій революції, більшовики опинилися сам на сам з суспільством, яке, з точки зору марксистської теорії, являло собою не найкращий матеріал для побудови комунізму. Після поразки комуністичних заколотів в Німеччині і Угорщині у 1919 р. російським комуністам довелося розпрощатися з надіями на швидку соціалістичну революцію в Західній Європі. Замість великої західної промисловості, яка мала б підвести матеріально-технічну базу під державну комуністичну

надбудову, вони отримали у спадок економічно відсталу і переважно аграрну країну. До того ж в національному відношенні це суспільство було дуже різномірним, і після хвилі національних революцій на окраїнах Російської імперії втримувати його як одне ціле стало дуже важко. На X з'їзді РКП(б) В. Ленін зробив сумний висновок, що радянський режим прямує до загибелі в разі, якщо не зможе радикально реформувати свою політику.

В своїй телеграмі Сталіну в лютому 1920 р. під час перебування окупаційних російських більшовицьких військ в Україні Ленін виклав суть радянської політики стосовно нашої держави: «Харків. Сталіну. Конче треба негайно запровадити перекладачів у всіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви й папери українською мовою. Це безумовно потрібне – щодо мови всі поступки й максимум рівноправності» [1, 141].

Насамперед, українське військо не потребувало б перекладачів. Далі, в завуальованій формі тут наявні дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки, а саме: поступки щодо мови, але не чогось іншого; підкреслення рівнорядності, а не панування української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні. На більші поступки уряд В. Леніна не йшов.

Викладений в даній роботі матеріал має на меті показати, чому була прийнята і як далеко пішла більшовицька політика українізації в Україні. Якщо брати за основу офіційні документи, декрети й резолюції, то зародки українізації можна простежити в 1923 році – час проведення XII з'їзду РКП(б), який прийняв відповідне рішення. Однак, як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно й наполегливо, ця політика простежується лише з 1925 року. Мав рацію М. Попов, коли зазначав: «Широка робота партії в галузі українізації розгорнулася... десь з літа 1925 року» [2, 79]. На цей час на Україні визріли передумови до такої політики, з'явилася нова інтелігенція міського типу, не надто численна, але в кількості, що на неї слід було зважати, утворився незначний український елемент у партії. Крім того, в 1925 році було закінчено відбудову народного господарства, зруйнованого під час громадянської війни і на XVI з'їзді ВКП(б) проголошено курс на індустріалізацію країни, що мало привести до напливу селян у промислові центри. Питання про те, чи прийшли селяни зрусифікуються, чи, навпаки, українізують міста, висувалося на порядок денний і мало накласти свій відбиток на наступні десятиліття.

Ця ситуація, що утворилася в Україні, була спільна для всіх неросійських республік СРСР. Проте діяли ще й інші причини всесоюзного масштабу, які змусили ЦК ВКП(б) погодитися на українізацію й наполягати на якнайшвидшому проведенні її в життя. Вони призвели до падіння в грудні 1925 року Е. Квірінга, генерального секретаря ЦК

КП(б)У, латиша, що в минулому, починаючи з 1918 року, активно виступав проти українізації. На його місце було прислано Л. Кагановича, що мав виконати спеціальну місію – наполегливо просувати нову політику, а водночас наглядати, щоб вона не перейшла межі, визначені партією: не обернулася на сепаратизм у політиці чи навіть у питаннях культури. Л.Каганович, вивірений і випробуваний за різних обставин і в різних місцях (Саратов, Гомель, Нижній Новгород, Вороніж, Туркестан), з 1922 року працював у Москві і був чи не єдиним з генеральних секретарів ЦК КП(б)У, що вивчив українську мову і вживав її публічно[3].

Нову політику ЦК ВКП(б) викликали крах сподівань на пролетарську революцію в індустріальних країнах та стабілізація Європи. Комуністична партія перенесла тепер увагу на колоніальні країни. Підтримуючи там визвольні рухи, вона розраховувала послабити цим Захід і довести його до пролетарської революції. На XII з'їзді РКП(б) в квітні 1923 р. Сталін зазначив: “Одне з двох: або ми глибоке запілля імперіалізму – східні колоніальні й напівколоніальні країни – розворушимо, революціонуємо й тим прискоримо падіння імперіалізму, або ми промажемо тут і тим зміцнимо імперіалізм, послабимо силу нашого руху... Увесь Схід дивиться на Радянський Союз як на дослідне поле. Або ми в рамках цього союзу правильно розв'яжемо національне питання в його практичному застосуванні, або ми тут, у рамках цього союзу встановимо справжні братерські стосунки між народами, справжню співпрацю – і тоді увесь Схід побачить, що в нашій федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен іти, і це буде початком краху світового імперіалізму” [4, 658].

Національні республіки повинні були стати зразком такого розвитку. Сталін не крився, що навіть найменша азійська республіка важила для нього більше, ніж Україна. «Якщо ми на Україні зробимо маленьку помилку, цього не відчує так болюче Схід. А варто одну малу помилку зробити в малій країні, в Аджаристані (120 тисяч людності), як це відчується в Туреччині і відчується на всьому Сході» [4, 659]. Україна мусила іти таким же шляхом. Загальна політика «коренізації» (звороту до національного коріння) набула тут форми українізації навіть якщо, на думку Сталіна, це було зайве.

Виступи Сталіна треба доповнити (а в дечому й скорегувати) матеріалами П'ятого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (1924 р.), три сесії якого були спеціально присвячені національному питанню. Головним доповідачем був Д. Мануїльський. В ухваленій резолюції наголос було зроблено не на Далекому Сході, а на Центральній Європі та Балканах. Після ствердження, що національне питання після завершення світової війни набрало нової ваги і сьогодні є одним з найважливіших політичних питань у Центральній Європі й на Балканах, окремий розділ було присвячено українському питанню в Польщі, Чехословаччині та

Румунії. В документі зазначалося, що українське питання є одним з найважливіших національних питань Центральної Європи. Резолюція проголошувала, що треба шукати спільної розв'язки питань для всіх українських земель, окупованих вищеназваними країнами; подібно до того, як колоніальні рухи Азії й Африки вважалися вирішальним чинником у наближенні бажаного розвалу великих західних держав, українське питання розглядалося як ключовий засіб розчленування Польщі, Чехословаччини та Румунії. Кінцевою метою політики, затвердженої на Конгресі, було об'єднання всіх західноукраїнських земель і прилучення їх до УСРР.

Лідер КП(б)У Л. Каганович так сформулював цю думку: «Якщо для східних народів у нас, може, й мусять бути прикладом республіки Узбекистанська, Туркменістанська, Казахстанська і т. ін., то для західних народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріатом проблеми національного визволення пригночених мас, проблеми державного будівництва національних республік, в рамках радянської системи» [5, 41].

Якщо порівняти партійні резолюції й урядові декрети 1925–1927 рр. з відповідними документами попередніх років, то не можна не зауважити деяких важливих змін у їх формулюванні і змісті. В 1919 р. всі місцеві мови проголошуються рівноправними [6, 347]; в 1920 р. говориться про те, що «українська мова повинна вживатися нарівні з великоруською» [6, 5]; в 1923 р. така постановка питання рішуче відкидається: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами – українською та російською – недостатня» [6, 914]. Тепер від державних урядовців вимагали цілковитого переходу на українську мову, і то не пізніше 1 січня 1926 р., а ті, що не могли чи не хотіли виконати розпорядження, мали бути звільнені [6, 381]; не дозволялось приймати на роботу нікого, хто не знав української мови; кожен, хто бажав вступити в університет, інститут або вищу школу, повинен був скласти іспит з української мови [7, 149].

Змінилися самі мотиви українізації. Спершу це була потреба пристосуватися до селянства. Ще навіть в 1923 р. українську мову пов'язували з селом. У резолюціях червневого пленуму ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося: «В агітроботі на селі користуватися переважно українською мовою: у виступах, при організації курсів – з'їздів, виданні листівок, стінних газет, кіноплакатів, в роботі шефів на селі і т.д. В губкомівських журналах матеріали, що стосуються роботи на селі, як офіціальні, так і статейні, давати українською мовою» [8, 231], з чого ясно випливало, що в партійному житті, поза контактами з селом, послуговуватимуться російською мовою, як і раніше.

Тепер таку поставу рішуче відкидали, оскільки вона, мовляв, ховала в собі натяк на нижчий ступінь розвитку української культури й мови і

передбачала її зникнення при змаганні, мовляв, з вищою російською культурою й мовою, як це було сформульовано в «теорії боротьби двох культур», яку офіційно проголосив Д. Лебідь, усунутий з України одночасно з Е. Квірінгом в 1925 році. В 1926 році пов'язування української мови й культури з селом було рішуче відкинуто [5, 12], як і твердження про вищість російської культури й мови. В.Затонський заявляв, що такий погляд виник на підставі помилкового припущення, наче носієм російської культури є пролетаріат, а української – селянство [5, 16].

В 1925 році згадані вище проблеми ще більше загострилися. З одного боку, Сталін, ведучи жорстоку боротьбу в партії, намагався здобути всяку можливу підтримку, включно з підтримкою – хай не надто численних – націонал-комуністів (так його підтримав, наприклад, М.Скрипник) [9, 114]. З іншого боку, несприятливе міжнародне становище – в Англії прийшов до влади антирадянськи налаштований консервативний уряд С. Болдуїна (1923 р.); в грудні 1925 р. було підписано Локарнську угоду, що для Радянського Союзу означало замикання ворожого кільця імперіалістичних країн навколо нього. Все це штовхало Сталіна до пошквалювання політики коренізації на Україні. Нарешті, деякий вплив саме на Україну могли мати і події в Польщі, які передували державному перевороту Ю. Пілсудського в 1926 році.

Таким чином, як наслідок внутрішньопартійних, а особливо міжнародних подій, українська меншість КП(б)У опинилася в становищі, коли її давно вимріяну ідею українізації почали підтримувати в Москві. Той факт, що українізацію сильніше спонукали причини зовнішні, що навіть всередині країни на ній наполягали більше з ВКП(б), ніж КП(б)У, що вона не виникла як масовий рух, пояснює її силу і слабкість, а пізніше безболісне (для партії) припинення цього процесу. Українізація не була рухом українців проти Москви, а, в більшій мірі, реалізацією кремлівської політики. Мав рацію С. Петлюра, коли 3 листопада 1923 року писав у листі до М. Шумицького: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку більшовиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть» [10, 542].

Програмові партійні документи того часу досить скупо згадують про теоретичні підстави політики українізації, оскільки цю політику справді важко узгодити з рештою комуністичної програми, для якої національні питання мають лише тактичний інтерес. Так фактичний реалізатор цієї політики Л. Каганович у своєму програмовому звіті на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. міг згадати тільки про міжнародне становище і «нашу відповідь імперіалістам та їхнім прихвосням дрібнобуржуазним демократам».[5, 150]. Непрямим чином це було визнанням українізації як тактичного ходу.

На практиці українізація була спрямована, з одного боку, на запровадження української мови в державному апараті, а, з другого, на

користування нею в культурному житті в широкому сенсі слова. Зайве згадувати, що в обох випадках це означало дерусифікацію міст та індустріальних центрів і стосувалося виключно урбаністичних осередків країни, оскільки село українізації не потребувало. Вся діяльність була централізована й зосереджена в Центральній Комісії для українізації державного апарату, яку очолював голова Раднаркому України В. Чубар. Створено цю Комісію було 16 липня 1925 року з відділами в адміністративних центрах країни [6, 384].

Українізація була обов'язкова для всіх працівників державних установ. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови і культури. Для тих, хто не знав української мови або знав її недостатньо, були організовані спеціальні курси. На початку ці курси були безкоштовні, але зайняття відбувалися після роботи, розтягуючи робочий день на дві–три години. З 1927 року особи, що відставали в українізації, мусили платити за навчання (Правила від 6 липня 1927, § 65) [7, 153]. Тих, що уникали навчання чи після прослухання курсу не могли скласти іспиту, звільняли з роботи без права одержувати допомогу по безробіттю [7, 72]. Службовці, що склали іспит, мусили користуватися українською мовою, письмово й усно, у взаєминах з українськими відвідувачами та організаціями [11, 12]. Інструкторські курси при установах підпорядковувалися Центральним курсам українознавства в Харкові, які складали програми й надсилали інспекторів перевіряти перебіг українізації в різних установах та закладах.

Армія, в основному, залишилася російськомовною. Крім двох україномовних шкіл Червоних старшин – в Харкові й Києві, було створено Кінний корпус Червоного козацтва України в Гайсині на Поділлі. М. Скрипник домагався реорганізації армії у так звані територіальні частини, пов'язані з місцевістю, з якої набирали рекрутів [12, 115], проте з цього нічого не вийшло, оскільки російське партійно-більшовицьке керівництво не бажало йти на ризик створення можливого осередку націонал-патріотичної опозиції в Червоній Армії на території України.

Одне з найістотніших завдань українізації полягало в дерусифікації великих міст і промислових центрів України. Потужна машина державного тоталітаризму цілеспрямовано і наполегливо намагалась українізувати ці твердині російської мови і культури. Попервах чулися окремі точки зору про необхідність українізації робітництва, але такі вимоги висувати було ризиковано як гасло, оскільки з нього легко випливало те, що українізація проводилася не пролетаріатом, а поза ним і можливо навіть всупереч його бажанню.

На допомогу прийшов М. Скрипник з теорією двох типів російськомовних робітників в Україні: одні, українського походження, зазнали часткової русифікації й розмовляють мішаною мовою, другі – справжні росіяни. Першій, численнішій, групі українізація допоможе

вийти з непевного стану «ні тут, ні там», національні почуття другої групи слід шанувати, а людей з її середовища прихилити до української культури й української мови, що є засобом вияву тієї культури, їхнім блиском, привабою, без будь-якої примусовості [9, 151]. Цю досить сумнівну тезу було включено у програмний партійний документ – тези пленуму ЦК КП(б)У в червні 1926 року «Про підсумки українізації».

Наслідки політики українізації були далеко неоднозначні. З одного боку, безпрецедентна кількість людей опанувала українську мову, ознайомилася до певної міри з українською літературою й культурою, мистецтвом тощо. З іншого боку, політика штучності і примусовості в запровадженні українізації збуджувала у російськомовного населення почуття ворожості до української мови. Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Вона фактично спиралася на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації – дуже незначний прошарок суспільства. Робітництво і середній клас були в кращому випадку байдужі. В той же час на ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила швидко і ефективно.

Однією з таких ділянок була церква. Заснована в жовтні 1921 року Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) швидко набувала впливу серед населення. В 1927 році вона нараховувала 1050 парафій (супроти 8324 традиційної Російської Православної Церкви) [13, 151]. Більшість українських парафій розвинули жваву діяльність, відчуваючи щирю, потужну підтримку населення.

Другим напрямком, в яке спрямовували свою енергію українські селяни, була кооперація. В 1928 році існувало 41734 кооперативи, і в них зосереджувалось 74% роздрібної торгівлі [14, 1126]. Такі кооперативні союзи, як Вукопспілка, «Сільський господар» та інші, були дуже міцними. Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими по своїй сутті, бо селяни говорили українською мовою «спонтанно». Підтримуючи й розвиваючи свою церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією. Підтримка українізації могла б прийти від української інтелігенції, не пов'язаної з партією, передусім від вчених, вчителів, письменників. Повернення в Україну в 1924-26 роках М. Грушевського, М. Вороного, В. Самійленка та інших вказувало на добру волю національно-патріотичної еліти української нації співпрацювати в здійсненні нової політики українізації з більшовиками. Проте радянська влада хворобливо-підозріло сприймала всяку не контрольовану нею ініціативу в галузі українізації. Перші удари прийняли на себе щирі прибічники українізації з-поміж членів КП(б)У. Звинувачення в «націоналістичному ухилі» М. Равича-Черкаського – першого офіційного історика КП(б)У в 1923-24 рр.; переслідування М. Хвильового з ініціативи самого Сталіна в 1925 році; розгром редакції «Червоного шляху», члени якої майже всі були партійні в 1926 році; вислання Шумського і Гринька в

Росію в 1926-27 рр.; ліквідація історика М. Яворського та його школи в 1930 році [15, 66], – це тільки деякі заходи, застосовані партійно-більшовицькою державою на шляху згортання процесу українізації.

Скасування процесу українізації мало певні внутрішні й зовнішні причини. Всупереч численним заявам її діячів, що українізація не мала на меті заспокоїти селянство, вона була замислена саме так. В 1933 році потреба у цьому зникла. З 1929 року, коли було оголошено політику примусової колективізації, Сталін запровадив неоголошену війну з селом. В 1930-31 рр. колективізація була фактично завершена, а куркулі «ліквідовані як клас», що, разом з непомірними хлібозаготівлями, призвело до голодомору 1932 року. Великий штучно створений голод 1933 року, забравши кілька мільйонів жертв, зламав хребет українського села і поставив селянство навколішки.

Щодо зовнішніх передумов згортання процесу українізації, то надії на встановлення «всесвітнього комунізму» з центром у Москві, як результату визвольних колоніальних рухів, не справилися. А саме вони в свій час зародили політику коренізації, частиною якої була українізація. Натомість над Європою нависла реальна загроза великої війни. У Німеччині набирали сили нацизм. В січні 1933 року, коли П. Постишев прибув в Україну, націонал-соціалістична партія в Німеччині прийшла до влади. Одним з головних театрів воєнних дій майбутньої неминучої війни мала стати Україна, а тому її слід було жорстоко підкорити, перетворивши на провінцію Росії. Це було друге завдання генерального секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева, з яким він успішно справився на горі українському народу.

Згубні наслідки політики П. Постишева виявилися не стільки в забороні української мови і формальному припиненні процесу українізації на початку 30-х років, скільки в майже тотальному розгромі українських національно-патріотичних сил і в проголошенні гасла про українську культуру національну по формі та соціалістичну за змістом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В. Ленін Повне зібрання творів. – М., 1965. – Т. 51.
2. М. Попов Нарис історії КП(б)У. – Х., 1925.
3. Вісті. – Харків. – 1925. – 8 квітня.
4. XII съезд РКП (б). Стенографический отчёт. – М., 1968.
5. Будівництво Радянської України. – Вип. 1. – Х., 1927.
6. Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1925.
7. В.Н. Дурденевский Равноправие языков в советском строе. – М., 1927.
8. Культурне будівництво в Українській РСР (1917-1959 рр.). – Збірник документів. – Т. 1. – К., 1959.
9. М. Скрипник Статті і промови з національного питання. - Мюнхен, 1974.
10. С. Петлюра Статті, листи, документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979.
11. Українізація радянських установ (декрети, інструкції, матеріали). – Х., 1926.

12. І. Майстренко Історія КП(б)У . – Мюнхен, 1979.
13. І. Власовський Нарис історії української православної церкви. – Т.4. – Нью-Йорк, 1961.
14. В. Кубійович Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Париж – Нью-Йорк, 1955.
15. Н. Полонська-Василенко Українська Академія Наук. Нарис історії. – Т. 1. - Мюнхен, 1955.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізюн Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

АВАНТЮРИЗМ В СТЕПАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

О.І. КІЯН

Історичне минуле українського народу тісно поєднане з життям західноєвропейської цивілізації. З невеликим запізненням, проходячи процес трансформування і адаптації до місцевих умов, явища західного світу ніби сейсмічна хвиля докочувалися до українських степів, набуваючи іноді зовсім незвичний колорит. Одним з таких явищ став військовий авантюризм – пошук пригод, слави і здобичі. Як це не звично звучить, але саме він суттєво вплинув на подальший хід української історії, заклавши перші підвалини організаційного оформлення запорізького козацтва, військово–політичної структури, що стоїть в епіцентрі перебігу політичних подій на Україні протягом майже трьох століть.

Тягу до авантур можна знайти у всі віки і в історії різних народів. Але ніколи це явище не набирало такого масового характеру, як в Європі в проміжок після завершення хрестових походів і початку переходу від середніх віків до нового часу, періоду болючої ломки феодального устрою європейського життя і становлення нового – промислово-торгового. Цей етап переходу від натурального господарювання до ринкових стосунків поєднувався з фазою первісного нагромадження капіталу і неминуче вів до абсолютного культу грошей та матеріальних цінностей. Золото стає тією примарою, яка штовхала заповзятливих, а під час і талановитих людей на самі ризиковані дії. Але ніщо не приводило до таких фантастичних збагачень, як війна. Щоб її оправдати і прикрити аморальність дій, вигадувались найрізноманітніші гасла і піднімалися любі прапори.

Україна тривалий час не була придатним полем для діяльності авантюристів. Збройна боротьба ніколи не вщухала в дикому степу, на Великому кордоні протистояння європейського і азійського світу за кочів'я, риболовецькі і мисливські угіддя їх цікавила мало. До великих походів справа доходила досить рідко. Татари в XV – першій половині XV

століть не проявляли особливої агресивності. В цей відтинок часу в житті кочівників переважала тяга до мирних промислів, що сприяло їх зближенню з сусідами. Перший хан з династії Гіреїв – Хаджі-Гірей намагався привчити степових бродяг до осілого життя і землеробства. Мусульманський фанатизм був привнесений татарам ззовні турками, у васальну залежність до яких вони попали, і став проявлятися лише в кінці XV століття, зі вступом на престол войовничого Менглі-Гірея, вірного сателіта Оттоманської Порти. Новотвореній Османській імперії, особливо після підкорення в 1453 році Константинополя, знадобилась величезна кількість невольників і невольниць для служіння азіатській розкоші і втісі. Убогі татари знайшли поставку полонених, які їх раніше цікавили мало, дуже вигідною справою і перетворили рідкі до цього часу набіги в постійний промисел та стали обезлюднювати Україну, вивозячи з неї тисячі бранців. Це різко поміняло ситуацію в суті і стало початком багатоголового кровопролиття.

Зміна політичної ситуації дала можливість, як це було раніше на Заході, підняти протидіючій стороні стяг релігійної боротьби з “невірними”, за перемогу хреста над півмісяцем, але ґрунт для цієї боротьби був далеко не ідеальний. Якщо набіги на татарські улуси раніше давали просту здобич, то тепер походи на утопаючі в східній розкоші турецькі міста і їх грабежі вели до фантастичного збагачення кожного, хто приймав в них участь. Ця обставина негайно зробила прикордоння принадою для різного роду авантюристів.

Їх дії полегшувались тим, що в українських степах, на межі протистояння європейської і азіатської стихій землеробів і номадів бродячий елемент, постійно рискаючи у пошуках здобичі, не переводився ніколи. Особливо багато шукачів наживи скупчувалось на торгових артеріях, що зв’язували християнський і мусульманський світ. Починаючи з кінця XIV століття, в дипломатичному листуванні між Польщею, Литвою, Московією і Кримом питання грабежів купецьких караванів займає чи не провідне місце. Тому не дивно, що і перші достовірні відомості про українських козаків пов’язані з такого роду “промислом”. Вже в 1492 році в листі Великого литовського князя Олександра до хана Манглі-Гірея йдеться мова про розслідування справи їх нападу на татарських купців [1, 82]. З часом, організаторами розбою на торгових шляхах все частіше виступають не випадкові люди, а навіть представники місцевої адміністрації, призначені урядом старости. В 1541 році польський король звинувачував черкаського старосту Семена Полозовича в тому, що той підбурює козаків до грабежів, забезпечує їх зброєю і припасами і як плату за це забирає частину захваленого ними добра [2, 32].

Історичні джерела XVI століття донесли до наших днів чимало свідчень про те, що дуже багато представників самих знатних в Речі Посполитій родів козакували на кресах (пограниччі), шукаючи слави і

здобичі. В їх числі згадуються князі: Потоцькі, Корецькі, Вишневецькі, Збаражські, Заславські, Ружинські, заможні можновладці Струси, Гербути, Сенявські, Бернард Претвич, Станіслав Заморський, Кшиштоф Кмітич і безліч дрібної шляхти, що рідко покидали Дике поле [2, 144]. Мандрувати по степу в пошуках здобичі, наражаючи себе на постійну небезпеку, шляхта вважала за своєрідну охоту, або, як пише М. Грушевський, “за прикордонний спорт” [3, 98]. Геральдик Попроцький, польський хроніст, відверто писав, що “багато добрих воїнів з шляхти їздили за пороги, щоб набрати собі ватаги козаків і чинити набіги” [4,59]. Слава про найбільш вдалих серед такого роду авантюристів поширювалася по всій Речі Посполитій, викликаючи у багатьох сміливих людей спокусу самим взяти участь у козацьких походах. Але не так військова слава, як здобич, манили шляхту в степові простори. Про це з усією відвертістю говорив на польському сеймі 1575 року коронний гетьман Ян Заморський “Не на Низу шукають славної смерті, не так відновлюють втрачені права, кожній розсудливій людині зрозуміло, що туди йдуть не з любові до Батьківщини, а для добичі” [2, 70]. Подібні свідчення зустрічаються і в трактаті секретаря короля Стефана Баторія – Гейденштейна, який розповідає, що після московської війни коронне військо було розпущене, але частина його, переважно представлена вихідцями із середовища шляхти, що жила за рахунок військової здобичі, подалася до низових козаків і спільно з ними брали участь у кількох походах [5, 117].

Шляхта привнесла в розрізнений бродячий степовий люд елементи західноєвропейського лицарського кодексу, своєрідний неписаний звід законів, дотримання якого стало під загрозою смерті регулятором стосунків серед войовничого і здатного на все низового товариства [6, 26]. Цей кодекс, поєднаний з притаманними українському народу вічовими демократичними традиціями став нормою повсякденного життя запорізького козацтва.

Авантюризм справив на козацтво вплив в багатьох відношеннях. Перш за все, він сприяв різкому зростанню його чисельності. Для безперервних військових акцій потрібні були чисельні людські контингенти. Сформувавши невеликий, досвідчений бойовий кістяк, авантюристи решту козаків набирали серед мирного населення, яке займалося землеробством і промислами. Військові походи тривали в часі, не поєднувалися з мирною працею, а легкість з якою прибиралися до рук незліченні багатства, діяли на людей як опіум. Раз кинувши землю і промисел, лише в небагатьох випадках поверталися до них. Козак-уходник поступово перетворюється в козака-воїна. Культ козацької шаблі переважає систему мирних цінностей, характерну для землеробських народів.

Авантюристи, використовуючи козаків, як військову силу, змушені були докладати чимало зусиль для того, щоб ті опановували певну

дисципліну і були знайомі з сучасною військовою технікою і тактикою бою. Вони також укріпили серед козацтва думку, що проти азіатів в погоні за “козацьким хлібом” немає потреби збирати чисельні загони. Подібно чеським таборитам, лицарі-авантюристи взагалі стояли на тому, щоб меншим числом добре озброєних і стійких бійців поразити сили противника.

Живучи в атмосфері авантюризму, козаки часто самі висували із свого середовища ватажків і під їх проводом робили походи чи просто займалися степовим розбоєм, висліджуючи купецькі каравани, послів, а то й просто приїжджих людей, і без усякого жалю їх грабували. В 1542 році ватага козаків біля дніпрових порогів по черзі обібрала татарського і московського послів [7, 13]. А в 1545 році загін козаків, вихідців з Канева, Черкас і Братслава, під керівництвом отаманів Карпа, Лезуна і Яцька Білоуса, розігнавши охорону, захопили великий турецький торговий караван, який мандрував до Москви. Ця степова пригода справила широкий міжнародний резонанс. Сам польський король, запідозривши в цій акції українських старост, контролював розслідування справи [2, 162].

Серед авантюристів, що справили особливий вплив на козацтво, використовуючи їх як військовий елемент для реалізації своїх амбіційних проєктів, часто зустрічалися і талановиті люди за своєю енергією і широтою різноманітних політичних комбінацій. Першим серед такого роду діячів значиться черкаський староста Остап Шашкевич (Остафій Дашкович), який вважався серед шляхти кращим знавцем татарської військової тактики і був неперевершеним організатором набігів на татарські улуси. Коли ж військові акції в степах не приносили потрібних результатів, або верх брали татари, Шашкевич укладав з ними союз і вдавався до походів на московські рубежі, так само без жалю грабуючи своїх єдиновірних братів, як перед цим він робив з недругами християнства. Дашкевич так потряс своїх союзників-татар, що сам хан Саїб-Гірей в 1532 році вирішив розправитися з авантюристом і взяв в облогу його резиденцію – Черкаси. Тринадцятиденна облога закінчилася мировою і хмільним застіллям Самб-Гірея і Шашкевича після того, як останній повернув збіжжя, забране у своїх союзників [2, 181].

Тактика Шашкевича “грабувати награбоване” очевидно дуже сподобалася степовій вольниці. В другій половині XVI століття польський сейм, кілька разів розбираючи справи про татарські набіги, звинувачував козаків в тому, що вони навмисно пропускали татарські бамбули в Річ Посполиту і нападали на них лише тоді, коли татари, переобтяжені здобиччю, поверталися в Крим [8, 105].

В числі авантюристів, які зорганізували козацтво і внесли в його стихію наступальний порив, показавши нові шляхи для військових походів, був і князь Дмитро Вишневецький, оспіваний народною поезією під іменем Байди (гуляки). Генеалогічна лінія зв’язувала його, як доказав

М.О. Максимович, з династією одного з фундаторів русько-литовської держави великого князя Гедиміна [9, 143]. Але будучи одним із значних “можновладців” Речі Посполитої, Вишневецький не зайнявся, як інші пани заокругленням своїх володінь, а натомість повністю віддався разом з своїм бойовим побратимом, “першою шаблею” серед польського лицарства, Альбрехтом Лаським, таким же авантюристом як і він сам, пошукам пригод [10, 112]. Правда, М. Грушевський вбачає в діяльності Вишневецького і певні політичні мотиви та навіть розробку плану боротьби проти татар [11, 79]. Але наведені ним же факти дуже мало в’яжуться з такою гіпотезою. Нескінченні мандри Вишневецького від Москви до Стамбула і Варшави та назад, а також деталі особистого життя більше свідчать про відсутність у нього певних політичних інтересів і нахил до егоїстичної амбіційності.

Вишневецький першим серед козацьких ватажків спрямував їх у Молдавію, вплутавшись на півстоліття в молдавські справи. При цьому він вміло використовував непевну політичну ситуацію в краї. В другій половині XVI століття Молдавія була формально незалежна, але турки дали відчутти їй свою могутність і наклали на неї гарач (данину) та розпочали безкінечну перетасовку її господарів, діючи за принципом “хто більше заплатить той і володарює”. Річ Посполита теж претендувала на Молдавію, але під загрозою війни з турками не втручалася в молдавські справи, крізь пальці дивлячись на вилазки авантюристів зі своєї території. На випадок невдачі авантюристи платили своїми головами, а в разі успіху – посилювали польські позиції в краї.

Вишневецький дуже тонко розібрався в цій політиці і дав козакам науку, як опираючись на сусідні держави, інтереси яких збігалися на певній території, грати міжнародну роль. І хоч цей степовий авантюрист в 1563 році загинув, потрапивши в полон до турок, він мав чимало послідовників, що пішли протореним Вишневецьким шляхом.

В числі такого роду авантюристів варто відмітити Богдана Ружинського, в якому М. Грушевський добачає наступника політики Вишневецького [1, 24]. Як і його попередник, Ружинський належав до вищого ешелону шляхетської ієрархії. Відсутність подобаючи його сану матеріальних засобів для безхмарного життя погнали Ружинського до Запоріжжя, де невдовзі він був обраний гетьманом. В 1575 році козаки під його керівництвом зробили вражаючий похід в Крим, а наступного року дуже вдалий рейд на узбережжя Малої Азії. Маючи в своєму розпорядженні значні військові сили, Ружинський запропонував свої послуги Москві, а з іншого боку став шукати нагоду для військового втручання в молдавські справи. Випадкова смерть Ружинського взимку 1577 року під Аслам-Керменем (Каховка) на деякий час зупинила козацькі авантюристичні комбінації. В знак помсти за смерть свого провідника козаки весною того ж року під керівництвом Шаха вислідили татарську

делегацію, що везла дворічні “поминки” з Москви, й забрали увесь скарб. Це викликало небачену лють кримчаків, які взимку наступного року страшенно спустошили Волинь і Брацлавщину [8, 139].

Спроба Богдана Ружинського переключити козаків на кримський театр військових дій з його смертю втратила свою популярність, оскільки куди більш звабливою справою здавалися козакам молдавські походи. До них збуджувала і непевність ситуації в краї. В 1570 році в Молдавії розгорнулася боротьба двох претендентів на престол – Богдана Лопушина та Івоні. Останній звернувся за допомогою до козаків і став формувати військо [12, 112]. Очолив козаків черговий авантюрист із середовища шляхти Іван Сверчовський (Свирговський), романтично описаний М. Костомаровим в його відомій монографії “Іван Свирговський, український казацький гетман XIV века” [13, 262]. І хоч похід Сверчовського не спас Івоню, а сам козацький ватажок поплатився головою, козаки продовжували походи, з методичною пунктуальністю повторюючи їх майже щорічно, і сильно, за їх любимим виразом, “плондруючи” Молдавію. У 1577 році вони підтримали самозванця Підкову, який видав себе за брата вбитого Івоні і виступив претендентом на молдавський престол. Підкова переманив до себе чималий загін запорожців на чолі з уже згаданим Шахом і в тому ж році при їх допомозі опанував навіть столицю тогочасної Молдавії – містом Яси. Козакам дісталася небачена здобич, але вони не зуміли скористатися своїми блискучими військовими успіхами. Підкова посварився з Шахом і останній видав його полякам, які на вимогу турків в червні 1578 року стратили авантюриста у Львові на очах у польського короля Стефана Баторія [14, 179].

Смерть чергового авантюриста не зупинила молдавські походи козаків. Нові їх партії одна за одною продовжували втручатися в молдавські справи, користуючись для цього всякими підставами. В 1578 році вони підтримали самозванця Олександра, що видав себе за сина Підкови. Коли ж вбили його, то з’явився новий авантюрист, який видавав себе вже за внука Підкови. Козаки пішли і на його підтримку. Лише наприкінці XVI століття молдавський напрям потроху втрачає свою чинність і гасне. Потрібно було шукати нову стежу для примінення козацького завзяття.

Поворот у козацькій політиці зробив черговий авантюрист-провідник Самуїл Зборовський, володар Злочкова у Львівському уїзді. В одному із звичних поєдинків за шляхетську честь він на очах у самого короля вбив каштеляна Ваповського. По законах Речі Посполитої за дуель в присутності монарха карали смертю. Лише заступництво впливової родини врятувало Зборовському життя, і він був тільки оголошений банітом (поза законом). Розлючений на короля, він зібрав “цвіт” шляхетської молоді і подався на Запоріжжя [14, 239]. Козаки, що радо приймали в своє

демократичне середовище кожного, хто бачив польські двори і міг вести переговори про їх права з урядом Речі Посполитої, зробили аванюриста гетьманом. В 1583 році Зборовський повів їх в похід на Московщину під Путивль. Цей похід став ніби прелюдією до активної участі українського козацтва в Московській смуті XVII століття.

Як і раніше на півдні в Молдавії, козаки також радо йшли за будь-яким аванюристом на північ, в Московію. Вони становлять кістяк загонів Мішків і Лжедмитрія і в поході 1604 року, легко справляються на полях бойовищ з куди чисельнішими силами московських військ, воюють в загонах Золотникова, таборі “Тушинського вора” (Лжедмитрій II). В останнього, за свідченням С.М. Соловйова, було майже 30 тисяч запорожців [15, 183]. В північно-східних районах Московії, міняючи одне одного, постійно оперували козацькі ватаги шляхтича-аванюриста Лисовського, що нажив в ці непевні часи фантастичні багатства.

В закордонних аванюрах козацтво остаточно виробили свою військову організацію, своє обличчя і, що головне, відчуло свою силу. На черзі постало питання про її використання в інтересах України. На зміну аванюристам прийшли вожді, що ставили в основу козацької політики національне визволення українського народу. Козак-добичник поступово переростає в козака-борця за всенародні справи. З їх приходом аванюризм поступово втрачає своє значення, хоч і не зникає зовсім. Коли у 1624 році на Запоріжжі з’явився самозванець, претендент па оттоманський престол “султан” Ахія, двадцять тисяч низовців готові були підтримати аванюриста [3, 518]. Подібні імпульси зустрічаються і в подальші часи історії козацтва (вони є навіть в славнозвісній “Махновщині”) і свідчать про те, на скільки сильне коріння пустили дії аванюристів к козацьку свідомість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Гетьман Богданко // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1897. – Т. XVI.
2. Zrodla dziejowe. – Petersburg, 1857. – Т. 1. – Warszawa, 1897. – Т XXII.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7.
4. Материалы для истории воссоединения России. Редакция П.А. Кулиша. – М., 1877. – Т.1.
5. Hejdenszten R. Dzieje Polski: Od smierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – Т. 1.
6. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.
7. Архив Юго-Западной России. Акты о казаках. – К., 1863. – Ч.2. – Т.1.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т.1.
9. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1.
10. Wojcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczynie w dawniey Rzeczypospolitey Polskiey do roku 1632. – Warszawa, 1934.
11. Грушевський М Байда Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства у Києві. – 1909. – Т.ІІІ.

12. Горецкий Л. Описание войны Ивонии, господаря волошского (1754) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып. 1.
13. Костомаров Н.И. Иван Свигорский, украинский гетман XVI века // Исторические произведения. – К., 1989.
14. Jablonowski A. Historia Rusi Poludniowey do upadku Rzeczypospolitey Polskiej. – Krakow, 1912.
15. Соловьев С.М. Малорусское казачество до Хмельницкого // Русский вестник. – 1859. – Т. XXVIII. – Кн. 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ТРАДИЦІЙНА СЛОВ'ЯНСЬКА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

О.Л. КОВАЛЬКОВ

Останнім часом загальноприйнятим в історичній та етнографічній науці стало виокремлення у розвитку суспільства декількох етапів, а разом з цим – умовний типологічний поділ минулого людства на історично детерміновані форми соціальної організації. Зокрема виділяють періоди, з якими пов'язували домінування традиційного, індустріального або ж постіндустріального (інформаційного) суспільства. Критеріями для такого поділу виступають характер господарської діяльності, рівень розвитку виробничих сил, ступінь соціальної мобільності та здатність до трансформації, особливості світосприйняття тощо. В цій схемі традиційне суспільство ототожнюється з суспільством аграрним.

Селянський спосіб життя та селянська культура являють собою універсальне минуле сучасної людини. Тому універсальним можемо вважати і породжений селянською цивілізацією комплекс народної культури, в тому числі і систему народних вірувань та міфологічних уявлень. За безперечної унікальності етнічних міфологічних систем слід зазначити, що спільних рис у них значно більше, ніж суттєвих розбіжностей. Останні, як правило, проявляються більше у формі, ніж в змісті. Міфологічне (архаїчне) мислення підпорядковане єдиним законам, оскільки породжене воно в значній мірі ідентичними чинниками. До таких відносимо життя у тісному контакті з природним середовищем, що спричиняє його обожнення, низьку мобільність, що породжує просторову обмеженість світогляду, відому безсилість перед оточуючим середовищем, що робить психіку надзвичайно вразливою. Останнє ж, у поєднанні з бурхливою фантазією, породжує віру в надприродне.

В системі міфологічного мислення, особливо з поширенням в історичній науці методології структуралізму, популярним стало

виокремлення ряду ментальних категорій – часу, простору, ставлення до праці, усвідомлення життя і смерті, поняття про потойбічний світ та усвідомлення чужого тощо. У радянській науці першу спробу комплексного їх дослідження запропонував медієвіст А.Я. Гуревич [1]. В українській етнології в даному контексті можна назвати дослідження М. Гримич [2], В.Ф. Давидюка [3], М. Поповича [4].

Серед названих ментальних категорій ми виокремлюємо категорію міфологічного часу, яка в системі традиційної ментальності займає одне з ключових місць.

Категорія міфологічного часу, на жаль, не стала предметом спеціального дослідження у вітчизняній етнології. Хоча в окремих дослідженнях принагідно піднімалися окремі аспекти зазначеної проблеми, але виключно в контексті інших пошуків, як явище другорядне. Аналіз етнографічної літератури засвідчує, що у вітчизняній науці увага приділялася лише таким сторонам часових характеристик, як:

- календарні уявлення та календарна обрядовість;
- часовий вимір демонологічних уявлень;
- час у структурі обряду.

Спробу розгляду міфологічного часу як самодостатнього елементу народної міфології в 20-х роках ХХ ст. здійснив К. Копержинський [5], але і йому не вдалося вийти за межі дослідження українського календаря.

Дана розвідка є спробою узагальнення результатів дослідження системи усвідомлення часу в східнослов'янських традиційних віруваннях на матеріалах міфологічного фольклору. Окремі сюжети часових уявлень стали предметом наших попередніх публікацій [6].

Основною характеристикою усвідомлення часу в народній світоглядно-міфологічній системі, на нашу думку, є відсутність універсальної та об'єктивної ідеї часу. Час носив суб'єктивний характер, він був статичний і дискретний. Час був конкретний, а тому множинний і багатоманітний, локальний і предметний. Ставлення до часу можна охарактеризувати як безсвідоме, усвідомлення його відбувалося на рівні підсвідомого. Час носив більш ніж парадоксальний характер із сьогоденної точки зору, але ця парадоксальність стовідсотково вписується в систему міфологічного світосприйняття.

Для традиційних уявлень українців, як і для решти землеробських народів, характерне усвідомлення часу як явища циклічного. Життя в тісному контакті з природою, тотальна залежність від природних стихій та природних ритмів зумовили стійкі, майже симбіотичні зв'язки індивіда з оточуючим середовищем. Час можна вимірювати перш за все шляхом спостереження різних періодичних процесів, що відбуваються в природі. З року в рік селянин спостерігав за зміною ідентичних річних циклів: народженням, змужнінням, старінням і смертю природи. Смертю, яка передбачала нове народження. З року в рік, відповідно до природних

ритмів, селянин здійснював одні і ті ж господарські роботи. Природно-господарський цикл не передбачав нічого нового. Це було вічне повторення. Людина при такому тотальному кругообігу не отримувала нової інформації. В природі не помітний поступальний розвиток, принаймні візуально. Тому цей кругообіг не міг не стати в центрі духовного життя.

Така природно-циклічна модель часу знайшла відображення в календарній обрядовості. Ідея кругового руху в ній є визначальною: це і хороводи, що імітують рух сонця по небу, і вінок – символ вічності, і використання колеса в обрядовій практиці тощо.

Язичництво за своїм характером утилітарне. Сам язичник був скоріше матеріалістом, ніж метафізиком. Релігійна віра і релігійна практика були спрямовані перш за все на задоволення проблем сьогодення – вдале полювання, щедрий врожай тощо. Від богів чекали щастя й добробуту саме в теперішньому, реальному житті. Це, в свою чергу, призвело до усвідомлення як єдино реального лише часу теперішнього. “По відношенню до нього і минуле, і майбутнє виступають як “чуже”, людина відчуває себе спокійно лише “тепер” і “тут”, – писав М. Попович [4, 127].

Таке ставлення до часу породжує анахронізм – невід’ємну складову міфологічного типу мислення. Народні історичні легенди не є такими в повному розумінні слова. Це міфо-епічні розповіді про старі і добрі часи, в яких панує достаток та ідилія, герої завжди молоді, не старіють, перебуваючи у вічному “тепер”. На події минулого накладаються штампи і моделі подій теперішніх. Епохи і люди перемішані, і парадоксальності такої ситуації ніхто не помічає. М. Блок звернув увагу на те, що “нікого цим не шокуючи, народні поеми середньовіччя однаково зображують паладинів Каролінгської доби, гунів Аттіли та античних героїв, наділяючи їх рисами лицарів XI ст.” [7, 107].

Постійне перебування у вічному “тепер” сформувало і підвалини морально-поведінкової культури традиційного суспільства, яке поважало і сприймало за норму лише ті явища і процеси, які постійно повторювалися, були звичними і знайомими з дитинства, перевірені життєвою практикою. Одиначне, яке ніколи не мало місця, зустрічалося вороже. Повторення, а не зміни, які ведуть до “псування” світу, віддалять суспільство від загальноприйнятих норм, встановлених в “золотий час”. Повторення були визначальним фактором у формуванні суспільних ідеалів. За словами М.М. Бахтіна, в минулому міфологічне мислення локалізує такі категорії, як ідеал, досконалість, гармонійний стан людини і суспільства [8, 297]. Дана тенденція яскраво простежується в чисельних народних прислів’ях і приказках. “Що давнє, то славнє”, “Якось давно легше жити було” [9, 508]. “Бере живий жаль, як згадаєш старовину” [10, 70], “Летось нынешнего лучше”, “Древность – главный свидетель”, “Старина подобнее была” [11, 262-263]. Саме така особливість усвідомлення часу сформувала такі

риси ментальності традиційного суспільства, як консерватизм і конформізм.

Визначальною характеристикою усвідомлення часу в міфологічній картині світу є якісне його сприйняття. Міфологічна концепція часу передбачає існування неоднорідних за своєю семантикою часових відрізків. Час в архаїчній свідомості заповнений конкретним змістом – природним, людським, господарським. На думку Є.М. Мелетинського, просторово-часові відношення ще не можуть абстрагуватися від заповнюючих простір і час конкретних чуттєвих предметів, персонажів і ситуацій, що призводить до уявлення про неоднорідний характер простору і часу [12, 330]. Час завжди опредмечений. До такого висновку можна прийти хоча б поглянувши на традиційні слов'янські назви місяців. Вони відображають або їх природнокліматичні особливості (лютий), або ж їх господарську наповненість (серпень). Часу немає поза людиною та її діяльністю. Для традиційної культури взагалі характерним є відчуття часу, що тече крізь людину [4, 103].

Час, як і простір, може бути злим і добрим, сприятливим для тих чи інших видів діяльності чи небезпечним для інших. Був час, коли людина була безсила перед таємничими силами, що населяють Всесвіт, і час, коли вона здатна впливати на них і тим самим змінювати природний хід речей. В одних випадках сакральний характер часу був обумовлений магією самого часу, в інших – пов'язаний з вірою в пришестья, пробудження, активізацію в окремі моменти часу надприродних сил.

В межах року, тижня, доби існували свої легкі і важкі, сприятливі і несприятливі часові періоди [Див. 6]. Таке ставлення до часу значною мірою впливало на життя і побут селянина, формувало специфічний кодекс поведінки, визначало релігійну і обрядову практику. “Необхідно, щоб... час, в який розпочинається дійство, був сприятливим. Для того, щоб запобігти небезпеці, необхідно рахуватися з якістю часу так само, як і з пророцтвами” [13, 402]. Жодна господарська операція, жодне обрядове дійство не розпочиналося без врахування фактору часу. “Істотним було визначити найбільш сакральну точку простору і найбільш сакральний момент часу” [14, 25]. Приказка “в потрібний час в потрібному місті” мала в ті часи буквально значення.

Але сакральним простір робить саме сакральний час. Ірраціональний світ відділений від світу реального не стільки в просторі, скільки в часі. Одні і ті ж об'єкти оточуючого світу – лазня, берег річки, ліс, житнє поле – в одні періоди часу вважалися цілком безпечними, а в інші – ставали ареною діяльності таємничих сил.

В основі визначення сакрального часу в міфологічних уявленнях лежать різні мотиви. Серед них можна назвати такі:

– положення сонця на небі або ж в межах року (періоди сонцеворотів та сонцестояння), або ж в межах доби (ніч, полудень);

- положення місяця (періоди народження місяця, повний місяць);
- святкові дні, які визнавалися сакральними самі по собі;
- демонологічні уявлення, а саме віра в активізацію міфологічних персонажів у визначені періоди часу (період Русалій, Святки тощо);
- присвячення окремих днів тижня тим чи іншим міфологічним персонажам (Понеділок, П'ятниця) тощо.

На думку деяких вчених, більшість часових відрізків, що визначаються сакральними, можна розглядати як “рубіжні” – такі, що знаходяться на стику природних циклів і часових відрізків різної протяжності [15, 62]. Це цілком відповідає розповсюдженому народному уявленню про межу як сакральний об'єкт простору.

Про віру в демонічний характер окремих часових відрізків яскраво свідчить уявлення про особливо небезпечні моменти часу, які до того ж неможливо передбачити (так звану “фатальну годину”), зафіксовані переважно серед населення Західної України [Див. 6].

Уявлення про особливу семантику часових відрізків різної протяжності ускладнювалося персоніфікацією та демонізацією останніх. Залежність від примхливої природи призвела до формування враження, що об'єкти оточуючого середовища за своїми якостями – добрими, злими – наділені персональними характеристиками на зразок людських. Міфологічне мислення також нездатне охопити і зрозуміти сутність природних явищ і процесів, тому пояснює їх за допомогою фантазії. Розум переносить на предмети неживої природи ознаки предметів живої, не відокремлюючи одні від інших [16,15]. До того ж міфологічне мислення розвивалося переважно в конкретних, а не в абстрактних формах [17,291]. Це призводить до одухотворення стихій і природних об'єктів. Виникають образи, що являють собою їх уособлення. Так, об'єкти оточуючого середовища перетворюються на суб'єкти, які суттєво втручаються в життя людини. Архаїчна свідомість продукує віртуальний світ, але його реальність в ній сумнівів не викликає. Але конкретизує мислення персоніфікує і цілком абстрактні поняття. В багатьох міфологіях відомий образ смерті, небезпечних хвороб (чуми, холери, лихоманки). Поширеним в східнослов'янських уявленнях є образ Долі. В повідомленнях також фігурують міфологічні персонажі, що уособлюють собою відрізки часу різної протяжності:

- в межах доби: нічниці, полудниця [Див. 6];
- в межах тижня: Святий Понеділок, Матінка Середа, Параскева-П'ятниця, свята Неділька;
- в казковій прозі зустрічаємо образи пір року, уособлення місяців тощо.

При специфіці кожного з названих персонажів спільним для них є:

- активність проявляють у відрізки часу, які вони уособлюють;
- більшість з них в тій чи іншій мірі пов'язані зі світом потойбічним;

– проявляють гіпертрофовану ворожість по відношенню до людей, що є ознакою їх демонізму.

Традиційне суспільство особливою мобільністю не відзначається. Просторовий світогляд селянства ще до кінця XIX ст. значною мірою обмежувався сільською округою. Тому при характеристиці традиційної темпоральності ми виділяємо ще одну її особливість – локальність часового виміру. Час виступає як категорія, що має цінність для досить обмеженого колективу. При хронологічних розповідях орієнтиром часто виступають події місцевого життя: “голодного року”, “як убили Івана” [18, 4], “як саранча хашу гладала” [19, 3] тощо.

Така локальність проявлялася і в існуванні особливого часового виміру – сімейного, або родового часу, що має цінність виключно для представників конкретного роду. Важливим хронологічним орієнтиром був лік поколінь. Достатньо було встановити належність людини до того чи іншого покоління, щоб локалізувати в часі події, пов’язані з нею. “Час – це солідарність людських поколінь”, – писав А.Я. Гуревич [1, 111].

З родовим часом тісно пов’язане і уявлення про смерть. Вона ні в якому разі не розглядалася як кінець людського існування, але як закономірний етап народження, смерті і нового відродження всього суцього [20, 29]. Тому смерть розглядалася як необхідність, а народження – завжди як відродження [21]. Але саме таке сприйняття смерті спричинило уявлення про щось, що може бути крім “тепер”, що крім сучасного можуть бути й інші часові виміри – перш за все майбутнє. Хоча майбутнє це усвідомлювалося як проекція сучасного, людина завжди відчувала себе причетною до нього.

В системі часових уявлень можна виділити і особливий святковий (або обрядовий) час. Будь-який святковий період наділявся сакральним змістом. В такі дні не працювали, вірячи в можливе втручання надприродних сил в життя людини. Не випадково на такі дні припадають строки ворожінь, обрядових і магічних дій, покликаних забезпечити допомогу неземних сил [Див.6]. Обрядовий час протистоїть часу буденному, уповільнює його хід та змінює його напрямок. Він завжди спрямований в минуле, коли розроблявся сценарій обряду. Саме такий часовий реверс унеможлиблює усвідомлення часу як явища нециклічного.

Розглянуті особливості часових уявлень в традиційних віруваннях є ключовими, але цим не вичерпується поставлена проблема. Категорія часу тісно пов’язана з основними блоками народної міфології. Подібні уявлення значною мірою впливали на життя і побут селянина, сформували розгалужену систему повір’їв, обрядів і табу. І подальше їх вивчення покликане пролити світло на таємничі та маловідомі сторінки духовного життя наших предків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
2. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К.: АТ “Віпол”, 2000.
3. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997.
4. Попович М.В. Мироззрение восточных славян. – К.: Наукова думка, 1985.
5. Копержинський К. До системи поняттів часу у слов’ян. – К., 1928.
6. Ковальков О.Л. Семантика часових відрізків в східнослов’янській дохристиянській міфології // Духовність українства. – В.4. – Житомир, 2002. – С.80-86.; Ковальков О.Л. Язичницьке усвідомлення часу і ментальність традиційного суспільства // Український селянин. – В.6. – Черкаси, 2003. – С.36-38.; Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // Український селянин. – В.7. – Черкаси, 2004 – С.28-30.; Ковальков О.Л. Віра в фатальну годину в системі традиційних часових уявлень східних слов’ян (на матеріалах українського фольклору) // Духовність українства. – В.7. – Житомир, 2004. – С. 44-48.; Ковальков О.Л. Уособлення добових періодів як персонажі східнослов’янської демонології // Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва. – Кривий Ріг, 2004. – С.293-299.
7. Блок М. Феодалне суспільство.: Пер. з фр. – К.: Видавничий дім “Всесвіт”, 2002.
8. Бахтин М.М. Формы времени и хронотоп в романе // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Наука, 1975.
9. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки. Ч.2. // Етнографічний збірник. Т. 23. – Львів, 1901.
10. Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше. – СПб., 1864.
11. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957.
12. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Изд. фирма “Восточная литература” РАН, 1995.
13. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965.
14. Байбурун А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983.
15. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов. – Т.1. – СПб., 2001.
16. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении: Пер. с фр. – М., 1937.
17. Лотман Ю.М. Миф – имя – культура. // Труды по знаковым системам. – В.6. – Тарту, 1973.
18. Шухевич В. Гуцульщина. Ч.4. – Львів, 1905.
19. Онищук А. Народний календар. Звичаї і повір’я, прив’язані до поодиноких днів у році. Записано в 1907-1908 рр. у с. Зелениці Наддніпрянського повіту // Матеріали до української етнології. – Т.15. – Львів, 1912.
20. Гримич М. Два виміри українського національного характеру // Наука і суспільство. – 1991. – №8.
21. Дяченко М. Частник О. Простір і час фольклорних світів // Філософська думка. – 1999. – №1-2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович - викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ імені В. Винниченка. Сфера наукових інтересів – дохристиянські міфологічні уявлення східних слов'ян.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПАРТІЇ МЕНШОВИКІВ ТА ЕСЕРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.

Г.О. ЛЕБЕДЄВА

Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр. стала визначною подією в історії нашої Батьківщини: вона піднесла самосвідомість українців, закріпила почуття національної гідності. Розбудова сучасної держави неможлива без вдумливого врахування історичного досвіду українського державотворення початку ХХ ст. Особливу увагу заслуговують процеси, які відбувалися всередині політичних партій, а також взаємовідносини між різними політичними силами, що серйозно позначилися на долі визвольної боротьби, державотворчій діяльності українства.

Історія діяльності політичних партій і рухів періоду Української революції була однією з найменш досліджених і найбільш перекручених проблем у радянській історіографії. Всі небільшовицькі політичні партії розглядалися як „контрреволюційні”, „антинародні”, „дрібнобуржуазні”, „націоналістичні” і тому, за висновками радянських вчених, були виправдано знищені [5, 11].

Сучасні дослідники рішуче відмовилися від помилкових стереотипів мислення та однобічних оцінок [9, 11, 12]. Разом із тим, у вітчизняній історичній науці відсутнє комплексне дослідження історії діяльності загальноросійських партій есерів та меншовиків у добу Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., яке б концептуально відрізнялося від праць істориків попередньої доби. Всебічний і ретельний аналіз діяльності цих партій, як окремих суб'єктів революції, допоможе значно повніше відтворити історію Української революції, краще зрозуміти причини її успіхів та невдач, перемог та прикрих поразок.

На початковому етапі Української національно-демократичної революції російські есери і меншовики були найбільш чисельними та впливовими серед загальноросійських політичних партій в Україні. Так, загальна кількість російських есерів і меншовиків навесні 1917 р. в Україні складала більше, ніж 50 тис. осіб: понад 15-16 тис. меншовиків [7, 13; 4, 29-32] та 35 тис. есерів [2, 11-12]. Для порівняння, на кінець квітня 1917 р. більшовиків в Україні налічувалось 14 тис. осіб [8, 190]. Що стосується українських соціалістичних партій, то УПСР складала 10 тис. [1, 64], а УСДРП – близько 5 тис. осіб [6, 128], разом - 15 тис. осіб. Процес росту

рядів есерівських і меншовицьких організацій пояснювався популістськими гаслами та обіцянками, які мали вплив на зрусифікований пролетаріат України.

Загальноросійські партії есерів та меншовиків були вагомою політичною силою. Вони брали активну участь у створенні Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і керували діяльністю багатьох з них, активно працювали в міських думах, земствах, громадських організаціях і протягом всієї Української революції користувалися необмеженим впливом у профспілках.

Перевага загальноросійських соціалістичних партій в Україні творила величезні труднощі для проведення в життя навіть найменших українських вимог. Тому і Центральна Рада, і українські партії вимушені були постійно шукати порозуміння з російськими есерами та меншовиками, без урахування яких важко було досягти успіхів у революції. Так, В. Винниченко підкреслював, що одним з важливих напрямків роботи уряду Центральної Ради було порозуміння з неукраїнськими соціалістами: „Без них, як сказано, не могли вважатися владою всієї людності України; без них ми не могли мати відповідного довір'я й авторитету серед населення городів; без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим Урядом; а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір'я воно ні мало, не могло провадитись успішно” [3, 295].

Зазначимо, що Українська національно-демократична революція стала суворим випробуванням і для російських есерів і меншовиків, які опинилися в дуже складній ситуації: з одного боку – вони були і залишилися відвертими прихильниками відродження єдності Росії, а з іншого боку – у зв'язку з розмахом національно-визвольного руху централістські тенденції вже не могли бути домінуючими в Україні. Саме український національний фронт визначав специфіку діяльності есерів та меншовиків в Україні. Тому російські соціалісти вимушені були коливатися та пристосовуватися до умов революції та українського державотворення часів Центральної Ради і УНР, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР.

Російські есери та меншовики негативно поставилися до Центральної Ради та її основних гасел політичної автономії України і прийняття I Універсала зустріли вороже. В той же час есери та меншовики мусили визнати факт політичного лідерства в Україні Центральної Ради. Якщо до прийняття I Універсалу меншовики та есери вважали, що вони мають владу в Україні, то тепер відчували, що хвиля українського революційного руху набирає прогресивних форм. Вони не могли примиритися з перемогою українства і намагалися якось затримати й загальмувати революційні процеси.

Співробітництво російських есерів та меншовиків із Центральною Радою розпочалося після прийняття нею II Універсала. Але увійшовши до складу Центральної Ради та Генерального секретаріату, російські соціалісти залишалися на попередній політичній платформі – підтримці Тимчасового уряду та неприйнятті ідеї української національної державності.

Напередодні Жовтневого перевороту 1917 р. російські есери і меншовики в Україні були уражені глибокою кризою - Тимчасовий уряд виявився неспроможним вирішити життєво необхідні вимоги українського народу, що поступово призвело до втрати довіри трудящих мас і до російських есерів та меншовиків. Втрачаючи попередній вплив у народі, есери та меншовики все більше підтримували Центральну Раду, в якій вони мали своє представництво, а тому мали надію таким чином впливати на перебіг подальших подій в Україні.

Меншовики і есери намагалися блокуватись з українськими соціал-демократами і есерами, щоб разом боротися проти більшовицьких Рад. Але, об'єднавши всі соціалістичні партії для боротьби проти більшовиків, російські соціалісти намагалися забезпечити собі лідерство в соціалістичному русі України. Українські національні соціалістичні партії на це не пішли і зберігали організаційну незалежність. Важливою перешкодою на шляху до об'єднання була і національна політика російських соціалістів, які стояли на відкрито проросійських позиціях, були байдужі до українського державотворення, не спромоглися визнати за українським народом права на самостійне життя навіть у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії.

Під час Жовтневого перевороту праві есери та меншовики майже у всіх містах краю виступали проти встановлення радянської влади і рішуче підтримували владу Центральної Ради. Під їх керівництвом Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів висловлювалися проти встановлення радянської влади в Україні, мотивуючи це тим, що Україна ще не „дозріла” до соціалізму. Але у відкритих конфліктах з більшовиками есери та меншовики завжди почували себе безпорадними і, як правило, шукали засобів для мирного порозуміння між воюючими сторонами.

Після Жовтневого перевороту в лавах російських соціалістів відбувається розкол: праві есери та меншовики висловлюються проти встановлення радянської влади та підтримують Центральну Раду, а ліві, які відокремилися в самостійні партії лівих есерів та меншовиків-інтернаціоналістів, навпаки, рішуче підтримували радянську владу й виходячи зі своїх партій приєднувалися до більшовиків.

Проголошення III Універсалу Центральної Ради російські соціалісти зустріли з побоюванням, вважаючи передчасним проголошення УНР. В той же час, есери та меншовики підкреслювали, що в українському русі,

крім націоналістичного, є демократичний зміст, який заслуговує на підтримку. Російські соціалісти позитивно поставилися до соціально-економічних перетворень, проголошених в III Універсалі, але Центральна Рада не поспішала виконувати своєї обіцянки, що дуже підірвало її авторитет.

Есери та меншовики дуже негативно зустріли прийняття IV Універсалу Центральної Ради, в якому проголошувалась повна незалежність Української Народної Республіки, висловлюючи свої протести проти цієї знаменної події. Меншовики і есери були рішучими противниками переговорів Центральної Ради з Німеччиною і негативно поставилися до окупації німцями України. Хоч вони й заявили про те, що залишаються в складі Центральної Ради, але були найбільш опозиційними партіями.

Наприкінці 1917 р. есери та меншовики в Україні почали здійснювати деякі кроки для досягнення загальноукраїнського об'єднання своїх рядів, створення свого крайового партійного центру. Це було зумовлено створенням Української Народної Республіки, на території якої їм доводилося діяти. Тепер багато губернських і навіть обласних центрів російських соціалістів фактично опинилися без постійного керівництва з боку ЦК своїх партій, а фракційна боротьба вносила багато плутанини в розробку єдиної політичної лінії. Тому у грудні 1917р. в Україні було утворено крайовий комітет партії есерів, а навесні 1918 р. - Головний комітет РСДРП(м). Але це тільки посилювало розходження між політикою ЦК та курсом місцевих українських організацій.

Владу гетьмана П. Скоропадського російські есери і меншовики, як і українські соціалісти, визнали за режим відкритої реакції. Одночасно праві меншовики та есери, визнаючи „реакційний характер” нової влади, закликали до порозуміння з нею, пошуку контактів і компромісу шляхом роботи в земствах та інших органах самоврядування. Ліві соціалісти не тільки визнавали реакційність гетьманської влади, але й закликали до „найрішучих методів боротьби” з нею - збройної боротьби. Ліві російські есери разом із лівими українськими есерами очолили виступи селян проти Гетьманату.

У цілому, прихід до влади П. Скоропадського та його політика по збереженню буржуазно-поміщицького ладу в революційну епоху, стали своєрідним рубежем, з якого почалося швидке полівіння українських та російських соціалістичних партій. Ліві групи, які відокремлювалися в самостійні політичні партії, почали співробітництво з більшовиками і, навіть, визнавали гасло встановлення радянської влади.

Протиборство українських і російських соціалістів в робітничому русі за часи П. Скоропадського закінчилося перемогою російських соціалістів. Меншовики виступили ініціаторами створення загальноукраїнського центру професійних спілок - Уцентропрофа, де вони мали абсолютну

більшість. Утворення національного профспілкового центру мало прихований політичний сенс і було спрямоване проти загрози більшовицького диктату над загальноросійським профспілковим рухом в умовах більшовицької влади в Росії. Послабленню більшовиків в українських спілках сприяло розчарування, викликане серед робітників першим українським радянським урядом і поліцейські переслідування, під які більшовики підпали за часи гетьмана.

Діяльність меншовиків та есерів у професійних спілках йшла у двох напрямках – політичному та економічному. Профспілки допомагали боронилися від реакційної політики уряду, тиску підприємців, запобігали загостренню окремих економічних конфліктів та захист професійних інтересів робітників намагалися здійснювати шляхом переговорів з промисловцями й представниками органів влади. У листопаді 1918 р. профспілки перейшли до відкритих виступів проти гетьманського режиму, організовуючи масові політичні страйки.

Вплив російських соціалістичних партій на робітничий клас, їх діяльність у профспілках надавали можливість створення єдиного інтернаціонального антигетьманського фронту. І хоча загальноросійські партії есерів та меншовиків були не проти такого об'єднання, їх представники так і не були прилучені до УНС. Головні ідейні розходження між українськими та російськими соціалістичними партіями полягали у різному ставленні до українського державотворення.

Після приходу до влади Директорії російські меншовики і есери сподівалися на співпрацю з новою українською соціалістичною владою, але політичні розрахунки меншовиків і есерів на союз з українськими соціалістами не виправдались. В новому уряді Директорії російські соціалісти не одержали жодного портфеля, а всеукраїнського парламентського центра, в якому російська опозиція могла б проявити себе в загальнодержавному масштабі, після Центральної Ради не було.

Стосунки есерів і меншовиків з Директорією були непослідовні і взагалі не склалися: спочатку російські соціалісти зайняли до неї спостережено-очікувальну, а потім і ворожу позицію. Шовіністична політика прибічників С. Петлюри швидко дискредитувала Директорію в очах національних меншин, а її невизначена політична програма, дрібнобуржуазна, на погляд російських соціалістів, соціальна база цієї влади, обмежене виборче право – усе це не сприяло порозумінню сторін. Професійний рух, керований меншовиками, був значною суспільною силою, яка вела компанію проти єврейських погромів та порушення прав інших національних меншин.

Після другого встановлення радянської влади в Україні головною проблемою для російських есерів і меншовиків стали відносини з більшовицькою владою, тим більше, що власних сил на реалізацію своєї

програми вони не мали. Головні надії на майбутнє України російські соціалісти пов'язували з „демократизацією” радянської влади.

Денікінська окупація подіяла на есерів і меншовиків в Україні як деморалізуючий фактор. Праві есери і меншовики, вважаючи що ця влада встановилася назавжди, пристосовувалися до неї і активно співробітничали з денікінцями. Ліві соціалісти відразу висловили своє негативне ставлення до А. Денікіна та його політики, засудивши своїх правих товаришів по партії за співробітництво з окупантами. Значна частина лівих есерів і меншовиків виступила у підтримку радянської влади, але не заважала Директорії боротися з білою владою, дотримуючись тактики „окремо йти, разом бити”.

Під час польсько-радянської війни головний зміст політики російських есерів і меншовиків полягав у допомозі більшовикам, щоб не допустити встановлення в країні „іноземної буржуазної влади”. Виступивши на захист радянської влади, ЦК меншовиків і ЦК есерів „відмовили” польсько-петлюрівським силам у намірі „грати роль визволителів України”. Вони наполягали на необхідності єднання України з Росією, закликали українців захищати свої національні інтереси в тісному зв'язку з трудящими масами всієї Росії в боротьбі з поляками і петлюрівцями. Саме під час денікінської окупації та польсько-радянської війни меншовики і есери відкрито продемонстрували своє вороже ставлення до українського визвольного руху.

У 1919-1920 рр. відбувається падіння політичного впливу російських соціалістичних партій в Україні через відсутність чіткого плану дій, хитання між різними воюючими таборами, бажання якнайкраще пристосуватись до політичної ситуації. Це і призвело есерів та меншовиків до політичної поразки.

Останнє встановлення радянської влади наприкінці 1919 - на початку 1920 рр. передало до рук більшовиків усі важелі тиску на російських меншовиків і есерів, які вже не могли протистояти більшовикам ні в політичному, ні в ідейному впливі. Визнавши радянську владу, російські есери і меншовики лише „умовно” підтримували її, прагнучи „демократизувати”. Це призвело до репресій з боку більшовицького уряду, який незабаром остаточно ліквідував загальноросійські організації есерів і меншовиків в Україні, залучивши до себе лівих та репресувавши всіх правих.

У вирішальні дні Української революції есери і меншовики не зайняли чітку і сталу позицію щодо важливих політичних питань та весь час коливалися від опозиції до підтримки то українського національно-визвольного руху, то більшовицького табору. Їх політика, як третьої сили, була одним з основних чинників зриву процесу українського державотворення, однією з причин поразки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Українська національно-демократична революція, на жаль, не досягла своєї остаточної мети, але основи державності, які вона встигла закласти, виявилися такими сталими, що пережили війни, вторгнення, окупації і сімдесят років радянського режиму. Вона стала джерелом духовної обнови, що з нього черпали силу наступні покоління, продовжувачі національно-визвольної боротьби на новому історичному етапі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навч. посіб. – К.: Заповіт, 1997. – 237 с.
2. Ветров Р.И., Черненко А.М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. – Д.: Изд-во ДГУ, 1983. – 61 с.
3. Винниченко В.К. Відродження нації. Історія української революції: У 3 ч. Репринтне відтворення видання 1920р. – К.: В-во політичної літератури України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.
4. Всероссийская конференция меньшевистских и объединённых организаций РСДРП. – Пг. Рабочая б-ка ОК РСДРП, 1917. – 65 с.
5. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. – М.: Мысль, 1975. – 383 с.
6. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наук. думка, 1978. – 315 с.
7. Особові опитувальні аркуші делегатів об'єднавчого з'їзд РСДРП(м). серпень 1917 р. – РЦЗВДНІ.– Ф. 275. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 153 арк.
8. Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К.: Наук. думка, 1977. – 347 с.
9. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Ред. кол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 - 1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко. – 488 с.
10. Рубан Н.В. Октябрьская революция и крах меньшевизма. – М.: Политиздат, 1968. – 399 с.
11. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – 320 с.
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920). – К.: Либідь, 1999. – 508 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лебедєва Ганна Олександрівна – асистент кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ МІСЬКИХ РЕФОРМ 1870 І 1892 РОКІВ

О.М. МАРЧЕНКО

Міське самоврядування впродовж усієї історії існування довело свою дієвість та ефективність. У пошуках виходу із скрутного становища, в якому опинилися сучасні міста України, та й держава в цілому, практики та наукові дослідники звертаються до історичного досвіду, накопиченого

органами міського самоврядування України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

На відміну від західноєвропейського, російське місто як суспільна одиниця було породженням самої держави, і ця обставина відобразилася на всій історії міського управління в Росії. Якщо на Заході міська община відносно самостійно виробляла норми і методи управління справами міського господарства, які розглядалися як сукупність загальних інтересів городян, то в Російській державі міське управління було організоване зверху, виходячи, перш за все, з потреб держави.

У другій половині ХІХ ст. в умовах капіталістичного розвитку Російської імперії продовжувався процес збільшення кількості міського населення, змінювалася соціально-економічна структура міст, значення міських центрів у політичному й культурному житті країни. Все це призводило до ускладнення міського життя й викликало необхідність в покращенні системи міського управління, тому 1870 року було проведено міську реформу. За своїм змістом вона була серед прогресивних реформ початку 60-х років ХІХ ст. (земської, судової, освітньої). В її основу були покладені принципи всестановості, представництва, буржуазного цензу, поділу розпорядчої і виконавчої влади, самоврядування міського товариства.

За Міським положенням 1870 р. органи міського самоврядування складалися з *міських зборів*, на яких обирались раз на чотири роки *гласні* (представники громади міста), *міської думи* – розпорядчого й наглядового органу, *міської управи* – виконавчого органу, який обирався гласними думи, *міського голови*, який очолював одночасно міську думу й управу, а також установ й осіб, призначених за законом або міською думою й підпорядковані управі – торгової депутації, оціночної комісії, пожежного комітету, опікунської ради, міських архітекторів, інженерів та інших.

Право участі у виборах, незалежно від стану, отримували домовласники, які проживали у місті не менше двох років і платили податки з майна не більше 1% його вартості, або 10% прибутку, а також особи, які займалися торгово-промисловою діяльністю не менше одного року й сплачували збір з купецьких свідоцтв (першої та другої гільдій). Брати особисту участь у голосуванні дозволялося тільки чоловікам, яким виповнилося 25 років. Особам, які ще не досягли цього віку, а також жінкам, виборче право надавалося не особисто, а через уповноважених, які отримували відповідні доручення. Якщо декілька осіб володіли нерухомим майном, то кожен з них мав право голосу в залежності від частки майна. Якщо особи значилися в одному купецькому свідоцтві, то право голосу мав тільки голова родини. Виборче право надавалося не тільки окремим особам, а й установам: благодійним, учбовим, державним, а також монастирям, церквам, компаніям, товариствам. Вони використовували це право через своїх представників [1, 825-826].

За законом 1870 р. були позбавлені виборчого права: засуджені, члени поліції, звільнені за порушення з державних посад (протягом трьох років), позбавлені духовного сану, особи, які перебували під судом і слідством, а також ті, хто несвоєчасно сплачували міські збори, робітники, інтелігенція – інженери, лікарі, викладачі, особи вільних професій, чиновники, які не мали своїх будинків і наймали квартири [1, 825].

Складалася парадоксальна ситуація, коли виборче право отримували фактично небагаті власники халуп й лоточники, які сплачували копійки за право торгівлі у роздріб. У той же час заможні особи, які наймали дорогі квартири, цього права були позбавлені, хоча багато з них завдяки освіті, професійним знанням, могли б принести реальну користь суспільству як міські гласні. На практиці були спроби обійти закон або шляхом купівлі карбованцевих свідоцтв на роздрібну торгівлю, або придбанням нерухомості за невелику ціну.

Були обмеження і для євреїв. Поза місцями їх постійної осілости право голосу їм не надавалося. В межах осілости вони користувалися виборчим правом, але кількість гласних із нехристиян не повинна була перевищувати третини загальної кількості гласних [1, 827].

Встановлені обмеження призводили до того, що право участі у виборах отримувала лише незначна частина городян (від 0,2% до 7%), в середньому по містах України приблизно 5%. Так, в Єлисаветграді у 1910 р. майже з 75 тисяч мешканців міста виборче право отримали лише 117 осіб [2, 33-38], а у 1914 р. – 353 особи [3, 1-4]. Означений законом склад виборців, який становив таку мізерну частку міського товариства, не відповідав інтересам самоврядування. Останнє могло реалізуватися тільки тоді, коли б всі мешканці міста мали право обирати і бути обраними в громадські органи управління.

При мізерній кількості осіб, які мали виборче право, звертає на себе увагу великий відсоток тих, хто ним знехтував і у виборах участі не взяли. Наприклад, у містах України кількість осіб, які взяли участь у виборах коливалася від 4% до 60%. В середньому активність виборців становила приблизно 20-30%. Все це свідчило про пасивність, неорганізованість, байдужість виборців до громадських справ, політичну нерозвиненість й слабку згуртованість буржуазії як класу, для якого власні справи були важливіші за громадські. Міським жителям становий принцип виборів був ближчим і зрозумілішим, ніж майновий. Ще значними були перешкоди й відчуженість різних станів. Купці, ремісники, міщани мали свої зібрання (купецькі, ремісницькі, міщанські збори), своїх представників (купецькі й міщанські старости), а у великих містах і свої постійні установи для керування поточними справами (купецька, міщанська, реміснича управи). Дворяни також мали своє самоврядування (губернські й повітові дворянські зібрання, на чолі яких стояли предводителі). Загалом тодішнє міське суспільство ще не дозріло у політичному відношенні, не стало

активною противагою адміністративного апарату держави. Воно жило своїм власним, дріб'язковим життям і не спроможне було оцінити важливість громадського обов'язку.

Міських виборців за родом сплачуваних зборів можна поділити на дві групи – платники збору з нерухомого майна, або домовласники й платники збору з торгових документів, або торговельно-промислова соціальна категорія, в яку входили переважно купці та дворяни, які займалися підприємництвом. Переважна більшість осіб, які отримали виборчі права належали до домовласників. В середньому по містах України їх відсоток, порівняно з тими, хто отримав виборчі права по збору з торгових документів, співвідносився як 80% до 20% [4, 67].

Здавалося, що при такому співвідношенні двох категорій виборців, чисельна перевага у міському самоврядуванні повинна була бути за домовласниками, на що уряд і розраховував. Але, якщо подивимося на активність виборців цих двох категорій, то прийдемо до інших висновків. Торговельно-промислова група приблизно у 3,5 рази активніше приймала участь у виборах, ніж домовласники (в середньому по містах півдня України – 45% і 13%), у Херсоні у 18 разів (73,6% і 4,5%), у Миколаєві – у 12 разів (20,7% і 1,9%), у Катеринославі – у 8 разів (48,7% і 6,3%) [4, 69]. Така активність свідчила про швидкий соціально-економічний розвиток міст, зацікавленість буржуазії, перш за все торгової, в ефективному функціонуванні органів міського самоврядування, через які вона активно провадила свою політику у господарській сфері міст.

Щоб обмежити вплив малозабезпеченої групи виборців на виборах, Положення 1870 р. запроваджувало принцип „співвідношення участі у громадському управлінні кількості сплачуваних податків”. Застосування цього принципу вилилося у трьохрозрядну систему виборів. До першого розряду відносилися ті, хто сплачував першу третину загальної суми зборів, до другого – хто сплачував другу третину, до третього – всі останні. Кожен розряд мав обирати рівну кількість гласних, що створювало громадську нерівність для представників різних розрядів [1, 826]. Так, кількість виборців перевищувала кількість осіб, яких треба було обирати по першому розряду в середньому у 2-3 рази, по другому – у 10 разів, по третьому – у 100-130 разів.

Найбільшу активність на виборах проявляли платники податків, які відносилися до першого розряду. В середньому по містах південної України брали участь у виборах 74,7% виборців першого розряду (найбільше їх було в Одесі – 95,5% та Катеринославі – 80,4%, найменше - у Миколаєві – 56,2%) і лише 13% третього (найменше їх було у Миколаєві – 1,8%, найбільше - в Одесі – 25,1%) [4, 71]. Така активність виборців першого розряду цілком зрозуміла. Серед них були великі домовласники, торговельно-промислова буржуазія, які сплачували найбільші міські збори. Природно вони були найбільш зацікавлені у формуванні дійового міського

громадського управління, яке б забезпечувало у веденні міського господарства та благоустрої міст їхні власні інтереси. Такий абсентеїзм виборців третього розряду можна пояснити недовірою певних станів у вирішенні їх життєвих проблем. Такий недовірі сприяло й обмеження бюджетного права міських органів самоврядування, і ведення їх діяльності лише в сфері муніципального господарства, постійна опіка й контроль з боку губернської та центральної адміністрації, станова відчуженість, неосвіченість й взагалі дуже низька політична культура мешканців міст Російської імперії кінця XIX ст.

Найбільшу активність, порівняно з іншими містами, проявляли виборці Одеси. І це не дивно, адже Одеса була важливим адміністративним, торговим, транспортним, культурним центром півдня України, найбільшим за чисельністю населення містом в Україні і четвертим у Російській імперії. Від успішного та ефективного функціонування органів міського самоврядування Одеси залежала життєдіяльність міського громадського управління інших міст регіону. Одеса на той час була взірцем міського самоврядування в Україні. Звідси і відносно більша активність виборців на виборах, ніж в інших містах.

Процедура виборів кандидатів у гласні у Міському положенні 1870 р. окремо не обговорювалася. Передбачалося, що в кандидати будуть висуватися особи безпосередньо перед початком голосування. До балотування в гласні думи допускався всякий, хто мав право участі у виборах. Причому, кожен виборець міг запропонувати в гласні необмежену кількість осіб, у тому числі і свою власну. Такий порядок призводив до великої кількості кандидатів у гласні. Особистого обговорення кандидатур не провадилося, передвиборча агітація у будь-якій формі (усно або письмово) на попередніх і виборчих засіданнях заборонялася [1, 826].

Порозрядний список кандидатів напередодні голосування висилався кожному виборцеві по пошті разом з повісткою, яка запрошувала його з'явитися на збори в певний день і годину. Перелік прізвищ кандидатів в алфавітному порядку мало що говорив виборцю. В більшості цей перелік складався з випадкових, зовсім нікому не відомих осіб. Виборець навмання віддавав перевагу тому чи іншому кандидату. У більш вигідному становищі були представники першого розряду, які, через недостатню чисельність свого складу, могли знати в обличчя один одного. Ті, хто запізнився, інколи на вибори не допускалися.

Сама виборча процедура проходила закритим балотуванням кулями. Останні опускалися у спеціальні ящики, розділені на дві частини. Для кожного кандидата відводився окремий ящик. Виборець опускав кульку в дірку ящика, залишаючи її або в правій частині (за кандидата), або в лівій (проти). Потім він переходив до наступної скриньки і все починалося спочатку. Ніхто не міг на виборах мати більше двох голосів: одного за

себе, іншого за правом представництва, за дорученням, або уповноваженню [1, 826-827].

Для прискорення процедури голосування було вирішено провадити новий підрахунок опущених „за” і „проти” кульок не у всіх ящиках, а вибірково, лише в одному з них на початку голосування. В наступних випадках допускалося робити підрахунки тільки кульок „проти”. Кількість голосів, відданих на користь кандидата, підраховувалася шляхом віднімання кількості кульок „проти” від загальної кількості виборців, які прийшли на початок голосування. Ця кількість приймалася за константу і вважалася, що ті, хто не голосував проти, голосував за даного кандидата. Залишення виборів якимсь числом виборців було на руку тим кандидатам, які балотувалися пізніше, оскільки всі неопущені кульки залишених кандидатів автоматично зараховувалися в актив кандидату [4, 54].

Процедура балотування кулями не тільки затягувала процес голосування, але і відкривала широке поле для різного роду зловживань. Це – перевищення кількості кульок в ящиках, у порівнянні з кількістю виборців, маніпуляції з дорученнями. Були випадки, коли виборці користувалися двома голосами на одному виборчому зібранні або брали участь у виборах ще у двох зборах. Крім того, ніякої пояснювальної роботи серед виборців не провадилося, багато виборців були незнайомі з Міським положенням 1870 р. і не мали ніякого уявлення про свої права й обов’язки.

Положення 1870 р. передбачало покарання за різні порушення при організації і проведенні виборів. При доведених фактах підкупу, обіцянок, погроз, хабарництва, залежно від характеру злочину, встановлювалися такі покарання: виключення із зібрання назавжди й позбавлення права голосу, грошове стягнення з дворян і міщан до 150 крб., з селян – до 10 крб.; ув’язнення на період від трьох тижнів до чотирьох місяців [1, 826].

Обраними вважалися особи, за яких проголосувало більше половини виборців. Якщо їх кількість не відповідала повному складу гласних, то призначалися додаткові вибори. До них допускалися особи, які набрали найбільше після обраних в гласні кульок. При цьому отримання абсолютної більшості не було обов’язковим, а при рівній кількості голосів результати визначалися жеребкуванням [1, 827].

У кінці 80-х - на початку 90-х років XIX ст. в період укріплення самодержавства, царизм провів ряд реформ, які ознаменували перехід до нового урядового курсу. Мета його: обмежити принцип самоврядування, максимально посилити підпорядкування органів міського самоврядування бюрократичному апарату, істотно послабити принцип їх виборності, розширити представництво у цих органах дворянства. Ця політика уряду мала своє відображення у Міському положенні, прийнятому у 1892 році.

За новим законом податковий ценз для виборців змінювався майновим, який був досить високим: у містах з населенням менше 100 тис. – не менше 1000 крб., в невеликих містечках – не менше 300 крб. Термін

проживання у містах зменшувався до одного року. Виборчі права для установ зберігалися лише за торговими закладами, збір з купецьких свідоцтв брався лише з купців першої гільдії [5,432]. До позбавленців права положення 1892 р. приєднало ще чотири категорії – місцевих чинів прокурорського нагляду, священиків, осіб, які перебували під наглядом поліції, а також утримувачів і постійних клієнтів приватних дешевих винних крамниць [5,433].

Усунення священиків мотивувалося тим, що їх участь у міському самоврядуванні суперечить канонічним правилам і нерідко залучає духовних осіб у боротьбу місцевих груп, що негативно впливає на становище духовного пастиря [6,102]. Зберігалися обмеження і для євреїв. Кількість гласних із нехристиян тепер вже не повинна була перевищувати п'яту частину їх загальної чисельності в думах [5,433], тоді як за законом 1870 року – лише третину.

Внаслідок цих заходів кількість виборців зменшилася у декілька разів. Середній їх відсоток упав з 5% до 1%. У столичних містах виборці складали лише 0,55%. У великих містах з населенням понад 100 тисяч осіб і від 50 до 100 тисяч кількість виборців не перевищувала 0,9%. У містах з населенням від 35 до 50 тисяч середній відсоток громадян, які отримали виборче право наближався до одиниці і з населенням від 20 до 35 тисяч складав 1,1% [7,225]. В Єлисаветграді він становив 0,4% [8,66-76, 99-113].

Таким чином, в групах міст з різною кількістю населення середній відсоток виборців тримався майже на одному рівні, що було наслідком встановлення неоднакових майнових цензів для міст різних категорій. Ось чому і кількість виборців у містах, порівняно з попереднім періодом, змінилася дуже нерівномірно. Так, їх кількість в Одесі зменшилася у 2,6 рази (з 3227 чол. до 1802 чол.), у Херсоні – майже у 10 разів (з 3321 чол. до 315), у Катеринославі – у 12,8 рази, у Миколаєві – у 13,3 рази [7,225].

До речі, ці цифри далеко не відповідали дійсній кількості осіб, яким надавалося виборче право. Справа в тому, що у списки виборців потрапляли всі співвласники нерухомого майна, а скористатися правом голосу міг тільки один з них. Це істотно зменшувало реальну кількість виборців. Крім того, приблизно п'ята частина виборців до виборів не допускалася через несвоєчасну сплату міських зборів. Наприклад, у 1885 р. у Вознесенську з 600 осіб, які мали виборче право, лише 303 особи заплатили міські податки. Решта не сплатила зборів і не була внесена у виборчі списки [9, 2].

Ліквідовувався порозрядний розподіл виборців, вони об'єднувалися в одні виборчі збори. Якщо виборців було багато, то збори розбивалися на дільниці [5, 434].

Були внесені зміни у процедуру виборів гласних. Так, балотуванню міг підлягати кожен, хто був рекомендований не менше ніж п'ятьма виборцями або шляхом самовисування. Цим свого роду нарадам із п'яти

виборців дозволялося складати списки запропонованих кандидатів у гласні, що могло бути для виборців певним полегшенням при голосуванні. Пропозиції щодо кандидатів у гласні виборці могли зробити при отриманні вхідних білетів на виборче засідання, або в проміжок часу між видачею білетів і виборами [6,114].

Перші вибори у 1893 р., як і наступні у 1897 р., показали низьку активність голосуючих, їх повну апатію і байдужість до громадських справ. Наприклад, в Одесі у 1893 р. із 1890 виборців з'явилося на основні вибори 626 чол. (33,1%), а на додаткові – 250 чол. (13,2%) [10,202].

Таким чином, процес виборів до міських дум в пореформений період ХІХ ст. показав, що від того, які принципи були покладені в основу виборчої системи, залежав склад та діяльність органів міського самоврядування. Якщо закон 1870 р. встановлював порядок виборів, заснований на принципах всестановості, буржуазного майнового цензу, що позбавляло змоги голосувати переважній більшості городян, то реформа 1892 р. внесла серйозні зміни у виборчу систему. Збільшувався майновий ценз, що призвело до значного зменшення кількості виборців (в два-чотири рази) за рахунок дрібнобуржуазних станів міського населення і, таким чином, істотно зросла серед виборців роль дворянства, що, у свою чергу, сприяло збільшенню кількості гласних інтелігентських професій – осіб із середньою та вищою освітою.

В цілому, незважаючи на недосконалість виборчих законів міських реформ 1870 р. і 1892 р., практика виборів у міські думи давала можливість городянам відчувати власну відповідальність за долю свого міста, брати безпосередню участь у його благоустрої і життєдіяльності – навчала їх досвіду політичної і громадської діяльності, що врешті-решт вело до початків реального формування громадянського суспільства у тодішній Україні. Багато діячів міського самоврядування у подальшому ставали діячами різних політичних партій, громадських організацій, займали активну життєву позицію у період революційних зрушень початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). СПб., 1873. – Собр.2. Т.45. Отд.1.№48498. – С.820-839.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф.78. Оп.10. Спр.25.
3. ДАКО. – Ф.78. Оп.10. Спр.29.
4. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в. – Л.,1984.
5. ПСЗ. СПб., 1895. – Собр.3. Т.12. №8708. – С.430-456.
6. Мышь М.И. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. 5-е исправленное и дополненное. – СПб.,1901.
7. Нардова В.А. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г.// Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С.224-236.

8. ДАКО. – Ф.78. Оп.10. Спр.24.
9. Елисаветградский вестник. 1885. 30 апреля.
10. Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г.// История России в XIX в. – СПб.,1905. Т.5. Отд.1. С.181-228.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)

К.С. МЕЛЬНИЧУК

Історія революцій та війн, пов'язаних з ними, була завжди в центрі уваги як суспільства, так і професійних істориків. Специфіка досліджень української революції довгий час полягала в тому, що вона розглядалась радянською історіографією через призму класової боротьби, аспект українських державотворчих змагань оцінювався різко негативно. Лише останнє десятиріччя, в умовах здобуття Україною незалежності, дало можливість підійти до дослідження проблем більш виважено та об'єктивно, що принесло значні наукові здобутки. Їх досить детальний аналіз було здійснено О. Павлишеним [1], де зокрема розглядається важливий аспект цієї проблеми – військове будівництво. В той же час слід зазначити, що політична складова цього процесу ще не досить активно привертає увагу дослідників.

Початок українським армійським структурам було покладено 11 березня на вічі Київської залого створення Тимчасового військового бюро в складі семи чоловік, що мав діяти до створення відповідних установ на національному рівні. Наступного дня ним створюється Український військовий організаційний комітет, перед яким ставиться завдання безпосередньої організації українських військових частин. Очолив комітет полковник П. Глинський, начальник резервної команди Києва. В склад президії увійшли полковник П. Волошин, капітан Л. Ган, підпоручик М. Міхновський, прапорщик В. Павелко [2, 530]. Центральна Рада своїм рішенням від 13 березня погоджується з функціями та завданнями Військового комітету та надає приміщення для його роботи [3].

Паралельно з початком роботи Українського військового комітету тими ж самими діячами 16 березня на Установчих зборах представників Київського гарнізону та його околиць створюється Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка. Статут цього клубу був укладений М.Міхновським, який очолив його виконавчу раду, і затверджений на

загальних зборах 18 березня. Метою товариства було створення української національної армії. Фактично Клуб під час революції виступав генератором ідей військового будівництва та виконував “ідеологічну частину організації національного руху серед війська” [4, 360].

Факт самоорганізації українських військових та створення за їхньою ініціативою організаційних та представницьких структур свідчив про національне пробудження українців в російській армії. Саме під цим кутом зору слід розглядати політику Центральної Ради в цьому процесі на початку революції. Український військовий рух в російській армії розглядався нею як засіб та інструмент для поширення свого впливу серед українців в армії. При цьому Центральна рада стояла на принципі дотримання єдності російської армії з метою збереження її боєздатності. До цього слід додати відсутність чітких уявлень українських партій в галузі військового будівництва та чисельну перевагу прихильників автономізму та федералізму в політичному житті України 1917 року. Загострювала ситуацію активність самостійників, які серед військових користувались значним впливом.

Першою військовою проблемою, з якою зіштовхнулася Центральна Рада, стало обговорення її комітетом 15 квітня 1917 року питання про Перший український полк. Він створювався по ініціативі та за активною участю Українського військового клубу В російській пресі, на засіданнях Рад Робітничих депутатів, солдатських депутатів та Комітету Об’єднаних громадських організацій була піднята хвиля звинувачень українців в розвалі армії. Всі ці організації досить слабо орієнтувалися в українських справах та організаціях, тому справу з утворенням українського полку пов’язували з Центральною Радою та особисто з М. Грушевським, якого вважали “батьком” українського сепаратизму. При цьому слід зазначити, що в складі російської армії вже існували національні військові формування – польський корпус генерала Довбур-Мусініцького, чесько-словацький легіон та батальйони латиських стрільців.

На засіданні комітету була присутня делегація від солдат, що домагалися, щоб їх відправили на фронт як окрему українську військову одиницю з своїми офіцерами та прапором. М. Грушевським одразу було поставлено питання про надання справі законного характеру в рамках існуючих повноважень та нормативних актів. М. Міхновський виступив також за правовий порядок вирішення цієї проблеми, але виходячи з принципу революційної демократії через прийняття Центральною Радою постанови про “націоналізацію” армії. Була також оголошена резолюція Військового клубу, яка, крім створення полку, вимагала, за узгодженням з командуванням збройних сил Росії, заснування української дивізії та запасних частин для її організації. Частина Комітету на чолі з В. Винниченком взагалі виступила проти вимог солдатів, мотивуючи це небезпекою оголення фронту, внаслідок прагнення вступу українців до

національних частин. В кінці гострої дискусії виступив М. Грушевський та зробив висновок про необхідність створення українського полку. З цього питання була прийнята резолюція [5]. В ній Центральна Рада одразу дистанціювалася від питань, пов'язаних з виникненням даної проблеми, переклавши відповідальність на військову владу: “Щодо 3000 солдатів, які припадком, без усякої агітації з боку українських організацій, через недбальство воєнних властей зібралися у Києві ... домагаються формування їх в український полк...”. Далі виходом із ситуації пропонувалось “сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці. Інакше сей стихійний рух, не направлений в відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріплення нового ладу”[6]. Таким чином, приймаючи цю резолюцію, більшість виходила не з національних інтересів, а з позицій загальноросійського „оборончества” та необхідності уникнення конфліктів з російськими політичними силами.

Після прийняття резолюції відбулось кілька зустрічей членів Центральної ради з солдатами. Їх метою було зменшити вплив самостійників на військовиків. В результаті конфлікт набув ще й особистого відтінку: В. Винниченко звинуватив М. Міхновського в шовінізмі та запропонував взагалі розірвати контакти з військовими організаціями [7].

Політичне напруження навколо створення українського полку не спадало і Центральна Рада приймає ще одну заяву з цього приводу 21 квітня. Вона мала ще більш виправдальний характер, підкреслюючи, що “Рух виник цілком стихійно, без будь-якої участі організованої частини українського громадянства. Комітет Центральної Ради зробив найдокладніший дослід і може з цілковитою певністю сказати, що ні одна з київських або провінційних організацій ніякої агітації ні серед цих “трьох тисяч”, ні взагалі серед військових частин не провадили” [8].

Розглядаючи вище наведені документи, слід зауважити, що позиція Центральної Ради, з одного боку, в основних положеннях наближалась до поглядів російської влади та військового командування, а з іншого боку, намагаючись не втратити авторитет серед українців-воєнків, вона пропонувала компромісне рішення. Не останню роль в цій ситуації відігравало політичне протистояння автономістів-федералістів з самостійниками, намагання зменшити, а при нагоді ліквідувати їх вплив на військовиків.

У кінцевому випадку ініціатива у вирішенні проблеми з українським полком була за російським військовим командуванням. Після зустрічі командуючого Південно-західним фронтом генерала О.Брусілова з делегацією українських військових (складалась з самостійників) телеграмою було дозволено сформувати охочекомонний (добровільний)

український полк [9]. Вранці 23 квітня 1917 року Комітет Центральної Ради за участю делегатів військових організацій прийняв постанову, де говорилось: “Українська Центральна Рада з вдовolenням прийняла заяву вищого командування про формування Першого українського полку як прийняття принципу українізації війська”. Центральна Рада, обговоривши дану постанову, її затвердила. При цьому була висунута ідея про створення при Раді спеціального органу, який би займався військовими справами. Знову ж таки, найбільше на цьому наполягали самостійники. Їхнім опонентом рішуче виступив В. Винниченко, який вважав, що це суперечить рішенням Національного Конгресу. М. Грушевський проінформував про скликання військового з’їзду, зайняв посередню позицію [10]. В цьому ж дусі і було прийнято рішення: “Українська Центральна Рада має формувати у своєму складі Військову раду, складену з виборних на майбутньому військовому з’їздові членів, а також з членів Української Центральної ради. До того часу військовими справами має завідувати військова комісія при Центральній раді, доповнена зі складу військових організацій міста Києва” [11]. Вона була створена 1 травня в складі Запорожця (член Ц.Р. від Клубу ім. П. Полуботка), С. Колоса (солдат, УСДРП), В. Винниченка (УСДРП), В. Бойка (УПСФ), С. Єфремова (УПСФ), Ф. Крижанівського (УТП), а також виділялось по два місця для представників від клубу ім.П. Полуботка, Організаційного комітету, та українській фракції при раді військових депутатів. При канцелярії Центральної ради засновувався військовий відділ, куди запрошувався Л. Ган [12]. Проте функції новоствореного органу не визначались, до цього слід додати завантаженість роботою та політичну орієнтацію його складу. З цих причин практична робота по організації керівництва військовими процесами в Україні, які набували все більшого розмаху (в одній тільки V армії українські організації нараховували 120 тисяч чоловік), фактично відкладалась. Центральна Рада змушена була швидше реагувати на ситуацію, навіть просто йти за нею, ніж керувати процесами будівництва армії.

Центральна Рада також не визначила свого відношення, а фактично мовчазливо погодилась з проханням О. Брусилова, про те, щоб вона не наполягала на “переформуванні армії, бо це небезпечно для фронту” [13].

Поширення українського військового руху, на фоні бездіяльності Центральної Ради, викликало необхідність його самоорганізації. Ідея скликання військового з’їзду обговорювалась клубом ім. П. Полуботка, самостійниками проводилась відповідна підготовча робота, про що стало відомо Центральній Раді. Стримувати хід подій було вже неможливо, і щоб перехопити ініціативу, Український військовий комітет звернувся до військових організацій про проведення з’їзду, що відбувся 5-8 травня в Києві. У з’їзді взяли участь понад 900 делегатів–представників українських груп і організацій армій усіх фронтів, Балтійського і Чорноморського

флотів, гарнізонів, округів України, Росії, які представляли близько 1,5 мільйонів українців-військовиків. Резолюції з'їзду приймалися в гострій боротьбі між самостійниками та автономістами-федералістами. Досвідченість останніх у веденні політичної боротьби стало основною причиною прийняття “згладжених” рішень, та все ж вони були набагато радикальнішими від вимог правлячих партій. З'їзд беззастережно визнав Центральну Раду єдиним легітимним органом влади в Україні і запевнив у всілякій її підтримці військовиками.

Важливим результатом з'їзду стало обрання Українського генерального військового комітету при Центральній Раді. До його складу увійшли С. Петлюра, І. Луценко, В. Винниченко, підполковники В. Павленко та О. Пилькевич, прапорщик М. Полоз, матрос С. Письменний, генерал-майор М. Іванов, І. Гореміка-Крупчинський, підпоручик А. Чернявський, солдат Д. Ровинський, прапорщик А. Певний, підполковник Ю. Капкан, підпоручик М. Міхновський, прапорщик Ф. Селецький, солдат С. Граждан, підполковник В. Поплавко, прапорщик В. Потішко. Комітет очолювався президією з п'яти членів: С. Петлюра (голова), О. Пилькевич, С. Письменний, М. Полоз, В. Потішко (секретар). З 17 його членів 13 були прихильниками автономно-федералістичних поглядів, що і визначало політику УВГК. Це стало причиною того, що офіційні документи Центральної Ради, які були направлені в столицю, фактично ігнорували радикальні рішення військового з'їзду [14].

З позицією Центральної Ради у справі українізації армії був ознайомлений військовий міністр О. Керенський, під час його відвідування ставки Головнокомандуючого арміями Південно-західного фронту. З ним зустрілась делегація в складі М. Ткаченка (член ЦК УСДРП) та полковника В. Поплавка (прихильник середньої лінії) [15]. По приїзді в Київ О. Керенський заявив, що вважає неможливим перебудову війська за національним принципом, запропонував перенести це питання до закінчення війни [15].

Тимчасовий Уряд негативно поставився до обмежених вимог, які були представлені українською делегацією, фактично зігнорував їх.

З одного боку, зайнята Тимчасовим урядом позиція мала негативні наслідки, так як не давала можливості йти узгодженим шляхом державотворення. Але з іншого боку, тиск знизу змушував Центральну Раду вдаватись до кардинальних рішень.

Зазначені події значно радикалізували загальний настрій четвертої сесії Центральної ради. До цього слід додати, що в цей час проходив І Всеукраїнський з'їзд селян, на якому самостійницька тенденція проявилась ще яскравіше, ніж на військовому, до того ж склад Центральної ради був доповнений членами Ради селянських депутатів. В роботі з'їзду приймала участь значна частина Центральної ради, тому перший день (1 червня) сесія не змогла повноцінно почати свою роботу. Проблема ставлення до

політики Тимчасового Уряду обговорювалась на закритих засіданнях 2 та 3 червня. Після інформації В. Винничека, виступив М. Ковалівський (член УПСР), який в складі делегації їздив в Петроград. Він прямо закликав до негайної практичної роботи по проголошенню автономії, організації Крайової Ради та “звернути увагу на організацію нашого війська, бо ми не знаємо, що скажуть нам установчі збори” [16]. На закиди деяких членів Центральної Ради про часте згадування під час обговорення військових проблем, відповів М. Стасюк (УПСР): “Що тепер упираємось на військових нічого дивного немає, бо у війську тепер весь цвіт нашого народу. Ми повинні дбати, щоб на нашому фронті полки були українські” [16]. Взагалі на виступах українських есерів досить сильно відчувався вплив радикальних настроїв селянського з’їзду, П. Христюк навіть звинуватив Центральну Раду в тому, що вона не встигає за революційним рухом. Головну причину такого стану він вбачав у відсутності виконавчого органу. Така позиція була підтримана О. Шульгіним.

Самостійники визначили відмову Тимчасового уряду як оголошення війни українцям, а тому закликали не витратити час на прийняття всіляких документів та телеграм, що все рівно не змінять ставлення російської демократії до українського руху. На підтвердження своєї позиції вони наводили заборону О. Керенським II військового з’їзду. Вихід із ситуації, що склалася, самостійники вбачали в негайній українізації місцевих гарнізонів, об’єднанні з недержавними народами Росії у невизнанні Тимчасового уряду. Звичайно такі вимоги націонал-радикалів, значною мірою утопічні, не знайшли підтримку у більшості Ради, вони навіть не обговорювались.

Наслідком бурхливого обговорення двох проектів резолюції від фракції УПСР та УСДРП стає прийняття есерівського варіанту [17], який і був реалізований у досить радикальному Першому Універсалі.

Універсал знаменував новий етап державотворення, як політичного, так і, не менш важливого, організаційного. Комітет Центральної Ради 15 червня 1917 року “ухвалив організувати Генеральний секретаріат Української Центральної ради”. Він мав структуру уряду і мав бути прообразом такого для України. Генеральним секретарем військових справ на цьому ж засіданні було призначено С. Петлюру [18]. Комітет Центральної ради 23 червня, на V сесії, був реорганізований в “Малу Центральну раду” як законодавчий орган в міжсесійний період. До того ж, 11 червня в склад Центральної ради увійшла Рада військових депутатів в кількості 132 чоловік, що була обрана на II Всеукраїнському військовому з’їзді [19]. Такі зміни значно підсилювали можливості впливу на військові процеси та керівництва їхнім протіканням. Проте найголовніше, важелі цього впливу опинялись в руках противників будівництва власних збройних сил – українських соціал-демократів, що витісняли націонал-радикалів з усіх секторів політичної арени, і в першу чергу, з військового.

Це мало дуже велике значення, причому в негативному плані, так як в цей час процес державного будівництва активізувався і, що головне, визначався його напрямом. В кінцевому результаті це і призвело до того, що те піднесення української спільноти у військових одностріях залишилось без належної політичної та організаційної підтримки, а лідери Центральної Ради через досить короткий час змушені були шукати допомоги в іноземного війська.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павлишен О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. В кн. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Київ, 1996. – Т.1. – С.530.
3. ЦДАВО. – Ф.1115, оп. 1, спр.13, арк.111.
4. Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. - Львів, 1992. - С.360.
5. ЦДАВО. – Ф.1076. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.4-6.
6. Нова Рада. – 1917. – 20 квітня.
7. ЦДАВО. – Ф.1076. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.17.
8. Робітнича газета. – 1917. – 21 квітня.
9. Нова Рада. – 1917. – 21 квітня.
10. ЦДАВО. – Ф.1076. - Оп.2. – Спр.1. – Арк.29.
11. Вісті з Української Центральної ради. - 1917. - № 5.
12. УПСР).ЦДАВО. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.16. - Арк. 8.
13. ЦДАВО. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.8
14. ЦДАВО. – Ф.1076. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.39.
15. ЦДАВО. – Ф.1115. – Оп.1. – спр.16. – Арк.11 зв., 12.
16. ЦДАВО. – Ф.1076. – Оп.2. – спр.1. – Арк.57.
17. Вісті з УЦР. – 1917. - № 9.
18. УЦР. - № 48.
19. Вісті з УЦР. – 1917. - №10.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельничук Костянтин Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

“НОВА ЛЮДИНА” УКРАЇНСЬКОГО ПОСТРАДЯНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ

В.М. ПАВЧЕНКО

Проаналізовані соціокультурні риси і рефлексії “масової людини” українського сьогодення. Обґрунтовані витoki, причини появи та мотиви деструктивного характеру її суспільної поведінки в умовах посткомуністичної трансформації, напрямки еволюції як антропологічного типу. Акцентується необхідність усвідомлення сучасниками вагомості

національних, духовних і ментальних орієнтацій у забезпеченні українському цивілізаційному “зібранню культурних характеристик і феноменів” (Ф. Бродель) чільного місця серед структур світової культури.

Національні культури формуються не тільки традиційними чинниками, що пластами закладені до їх підмурівку – історичними, ментальними, соціальними, духовними. Вплив мають також сучасні внутрішні та зовнішні процеси, які, по суті, є новими викликами історії. Реагуючи на них, українська культура знаходиться сьогодні в пошуках механізмів власного збереження та відтворення, намагається забезпечити українству гідне цивілізаційне місце у світі. Визначальна роль у цьому процесі належить не тільки культурно-релігійній чи етнічній ідентичності, а й суб’єктивній самоідентифікації людей, що особливо актуально для “міжцивілізаційної” України, яка, за визначенням С. Хантингтона, “розривається” між орієнтаціями на Захід і Євразію [11, 255]. Поєднання у наведеному контексті понять “культура” і “цивілізація” не випадкове, адже ще у 60-ті рр. ХХ ст. французький історик Ф. Бродель, обґрунтовуючи тезу про культурне визначення цивілізацій, прямо підкреслив, що цивілізація є “зібранням культурних характеристик і феноменів” [2, 67]. В межах цієї тези сьогодні вбачається нова перспектива досліджень цивілізацій “через відхід від географічної складової і остаточний перехід від формули “кров і ґрунт” до принципу “мова і культура” [11, 6]. Отже, структурування людської цивілізації відбувається по ареалах поширення мов і відповідних способів буття, що включає також броделівське визначення. Звідси запитання: якими “культурними характеристиками і феноменами” сучасне покоління українства забезпечить майбутнє своєї цивілізації як структурного компонента цивілізації загальнолюдської? Спроба аналітичного розважання над цим запитанням є метою пропонованої розвідки.

Негативна оцінка сучасниками показників розвитку української економіки, соціального рівня народу, культурного та політичного життя країни з 90-х рр. ХХ ст. є аксіомою [7, 131]. Аналізуючи причини феномену кризи, дослідники найчастіше посилаються на світоглядно-орієнтаційні характеристики населення, які засвідчують факт розколотості України. І річ тут не тільки в культурних і релігійних орієнтаціях, переконаннях, навіть не в модернізаційному або традиціоналістському курсі влади, а в реальній ситуації, у якій перебуває Україна – від тоталітаризму і євразійства відійшли, а до західного модернізованого суспільства не дійшли. Крім того, українське суспільство (або його значну частину) лякає різна оцінка процесів глобалізації: те, що Заходом тлумачиться як універсалізм, для частини українського народу виглядає імперіалізмом, подвійними стандартами щодо перехідних країн [6, 300]. Натомість суспільствознавці поза увагою залишають антропологічний, соціокультурний компонент, не враховують того, що негативні чинники не

досягли б такого жахливого кризового ефекту, якби не сприяла цьому людина “нового типу”. Саме про такий антропологічний тип “нової людини” української ліберальної сучасності, а не про вузький соціальний прошарок “продвинутого” “нового українства” чи політичний істеблішмент, що впливає на події і приймає рішення, йде мова. Це той “пересічний громадянин”, який за соціологічною термінологією кваліфікується представником новітнього “масового суспільства”, “людиною маси” [3, 229].

Становлення такої людини на авансені суспільного життя України відбувалось поступово, на тлі втрати інтелігенцією свого елітарного становища. Таку глибоку суспільну та інтелектуальну деградацію передбачав свого часу Хосе Ортега-і-Гассет. Він прямо підкреслював, що: “Перед нами – натовп, в його розпорядженні сьогодні все, що створено цивілізацією... Натовп, що виник на авансені суспільства, раптово став зримим. Раніше він, з’являючись, залишався непомітним, тіснився десь у глибині сцени; тепер він вийшов до рампи – і сьогодні це головний персонаж. Солістів більше немає – один хор... Маса – це всякий і кожний, хто ні в добрі, ні в злому не виміряє себе особливою мірою, а відчуває таким же, “як всі”, і не тільки не засмучений цим, але навіть задоволений власною невідрізняністю” [8, 16–17, 19]. Охарактеризований одним з найпрозорливіших європейських мислителів ХХ ст. антропологічний феномен “людини маси” за своєю сутністю є дестабілізаційним, бо психологічні мотиви його буття та діяльності спрямовані виключно на руйнацію і самої особистості, і суспільних інститутів, до яких вона співучасна. Реагуючи на оточуючі процеси в контексті вказаної мотивації, “людина маси” сіє руйнацію як власним соціокультурним надбанням, так і ментальності певної частини української людності.

Психологічна мотивація новітнього антропологічного типу найвиразніше проявляється у рефлексіях на матеріальне буття, що, насамперед, пов’язується з досягненнями сучасної технічної цивілізації. Тому одним із завдань процесу пристосування людини до умов цієї цивілізації є полегшення її буття шляхом вивільнення від напружених фізичних зусиль. При виконанні такого завдання відбувається поступове відбракування попереднього антропологічного типу, етика і психологія якого базувалась на імперативах фізичних зусиллях, терпінні, витривалості. Люди такого типу були різними за характерами та фізичними властивостями, але їх об’єднувала спільна психологічна структура, міцність якої перевірялась тяжкою працею, війнами, стихійними лихами, побутовими незручностями і втратами. Але сили на виживання і продовження роду той антропологічний тип обов’язково знаходив і відтворювався. Його стійкість і витривалість генерувались не фізичними властивостями, а міцністю соціокультури та ментальності, що були носіями специфічного вікового досвіду. Це й уможливило його

успішне самоствердження, терплячість, вміння жити скромно і, водночас, не аскетично. З огляду на такий спосіб буття наш сучасник – хай, навіть, і фізичний супермен – дезадаптований і до стандартів минулого не дотягує. Для сучасності він типічний, але не “еталонний”. Згідно законів соціальної адаптації еталони формуються в процесі запозичення навичок попередніх поколінь, а не за фактичним особистим досвідом. Дія саме цих законів формує природні стосунки поколінь. Як тільки “передовий” соціокультурний авангард проривається до сфери праці, де витривалість, терплячість, фізичні зусилля виглядають анахронізмами, наступне покоління негайно використовує для себе нові можливості і адекватно піднімає бар’єр своїх соціальних оцінок та сподівань [1, 271]. Так, втрачають привабливість масові професії, основані на фізичній праці, хоча й залишаються вони об’єктивно суспільно і економічно необхідними. З точки зору суб’єктивної готовності такі професії стають “не престижними”, втрачають ціну, перетворюючись в об’єкт уваги мігрантів або невдах. Приблизно так у сучасному українському соціумі формується психологія уникнення зусиль, що є симптомом його серйозної хвороби.

Поряд із технічним вдосконаленням виробничої сфери, одним із чинників такої хвороби виступає якісна зміна сутності відпочинку і перетворення його в “індустрію розваг”. Саме з престижним відпочинком ідентифікує себе сьогодні типічний представник масового суспільства, але ніяк не з працею. Ця соціокультурна суспільна хвороба є свідченням значного кроку назад, здійсненого промисловою цивілізацією у порівнянні з цивілізацією традиційною, аграрною. Сьогодні в Україні втрачається сенс формувати на масовому рівні дійсно професійно ангажовану особистість, спроможну підживлювати економіку енергією людської захопливості, старанності, відповідальності. Це спричиняє нинішній цивілізації сумних перспектив, адже серйозність і відповідальність у професійній сфері для психології “нової людини відпочинку” стають недосяжними [9, 189].

Втрату готовності до фізичних зусиль “нова людина” спроможна компенсувати з допомогою техніки. Значно невтішнішим видається майбутнє з “етикою уникнення зусиль” у сфері розумових, моральних, дисциплінарних рефлексій “людини маси”. Якщо фізичну деградацію технічна цивілізація об’єктивно спроможна компенсувати виробничою раціоналізацією, то з морально-психологічною розбещеністю у вигляді байдужості, неуважності, безвідповідальності примирення може закінчитися (за К.Ясперсом) долею зниклих прадавніх культур або “народів, що не прорвались” до нових цивілізаційних досягнень [13, 194]. Морально-психологічна ущербність “нової людини” неминуче проявиться для сучасної цивілізації драмою на кшталт Чорнобильської 1986 р. в Україні. Якщо сучасна цивілізація як розвинуте промислове суспільство потребує людини відповідальної та спроможної на професійні зусилля, то

як торгово-економічне суспільство вона вимагає людини ненажерливої та безвідповідальної, переорієнтованої з професійних на споживацькі риси.

Так, механізмами “економіки попиту” провокуються у “новій людини” завищені споживацькі потреби, що декваліфікує спроможність виробляти, спричиняє інфляцію, обумовлює загальну соціально-економічну та соціокультурну розбалансованість “споживацького суспільства”. Отже, в контексті виробничого процесу сучасна “масова людина” все більше проявляє риси промислового дезертира, якому тяжіє професійна дисципліна, і, який норочить втечею з виробництва до сфери відпочинку. Водночас, цей антропологічний тип пред’являє завищені споживацькі претензії та вимоги. Якщо свого часу подібні зазіхання обмежувались церквою, патріархальною сім’єю, традиційною громадською думкою, то нинішнє ліберальне пришествя в Україну все більше стимулює інстинкти. Демонтажу важелів, стримуючих інстинктивну поведінку, сприяє “індустрія попиту”, менеджери якої також експлуатують експансію необґрунтованих претензій “людини маси” [9, 190].

Яку ж культуру поведінки понесе у майбутнє антропологічний тип, схильний до виробничого дезертирства і не спроможний на приборкання своїх споживацьких інстинктів? Зрозуміло, що істота з некерованою жадобою споживацтва неминуче стане мародером. Характерно, що їх соціальний прошарок не буде складатись з випадкових маргіналів, бо відповідатиме духу часу і механізмам формування “новітньої особистості”, в центрі життєвих стратегій якої стоїть питання – як взяти максимально багато при мінімумі зусиль. Чи відповідає така перспектива для сучасного українства загальнолюдській ідеології прогресу та його культурі?

Розмірковуючи над цими запитаннями, звернемося до досвіду новоевропейської людини, якій свого часу ідеологія прогресу обіцяла позбавлення від важкої праці та нужди. Обіцяючи подібне, та ідеологія нехтувала суперечністю між бездіяльністю і достатком, що й сформувало парадокс сучасного буття, який полягає у поєднанні двох утопічних обіцянок – відпочинку і багатства. Розв’язати цю суперечність намагалась комуністична система, яка у запереченні капіталізму вдавалась до критики лише однієї його сторони, а саме промислового способу життя з притаманним йому трудовим аскетизмом у поєднанні зі спробами уникнути дії законів ринку, що породжували авантюру “економіки попиту”. Для будівників соціалізму це була аксіома за формулою “ріст засобів виробництва має випереджати ріст предметів споживання”. Така стратегія відображала бачення небезпеки буржуазно-індивідуалістичної розбещеності і промислового дезертирства. В результаті обіцяне комуністичне щастя стало утворенням лише лімітрофним (проміжним), бо відповідало потребам пострадянської і секуляризованої особистості, яка, з одного боку, сподівалась на рай, а з другого, уявляла рай через призму

традиційних релігій. Лімітрофність комуністичного утворення, якому не притаманна стабілізаційна серцевина, згубно вплинула на його долю наприкінці ХХ ст. За критеріями ідеології прогресу і властивими їй морально-психологічними очікуваннями комунізм виявився менш послідовним ніж сучасна ліберальна ідеологія, яка з позицій емансипованої особистості виявилась привабливішою і адекватною очікуванням. З цієї причини переконливіша ліберальна ідеологія перемогла комуністичну в роки перебудови II пол. 80-х рр. ХХ ст., бо комуністична програма передбачала довготривалу еволюцію людини на шляху до модерної культури праці та досконалості. Натомість ліберальна програма, навпаки, передбачала швидкий реванш принципу задоволення над принципом реальності, що й привабило свідомість сучасної “масової людини” [7, 218].

Наведені міркування знову навертають до згаданого питання щодо відповідності ліберальної перспективи з її наслідками потребам сучасного українства. Чи знаходиться вона в контексті загальнолюдської ідеології прогресу та культури? Але тепер у розважанні над питанням доцільно долучитись з позиції об’єктивних вимог нормального і довготривалого людського існування на Землі. Вище ми обґрунтували, що ліберальний проект вдосконалення людини, що зорієнтований на індивідуалістичний егоїзм є суб’єктивно привабливішим, бо уможливорює індивідуалістам звільнення наодинці і негайно. Натомість комуністичний проект соціокультурної емансипації непослідовний і довгоочікуваний, бо поєднує історичне звільнення з аскетизмом трудового промислового способу життя і психологією “відстроченого щастя”. Але й у цьому варіанті до ліберального проекту з’являються рокові запитання.

Перше. Якщо лібералізм дозволяє людині максимум всього, не дочекавшись визрівання передумов суспільного визволення (наприклад, досягнень у сфері суспільної продуктивності праці, успіхів науково-технічного прогресу, здобутків у сферах освіти, охорони здоров’я, соціальної та політичної демократії), то чи уможливорює це її звільнення себе від праці за рахунок інших і всупереч їх інтересам? Адже завчасне індивідуальне визволення у порівнянні з темпами історичного прогресу пригнічує соціальну відповідальність особи та її заінтересованість у колективному прогресі суспільства. Більше того, ситуація може спрямовуватись так, що “прогресивний” (вивільнений) індивідуаліст ефективніше реалізує приватну “модель успіху” поза громадянським суспільством у середовищі деградуючої і неспроможної до ефективного захисту і опору маси. Досвід українського підприємництва і приватизації демонструє чимало прикладів того, як нувориші ринку значно швидше нагрібали величезних статків саме в деградованому середовищі, обмеженому в засобах самозахисту, ніж у середовищі розвинутих і самоорганізованих громадянських структур. Все це підводить до висновку, що успіх індивідуалізованої і вільної від “традиційних зобов’язань”

меншості досягається ціною програшу незахищеної більшості, яка спочатку заманюється обіцянками процвітання, але потім стає відкинutoю. Результат такої практики в історії українства відомий – це соціокультурний розкол суспільства, інверсія.

Друге запитання. Як розв'язати суперечність між радикалізмом експансії споживацьких претензій “масової людини” шляхом ухилення від особистих зусиль, з одного боку, і природною мрією людини про кращі умови буття шляхом особистих досягнень, з другого? Адже генеруються ці напрями культурної емансипації різними системами буття – початкуючою сьогодні в Україні ліберально-індивідуалістичною і залишковою соціально-колективістською. Стратегічний горизонт нового ліберального проекту в Україні проглядається у забезпеченні безмежної свободи меншості за рахунок повного уярмлення “неліберальної більшості”. Чіткі обриси саме такого змісту майбутнього проявлялись в реаліях повсякденного емпіричного досвіду “реформування” України в останні 14–15 років. Його ліберальна семантика сповна співвідносна з досвідом апартеїду новітніх різновидів. Приклади очевидні у т.зв. вільних економічних зонах, де іноземний капітал вкупі з капіталом національних нуворишів звільнений від цивілізованих стандартів соціального контролю і захисту трудящих. Зміст такого економічного лібералізму для України, що “торує шлях до ринкової економіки”, полягає у деградації соціального середовища, варварстві неприхованого хижакства і соціальної безвідповідальності. За 15 років у всіх існуючих в Україні 11 таких “зонах” не збулись обіцянки інвесторів збудувати новітні підприємства зразкової цивілізованості і соціального еталону. Ні у Донбасі, ні у Закарпатті, ні в Одесі, ні у Харкові, ні в інших вільних економічних зонах не реалізувався жодний іноваційний проект. Натомість реальністю стала дискримінаційна модель, спроби втілення якої вилились в експеримент соціально безвідповідальної “сім’ї” олігархів над тотальною більшістю незаможного населення [10, 305]. Не дивно, що новітня “цивілізована” українська влада помітила цей “внутрішній расизм” нової капіталістичної практики і намагається змінити ситуацію. Але очевидно, що т.зв. “цивілізована меншість” своєю ліберальною підприємницькою діяльністю відверто провокувала внутрішній загальноукраїнський конфлікт, нейтралізація якого відбулась шляхом зміни влади в Україні на поч. 2005 р. Отже, відповідь на сформульовані два запитання очевидна: в Україні з поч. 90-х рр. ХХ ст. мало місце втілення радикал-лібералізмом свого антропологічного проекту за формулою: максимум претензій при мінімумі зусиль.

В результаті “ліберального пришестя” поч. ХХІ ст. в Україні з’явився антропологічний тип “масової людини” – ліберальної, прагматичної, “конкретної”. Багаж її культури не обтяжений традиційними “заборонними комплексами”, вона безсумнівна у своєму праві бажати всього, негайно і

без зусиль. Відчувши звільнення від пут “авторитарної мобілізації” радянського минулого, що вимагала жертвовної напруги зусиль, ця “продвинута” особистість самочинно відмовилась від будь-якої служби, яка не приносить задоволення. Масова поява такого антропологічного типу підтверджується т.зв. розслаблено-“відтягнутим” персонажем популярних реклам, у якого “гримаси бажання”, водночас, приховують гримаси відрази до всього серйозного і того, що вимагає обов’язковості. Все це свідчить про масове і, водночас, профановане та розраховане на легке, але легітимне втілення новоліберальної норми. За критеріями моралі та культури такий персонаж не витримує критики, бо він втілює і тиражує механізми соціальної дестабілізації. Саме такий конформно-амбівалентний тип особистості і складає соціальну базу всіх тіньових практик сучасності. Носії такого типу культури і свідомості не обов’язково мають бути корупціонерами, професійними злочинцями чи націофобами. Але, потенційно поєднуючи в собі названі риси, вони свідомі “переступити закон”, готові до такого кроку і обов’язково його здійснять. Якщо “Антибіотик”, заволодівши управлінням чи впливом на суспільство в окремому регіоні, підриває інституціональні основи цивілізованого функціонування країни, то масовий ліберальний тип отрує всю екологію повсякденності, проникає в пори суспільного організму.

В українській ментальності дотримання соціальних, моральних і культурних норм традиційно вважалось національною рисою, що в принципі обмежує втілення формули “максимум претензій при мінімумі зусиль”. Але, якщо ділки тіньової економіки і політики суспільні норми зламують, то, на відміну від них, масові носії – “шпана” ліберального етносу” – знижують бар’єр суспільного несприйняття бандитизму, стають угодовцями, готують соціальне сміття підтримки злодіїв. Все це дискредитує лібералізм як витвір прогресивної світової думки і практики, провокує соціокультурний переворот у сучасному українстві. Колишній класичний ліберальний індивідуалізм, потокаючи претензіям і бажанням, все ж не посягав на логіку людського буття, де досягнення мети ставилось у залежність від докладання зусиль. Ця фундаментальна логіка завжди співвідносилась з природними законами збереження та свободи.

Ще з античності поняття свободи було невід’ємною складовою культурно-цивілізаційного архетипу європейця. Інша справа, що у традиційному європейському світосприйнятті це поняття мало змістовне наповнення, абсолютно відмінне від ліберального світогляду сьогодення. Юліус Евола з цього приводу відмічає: “Цінності свободи і незалежності справді є у центрі кращих арійських традицій. Поняття шляхетності в давньогерманській традиції, а пізніше і в самій структурі середньовічної культури ототожнювалось з поняттям свободи” [12, 44]. Тобто у традиційному суспільстві поняття безумовної свободи ототожнювалось з поняттям станової “вільності”, з вільним виявом своєї шляхетності.

Середньовічна історія українського народу також підтверджує, що людина була вільною (і власне людиною) лише тоді, коли належала до певного соціального стану (наприклад, до козацтва). Сама ж ієрархія станів була лише певною частиною світового універсального порядку, заснованого на сакральній ієрархічності, і, який так і кваліфікувався ardo (порядок, лад), встановлений вищою, космічною силою – Богом [4, 49].

Належність до певного суспільного стану у традиційному суспільстві визначалася не стільки матеріальним становищем або професійними здібностями, скільки причетністю до сакрального архетипу, який був органічною складовою світового ієрархічного ладу. Так, рабом – людиною невільною – була людина, належна не до світового впорядкованого ardo, а до світу хаосу і дисгармонії. Саме неналежність до цього порядку створювала, наприклад, російському різночинству XIX ст. соціальний дискомфорт і пролонгувала неприборканий революційний радикалізм ранньої поведінки поколінь інтелігенції. Отже, соціальна ієрархія станових структур традиційного суспільства – дворянство, духівництво, козацтво, ремісництво, купецтво – сприймалось людьми як щось природне, Богом дане. Звідси і відомий принцип Платона “кожному своє”, бо людина може претендувати тільки на ту свободу (чи поведінку), котра відповідає її архетипній суті. Разом із тим, людина у межах свого архетипу безумовно вільна, на інший архетип не зазіхає і тим самим загальносуспільний лад не руйнує і не протиставляє себе ладу природному. У цьому полягала фундаментальна логіка класичного ліберального індивідуалізму.

Натомість сучасний неолібералізм, навпаки, цю логіку руйнує. Його безвідповідальність ґрунтується на двох презумпціях поведінки – якщо я бажаю більшого, на що спроможний власними зусиллями, то це свідчить про мою згоду задовольнитись або сурогатами квазівестернізації, або скористатись зусиллями інших, узурпувавши те, що мені не належить. За другим принципом відбувалось становлення споживацького суспільства на Заході у 1950–1980-ті рр., де розкріпачена “ліберальною” рекламою і пропагандою “масова людина” висунула соціальне замовлення на технологію замінників якісних товарів споживання. Специфічний “демократизм” масового суспільства забезпечив, таким чином, подібність форм споживання “верхами” і “низами”. Це й була революційна заміна форми без зміни змісту, що втаємничувало відверту соціальну нерівність камуфляжем естетики форми. Підміна поширювалась як на предмети споживання, так і на практику відносин. Але для вражаючої переконливості потрібен був поворот у традиційному мисленні, започаткованому давньою просвітницькою епохою. Деформація системи традиційного мислення почалася за Нового Часу (XVII – XVIII), коли філософи (зокрема “хрещені батьки” сучасного лібералізму Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Монтеск’є та ін.) почали деконструювати положення про існування божественного світоладу. Це спричинювалося появою

механістичних теорій побудови людини, природи і суспільства, що збочувало ментальність людини. Суспільна ієрархія почала розглядатися не як відображення в людській цивілізації загального, природного принципу організації світоустрою, а лише як наслідок “суспільної угоди”. Саме у цьому механіцизмі і бере початок мислення, за яким сутність соціальних відносин вбачалась у зв’язках з власністю, правами на працю, освіту, соціальне просування, рівність. Це були класичні права людини як творця, суб’єкта соціального та історичного виробництва. Невипадково французьке просвітництво, соціалістичний утопізм, німецька класична філософія, марксизм, соціал-демократія, лейборизм спрямовувались до людини і її природного права перетворювати природу в культуру, нерозумне в розумне, хворе в здорове, нечестивість і несправедливість у правду й справедливість. Так поступово сформувалась ліберальна теорія абстрактного, дегуманізованого і десакралізованого “відкритого”, “громадянського суспільства”, в якому панують “свобода, рівність і справедливість”. Насправді ж у цьому, нібито саморегульованому, суспільстві панують витонченіші й удосконаленіші форми суспільної домінації. Таке механічне розуміння людини і соціуму лягло в основу всіх пізніших теорій лібералізму [4, 50].

Завершила і вдосконалила такий соціальний камуфляж “американська культурна революція” [9, 200], змістом якої було виникнення прийнятної для європейського класичного лібералізму оновленої форми без зміни змісту у вигляді нової свідомості “масової людини”, “продвинутість” якої полягала у спроможності сприймати складну суть явищ полегшеним, спрощеним, поверховим прийомом – заміною форми. Так і виникло споживацьке суспільство нової віртуальної культури, носії якої згодні не помічати відмінностей у реальних правах людей бідних і багатих, людей різних професій і національностей. Головне, що всі вони формально зрівняні у праві на голос, на захист своїх інтересів та гідності, на достойну заробітну плату та ін. Але реальний зміст людських відносин, несправедливі відмінності у соціальному статусі, різне розуміння добра і зла – все це має лишатися поза увагою “масової людини”. Саме така психологія створила у неї віртуальне бачення оточуючого світу, сформувала спрощений її світогляд і адекватну культуру безвідповідальності.

Що сьогодні змінюється в українському соціокультурному середовищі? Очевидна поляризація людей в межах нової споживацької формації. Бідні та довірливі до віртуальності обіцянок знову чекають ілюзії у новій упаковці. Багаті – реалісти не вірять у прогрес і світле майбутнє всього людства, вони свідомі, що для задоволення власних бажань необхідно просто відібрати у інших чи досягти кар’єри будь-яким нечестивим шляхом. У цьому полягає новий облік і сенс агресії в середовищі сучасного українства, що підживлюється або

націоналістичними мотивами, або ідейною нетерпимістю. Агресія спрямована на досягнення максимуму претензій при мінімальних зусиллях і відроджує античне відношення до праці як долі тих, хто людьми в сучасному суспільстві вже й не вважаються. Щоб зважитись на агресію з метою відібрати у інших те, чого я бажаю за правом “дуже сильнобажаючого”, треба визнати всіх інших расово і соціально неповноцінними. Так “масова людина”, що втратила спроможність угамовувати в собі бажання, виступаючи в ролі радикала розкутості, вважає, що вона по-новому бачить світ. Це нове її бачення зовсім звільнене від традиційної соціальної категоризації на основі гуманістичних принципів, успадкованих від Просвітництва. Такий погляд не охоплює наявних гнобителів і пригноблених, існування класів, реальність Сходу і Заходу і т.п. Специфічність нової ліберальної свідомості полягає в тому, що наявні соціальні відмінності у суспільстві вона фіксує за зовнішніми рисами. Наприклад, людина іншої культури негайно кваліфікується (чи сприймається) в рисах остаточної і фатальної неповноцінності: “не тої національності”, “не тої віри”, “не тої ментальності”, “не тої традиції” і т.ін. Для підкріплення такого погляду “нова людина” апелює до “прагматичності”, чим обґрунтовує “незаконність” або “недостойність” інших на майно, ресурси, владу, історичну пам’ять, місце в соціальній ієрархії, загальнолюдські права. Але психологічно мотивація її “прагматичності” легко пояснюється помстою за страх, у стані і під тиском якого вона постійно перебуває. І боїться “нова людина”, насамперед, публічності, відкритості, що й зумовлює її ненависть до тих, хто бачить і знає її внутрішню реальну сутність. Тому й обґрунтовує вона “незаконність” інших. Особливо “нова людина” стривожена нелогічністю поведінки тих оточуючих, хто діє, здається, всупереч здоровому глузду – має сили встати на захист слабих перед сильними, обділених – перед багатими, на бік визнаного авторитету перед втаємничено формалізованим вискочкою. Саме таких “нелогічних” “нова людина” кваліфікує “непередбачуваними” і намагається всіма засобами витравити ці якості у оточуючих. Усвідомлюючи нелегітимність власної поведінки, “нові” вдаються до прикриття свого стану тіньовими методами масового голосування, підкупу, фальші, приписок власних досягнень та ін. “методами шпани”. Все це і є змістом культури “масової людини”, яка, відчуваючи власну маргінальність, зараховує до розряду “незаконних” своїх конкурентів – осіб морально, інтелектуально і духовно спроможних та вкорінених – їх вона боїться.

Досвід ліберальної трансформації України кін. ХХ – поч. ХХІ ст. сповна засвідчив сутність культурної поведінки цього мізерного соціального прошарку, спрямованого на відверте обслуговування сильних та ігнорування законними інтересами слабих і незахищених. Для переконання більшості суспільства у правильності своєї поведінки

“продвинуті” “нові” апелюють до “спадкової непрактичності” українців, “непрагматичності”, неготовності колишніх “совків” виживати у зміненому новому світі. Натомість “дозрівання” українців до готовності як “моменту істини” “вони” пов’язують з вимиранням носіїв “недоброякісної спадковості”, тобто расовим очищенням від ментально іновірних. Якщо “момент істини” настане раніше, ніж вимруть не готові іногородні, то їх доведеться винищити війною, у якій, навіть, не буде полонених. Переможець у такій війні виступить в ролі загарбника і, водночас, генетиком-селекціонером, що відбиратиме для своєї раси чистих і відбракує неповноцінних. Отже, характер війни “продвинутих”, яку ведуть носії принципу життя “максимум притязань при мінімумі зусиль”, виключає ризик їх фізичного зіткнення з ворогом, що гарантує для них повну безпеку. Враховуючи, що така війна проти неспроможних стати “сучасно-прагматичними” здійснюється в умовах світових глобалізаційних процесів і супермодерною зброєю, то винищення людності буде здійснюватись безконтактно і прикриватись сучасною лексикою “нових” на кшталт “глобальної антитерористичної операції”. Не випадково ліберальні ідеологи не соромляться заявляти про те, що дійсна демократія прийде в Україну лише тоді, коли “це” покоління вимре, що забезпечить, нарешті, національне примирення. Якщо українство на поч. 2005 р. бачило яструбів “федералізованого” виходу частини території своєї країни за її межі, то немає також гарантій від появи яструбів, спроможних озвучити ідею неповноцінності українців – “східняків” чи українців – “западенців”, одні з яких будуть готові “відбракувати” інших заради чистоти раси.

В контексті таких рефлексій вимальовується необхідність усвідомлення українством вагомості двох принципів для своєї соціокультурної поведінки. Перший вимагає від особи бути свідомим, не вважати себе назавжди виведеним поза коло підозрюваних. Адже в процесі здійснення “новими” відбраковки “неготових” до ліберальних умов, ваші особисті заслуги і послуги їм будуть проігноровані, бо до уваги братиметься тільки ваша генетична спадковість, менталітет. Другий принцип вимагає активної особистої позиції і подолання у своїй поведінці принципу “моя хата з краю”. Не сподівайся, що тебе обійде горе сусіда, якого знищують, і прийди в потрібний момент йому на допомогу. Пам’ятай, що дзвони по ньому, як тобі здалося, насправді дзвонять по тобі!

Приведені два принципи сучасної соціокультурної поведінки людини достовірні своїми витокami з глибин українського національного менталітету, підтверджені багатомісячним досвідом народної реалізації. У цьому контексті сучасні реалії української трансформації в умовах впливу глобалізаційних процесів також свідчать, що принцип культурної поведінки “продвинутої” людини за подвійною формулою “максимум притязань при мінімумі зусиль” зберігає сенс лише з позиції сили. При втіленні стандартів культурної поведінки за такою формулою середовище

слабих зазнає агресивного тиску з боку сильних, відповідно перетворюється і народжує іншу формулу версії поведінки: “стерпимо все, що завгодно, тільки б уникнути справжніх зусиль”. Так народжується соціокультурна риса капітулянтської податливості, що для її носіїв закладає підмурівок загибелі, а для “нових людей” слугує подразником розпалювання агресії і провокує на ескалацію своїх домагань.

Отже, потенціал оновлення, що закладений до змісту соціокультурної поведінки “нової людини” ліберальної сучасності, очевидно зводиться до формули: “Все дозволено в присутності тих, хто дозволяє”. В цьому полягає актуальність усвідомлення сучасним українством особистої гідності, громадянської позиції, щоб не дозволяти “продвинутим” претендувати на максимум при мінімумі зусиль. Це має стати соціокультурною рисою сучасного українства, національне започаткування якої повинне виходити саме з подолання соціального механіцизму і пошуку альтернативи новому політичному лібералізму. Потрібен новий поворот до органічного сакрального суспільства. Побудова такого суспільства в Україні неможлива без повернення до традиційних національних духовно-релігійних цінностей, відновлення порозуміння між природою і суспільством як компонентами єдиного ієрархічного божественного ладу. Саме на усеосяжних його засадах можливо взаємоузгодити принцип безумовної свободи особистості і принцип суспільних зв’язків [4, 50]. Йдеться, власне, про духовне відродження в Україні європейської людини та про подолання деформованого неолібералізмом світосприйняття, пануючого в Європі вже понад 300 років.

Як обґрунтовують сучасні дослідники, прадавні подніпровські арійці – творці славетної (за сучасною умовною назвою) Трипільської цивілізації – мали світогляд, ґрунтований на ідеї існування єдиних глобальних (космічних) законів для людської спільноти та всієї іншої природи. Вони приділяли головну увагу не соціальним проблемам, а пізнанню глобальних законів устрою і руху Всесвіту. Усвідомлюючи людське суспільство підсистемним елементом усеосяжної мегасистеми – Космосу, вони відображали принципи цієї системи у своєму житті. Вивищення людської волі над всесвітніми законами і зсув у людській життєдіяльності від глибоко духовних до суто соціальних (прагматичних) моментів почався ще за ранньої залізної доби (десь три тисячі років тому) і завершився в період Нового Часу. Зокрема, він і спричинив до пануючих донині ілюзій щодо унікальності самоцінності людського суспільного буття та його відокремленості від усіх інших природ. Тому за умов сучасних глобалізаційних процесів актуалізується подолання саме цих ілюзій, ґрунтованих на деформованому лібералізмом світосприйнятті. Звідси протистояння сучасному новому політичному лібералізму з його соціокультурним феноменом “нової людини” має починатись не стільки у

політичній, скільки в ментально-аксіологічній площині. У даному контексті справедливими видаються слова Жозефа де Местра: “Якщо не здійсниться духовна революція в Європі, якщо релігійний дух не опанує цю частину світу, соціальний зв’язок розірветься” [5, 154]. Приведена думка мислителя уможливорює глибше усвідомлення значення українського національного “помаранчевого” Майдану як доказу того, що з політичного руху нова людина не створюється. Вона виростає тільки з ментальної революції, з внутрішнього переродження. Саме це – подолання антилюдської ідеології лібералізму і відродження Духу – має стати змістом соціокультурної модернізації українства у XXI столітті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барулин В.С. Социально-философская антропология. Общие начала социально-философской антропологии. – М., 1994.
2. Бродель Ф. Об истории. – М., 1969.
3. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2004.
4. Маслак О. Ліберальний тоталітаризм // Перехід IV. – 2001. – число 1 (6).
5. Местр Жозеф де. Провидіння і революція // Консерватизм: Антологія. – К., 1998.
6. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004.
7. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
8. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: Сб.: Пер. с англ. – М., 2001.
9. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М., 2004.
10. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. – М., К., 2002.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. – М., 2003.
12. Эвола Юлиус. Языческий империализм. – М., 1994.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Павченко Віталій Михайлович, Кіровоградський інститут „Педагогічна Академія”, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, доцент, кандидат істор. наук.

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ УКРАЇНИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНЩИНИ (1917 – 1920 р.р.): РОЗДУМИ ІСТОРИКА

Г.М. ПЕРЕПИЛИЦЯ

Небагато хто з нас знає, що нинішні пристрасті навколо Чорноморського флоту якоюсь мірою вже є повтором нашої історії. Виявляється, далекого 1917 року, коли Центральна Рада поклала початок незалежній Українській Республіці, військові моряки–чорноморці вже присягали на вірність Україні. Саме тоді жовто–блакитні прапори майоріли на більшості кораблів Чорноморської ескадри замість андріївських та червоних. І тоді, як тепер, на Чорноморський флот

претендували спочатку Тимчасовий уряд, а потім уряд Радянської Росії, які не гребували ніяким засобами, щоб привласнити те, що їм не належить. Щось подібне відбувається і нині на наших очах. Йдеться про долю Чорноморського флоту та про ту недостойну метушню навколо нього, яку розпочали розбурхані великодержавними амбіціями та стиснуті лещатами шовіністичних переконань російські політики навіть вищого рівня. Це вилилося в неприховану антиукраїнську істерію, котру майже щоденно нагнітають численні російські засоби масової інформації, політики різного рангу. Претензії північної сусідки на Кримський півострів, постійне активне сприяння антиукраїнським силам півострова приводить до посилення політичної напруги в цьому регіоні, що звичайно, не на користь ні Росії, ні Україні.

Тож варто сьогодні звернутися до тих драматичних перипетій 1917-1920 р.р., пов'язаних з конфліктом між Україною і Росією навколо Чорноморського флоту, який точнісінько так, як нині, треба було поділити після розвалу Російської імперії.

Навесні 1917 року, коли сконала Російська імперія, Чорноморський флот мав близько 400 бойових кораблів всіх класів та допоміжних судин, на яких загалом служило понад сорок тисяч матросів і офіцерів, переважна більшість з них, якщо не сказати поголовно, були вихідцями з України. Але, звичайно ж, основу могутності Чорноморського флоту склали не тендери, буксири і баржі, не навчальні катери і вантажні пароплави, а кілька досить сучасних, як на ті роки, бойових кораблів. Флот мав 7 лінкорів (у роки першої світової війни вони ще звалися дредноутами), 2 зовсім нових – “Цариця Катерина Велика”, збудований у 1914 році і “Воля”, збудований у 1915 році, і 5 старої конструкції, 12 крейсерів, 22 ескадрених міноносців (есмінців), з них – 2 ще не добудовані. Такою була вогнева і бойова міць флоту, основне його ядро. Відомий дослідник Чорноморського флоту С. Шрамченко подає іншу кількість лінкорів – 8, а також 6 авіаносців та 17 підводних човнів. Головною військовою базою Чорноморського флоту був Севастополь. Саме в Севастополі находився майже весь військовий флот Росії та його матеріально-технічна база. У всіх інших портах Чорного і Азовського морів перебували незначні військові бази-флоти.

Чорноморському флоту царський уряд приділяв особливу увагу. Це було викликано тим, що флоту відводилася роль тарана у прориві до Середземного моря і захопленні проток Босфору і Дарданели. Проведення цієї грандіозної операції планувалося провести 1917 р. Командуючим флотом було призначено 43-річного віце-адмірала О.В. Колчака, який змінив на цій посаді адмірала Ебергарда. Сам О. Колчак виходець із української дворянської сім'ї з Херсонщини. Призначення це пов'язувалось із запланованою в Головному морському штабі комплексною військово-морською десантною операцією по захопленню

Босфора, Дарданелл і Стамбула. “Ім’я нового командуючого було пов’язане ... з підготовкою десанта, який вирішить кінець війни і покрие Чорноморський флот безсмертною славою. Десант на Босфор, удар на Стамбул, повний розгром Туреччини...”. Операція планувалась на весну 1917 р. В січні 1917 року О. Колчак мав аудієнцію у Миколи II, після якої відбув до Севастополя.

Становище на Чорному морі було складне. Німецькі крейсери “Гелен” і “Бреслау”, маючи швидкий хід і потужне озброєння, тероризували південь України, обстрілюючи населенні пункти, нападали на торгові суда. Тому новому командуючому флотом потрібно було прийняти міри, які забезпечили б безпечне життя людей на узбережжі, відновити перерізані німцями транспортні артерії на морі. Саме О. Колчаку належить заслуга в припиненні піратських дій німецьких крейсерів на Чорному морі і налагодження перерваних морських шляхів сполучень, поступовому переходу контролю над ситуацією на Чорному морі на користь Росії.

З початком революції в Росії в лютому 1917 р. пожвавився рух серед солдатів і матросів–українців за організацію військових частин в армії і флоті. Не залишився осторонь у цій справі і Чорноморський флот, де більше 75% його особливого складу складали українці. У Севастополі – головній базі чорноморського флоту – ще перед 1905 р. діяв український гурток “Кобзар”, який очолював директор Севастопольської жіночої гімназії В.М. Лащенко. Членами гуртка були переважно старшини флоту, а також і цивільні особи. Після Лютневої революції в Росії 1917р. гурток виходить із підпілля і стає організаційним центром українства на Чорноморському флоті. Вже в березні 1917 р. з ініціативи гуртка “Кобзар” у Севастополі на зборах матросів–українців, як керівник і координаційна сила, організувалася Рада Української Чорноморської Громади або “Чорноморська Генеральна Рада”. Головою Чорноморської Ради було обрано В. Лащенка, заступниками голови – вчителя М. Коломийця і матроса М. Пащенка. При Раді Чорноморської Громади працювали секції: військова, освітня, секція агітаційно–пропагандистської роботи та секція господарства, в яких жваву участь брали офіцери і матроси Чорноморського флоту. Командуючий флотом О. Колчак до українських флотських організацій і початку українізації Чорноморського флоту поставився прихильно.

На кінець квітня 1917 р. майже на всіх кораблях чорноморського флоту існували українські корабельні ради та гуртки, як, до речі, і у всіх сухопутних частинах Кримського півострова. Найбільш діяльними і багаточисельними були ради на таких крупних лінейних кораблях, як “Іван Зотоустий”, “Святий Євстафій”, “Ростислав”, на крейсерах “Кагул”, “Прут” та ін.

З розвитком революційних подій в Росії у вихор революційних бур втягується і Чорноморський флот. Кожна із провідних російських і

українських партій хочуть залучити моряків на свій бік. Особливо шалену активність в проведенні агітаційної роботи серед матроських мас проявили більшовики. На флоті розпочалася анархія, падіння боєздатності. Свою розкладницьку і розкольніцьку діяльність більшовики проводили через раду матроських депутатів, де мали більшість. В таких умовах О. Колчак порахував за краще відмовитись від посади командуючого флотом, який, по – суті, в більшості уже підпав під вплив більшовиків та анархістів, що створювало неможливість управляти ним. Пізніше, в 1920 р., О. Колчак загинув від рук більшовиків. В червні 1917 р. командуючим Чорноморським флотом Тимчасовий уряд призначив адмірала М. Лукіна.

Крім анархії і безпорядку, які провокували більшовики і анархісти на Чорноморському флоті, йшла і творча робота, якою керувала Чорноморська Генеральна морська рада. Її діяльність полягала у створенні українського чорноморського флоту майбутньої незалежної суверенної України. Українізація армії не обійшла і флот. Цілий ряд кораблів, причому не тільки Чорноморського флоту, а й Балтійського, де переважали матроси–українці, заявляли про свою підтримку існуванню і діяльності Центральної Ради, і в знак визнання зверхності над ними Центральної Ради підіймали над кораблями синьо–жовті прапори. Одним із перших кораблів Чорноморського флоту, піднявши український прапор був міноносець “Завидний” (липень 1917 р.). Після нього почали підіймати національні (українські) прапори й інші кораблі. До кінця грудня 1917 р. майже половина кораблів Чорноморського флоту підняли синьо – жовті прапори. 24 грудня 1917 р. український прапор було підняти на велетні–лінкорі “Воля”. Не послухавшись наказу командуючого флотом, лінкор вийшовши з миколаївських доків, підняв український прапор і прибув до Севастополя. В 1917 р. 22 грудня в Києві було засновано “Українське генеральне секретарство морських справ”, яке 1 березня 1918 р. було перетворено в Морське міністерство. Генеральний морський секретаріат розробив, а Центральна Рада від 14 березня затвердила “Тимчасовий закон про флот УНР”.

Згідно пункту статті першої Закону про флот відзначалося: “Російський Чорноморський флот і транспортний (тобто торговий) оголошується флотом Української Народної Республіки й виконує обов’язки охорони побережжя й торгівлі на Чорному й Азовському морях”. Згідно статті 4 того ж Закону проголошувалося, що Українська Народна Республіка бере (переймає) на себе всі зобов’язання російського уряду щодо Чорноморського флоту й щодо утримання флоту та портів. А стаття 5 Закону проголошувала, що з часу набуття сили цього Закону всі торгові і військові суда на Чорному і Азовському морях бувшої Російської імперії підіймають український прапор. Цей закон надзвичайної державної ваги стверджував той стан речей, який вже був фактично на Чорноморському флоті; він лише вводив у правові рамки те, що вже було зроблено на

місцях, на кораблях Чорноморського флоту і в морських фортецях, завдяки самовідданій праці національно свідомих матросів і старшин. Виконуючи цей закон–наказ чудового дня 29 квітня 1918 р. вся Чорноморська ескадра підняла український прапор. Чи не варто нам цю дату святкувати, як День Військово–Морського флоту України? Український прапор підняли більшість кораблів Чорноморської і Азовської флотилії. Уряд гетьмана П. Скоропадського встановив окремий прапор для флоту України. Атрибути і барви його такі: хрест прапора, обвітка і горішня частина поля зліва – сині. Долішня частина лівої горішньої чвертки – жовта. Тризуб з Христом – золотий, інші три чверті (ліва – долішня і обидві праві) – білі. Влітку 1989 р. Комітет захисту національних символів України відродив військово–морський прапор українського флоту; і сьогодні знову, як і в ті уже далекі часи, над військово–морськими кораблями України гордо майорить цей прапор.

Становище флоту, як і вцілому України в той час, було надзвичайно складним, трагічним. Окупація України австро–німецькими військами не викликали ентузіазму в українців, радше навпаки. Державний переворот і утворення Української Держави на чолі з гетьманом викликало у населення України теж неоднозначну реакцію. Користуючись тяжкою обстановкою, що склалася, радянська Росія посилює деструктивну роботу на Чорноморському флоті. Діючи через пробільшовицький “Центрофлот”, в якому провідну роль відігравали більшовики, прибічники “єдиної” Росії, уряд радянської Росії намагалися з одного боку заперечити право України на Чорноморський флот, з другого, якщо не пройде цей варіант, домогтися розколу флоту, виведення в порти Росії, а то й просто фізично його знищити – затопити. Уже в кінці березня 1918 р. РНК РСФРР пропонувала маріонетковому уряду Таврійської радянської соціалістичної республіки забезпечити вивід флоту до Новоросійська. Командуючий Чорноморським флотом адмірал Саблін виводити флот в Новоросійськ відмовився, мотивуючи своє рішення тим, що на всіх кораблях неповні екіпажі: замість 40 тисяч матросів і офіцерів в наявності було лише 7 тис. матросів і офіцерів. Зменшення особового складу флоту пояснюється переходом його комплектації не на основі призову, а по добровільному принципу. Саблін знав, що Новоросійськ не пристосований для стоянки цілого флоту, знав про це і Ленін, знав і те, що ця акція приведе до його загибелі, але вимагав виведення флоту до цього міста.

Ввечері 29 квітня 1918 р. у Севастополі на кораблях Чорноморського флоту проходили бурхливі збори екіпажів (команд), на яких вирішували одне, але дуже важливе питання – залишатися флоту в Севастополі, визнавши свій статут як флот український, чи підняти червоні стяги, таким чином підтвердити відданість радянській Росії. На цьому наполягали керівники Центрофлоту і майже щогодинні телеграми із Москви – йти до Новоросійська. Безумовно, в цьому єдності не було. Погляди особового

складу флоту розділилися. І пізнього вечора 30 квітня 1918 р. значна частина кораблів – 2 лінкори “Цариця Катерина Друга”, “Воля”, 15 міноносців покинули Севастопольську бухту і взяли курс на Новоросійськ. Забігаючи наперед скажемо, що доля їх трагічна – більшість цих кораблів було затоплено, підірвано, малі суда були переправлені на Волгу, з яких була сформована Волзька воєнна флотилія. Лінкор “Воля” повернувся до Севастополя.

В гавані Севастополя залишилися кораблі, що присягнули на вірність Україні, особовий склад яких нараховував понад 2 тисячі матросів і офіцерів. Під командою контр-адмірала М. Остроградського залишилося 7 лінійних кораблів, 4 крейсери, усі підводні човни, різні кораблі окремого призначення. Таким чином, колись могутній флот було поділено, знищено в ім'я єдиної мети – щоб не дістався Україні.

Та частина Чорноморського флоту, яка пішла в Новоросійськ під командування адмірала Сабіна, підпала під повний контроль більшовиків, знову на кораблях були підняті андріївські прапори. Німці, посилаючись на неоголошені статті Брестського мирного договору, в ультимативній формі вимагали від радянської Росії повернення флоту до Севастополя. Уряд Росії, з одного боку, запевняв Німеччину, що флот буде повернено, з другого, в ультимативній формі вимагав від збільшовичених судових комітетів негайного його потоплення. В ніч на 17 червня 1918 р. із Новоросійська до Севастополя повертаються кораблі, які не захотіли виконувати винесений їм лєнінський смертний вирок. Це лінкор “Воля”, гідрокрейсер “Троян” і 7 міноносців. Решту кораблів, які прибули до Новоросійська, було потоплено. І по сьогодні не має точних даних: скільки, яких типів і класу було потоплено.

Українське міністерство морських справ дізналося про цю трагедію від німецького командування після потоплення кораблів. Коли кораблі з Новоросійська прибули до Севастополя, німці вивели команди суден на берег, підняли на них свої прапори і оголосили, що вони їх інтернують. Почалася тривала і виснажлива боротьба гетьмана за флот, його бєоздатність. На судах (кораблях) поновлювалися і формувалися екіпажі, покращувалося їхнє продовольче (матеріальне і грошове) забезпечення. Проводився ремонт кораблів. Ще в березні 1918 р. за доби Центральної Ради на флоті була поновлена посада командуючого флотом, всі адміністративні одиниці і системи. За Гетьманату флот став професіональним: звільнялися офіцери, які не мали освіти за фахом, висунуті революцією. Був ліквідований інститут комісарів, введених Тимчасовим урядом, поновлені посади, штати і введені нові відзнаки і емблеми, офіцерські звання. Було введено воєнно-військово-морський прапор України замість прапора УНР. В листопаді 1918 р. командуючим Чорноморським флотом було призначено контр-адмірала В. Клочковського. Але більшого гетьман зробити не зміг. Основний його

союзник – Німеччина війну програла, у самій Україні склався сильний опозиційний блок, який у грудні 1918 р. примусив П. Скоропадського зректися гетьманства і залишити Україну.

Директорія, яка прийшла до влади після повалення гетьманату, з перших днів вимушена була вести війну проти більшовицької Росії, яка після поразки Німеччини, кинула свої війська на Україну проти білого руху і поляків. Війська Директорії були відрізані від узбережжя Чорного і Азовського морів і тим самим від флоту. До того ж, ще за гетьмана 24 листопада 1918 р. в Севастопольську бухту зайшли кораблі Антанти в кількості понад 20 бойових одиниць. Супротиву Чорноморської ескадри, розваленої шаленою агітацією більшовиків і анархістів, антантівській ескадри не було. Колишні союзники у війни проти Німеччини, не зважаючи на підняті на кораблях Чорноморської ескадри андріївських прапорів (цим адмірал Клочковський хотів завоювати їх симпатії), оголосили про те, що всі кораблі дісталися їм як трофеї, і почали ділити їх між собою. Це вже була повна втрата Україною свого Чорноморського флоту.

В дуже неспокійний, тривожний час відбувалося формування військово–морських сил України. Брак досвіду в цій справі, як і брак в недостатній кількості свідомих патріотів здатних творити великий боездатний флот, були однією з причин того, що Україна програла битву за флот. Величезна провина лягала і на Центральну Раду, яка, знаходячись в полоні соціалістичних ілюзій, і не думала створювати боездатний, сильний український військово–морський флот. Намагання гетьмана Павла Скоропадського прискорити реорганізацію військово–морських сил України не були успішними. Посилення політико–економічної дестабілізації, масові виступи проти політики гетьмана привели до зречення його гетьманства і сповзання України у всеохоплюючу анархію. Було вже не флоту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієнко М. Чи накаже Єльцин топити флот? – Голос України. – 5 лютого 1992 р.; №19.
2. Український воєнний флот 1917 – 1918 р.р.; Краків – Львів, 1934 р.
3. Білинський Б. Від флоту – зась! – “Українське слово” від 21 січня 1992 р.
4. Кларов Ю.Г. Допрос в Иркутске. – М., Издательство политической литературы, 1990. – С.- 87.
5. Історія українського війська. – Львів, Видавництво „Світ“. – 1992. С. 433.
6. Український воєнний флот. 1917 – 1918 р.р. – „Старожитності“, 1992 р. №2.
7. Український державний флот. К., “Край”. – 1992. – С. 117.
8. Воротнюк Г. Перша присяга Україні.// Голос України. 31 січня 1992 р.
9. Український воєнний флот. – Наз. праця.- С. 3.
10. О. Карелін – Ромашин. Захисник свободи.// За вільну Україну. 27 березня 1991 р.
11. Раскольников Ф. Трагедия Черноморского флота. // Что делать. – 1992. №3 – С. 4.
12. Кравцевич В. Український державний флот. – К., “Край”, 1992. – С. 126.

13. Історія українського війська. – С. 445.

14. Мамчак М. Флотоводці України. К., 2005. – С. 58.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перепелиця Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Міжнародного національного університету “Україна”.

ЦЕНзуРА В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (1917-1922 РР.)

І.С. ПОЗДНЯКОВА

В останній час дослідники отримали можливість висвітлювати ті проблеми дослідження яких тривалий час було заборонено. Зокрема, це стосується й історії радянської цензури. Хоча тривалий час вважалось, що в радянській державі ніякої цензури, начебто, не існувало, але реально вона була складовою частиною механізму боротьби з так званим “інакомисленням”, умовою дотримання пануючих ідеологічних догм. Так як ніякої цензури, начебто, не існувало, її особливості не досліджувались та не аналізувались. Дослідження історії радянської цензури вітчизняними істориками розпочалось тільки на початку 1990-х рр., коли дослідники отримали доступ до “закритих” архівних документів.

Метою даної статті є дослідження специфіки цензурної політики так званого періоду “комісародержавства”(1917-1919рр.) – періоду спроб вирішити проблему свободи слова на початку існування радянської влади, а також дослідити процес створення апарату контролю над видавництвами та розповсюдженням друкованої продукції (1919-1922рр.).

Загалом політику більшовицького уряду по відношенню до друку за перші п’ять років діяльності радянської влади, на думку М.Щелкунова, умовно можна поділити на чотири періоди:

1. Період з 7 листопада 1917 року по 19 липня 1918 року (день опублікування конституції РРФСР).

2. З 19 липня 1918 року по 21 травня 1919 року (день видання декрету про Державне Видавництво).

3. З 21 травня 1919 року по 6 червня 1922 року (день введення в дію “Положення про Головне управління у справах літератури та видавництва – Главліт”).

4. З червня 1922 року – власне період діяльності Главліту [15, 178-179].

Після захоплення влади більшовики постали перед необхідністю врегулювання проблеми співіснування з пресою, яка не розділяла ідеології їхньої партії. Перед новим урядом постало питання: допустити існування такої періодики, чи знищити її. Для першого періоду зазначеного співіснування характерним є непослідовна політика нової влади по відношенню до преси, відсутність юридичних норм карального характеру, а також чітких, принципових вказівок щодо змісту публікацій, окрім

необхідності вилучити пресу із рук так званих “ворогів диктатури пролетаріату”.

Необхідно зазначити, що періодичні видання, в певній мірі, самі допомогли більшовицькому уряду вирішити дане питання, проголошуючи зі сторінок газет заклики розпочати боротьбу з новою владою. Так, наприклад, друкований орган правого крила партії есерів, газета “Справа народу”, писала: “Проти оголошеного наступу більшовиків революція повинна зібрати всі сили” [10, 224]. Такі настрої та гасла були характерними і для інших опозиційних сил.

Саме проти такої преси, проти цих опозиційних сил і був спрямований, прийнятий на першому ж засіданні уряду, Декрет про друк. В Декреті називалась наступна причина його прийняття: “Всі знають, що буржуазна преса є найпотужнішою зброєю буржуазії. Особливо в критичний момент, коли нова влада тільки укріплюється, неможливо залишити цю зброю в руках ворога, в той час як вона є не менш небезпечною ніж бомби та кулемети” [5, 27]. У змісті документу підкреслювався його тимчасовий характер: “Прийняті заходи є тимчасовими та екстремними, спрямованими на припинення потоку бруду та наклепів... Як тільки новий порядок укріпиться будь-який адміністративний тиск на пресу буде припинено, для неї буде встановлена повна свобода в межах відповідальності перед судом, у відповідності до найпрогресивнішого в цьому відношенні закону” [5, 27]. А також зазначалось, що могли бути закриті лише ті видання, які закликали до відкритого опору чи непокори робітничо-селянському уряду, до діянь явно злочинного, тобто кримінального характеру, а також видання які підбурювали народ шляхом наклепів та спотворення фактів.

Таким чином, Декрет про друк є своєрідним законом, який, з одного боку, був спрямований на переслідування закликів до відкритої непокори Радянській владі, з іншого, носив явно агітаційний характер, проголошуючи, що буржуазне гасло “свободи друку завжди було “ліберальною ширмою”, яка фактично приховувала “свободу для заможних прошарків, які захопивши в свої руки левову частку всієї преси, без перешкод отруювали думки та вносили смуту у свідомість мас” [5, 27].

В першу чергу нова влада давала дозвіл на видання літератури, яка б сприяла укріпленню її позицій, укріпленню нового політичного режиму. Але така політика не давала можливості творити вільно. Письменники мали обмежений доступ до друкарень, багато з яких було націоналізовано, катастрофічно не вистачало паперу. Деякі автори змушені були переписувати свої твори від руки та розповсюджувати їх в рукописному варіанті.

Така політика уряду не могла не викликати опору з боку інтелігенції. 26 листопада 1917 року Союз російських письменників випустив спеціальну “Газету-протест. На захист свободи друку”. Видання об’єднало

представників різних прошарків інтелігенції: З. Гіппіус, Є. Замятіна, Д. Мережковського, П. Сорокіна та інших. Серед назв статей зазначеного видання були такі як: “Слова не убити”, “Червона стіна” та інші [10, 227-228]. Так, зокрема, у статті “Червона стіна” З. Гіппіус писала: “Друга ясність, найбільш цінна, - ясність сутності нашого “уряду”. Якщо ми зрозуміли, що він (уряд) має забороняти усе, та не може діяти по-людськи, то ми зрозуміли і його сутність. І відповідні методи боротьби будуть знайдені... Ми десятки років кричали про свободу друку, - а стіна спокійно дивилась на ту ж пресу. Стоїть вона перед нами і зараз. Така ж сама, тільки не біла, а червона. Від білодержавства – звірство біле над словом; від червонодержавства – звірство червоне” [14, 5].

У відповідь на дії Союзу російських письменників 28 січня 1918 року Раднарком прийняв декрет “Про революційний трибунал друку”, який повинен був розглядати злочини та провини проти народу здійснені шляхом використання преси. Декретом визначалась наступна система покарань: “1) грошові штрафи; 2) висловлення громадського осуду; 3) позбавлення волі; 4) позбавлення винного всіх або деяких політичних прав; 5) конфіскація в загальнонародну власність друкарень” [6, 28-29]. Штрафні санкції були запроваджені до газет “Петроградський голос”, “Вечірні вогні” – 5000 рублів; “Нова газета”, “Наше століття” – 10000 рублів; “Нове життя” – 50000 рублів [10, 229].

Такою була доля періодичних видань в Радянській Росії. Подібні проблеми стосовно книжок вирішити було значно легше, так як важка типографська криза звела до мінімуму приватну видавничу діяльність. З огляду на такий стан речей Літературно-Видавничому Відділу Народного комісаріату просвіти було доручено негайно розпочати широку видавничу діяльність. 14 лютого 1918 року Положенням Народного комісаріату просвіти РРФСР було затверджено перелік творів 58-ми російських письменників, які підлягали націоналізації строком на 5-ть років, тобто могли видаватися приватними особами тільки з дозволу Літературно-Видавничого Відділу. До переліку увійшли твори Афанасьєва, Аксакова, Бакуніна, Герцена, Гончарова, Гоголя, Достоевського, Крилова, Пушкіна, Фонвізіна, Чехова, Чернишевського, та інших. Твори авторів, які не увійшли до зазначеного переліку, “могли видаватися кожним громадянином Радянської Республіки Росії без будь-якого дозволу з боку держави” [13, 411]. В подальшому планувалось скласти перелік наукових праць, видання яких мало бути повністю монополізовано державою. В першу чергу це стосувалось творів В.О. Ключевського, К. Маркса, Ж. Жореса. Таким чином, видання всіх книжок, окрім націоналізованих творів класиків, не потребувало ніякого дозволу і ряд приватних видавництв, які подолали типографську кризу, продовжували свою діяльність без суттєвих обмежень аж до створення Державного Видавництва.

Одразу після взяття влади комісаром у справах друку було призначено В. Володарського. 27 жовтня 1917 року ВРК оприлюднив звернення до друкарів, в якому підкреслювалось: “Жодне звернення, жоден друкований орган не можуть бути видані без санкції нової влади Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів в особі уповноважених комісарів” [10, 231]. Комісари займались експропріацією друкарень, організацією поліграфічної промисловості, боротьбою з контрреволюцією серед друкарів. Крім того, до складу ВРК входила контрольна комісія над пресою та група комісарів типографій. Комісаріати по справах друку були створені при Радах великих міст. Саме інститут комісарів по справах друку, а згодом відділи друку, агітації та пропаганди стають основними провідниками цензурної політики нової влади. Особливо широкі повноваження вони отримали на місцях, про що, зокрема, свідчить декрет про друк, прийнятий Калузькою Радою, згідно якого комісар друку визначав становище місцевої преси: “Будь-якого роду звернення, прокламації, афіші можуть бути надруковані лише з дозволу комісара друку. Друкарні та інші видавничі заклади, в яких буде виявлено такий друк без дозволу комісара друку, після виявлення факту друку оголошуються націоналізованими” [10, 231-232].

Зрештою, тиск на пресу викликав невдоволення, на що звертали увагу і самі органи цензури. В своєму звіті про роботу за рік начальник відділу військової цензури зазначав: “Своєю роботою Військова Цензура налаштувала проти себе Союз радянських журналістів та редакції газет” [8, 251]. Про це свідчать і матеріали Першого Загальноросійського з’їзду радянських журналістів, який проходив у Москві в листопаді 1918 року. Делегати з’їзду так висловлювались про бюрократію на місцях та про умови в яких їм доводилось працювати: “Ми страждаємо від комісарів, великих та малих. Голова нашого виконкому, – зазначав делегат із Козлова, – в свій час тримав газету в своїх руках. Ми були позбавлені можливості не тільки критикувати місцеву владу, а й навіть правильно інформувати про її діяльність” [9, 85].

Загалом в зазначений період іще не було створено юридично узаконених цензурних органів, а цензурна політика не була централізованою. Необхідно було сформувати апарат який мав здійснювати централізоване управління всією видавничою діяльністю в країні. Процес централізації розпочався з виникнення Державного видавництва, саме воно, починаючи з 1919 року, здійснювало державну політику відносно ідеологічного спрямування художньої, наукової та іншої літератури.

Вже 1918 року Комісія по об’єднанню видавництв доповіла про результати своєї роботи Комітету РКП(б). У доповіді, зокрема, зазначалось: “Комісія одностайно вважає за необхідне об’єднати всі Радянські видавництва, та шляхом органічного злиття найбільших з них,

тобто видавництва при ЦВК, партійного видавництва “Комуніст”, Державного видавництва Комісаріату народної просвіти, видавництв при Петроградській та Московській Радах – створити єдиний видавничий центр Загальноросійського масштабу. Не обмежуючись цим Комісія вважає за необхідне сконцентрувати навколо зазначеного центра видавничу діяльність всіх окремих Комісаріатів та партійного центру, оскільки вона (видавнича діяльність) носить загальнокультурний та політичний характер. Центральне видавництво повинно також координувати видавничу роботу всіх наукових та літературних товариств, а також кооперативних та приватних видавництв”[1, 2]. Таким чином, Комісією серед основних завдань єдиного видавничого центру були визначені наступні: робота по централізації видавничої справи в державі, а також регулювання діяльності всіх залучених до процесу видавництва установ. При цьому необхідність централізації визначалась прагненням використати друковані видання з метою ідеологічної підтримки та укріплення політичного режиму більшовиків.

Зазначена Комісія запропонувала наступну схему побудови Центрального Державного Видавництва: “На чолі видавництва має стояти Центральна Редакційна Колегія. В свою чергу Колегія організовує Редакторські Відділи по всіх важливих галузях літератури та науки, координує їх роботу та керує всіма справами видавництва. При Центральній Редакційній Колегії, до якої по можливості мають входити особи різноманітної компетенції, функціонують спеціальні Редакційні Відділи, а саме: а) Відділ спеціально-наукової літератури, б) Відділ агітаційно-політичної літератури, в) Відділ наукових творів (по всім галузям), г) Відділ науково-популярної літератури (по всім галузям), д) Відділ витонченої літератури, критики, історії літератури та її теорії, е) Відділ учбово-педагогічний та дитячий. Кожний відділ повинен розпадатися на більш спеціалізовані Підвідділи. При Центральній Редакції створюється широкий технічний апарат, в центрі апарату стоїть Центральна Видавнича Колегія діяльність якої може бути планомірною лише у випадку повного використання нею видавничого технічного апарату, тобто виробництва паперу та контроль над запасами паперу, друкарнями та іншим. З цією метою все виробництво паперу сортів, що ідуть до друку, передається у відання Центрального Видавництва” [1, 2-2].

До функцій Центрального Видавництва мало також увійти і управління друкарською справою: “Якщо Центральне Видавництво має сконцентрувати в своїх руках всю видавничу справу, то відповідно і друкарська справа повинна концентруватися в його руках. Тому вся частина Поліграфічного Відділу яка має відношення до книги, повинна перейти в розпорядження Центрального Видавництва” [1, 3]. Третьою складовою частиною загальної структури Центрального Державного Видавництва мала стати Центральна Колегія по розповсюдженню

літератури. За визначенням Комісії: “В Соціалістичній республіці справа розповсюдження є справою першочергової важливості” [1, 3]. Таким чином, створювались певні матеріальні умови для концентрації видавничої справи в руках держави, а запропонована Комісією схема цілком відповідала тим функціям, які мав виконувати об’єднуючий центр видавничої справи республіки.

Загалом, дослідники даної проблеми виділяють кілька періодів в існуванні Державного видавництва. Перший період (1919-1921 рр.) є періодом становлення та початкової діяльності Державного видавництва в умовах Громадянської війни, в умовах недостачі ресурсів та слабкої матеріальної бази. Основна діяльність Державного видавництва в цей період була спрямована на організацію апарату управління, вирішення питань, пов’язаних з дефіцитом паперу та технічних засобів. Другий період (1921-1925 рр.) визначався переходом держави до нової економічної політики. Одним з основних завдань Державного видавництва в цей час було створення системи державного регулювання видавничої справи в умовах мирного існування, з урахування особливостей нової економічної політики [11, 231-233].

Перший період існування Державного видавництва починається власне затвердженням ВЦВК положення про Державне Видавництво РРФСР від 21 травня 1919 року. Положення проголосило: “1. З метою створення в РРФСР Єдиного Державного апарату друкованого слова видавництва ВЦВК, “Комуніст”, видавництва Комісаріату народної освіти, Петроградської та Московської Рад об’єднуються в єдине Державне видавництво. 2. Державному видавництву підпорядковується видавнича діяльність всіх Народних комісаріатів та відділів ВЦВК, у відношенні загальнополітичного і культурного видавництва. 3. Державному видавництву підлягає контроль видавничої роботи всіх наукових та літературних товариств, кооперативів та всіх інших видавництв. 4. Державне видавництво створюється при Народному комісаріаті освіти. 5. Державне видавництво подає звіти про свою діяльність через Народний комісаріат освіти до ВЦВК” [2, 1-2].

У зв’язку зі створенням єдиного Видавництва Республіки всі попередні постанови Президії та Відділу Друку відносно видавничої діяльності у м. Москва скасовувались, натомість встановлювався наступний тимчасовий порядок їх діяльності до остаточної організації Державного видавництва: “1. Всі, як муніципалізовані, на основі Постанови Президії Московської Ради Робітничих і Селянських Депутатів від 23 жовтня 1918 року, так і кооперативні видавництва, а також видавництва наукових та просвітніх товариств, зобов’язані повідомити до Відділу Друку в семиденний строк, із дня опублікування зазначеної постанови, план своєї найближчої діяльності з детальним найменуванням запропонованих до видання книг та запланованої кількості екземплярів.

2. З метою планомірного здійснення контролю та регулювання видавничої діяльності, всі передбачені ст.1 видавництва зобов'язані зареєструватися у Відділі Друку та отримати встановлену квитанцію. Видавництва, які не отримали квитанцію, будуть вважатися такими, що припинили своє існування. 5. Всі передбачені ст.1 видавництва не мають права здавати до друку книжки без візи Відділу Друку. Так само і друкарні не мають права приймати без зазначеної візи будь-яку літературу до друку” [3, 18].

Окрім контролю над суто видавничим процесом, під контроль було поставлено і фінансову діяльність зазначених видавництв: “6. З метою затвердження номінальної вартості книг видавництва зобов'язані надати калькуляції разом з документами на їх виправдання, калькуляції затверджуються Відділом Друку. Затверджена вартість та рік видання друкуються на обкладинці видання. 9. Відповідно до опублікованої раніше постанови видавництва зобов'язані на 1-е число кожного місяця подавати касові звіти за минулий місяць. 11. Для отримання коштів з поточних рахунків видавництва зобов'язані перед наданням чеків до Ревізійно-Контрольної Комісії Державного Контролю надати їх для візи до Відділу Друку. 13. Всі видавництва, які до цього часу не мають контрольних комісій, повинні терміново їх обрати. Склад контрольних комісій повідомити до Відділу Друку” [4, 29-29зв.].

Новостворене Державне видавництво очолив тогочасний публіцист і критик В. Воровський. На чолі Державного видавництва стояла Редакційна Колегія, голова та члени якої призначались Радою народних комісарів за поданням наркома просвіти та затверджувались ВЦВК. Голова Редакційної Колегії за посадою був членом Колегії Народного комісаріату просвіти та мав право безпосередньої доповіді як в Раді народних комісарів, так і в Президії ВЦВК [2, 2]. Фактично Державне видавництво ставало органом, який повинен був забезпечувати реалізацію урядової політики, спрямованої на придушення проявів інакомислення через друковані органи.

Перехід до нової економічної політики поставив видавничу справу в дещо інші політичні та економічні умови.

Початком, так би мовити, непівського періоду в історії Державного видавництва можна вважати 16 грудня 1921 року, коли Державне видавництво було переведене на госпрозрахунок. Власне до проявів нової економічної політики у видавничій сфері можна віднести наступні: введення оплати друкованих праць, перехід видавництв на госпрозрахунок, заміна принципу розподілу друкованих творів принципом вільної торгівлі та залучення до видавничої сфери приватного капіталу [12, 10-11]. Так, наприклад, 28 листопада 1921 року Радою народних комісарів було прийнято Декрет про платність творів неперіодичного друку, який проголосив, що книжки та брошури всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам відпускаються тільки за

плату. Однак згідно зазначеного вище Декрету дозвіл на право торгівлі друкованими творами могли видавати тільки відділи управління виконкомів (так називались в той час місцеві органи НКВС) [12, 15-16].

Логічним результатом запровадження нової економічної політики було розширення приватного сектору і в тому числі поява чималої кількості приватних видавництв, хоча незначна частина приватних видавництв боролася за своє існування іще до запровадження нової економічної політики не зважаючи на те, що Державне видавництво проводило по відношенню до них досить жорстку політику.

Основні засади, на яких повинні були діяти приватні видавництва, було визначено Декретом Раднаркому “Про приватні видавництва”. В Декреті, зокрема, зазначалось: “2. Для виникнення видавництва необхідно дозвіл Державного видавництва або відповідного місцевого органа. 5. Видавництвам належить право вільного збуту по повній вартості друкованих творів, виданих на їх власні кошти без субсидії з боку держави. 8. Видача дозволів на виникнення видавництва та на друкування рукописів покладається на Державне видавництво та його відділення на місцях” [7, 34-35].

Також згідно положень Декрету Державне видавництво та його органи на місцях мали першочергове право на купівлю повного тиражу або його частки за ціною, яка не повинна була перевищувати оптову. Ті видавництва, що існували раніше, мали пройти процедуру перереєстрації. Приватним видавництвам дозволялось мати власні друкарні, склади, магазини і т.д., але при цьому зазначалось, що оренда чи купівля друкарні може бути здійснена лише з дозволу Президії Вищої ради народного господарства, згоди Державного видавництва та Центрального комітету друкарів. Отже, держава зберігала за собою всі важелі контролю та впливу на діяльність приватних видавництв.

Загалом, можна сказати, що дореволюційні декларації про свободу слова та друку залишилися на папері. Цензура стає невід’ємною складовою нового політичного режиму. 1917-1919 рр. є періодом організаційного становлення радянської цензури. Вона ще не мала ні досвіду, ні професійних кадрів. З однієї сторони, на характер цензури впливало соціально-політичне протистояння різних сил в середині самої країни, з іншої – умови зародження, становлення, функціонування самої більшовицької партії вже несли в собі зародок специфічної цензурної політики, яка згодом, набравши потворних рис отримала тотальний характер. В 1919-1921 роках режим продовжував шукати форми всеохоплюючого контролю над друкованим словом. В зазначений період чітко проявляється тенденція до централізації процесу управління видавничою справою, результатом зазначеного процесу було створення Державного видавництва. Перехід до нової економічної політики сприяв появі чималої кількості приватних видавництв, діяльність яких не завжди

відповідала інтересам влади, що в свою чергу змусило її вдатися до пошуку більш ефективної форми контролю за друкованим словом, яка з'явиться 6 червня 1922 року у вигляді нової структури – Головного управління у справах літератури та видавництв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ГАРФ. – Ф. Р-130. – Оп. 2. – Спр. 194.
2. ГАРФ. – Ф. Р-130. – Оп. 3. – Спр. 247.
3. ГАРФ. – Ф. Р-395. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. ГАРФ. – Ф. Р-1250. – Оп. 1. – Спр. 57.
5. Декрет СНК “О печати” от 10 ноября 1917 года // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – 632с.
6. Декрет СНК “О революционном трибунале печати” от 28 января 1918 года // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – 632с.
7. Декрет СНК “О частных издательствах” от 12 декабря 1921 года // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – 632с.
8. Доклад отдела военной цензуры в Реввоенсовете республики “О работе за год” от 13 января 1919 года // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997.-632с.
9. Жирков Г.В. История советской цензуры: период «комиссародержавия» (1917-1919гг.) // Вестник СПб. Ун-та. – Серия «История». – 1994.-№2.
10. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв. - М.: Аспект Пресс, 2001.-368с
11. Институты управления культурой в период становления. 1917-1930-е гг. Партийное руководство, государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – 312с.
12. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы. – М.: Наука, 1984. – 111с.
13. Положение Наркомпроса РСФСР и Госиздата РСФСР “ О государственной издательской программе” от 14 февраля 1918 года // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. - М.: РОССПЭН, 1997.-632с.
14. Цензура в Советском Союзе. 1917-1991. Документы. / Сост. А.В.Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – 576с.
15. Щелкунов М. Законодательство о печати за пять лет // Печать и революция. – 1922. – №7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – асистент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ КЕРАМІЧНІ МАТЕРІАЛИ З БАСЕЙНУ СІНЮХИ

Т.Д. ПОЗИВАЙ

На сучасному етапі розвитку вітчизняної археологічної науки однією з найбільш актуальних залишається проблема вивчення старожитностей часу Золотої Орди і наступних століть [1, 28]. Раніше даний період вивчався дуже обмежено, і тільки з другої половини минулого століття постало питання про необхідність активних і систематичних досліджень згаданих пам'яток [2, 20].

Особливого значення в даному ракурсі набули дослідження українських вчених (А. Кубишев, С. Біляєва, О. Моця, А. Козловський та ін.), завдяки яким почало поступово матеріалізуватися XIV - XVII століття.

В пострадянській археології зміни в усвідомленні необхідності вивчення пам'яток матеріальної культури цього важливого історичного періоду поряд з усіма іншими відбуваються досить повільно, але водночас є і вагомим зрушенням.

В цьому плані охоронні розкопки впродовж кількох археологічних сезонів комплексної пам'ятки в с. Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області є серйозним кроком у вивченні маловідомих сторінок історії України середини другого тисячоліття [3, 90-93]. Пам'ятка являє собою залишки міста, в ході дослідження якого виявлено водогін у вигляді фрагментів керамічних труб, глиняні печі-тандири, а також фундаменти середньовічної бані, що мають найбільший науковий інтерес [4, 80].

Споруда є типово східною. Її аналоги виявлені в Поволжі (місто Болгар), Подніпров'ї (Татарське місто в районі Великих Кучугур за 30 кілометрів на південь від Запоріжжя), в Молдові (Старий Орхей, Костешти) [5, 184-187; 6, 201-213; 7, 192-194].

Дослідження торговицької бані ще не завершені, але завдяки проведеним розкопкам зібрано значну кількість археологічного матеріалу. Дана стаття присвячена найпоширенішому і масовому його виду – кераміці, одному з найважливіших джерел вивчення старожитностей.

На початку 70-х років XX століття у вітчизняній археології окреслилась проблема розробки типології золотоординського посуду [8, 118-132]. В наступні роки здійснювалися спроби систематизації та намітилися деякі риси класифікації керамічних комплексів XIV століття [9, 96].

На основі первинного аналізу керамічного матеріалу з Торговиці можна запропонувати наступну типологічну схему.

За місцем виготовлення кераміка поділяється на привізну і місцевого виробництва. **Привізна кераміка** представлена в невеликій кількості, виготовлена з кашина і являє собою імпорт з центрів Поволжя.

Відповідно до археологічної класифікації групи кашиної кераміки за Тихомоловою І.Р. розділимо наявні фрагменти за видами глазурі, кольором та декором [10, 240].

Один з фрагментів відноситься до відділу А (прозорі глазурі) групи 1 (безколірна глазур) типу 1 – кераміка з підглазурним поліхромним розписом і рельєфним моделюванням поверхні. Виготовлений з жовтувато-білого дрібнопористого тонкостінного кашина. Вінце злегка відхилене назовні. Зовнішня сторона фрагмента заповнена рослинно-геометричним орнаментом, виповненим темно-зеленою фарбою. Верхня частина орнаментована трьома паралельними горизонтальними лініями. Між верхніми двома – розміщена “ялиночка”. Нижче під лініями йдуть два ряди рельєфно змодельованих пелюсток у формі трилисника. В центрі кожної пелюстки поставлено кобальтову крапку. Проміжки між пелюстками заповнені ланцюжком маленьких крапок зеленого кольору.

Інший фрагмент відноситься до групи 3 (кераміка з ультрамариновою глазур'ю). Поєднує прозору ультрамаринову глазур ззовні і товстий шар бірюзової глазурі зсередини. Виготовлений з сірувато-білого кашина.

Останній зразок без аналогів. Форму відновити неможливо. Виготовлений з білого кашина з легким жовтуватим відтінком. Поверхня насиченого синього кольору, вкрита прозорою глазур'ю. Фрагмент орнаментовано білими і коричневими хвилястими лініями.

Кашинна кераміка з Торговиці відповідає так званим “рихлим” золотоординським кашинам. Аналоги їй зустрічаються на городищі Великі Кучугури і датуються другою половиною XIV століття [10, 241].

Вироби з кашину на відміну від масового столового посуду золотоординських міст не відіграють суттєвої ролі в керамічному комплексі Торговиці. Незначна кількість фрагментів кашиної кераміки пояснюється тим, що вона належала до категорії дорогого парадного посуду і не використовувалася рядовим місцевим населенням, яке складало основний контингент міста (про це свідчать розкопки могильника, поховальний інвентар якого дуже скромний) [4, 41-80].

Кераміка місцевого виробництва в тогровицькій колекції поділяється на полив'яну і неполив'яну, виготовлену на гончарному крузі. **Полів'яна кераміка** за призначенням належить до столового посуду і представлена фрагментами вінець, денець і стінок мисок та кухлів (?). Вся полив'яна кераміка цегляно-червоного кольору на зламі черепка, виготовлена з червоної глини з домішками дрібно потовченої дресви, піску та шамоту. Як зазначалося вище, полив'яний посуд представлений фрагментарно, тому розділити його можна за формою вінець та денець, а також за декором. За формою вінець зустрічається кераміка з прямими, загнутими досередини, вигнутими назовні, хвилястими, виготовленими в техніці пальцевих заціпів і позолоченим краєм (1 фрагмент) вінцями (табл.1, 11). Прикрашання вінець вдавленнями і заціпами пальцями

посідає провідне місце в побутовій кераміці кінця XIV – XVI століття [11, 40].

Денця переважають двох типів – плоскі та на кільцевому піддоні. За кольором поливи виділяються фрагменти жовтого, зеленого, коричневого забарвлення та їх поєднання з білою та чорною фарбами. Найбільший відсоток поливи в торговицькій колекції керамічного матеріалу зеленого кольору. Полив'яна кераміка орнаментована як геометричним, так і рослинним орнаментом (табл.1, 1-17).

Масовим матеріалом серед торговицьких знахідок є неполив'яна кераміка. Вона виготовлена на гончарному крузі з використанням спірального наліплення і наступного витягування. Найбільше кераміки червоноглиняної з варіацією відтінків від рожевого до коричнево-бурого. Сіроглиняна посідає друге місце за кількістю. Дослідники відзначали, що серед золотоординських гончарних виробів сіроглиняний посуд зустрічається в незначній кількості [8, 118]. Правда, слід пам'ятати, що подібні висновки робились при дослідженні кераміки золотоординських міст Поволжя, що в центральних районах Золотої Орди. Торговиця ж є найбільш північним, периферійним населеним пунктом, що має риси золотоординської міської культури. Тут також важливо було б простежити литовські впливи.

Серед неполив'яної кераміки виділяються наступні типи вінець: прямі, зрізані накосину, загнуті до середини, грибоподібні, манжетоподібні. Денця за формою могли бути прямі, випуклі зсередини, ввігнуті зсередини, на кільцевому піддоні із закраїною та ін. (табл. IV). Червоноглиняна кераміка орнаментована, як правило, прямими, хвилястими, зигзагоподібними лініями у верхній частині та на плічках (табл. II, 4, 6, 9-10). Зустрічається орнаментация валиком на вінцях посудини (табл. II, 8,12). М.П. Кучера датує кераміку такого типу кінцем XIV - початком XV ст [6,205].

Сіроглиняна кераміка тонкостінна, акуратно виготовлена, прикрашена прямими, хвилястими лініями, а також їх поєднанням, зубчастим штампом, серією “сонечок”, а також штапованим рослинним орнаментом (табл. II, 1–3, 5, 7). Оздоблення посуду рельєфними смугами, утвореними відбитками орнаментованого валика, зубчастого коліщатка з вирізьбленою на кінці розеткою, зіркою тощо найвищого розвитку в XV столітті [12, 30]. Заглиблені орнаменти сіроглиняної кераміки виконані переважно в неглибокому рельєфі, створюючи своєрідні світотіньові ефекти. Візерунки зроблені за допомогою зубчастого коліщатка також іноді трапляються і на давньоруському посуді XII – XIII ст. [11, 43].

Серед торговицького сіроглиняного посуду зустрічаються фрагменти з вертикальним та горизонтальним лощенням. На золотоординських пам'ятках такий посуд зустрічається досить часто. Сірий обкурений (димлений) посуд набуває поширення з XIV століття [12, 29].

Світлоглиняна тонкостінна ангобована коричневою фарбою кераміка представлена в невеликій кількості. Вона виготовлена з глини сірувато-білуватого кольору. Форма вінець у більшості випадків – грибоподібна, денця – плоскі, орнаментация – у верхній частині та на вінцях посудини. Орнамент складають прямі та хвилясті лінії, завитки, геометричні фігури (табл. III). Кераміка даного типу зустрічається на давньоруських пам'ятках і має своє продовження в невеликій кількості в золотоординських керамічних комплексах. На пам'ятках пізнішого часу світлоглиняна кераміка зустрічається рідко.

Торговицька кераміка не виходить за рамки властивостей золотоординського посуду. Тут прослідковується поєднання давньоруських та східних традицій. В процесі подальшого дослідження і накопичення матеріалу можна буде зробити більш детальний аналіз посуду і, можливо, виявити лінію впливу на розвиток місцевого населення не лише Золотої Орди а й держав, які були розташовані на її північному прикордонні.

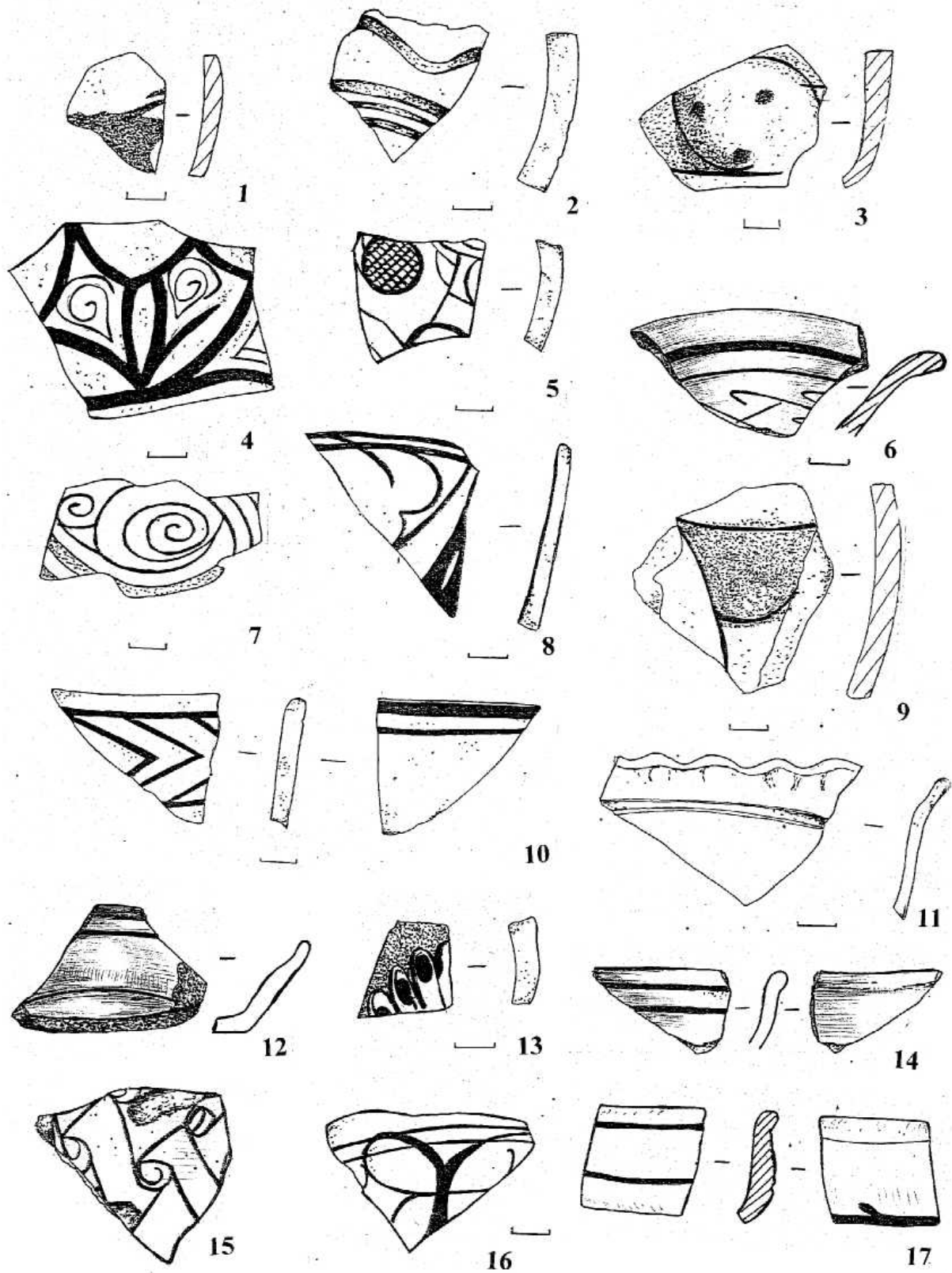
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Позивай Т. Проблеми вивчення старожитностей XV – XVII ст. у вітчизняній науці // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. – Чернігів, 2004. – С. 98 – 99.
2. Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV – XVIII ст. // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 20 – 21.
3. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні. – 2000 – 2001. – К., 2002. – С. 90 – 93.
4. Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині. // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XVI ст. – К., 2003. – С. 41 – 84.
5. Дофженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. Т X. – С. 184 – 187.
6. Кучера. М.П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. // Археологія. – Т XIX. – К., 1965. – С. 201 – 213.
7. Зиливинская Э.Д. Банные постройки в городах Золотой Орды. // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова. / Тезисы докладов. – М., 1999. – С. 192 – 194.
8. Михальченко Е.С. Систематизация массовой неполивной керамики золотоординских городов Поволжья. // Советская археология. – 1973. -№ 3. – С. 118 – 132.
9. Беяева С.Я. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. – К., 1982. – 117 с.
10. Тихомолова И.Р. Фарфор и фаянс в керамическом комплексе городища Большие Кучугуры. // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2002. – Т X. – С. 239 – 251.
11. Лащук Ю. Орнаменты украинских гончаров (XIV – XX вв). // Пам'ятки України. – 1979. – № 1.
12. Данченко Л.С. Народна кераміка Наддніпрянщини. – К., 1969.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

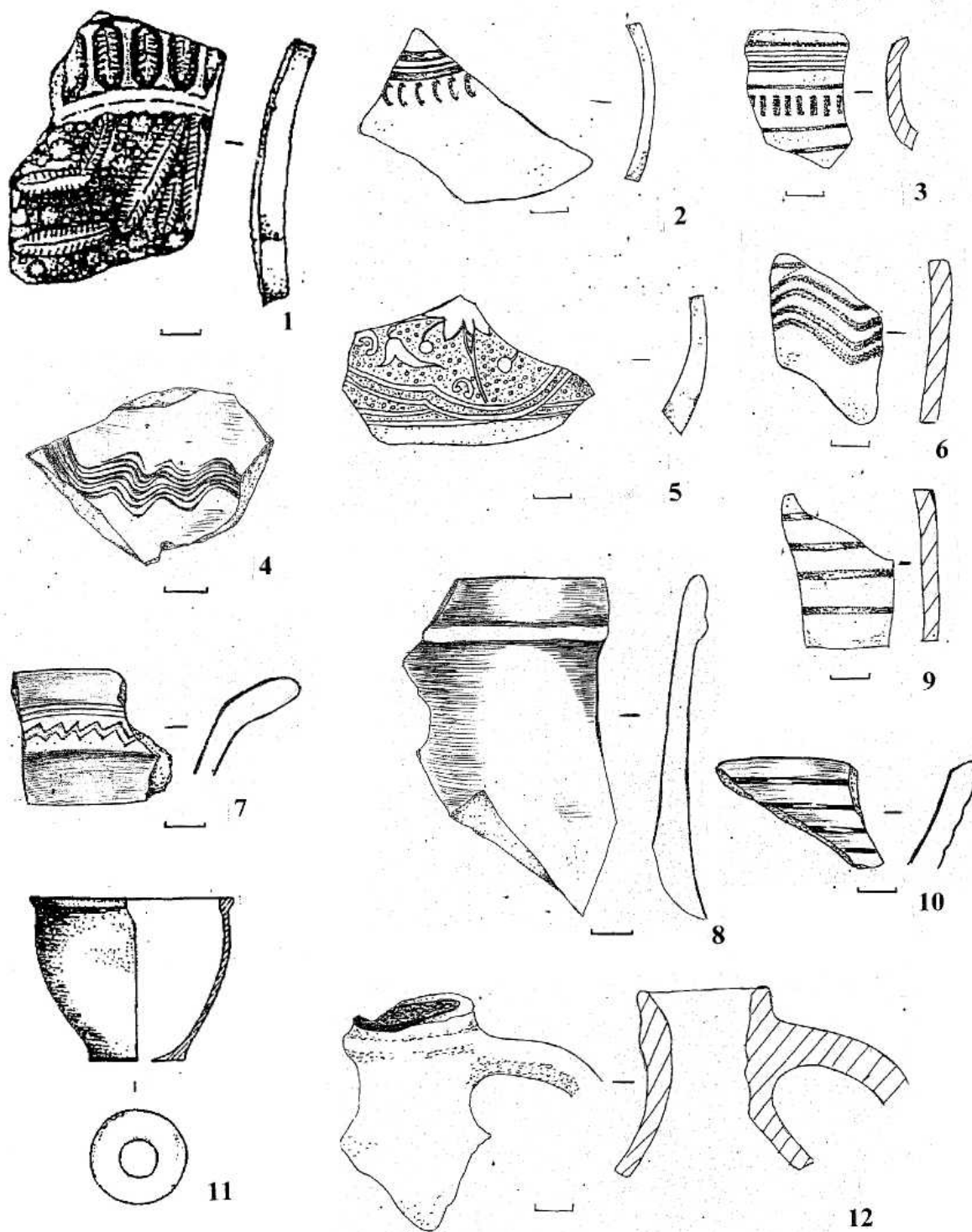
Позивай Тетяна Дмитрівна – магістрантка історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ТАБЛИЦЯ I

Полив'яна кераміка (Торговиця)

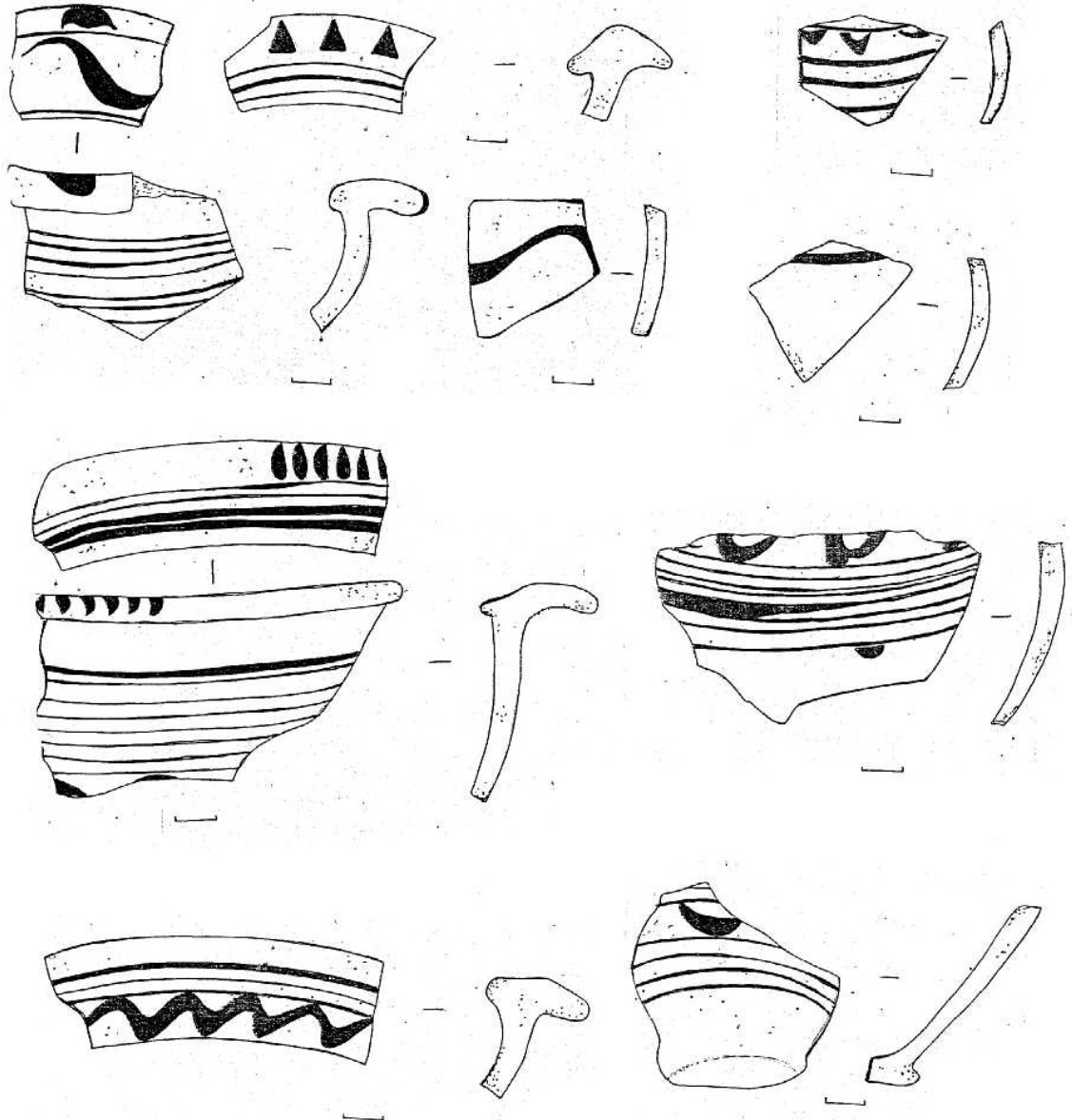
ТАБЛИЦЯ II

Червоно - та сіроглиняна кераміка (Торговиця)

1 – 3, 5 – 7 – сіроглиняна кераміка; 4, 8 – 12 – червоноглиняна кераміка

ТАБЛИЦЯ III

Світлоглиняна кераміка (Торговиця)

ТАБЛИЦЯ IV

Основні типи вінець та донець посудин (Торговиця)

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

С.В. ПРОСКУРОВА

На початку статті хочу навести думку критика і публіциста Григорія Грабовича. Аналізуючи незадовільний стан сучасної української літературної історіографії, він зробив висновок щодо потерпання її від захоплення пропедевтикою (навчальною літературою, викладеною в елементарній формі), що переважає над глибокими дослідженнями в цій галузі [1, 11].

Цілком протилежну ситуацію спостерігаємо в етнології, яка продукує нові ідеї, демонструє передові методологічні підходи, проте, на жаль, відірвана від широкої аудиторії.

Підтвердити тезу про наявність нових ідей та методологічних підходів у сучасній етнології маємо можливість на прикладі розробленості нею етнопсихологічного аспекту досліджень. Однак спершу дозволимо собі екскурс до витоків етнопсихології, зокрема етнопсихології українців.

Вперше означив тему представник міфологічної школи в українській етнографії Микола Костомаров у працях “Об историческом значении русской народной поэзии” та “Две русские народности” [2, 130-139]. На основі аналізу фольклорних джерел і співставлення ментальних особливості двох сусідніх народів – українців і росіян – він визначив відмінності їхніх національних характерів.

Оглядаючи історичне життя українців, М. Костомаров виділив так звані “типи суспільного життя” – “козак”, “чумак”, “бурлака”, “селянин”. Натомість у росіян такими типами були “цар”, “боярин”, “удалой молодец” (мовою оригіналу. – *С.П.*), підтипами – “козак”, “солдат”.

Посилаючись на фольклорні та історичні джерела, вчений окреслив характерні риси типу українського козака. Ними, на його думку, були віра, любов до Батьківщини, сімейність, товарицькість, “одностайність”, войовничість, прагнення слави. Свої висновки М. Костомаров підкріпив посиланням на народні пісні про Морозенка та Нечая – ушлявлених козаків-лицарів.

Дмитро Чижевський вважав психологічну характеристику українців Костомарова однією з найширших і найглибших, як на його час [3, 182].

Цієї теми торкалися Іван Нечуй-Левицький, Пантелеймон Куліш, Іван Франко. Їхні дослідження стосувалися передусім “української душі”, “національного характеру” тощо. Водночас методологічні підходи були цілком співзвучні ідеям основоположників етнопсихології М. Лацаруса та Х. Штейнталя, які ідентифікували поняття “народний дух” і “психологія народів”.

Етнопсихологія як наукова дисципліна зародилася в 60-ті роки XIX ст. Під нею розуміли систему пізнання психологічного стану нації за

допомогою порівняльного аналізу мови, моралі, міфології та культури індивідів, об'єднаних спільними рисами психіки.

Поштовхом для розвитку етнопсихології стала праця В. Вундта “Психологія народів” (1930-ті-1950-ті рр.). Концепція “народного духу” була спорідненою неофрейдистській теорії “культури та особи”, що виводила національний характер із сукупності “модальних” осіб, вважаючи етнічність соціобіологічним явищем.

Саме ця концепція стала підґрунтям для етнопсихологічних досліджень українських вчених О. Кульчицького та В. Яніва.

О. Кульчицький виявив сомато-психічні, геопсихічні, історичні, соціальні, культуро-морфічні та глибинно-несвідомі аспекти формування української психіки [4].

В. Янів звернувся передусім до історичних та соціопсихічних чинників формування українського психотипу [5].

Базова концепція соціобіологічної природи етнічності лягла в основу вітчизняної етнографії та етнопсихології, причому пріоритетами їх стали етнічна самосвідомість та національний характер як основа розуміння “призначення” української нації.

Вагомий внесок у розробку проблеми формування української національної самосвідомості зробив історик Я. Дашкевич, який розробив концепцію етогенези українців як цілком самостійної нації, що мала декілька рівнів самосвідомості. На його думку, в основі етнічної системи лежить національна ідея, що збуджує національну самосвідомість і стає чинником формування національної культури. Дослідник першим зрозумів необхідність розібратися у тому, “які риси (психологічні. – С.П.) справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність)” [6, 43-44].

У 90-ті рр. ХХ ст. психологічні аспекти етнології стали магістральною галуззю досліджень провідних українських етнологів, насамперед А. Пономарьова та О. Нельги.

Вихідною позицією теоретичних побудов А. Пономарьова стало твердження про двоїстість української ментальності: “В цілому сукупність етнічних стереотипів українців в її сучасному вигляді становить таку систему поглядів та навіть систему філософії, яка визначає своєрідність національного характеру, моральних цінностей, способу життя, типу поведінки тощо – словом, усього того, що виражається узагальненим поняттям “українство”. Ця система має своєрідну структуру, включаючи два основних історичних шари традиційно-побутової культури, які визначають два типи української ментальності: землеробський та козацький. Перший тип хронологічно давніший: він сягає глибинних коренів українства, витоки яких ідуть від прадавньої індоєвропейської

культури; другий сформувався в епоху середньовіччя на ґрунті оригінального етносоціального утворення – козацтва” [7, 129-130].

На думку вченого, кожному типові ментальності українців відповідала оригінальна система світобачення, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність проявлялася, зокрема, в космогонії (за українським міфом, чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку – з тіста), в легендах про походження землеробських знарядь праці, в культурі хліба, в обожнюванні селянської праці (в одній з колядок Бог і святий Петро орють ниву, а Божа Мати носить їм їсти). Похідними першого типу були високий статус жінки в українській родині і громаді, що проявилось як у формах сватання та шлюбу, так і в міфології, демонології та у фольклорі.

Другий тип ментальності – козацький – формувався на протилежних позиціях: на пріоритеті чоловіка-лицаря, на культурі дороги, походу, мандрів, на відміну від тяжіння до землі, оселі, на приниженні статусу жінки – символу землеробської праці.

Зіткнення двох типів ментальності спричинило найтиповіші риси національного характеру (високе почуття трагічного, властивість співпереживати людським стражданням) і систему етнічних стереотипів.

У творчих планах А. Пономарьова було розширення етнопсихологічної проблематики дослідженням феномену етнорегіональної (крайової) свідомості. Але передчасна смерть завадила реалізації творчих задумів провідного українського етнолога.

О. Нельга вперше у вітчизняній етнології ввів до наукового обігу поняття “етнічного архетипу”, застосувавши його до етнопсихології українця. Він розмірковує на тему українства як етно-ментального феномену, визначає його ментальні риси – гуманізм, демократизм, селянськість, індивідуалізм, безелітність (безшляхетність), козацькість, роз’єднаність, бездержавність.

За О. Нельгою, етнічний архетип – це сукупність душевно-культурних символів та образів етнічного буття, етнічна “душа в собі”. Дослідник співставляє поняття етноментальності та етноархетипності й приходить до висновку, що “тільки етнос здатний виробити такий іншовираз Душі, як архетипність, і такий іншовираз Духу, як менталітет...”.

Важливою особливістю курсу лекцій О. Нельги [8] є включення в нього методичних розробок для дослідження феномену етнічності, зокрема тестових запитань про чинники формування почуття Батьківщини в етнічній самосвідомості, про рівень етнічної самосвідомості, про етнооб’єднувачі чинники, про рівень етнічного самозбереження українців діаспори, про етнорегіональну свідомість.

У подальших планах дослідника – більш ґрунтовна розробка теми ментально-архетипного змісту етнічного, висвітлення ролі та місця

етнічного маргіналізму в розвитку сучасного суспільства, здійснення аналізу міжетнічних стосунків, відносин, взаємодій.

Автори розділу “Традиції та інновації у формуванні українського менталітету” у підготовленій під егідою Інституту філософії НАН України колективній праці “Феномен нації: основи життєдіяльності” прагнуть внести певну ясність щодо проблеми взаємозв’язків менталітету українців і “розбудови національної держави”.

Теоретичні положення розділу підпорядковані одній надзадачі – “пробудженню політичної активності народу”, “усвідомленню ним своїх інтересів щодо політичних сил, які здатні до реалізації його запитів та потреб, ментальних настанов”, “побудові держави, адекватній нашій владі” [9, 178-196].

Однак сумнівним виглядають як спроби звести ментальні проблеми лише до тривалого впливу бездержавного існування, так і пояснити їх тривалість у часі тим, що начебто державний лад України являє собою “конгломерат елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади” і “не є цілісним”.

Автори визначають етнічну ментальність як “цілісну систему світобачення, що визначає своєрідне відображення представниками етнічної спільноти навколишнього світу, їх уявлень про цей світ, ставлення до нього, комплекс цілісно-сміслових утворень і своєрідних правил життя, котрі зумовлюють мотиваційну активність і найбільш доцільний в даних соціальних, культурних, природних умовах тип поведінки” і, на нашу думку, вважають це визначення єдино вірним.

Т. Воропаєва, спираючись на результати психолого-історичних досліджень, приходять до висновку про “безперервність етнокультурної інформації на теренах України, що безпосередньо впливала на розвиток ментальних структур українського народу”. Дослідницею робиться акцент на “природній першооснові” ментальності українців: “Найбільш глибинний шар етнічної специфіки українського ментального типу створює природа, вона визначає зміст і форми життєдіяльності народу, який на цій землі живе. ... Вторинний шар створює етнокультура за допомогою своїх специфічних чинників – знаково-символічного, традиційно-ціннісного, ідеологічного та психологічного” [10, 79-86].

На думку дослідниці, для українського ментального типу характерними є такі основні структурні та змістовні компоненти:

- рефлексивно-раціональний тип світорозуміння;
- поліфакторне формування духовності;
- домінування європейських орієнтацій;
- відкритість до різних культур і релігій;
- відстоювання власної особистості;
- визначальна роль малих спільнот;

- взаємодія релігійних і просвітницьких тенденцій, філософської та релігійної систем, єдність віри і моралі;
- природовідповідність;
- демократизм суспільного життя, толерантність, потяг до соціальної справедливості;
- відсутність радикалізму та експансивних тенденцій;
- геополітична та соціокультурна “межовість” та ряд ін.

Найновішим і, на нашу думку, найоригінальнішим доробком українських дослідників є праця О. Донченко та Ю. Романенка, які пропонують інтенсифікувати вивчення особливостей психосоціальної еволюції українського соціуму за допомогою методу архетипів [11].

Автори поставили за мету відкрити перед читачем завісу психокультурного підсвідомого, архетипального минулого, вперше зробивши спробу реконструкції архетипів більш пізньої доби історії людства – архетипів політичного несвідомого та соціетальної психіки. Цей метод потребував від них теоретико-практичного синтезу надбань різних наук, зокрема, психології, психіатрії, біології, соціології, фізики, системології, синергетики, теорії інформаційного обміну тощо.

У якості вихідного матеріалу для дослідження авторами взято архетипи візантійської психокультури, які, на їх думку, лежать в основі “соціального несвідомого” українців та росіян (“вічного учня”, “героїзованого злочинця”, домінування уречевленого над процесуальним, або ж минулого над майбутнім, об’єктивно-речової детермінації буття, обрядності та імітативності, “вічного повернення”, едукативності психокультури, анігілятивної рівності, долі, ідеалізації старовини, тотожності істини і влади, центрованої провини, монарності буття, “вічної правди”, “звеличення юродивого”).

Більшою чи меншою мірою візантинізм вплинув на формування основних властивостей українського менталітету – індивідуалізму, екзекутивності, інтровертності, емоційно-естетичної домінанти, толерантності.

Силою обставин, коли фундаментальна наука перебувала в методологічній кризі, українські письменники були змушені взяти на себе функції етнопсихологів. Як своєрідні індикатори та резонатори психологічних переживань індивіда, вони на інтуїтивному рівні відчують больові точки “колективного підсвідомого” нації.

Есеїстика Євгена Маланюка, Ліни Костенко, Оксани Забужко, Юрія Андруховича виносить на широкий загальний проблеми національної ідентичності українців, їхньої етнокультурної фрагментарності, деформацій української ментальності внаслідок тривалого нав’язування невластивих їй ідеологічних схем і соціологічних моделей. Автори прагнуть вказати можливі шляхи виходу із “зачарованого кола” скаліченої психології пострадянського українця.

Є. Маланюк в есеї “Малоросійство” (1959) причинами деетнізації українців визначив політику творення “пересічного типу імперської людини”, властиву всім імперіям, до складу яких входили українські землі. Однак автор підкреслював, що процес, який протікав на підросійських, а згодом підрадянських теренах, був “радикально відмінним” від процесу, що відбувався за Австро-Угорщини: “...державний устрій московської, згодом петербурзької, а від сорока літ знову московської імперії – не знав, не знає і знати не хоче жодної особовості: ані суспільної, ані національної, ані навіть регіональної чи класової. ...Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини було з’явлення типу не росіянина, а лише: малороса...”

Водночас Є. Маланюк не абсолютизував зовнішнього фактора, вважаючи “малоросійство”, насамперед, явищем внутрішнім. Ця “історична хвороба”, насамперед вражала інтелігенцію, тобто “верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації”. По чотирнадцяти роках незалежності України надзвичайно актуальним залишається Маланюкове пророцтво – проблема малоросійства “першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго ... та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності – грізним мemento”. Адже “тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а – в наслідках, часом – і расово”, з притаманними йому “пораженством”, “самоотверженностью малороссийскою” став масовим, домінуючим у суспільстві. Рецепт порятунку вбачався автором у “творенні Духовної Суверенності”, плеканні “національного інстинкту”, що потребує часу та обставин [12, 234-236].

Л. Костенко в лекції, прочитаній 1999 року перед студентами НАУКМА, свідомо поставила перед майбутньою елітою проблему “кризи самоідентифікації національно дезорієнтованої частини суспільства”. Причини цього, на її думку, криються у викривленому світосприйнятті пересічного українця (поет порівнює це з викривленим (“старим”, “імперським”) дзеркалом, у яке вдивляється українець, прагнучи знайти своє “Я”), невикоріненості “книжної” культури (неплекання культури Книги та Слова), невмінні чітко сформулювати як для себе, так і для оточуючого світу власну “національну фізіономію” (зараз це почасти, як писав П. Куліш, фізіономія народу “без пуття, без чести, без поваги”).

Фактично мова йде про відкриття України самим українцям: “Українці – це нація, що її віками витісняли з життя..., внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам’яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. ... Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства” [13, 30].

В доповіді на V конгресі міжнародної асоціації українців, розвиваючи свою думку про “гуманітарну ауру нації”, Л. Костенко констатує гуманітарну катастрофу, Україна “занедбана ... настільки, що вона вже з жертви перетворюється на чинник своїх власних катастроф”. З-поміж причин такого стану речей поетка називає і суто етнопсихологічні – інертність і несвідомість громадян, кризу свідомості, комунікативну кризу, коли вже “йдеться... не про вживання чи про не вживання української мови, а про зживання її зі світу”.

Звертаючись до болючої теми наслідків Чорнобильської катастрофи, Л. Костенко наголошує на культурологічному аспекті теми: “Зона відчуження – це чорна діра, яка поглинула цілий етнос, його ономастику, мову, історію, звичаї, промисли і мистецтво, призвела до непоправних деформацій віками сформованої етнопсихології”. На часі продовження українознавчих досліджень в зоні відчуження з етнографії, етнопсихології, фольклору, проведення “круглих столів”, на яких учасники українознавчої експедиції могли б поділитися своїм унікальним досвідом екстремального українознавства [14].

О. Забужко слушно вважає мову одним із визначальних чинників етнічної ідентичності: “Філософи-герменевтики (Гадамер, Хайдегер) довели, що не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами... Тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд” [15, 103]. В есеї “Філософія і культурна притомність нації” вона зазначає: “Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамови), неминуче мислить несамотійно – себто сходиться з єдиної, унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй, з-непри-томнюється щодо цієї позиції (щодо себе самої)” [15, 148].

У випадку України харизма всенародного вождя – це влада пророка. Пророки створюють нові правила для суспільства, викликаючи емоційне піднесення, суперечливі почуття любові і ненависті (згадаймо як приклади всенародної любові і поваги до Т. Шевченка, так і випадки зневаги і осквернення його імені в одіозних опусах В. Белінського і О. Бузини). За філософською синтезою О. Забужко, письменники – “творці національно-консолідуючого авторського міфа”. Літературний міф визначає хід історії, “історії... актуалізуються, підживлюються “міфами”. О. Забужко ставить в заслугу Шевченкові “коперніковський переворот” в українській самосвідомості, в результаті якого “Малоросія вийшла – Україною, а “брати незрячі гречкосії” – лицарськими синами” [16, 15].

Пробудження етнічних архетипів “кобзаря”, “козака”, “гайдамаки”, “упиря”, “перевертня”, “чорта”, “заложного мерця”, “покритки”, “долі”, “волі” дозволяє поету розкрити колективне несвідоме, міфологічно інтерпретувати українську історію, тобто бути більше ніж істориком – “творцем національного міфа, пророком” [16, 79]. О. Забужко зауважує унікальність синтезу філософії національної ідеї Шевченка з архетипами

“колективного несвідомого”: “Йдеться про Шевченкову концепцію національного гріха, котрий перетворює історичне буття провинного народу на різновид земної покути.” Причини “звихненості” національної долі як привнесений ззовні “гріх упиризму – москалізму”, “неситості”, так і внутрішній гріх “параліча волі”. Визволення України має відбутись насамперед через очищення – “освячення” її душі, піднесення останньої на височінь недосяжну для зла. На думку дослідниці, від пізнання й осмислення Шевченкового міфу залежить майбутнє України, яка “продовжує обертатись у власному злотиражуючому крузі” [16, 120-121].

В. Паучок застосував теоретичні висновки О.Забужко для аналізу етнічного імператива поведінки, узагальнень щодо міфологічної парадигми, постановки діагнозу “паралізованість волі” та спроби прогнозування майбутнього України, яке “залежить від співвідношення осіб із паралізованою волею і волею пробудженою, ... від індивідуального вибору-етнічно не саморуйнівного та міжетнічно не самоізолюваного - а до того – від дій сакрального змісту” [17, 46-47].

Філософ і політолог С. Грабовський найпоширенішим соціально-психологічним типом сучасного українського суспільства вважає “людину кризи”, соціально-психологічну палітру доповнюють “люди відчаю”, “люди байдужості”, “виконавці” та “оператори”. На його думку, ми не просто перебуваємо в кризі, а генеруємо її. Хід розвитку подій в Україні, “позитивний” чи “негативний” сценарій залежить від адекватної реакції українців на агресивний тиск з боку політичних кіл Росії. За позитивним сценарієм має відбутися “ментальна революція”, внаслідок якої “людина кризи” перестане бути домінуючим соціально-психологічним типом. За негативним – безнадія та відчай [18, 71-75].

Підсумовуючи нинішній стан етнопсихологічних досліджень в Україні, слід констатувати, з одного боку, наявність глибоких спеціальних теоретичних праць з етнопсихології, високий рівень розробки етнопсихологічних аспектів у сучасній українській літературі, етнології, історії, філософії, політології, новизну, глибину, філософські прозріння; з іншого боку – відсутність узагальнюючих підручників з етнопсихології або хоча б розділів щодо етнопсихології в підручниках з етнології (до речі, в Україні досі не підготовлено якісного підручника з етнології).

На нашу думку, російські етнологи пішли вперед у справі підготовки підручників і навчальних посібників з етнології та етнопсихології.

Так, автором навчального посібника з історичної етнології С. Лур’є запропоновано оригінальну методика історико-етнологічного аналізу явищ російської історії, громадського життя, культури, в основі якої лежить метод емпатії, психологічної інтерпретації. Нею впроваджуються сучасні підходи до дослідження “етнічних констант” – парадигматичних форм традиційної свідомості, які визначають ціннісні орієнтації етносу. Автор пропонує реконструювати етнічні константи етносу за допомогою

психологічного тестування, психологічного експерименту, аналізу ідеологічних текстів, досліджень народних уявлень про історію, політику, і неприйнятним вважає метод соціологічного опитування, в результаті якого дослідник отримує уявлення про образ етносу “для інших”, а не про істинні цінності того чи іншого народу, його “картину світу” [19].

Навчальний посібник з етнопсихології В. Криська передусім акцентує увагу на психологічних особливостях етнічних спільнот Росії та “своєрідності психології народів ближнього зарубіжжя”, їх порівняльній характеристиці, специфіці міжетнічних конфліктів та шляхах їх розв’язання [20].

Нагальною потребою сьогодення є створення в Україні конкурентоспроможного підручника з етнології для гуманітарних (передусім історичних) факультетів вищих навчальних закладів, один із розділів якого мав би бути повністю присвячений етнопсихології. Причому при викладенні матеріалу цього розділу, на нашу думку, не варто зміщувати акценти лише на студіювання національного характеру українців та стану їх етнічної самосвідомості. Напевне, недоречним було б і висвітлення етнічних стереотипів. Цим в етнології й етнопсихології буде подолано україноцентричний підхід, який є по суті постколоніальним рецидивом. Адже в сучасній етнопсихології пріоритетними є насамперед проблеми психології міжетнічних взаємин, вивчення механізмів функціонування і прояву психологічних особливостей всіх етнічних спільнот, які населяють країну.

Обнадійливим є те, що нарешті академічна наука повертається обличчям до етнопсихологічних проблем. Зокрема, директор Інституту етнології, фольклористики та мистецтвознавства НАН України ім. М.Рильського професор Г. Скрипник в ході “круглого столу” за участю кіровоградських етнологів, який відбувся в серпні 2005 року в редакції газети “Народне слово” повідомила, що планами роботи інституту передбачене вироблення соціологічного інструментарію для вивчення етнопсихологічних проблем. Науковці вважають за доцільне залучити вищі навчальні заклади гуманітарного профілю з регіонів до участі в науково-дослідному проекті “Етнокультурна ідентичність за умов сучасних національно-консолідаційних процесів”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти. // Критика. – Рік 5, число 12 (50). – 2001.
2. Костомаров М. Слов’янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994.
3. Чижевський Д. Українська філософія. /Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. –К.: Либідь, 1993.
4. Кульчицький О. Український персоналізм. //Серія “Монографії”, ч.42. – УВУ: Мюнхен-Париж. – 1985.
5. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: УВУ, 1993.

6. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.). //Записки НТШ. – Т. 222. – Львів, 1991.
7. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994.
8. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997.
9. Феномен нації: основи життєдіяльності. /За ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998.
10. Воропаєва Т. Особливості української ментальності в світлі новітніх досліджень. // Українознавство-2002. Календар. – К.: Українська видавнича спілка, 2001.
11. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
12. Маланюк Є. Невичерпальність. Поезії, статті. – К., 1997.
13. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К.: НАУКМА, 1999.
14. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. //День. - № 76. – 2003.
15. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. – К., 1999.
16. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис. – 1997.
17. Паучок В. Спроба міфологічного прогнозування. //ПіК (Політика і культура). - № 32. – 1999.
18. Грабовський С. Державне утвердження України у другій половині ХХ століття. – К.: Знання України, 2002.
19. Лурье С. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998.
20. Крысько В. Этническая психология. Учебное пособие для вузов. – М.: Academia, 2004.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

О.О. РАФАЛЬСЬКИЙ

Цивілізація – це стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на протигагу первісному егалітарному), різні форми соціального й державного розвитку. Для цієї стадії характерними ознаками є поява міст, власних писемності, законів і т.д.

В одній зі своїх праць видатний філософ М. Бердяєв розмірковував: *«Историческая память – величайшее проявление духа вечности в нашей временной действительности. Она поддерживает историческую связь времен. Память есть основа истории. Без этой памяти истории не было бы, потому что если история и совершалась бы, то в этом разорванном времени так безнадежно было бы отрезано настоящее от будущего и*

прошлого, что восприятие стало бы невозможно. Все историческое знание есть не что иное, как припоминание, как та или иная форма торжества памяти над духом тления. Через память мы восстанавливаем это отношение о нас, умершее, удалившееся и, как будто канувшее в какую-то темную бездну, прошлое. Поэтому память есть вечное онтологическое начало, создающее основу всего исторического.

Память хранит отчее начало, нашу связь с отцами, потому что связь с отцами и есть связь настоящего и будущего с прошлым. Окончательное забвение нашего отечества было бы окончательным забвением прошлого. Это было бы тем сумасшествием, при котором человечество пребывало бы в клочьях времени, в разорванных мгновениях времени, без всякой связи времен» [1, 6,58].

«Батьків» у сучасних українців було багато. А це, в свою чергу, наклало відбиток і на нашу цивілізаційну історію. Однак "при всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалася жити на своїх предковичних місцях, і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Тож упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в т.ч. й України" [2, 5].

Звичайно, цивілізаційний процес був непростий: часто глобальні події переривалися або взаємоперетиналися. Варто згадати хоча б одночасний різностадіальний розвиток скіфського й античного суспільств, "накладки" в розвитку козацької державності та входження України до складу Російської імперії, відновлення української "державності" в рамках СРСР тощо. Але цей поступ був безповоротний та історично логічний.

Домінуюче місце в цивілізаційному розвитку України посідає Київська Русь. Величезне значення для русів-українців, та й для подальшої долі східного слов'янства, мало прийняття київськими князями на рубежі IX–X ст. візантійської версії християнства. Давньоруська держава до кінця X ст. стала органічною складовою Східнохристиянської цивілізації, яку на той час очолювала Візантія з її багатою християнською культурою, в основі якої античні й біблійні традиції. Починаючи з середини XI ст. східне християнство в повному обсязі визначає обличчя давньоруської культури. Однак, як справедливо зазначає професор Ю.Павленко, на Русі наочно простежуються й місцеві особливості інтерпретації християнського світосприйняття, в цілому більш світлі, оптимістичні й життєстверджуючі, ніж у Візантії або в Західній Європі тих часів. Самостійність давньоруської соціокультурної системи, яка включала в себе і природно-язичницькі традиції, у сприйнятті візантійської православної доктрини особливо яскраво виявилася у збереженні старої (з її наступними модифікаціями)

концепції і побудови політичної влади. Цивілізаційна місія православ'я, яке з Києво-Печерської лаври розповсюджувалося на решту загальноруських теренів, позначилася на всій подальшій історії східнослов'янських народів [3, 463].

Надалі цивілізаційна еволюція на землях сучасної України відбувалась у литовсько-польських державних структурах, а також Османській Порті (Кримський ханат став її протекторатом). А на більшій частині українських територій сформувалася держава Богдана Хмельницького та його спадкоємців-гетьманів, ідеологічна основа якої втілилася у Конституції Пилипа Орлика. Щоправда, цей перший в Європі документ такого змісту з'явився вже в часи згасання державотворчих акцій у цьому регіоні. На перше місце виступала Російська імперія, котра поступово, але неухильно підпорядковувала українські терени.

Як зазначав російський філософ М.Трубецькой, «на рубеже XVII-XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури, різниця між західно-руською та московською редакціями руської культури була скасована шляхом викоренення московської редакції, і руська культура стала єдиною... Ця єдина руська культура післяпетровського періоду була західно-руською – українською за своїм походженням, але руська державність була за походженням великоруською, а тому і центр культури повинен був переміститися з України в Великоросію. В результаті і отрималося, що ця культура стала ні специфічно великоруською, ні специфічно українською, а загально-руською» [4, 367].

Загальноруською ця культура була, звичайно, в розумінні східнослов'янсько-православної, суттєво прозахідною з петровських часів, тобто культурою не національною, навіть не просто імперською, а цивілізаційного плану (що, зрозуміло, передбачає і її етнічний вимір).

Російська імперія після Переяслава отримала потужний імпульс для зміцнення своїх позицій як у східнослов'янському світі, так і на обширніших просторах. Сили були нерівні, й українство поступово входило до нових соціально-економічних та політичних структур, а тому ставало лише їх частиною. У зв'язку з цим М.Драгоманов резонно запитував: «...що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволлю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці Петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямых хохлов», ніж своїх «руських». Хіба допомоглось що-небудь великорусам од того, що терпіли разом з ними і браття черкаси, вмерти за котрих

обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя восточного» [5, 563]?

Таку специфічність і недосконалість цивілізаційних відносин між народами в рамках функціонування імперських структур спробував проаналізувати В'ячеслав Липинський: «Якби Росія була державою національностей, а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення сильної держави – процесом бажаним. Але Росія державою національностей ніколи не була, нею не є і, думаєм, бути такою не може. Росія це державна організація народу російського (великоруського, московського) й тому зміст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною». Але при цьому він висловлював обережний оптимізм: «Подавилася нами Польща, дасть Біг не проковтне нас так легонько й Росія» [6, 143, 146].

Як показали події останніх часів, це так і сталося. Але шлях до нинішньої ситуації був довгий і непростий.

Перший етап закінчився скасуванням інституту гетьманства та ліквідацією Запорозької Січі за часів царювання Катерини II. Упродовж наступного етапу основна частина України була складовою Російської імперії і на її землях відбувалися події та процеси, котрі позначилися на всій країні. Зокрема, це тотальна русифікація й перехід значної частини української еліти на службу до нових господарів. Нові умови призвели й до появи нової ідеології. Типовими для «малоросійської ментальності» можуть бути слова Віктора Кочубея -- українця, який належав до найближчого оточення імператора Миколи I. Коли до нього звернулися по допомогу у вирішенні деяких нагальних питань земляки з Лівобережжя Дніпра, він сказав: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують» [7, 189].

Водночас це були перші кроки національного відродження, коли стала викристалізовуватися українська ідея. На цей період припадає початок утисків і нищення її носіїв. Скінчився цей етап розвалом самої імперії і формуванням нової цивілізаційної ситуації. Україна вийшла на другий пік у становленні власної державності.

Нагадаю, що сучасна українська цивілізація розпочалася заснуванням козацької республіки – Запорозької Січі. На її основі постала держава Богдана Хмельницького й сформувалася українська нація. Республіканські ідеї лежали в основі Конституції Пилипа Орлика – першого документа в новій світовій історії, який підніс народовладдя на рівень державної політики. Республіканізм був визначальним елементом світогляду

учасників Кирило-Мефодіївського братства й до розвалу Російської імперії відігравав домінуючу роль в українській політичній думці. Кінцевим результатом багаторічної боротьби українського народу за незалежність стало виникнення Української Народної Республіки.

За радянських часів Україна, формально маючи республіканський статус, основи республіканізму (свобода особи, всебічний розвиток кожного громадянина) – була скалічена тоталітарним більшовицьким режимом. І тільки з незалежністю республіканські традиції отримали новий поштовх до відродження.

Утворення СРСР, однією зі складових якого стала й Україна, певною мірою зацементувало й законсервувало національний гніт попередніх часів. Хоча в цей період з'явилися і позитивні моменти в тогочасних глобальних процесах: переважна більшість етнічних українських територій (крім Лемківщини, Берестейщини, частини Вороніжчини й Білгородщини тощо) була підпорядкована Києву.

Не тільки Драгоманов вважав перебування України у складі Російської імперії «пропащим часом». Навіть Пантелеймон Куліш ще 1864 року писав: «Что же касается до Украины, я не вижу для нее другой участи, как сделаться игрищем соседних наций. Совсем другое было бы дело, когда бы мы едиными устами и единым сердцем работали над пробуждением общественно-политического сознания в Украине» [8].

Найімовірніше, що до середини минулого століття вихід України зі складу російської наддержави скінчився б саме так: вона була б розшматована сусідами й навіки втратила б можливість стати повноцінною цивілізацією і державою. Інша річ, що за своє «визрівання» в імперському інкубаторі українці заплатили жахливу ціну в мільйони безвинних жертв.

Цивілізаційні процеси відбувалися й у тих регіонах України, які в XVII-XX ст. входили до складу інших держав – Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії. До речі, перебуваючи у складі Австро-Угорщини, українці Галичини, Закарпаття та Буковини користувалися ліберальнішими правами й мали сприятливіші умови для розбудови структур громадянського суспільства, місцевого самоврядування, створення партійної мережі тощо. Саме в цей час виникає цивілізаційний розлам українського етносу, західна частина якого мала можливість (хоча й обмежену) користуватися здобутками європейської цивілізації й виховуватися на її ідеалах. Східна ж змушена була розвиватися в рамках євразійської системи. Проте завдяки постійним контактам у культурно-політичній та просвітницькій сферах, а також виробленому в другій половині XIX ст. по обидва боки Дніпра уявленню про українську соборність національне тіло всупереч зовнішнім впливам продовжувало існувати, працюючи в ім'я єдності і незалежності.

Унікальність українського цивілізаційного процесу полягає в тому, що він не переривався в часи бездержавності. Культурний підмуток

українського етносу, закладений в період Київської Русі й зміцнений у добу Козаччини, виявився таким міцним, що витримав двохсотлітнє перебування у складі інших держав. Республіканський ідеал став тим стрижнем, навколо якого утворювалася модерна нація.

Рік 1991 увійшов в історію як завершення розпочатого в 1917-му російсько-більшовицького експерименту. Нежиттєздатність системи, що протягом семи десятиліть у формі СРСР була фактично спадкоємницею царської імперії, породила більше проблем, ніж спроможна була вирішити.

Попри всі складнощі за роки незалежності українська цивілізація зробила величезний крок уперед. Підтвердилися пророчі слова В.Липинського про те, що як мати народжує дитину, так і власна держава народжує націю. Український народ напрочуд швидко, за історичними мірками, пережив пострадянський період. Торішні події під час президентських виборів переконливо довели: в Україні створено політичну націю, яка готова влитися в європейську цивілізаційну систему.

Визначаючи шляхи суспільного розвитку нашої держави, мусимо враховувати прогресуючу глобалізацію соціально-економічних процесів суспільного життя в цілому. Долучення до сучасних надбань цивілізаційного розвитку можливе лише через утвердження відкритого суспільства, зокрема відкритої економіки, її прискореної інтеграції у світовий економічний простір.

Звичайно, відродження України передусім залежатиме від глибини здійснюваних внутрішніх реформ і насамперед від реальних змін в економічному житті, темпів та масштабів соціально-ринкової перебудови економіки. Ці зміни є складовою інтеграційних процесів. Вони взаємозумовлені. Ринок, валюта, капітал, соціальні цінності, демократія – інтернаціональні за своєю суттю поняття. Мусимо це глибоко усвідомлювати.

Сучасний процес глобалізації має вагомі об'єктивні передумови. Вони пов'язані з особливостями утвердження постіндустріальної технології виробництва, поглибленням міжнародного поділу праці, перетворенням інформації, інтернаціональної за своєю суттю, на основний виробничий ресурс суспільства. Не менш важлива роль належить демократизації політичних інституцій, зближенню духовних цінностей різних народів [9,100].

Загальновідомо, що історія людської цивілізації була позначена всесвітністю розвитку й на попередніх етапах. Людство завжди було єдиним. Навіть тоді, коли взаємини між націями й народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не мали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливі. «Ми повинні розглядати людство в його спільності, – писав ще на початку минулого сторіччя відомий російський філософ і богослов В.Соловйов, – як соціальний організм, живими членами

якого є різні нації. З цього погляду очевидно, що жоден з народів не може жити в собі, через себе й для себе. Життя кожного народу є лише певною участю в загальному житті людства» [10, 4].

Та на відміну від постіндустріальної цивілізації, що утверджується, всі попередні розвивалися лише за нормами сумативної цілісності. Принципова новизна постіндустріальної цивілізації полягає в тому, що її розвиток здійснюється в напрямі поступового переростання сумативної цілісності світу в структурну.

Сучасне покоління українців зробило свій вибір, і вітчизняна, порубіжна між Сходом і Заходом, цивілізація явила себе Світові. Ми маємо всі шанси побудувати під республіканськими знаменами впливову в світовій цивілізації країну. Для цього мусимо наповнити республіканізм, який лежить в основі української Конституції, справжнім змістом, зробити владу справді народною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990.
2. Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
3. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. – К., 2004.
4. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М., 1995.
5. Драгоманов М.П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876). // Вибране. К., 1991.
6. Безрідний Василь. Другий акт // The Political and Social ideas of Vjacheslav Lypynskij. – Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX. – Num. 3/4. December, 1985.
7. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1991.
8. ІР ЦНБ. – Ф. 1. – № 28803.
9. Гальчинський Анатолій. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К., 1996.
10. Соловьев В.С. Русская идея. – М., 1991.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ПРОБЛЕМИ БЕЗРОБІТТЯ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ (ЛЮТИЙ 1917-КВІТЕНЬ 1918 рр.)

О.Л. СИНЕНКО

В історичній літературі питання ліквідації безробіття висвітлені досить широко. Так, боротьбу з безробіттям у перші роки радянської влади, частково висвітлено у працях з історії радянського будівництва [15], а також у монографіях і статтях з історії робітничого класу цього періоду [16]. Цій проблемі присвячено низку спеціальних праць. Однак дослідники розглядають проблему в тому чи іншому аспекті лише за період з 1921 р. по 1930 р. [4]. При цьому вони використовують переважно періодичну

пресу і матеріали фонду профспілок. Ми спробуємо показати процес боротьби з безробіттям в Україні з лютого 1917 – квітня 1918 рр., та участь професійних спілок, створення та діяльність бірж праці і державних органів влади в цей період. Основним джерелом для висвітлення цього питання послужили матеріали ЦДАВО України.

У будь-якій країні, навіть у мирний час проблеми трудових відносин і зайнятості населення вважаються одними з найскладніших. Розвинуті капіталістичні держави не можуть вирішити їх попри всі намагання вже протягом тривалого часу.

Особливо ж загострюється питання взаємовідносин по лінії «робоча сила – працедавець» в часи суспільних катаклізмів. У післялютневій Україні, як і в інших регіонах колишньої «єдиної та неподільної» імперії, ситуація ускладнювалася кардинальними зрушеннями у сфері власності.

Основною причиною безробіття стала перша світова війна. Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. на фронтах почалася масова стихійна демобілізація. На території України, яка в роки війни була тиловим районом Південно-Західного і Румунського фронтів, налічувалось 4,2 млн. озброєних вояків [11, 82]. Для переважної частини мобілізованих – колишніх робітників – повернення виявилось безрадісним: їх місця на фабриках і заводах були зайняті.

Друга причина масової незайнятості полягала у порушенні господарських зв'язків, що налагоджувалися десятиріччями, зупинці багатьох підприємств через нестачу енергоносіїв та сировини, а також необхідного адміністративного персоналу. Третя причина була у завзятому опорі робітничих мас, які знайшли підтримку у профспілках, фабрично-заводських комітетах, радах. Підприємці відреагували економічними засобами боротьби, інколи перекладаючи своє невміння домовитись з робітниками на посилення господарської кризи. Власники закривали підприємства, що несло робітникам безробіття і голод. Якщо протягом травня-червня 1917 р. за неповними даними фабрично-заводських інспекторів, в державі зупинили своє виробництво 233 підприємства із 47,1 тис робітників, то в липні-серпні – 366 із 90 тис робітників [12,118]. Треба зауважити, що з липня 1917 р. закривались в основному текстильні і харчові підприємства, а в подальшому локауті розповсюджувались і на металообробну, металургійну і вугільну промисловість. Зазначимо, що поряд з масовим закриттям заводів і фабрик набували практики приховані локауті, коли власники підприємств приховували сировину та паливо, частково скорочуючи виробництво, залишаючи без роботи тисячі працівників. Відповідальність за все це власники перекладали на робітників, звинувачуючи їх в занадто великих вимогах, які полягали в підвищенні заробітної плати та скороченні тривалості робочого дня тощо. В Україні швидко зростало безробіття. Так в Катеринославі, як повідомляла газета “Известия” місцевої ради, створилось “загрозливе

становище у зв'язку із зосередженням великої кількості безробітних, безпритульних і голодних” [9]. У Києві кількість безробітних до листопада 1917 р. зросла на 48% порівняно із січнем 1917 р. [11,82].

Найбільш вразливими категоріями робітничого класу щодо зайнятості виявилися міська молодь і жінки. Перші – з причини руйнування системи освіти, в тому числі і професійної, внаслідок чого вони не могли претендувати на вигідне робоче місце і високу заробітну плату. Другі – за традицією зазнавали дискримінації під час влаштування на роботу.

Реальний стан речей свідчив про декласування пролетаріату, розпорошення його кваліфікованого ядра, втрату ним класових атрибутів і психології, люмпенізацію значної частки українських робітників. В суспільстві посилювалося соціальне напруження. Для ліквідації масової незайнятості потрібні були рішучі конструктивні дії. Масове безробіття було складною проблемою, яка постала перед УЦР, воно вибивало десятки тисяч робітників з нормальної життєвої колії. В таких умовах профспілки вимагали від центрального уряду встановлення контролю над виробництвом, налагодження процесів системи працевлаштування робітників. Для прикладу наведемо резолюції зборів членів професійних спілок міста Єлисаветграда про встановлення контролю на підприємствах. В документі основними причинами безробіття було названо безлад у господарському житті Росії, який досяг нечуваних розмірів, що мав наслідки масового безробіття, економічну політику капіталістів, спрямовану на дезорганізацію господарського життя країни, яка виявлялася у відкритих і таємних локаутах тощо [14].

Розв'язання проблеми безробіття лягло на органи праці Центральної Ради, головними серед яких були біржі. Профспілки брали безпосередню участь в їх організації та роботі.

В Україні вони стали відкриватися ще на початку 1917 р. У квітні та червні було створено їх Полтавську губернську мережу (Кременчук, Кобеляки, Костянтиноград, Лубни, Миргород, Пирятин, Золотоноша, Гадяч, Зеньків, Переяслав, Прилуки, Ромни, Хорол і Лохвиця). Окремо від усіх стояла Київська міська біржа, відкрита разом із Земським союзом та Військово-промисловим комітетом у жовтні 1915 р. 29 вересня 1917 р. (ст. ст.) головою Київської біржі праці Генеральний Секретаріат призначив С. Гольдельмана.

Після видання Тимчасовим урядом закону 19 серпня 1917 р. відкриття бірж праці пішло посиленними темпами. В жовтні з'явилася Харківська, у листопаді – Черкаська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Катеринославська, в грудні – Білоцерківська, Слов'янська, Єлисаветградська, Криворізька, Маріупольська, Мелітопольська, у січні 1918 р. – Бердичівська, Вінницька, Бахмутська, Луганська, Сумська, Бердянська, в лютому – Ох-тирська, Кам'янська, Новозибківська, Новомосковська, у березні – Житомирська, Юзівська, Чернігівська,

Голтська, в квітні – Олександрівська й у травні – Кам'янець-Подільська і Проскурівська біржі праці.

Всього за 1917 р. та перші місяці 1918 р. було відкрито 48 бірж, що становило від загальної їх кількості 188, які планувалося створити в Україні, – 25,5%. Виконуючи функцію трудового посередництва, біржі праці із січня по червень 1918 р. провели значну роботу. Вони взяли на облік 167 950 осіб, які потребували працевлаштування. З них на роботу було направлено 44 578 осіб, або 27% від тих, що подали заявки [1, 23, 176].

Чотири біржі праці виникли в губернських центрах: харківська, київська, одеська і полтавська. Газета «Комуніст» 5 березня 1919 р. у статті «Діяльність відділів ринку праці» писала, що «вдалося цілком правильно сформулювати діючий апарат розподілу робочої сили та налагодити масовий обмін надлишками попиту і пропозиції». Так, харківська обласна біржа організувала понад 20 місцевих бірж, полтавська – 15 і т.д. Крім обласних, на початку 1918 р. в Україні існувало ще 48 місцевих бірж [3, 8]. Між обласними біржами праці, що користувалися однаковими формами діловодства і статистики, було налагоджено обмін статистичними даними і «принциповими міркуваннями в галузі політики розподілу робочої сили». Однак у багатьох місцях через упертий опір підприємців біржі праці відкривалися повільно. Посередництво з найму, регулювання попиту і пропозиції праці ще якийсь час утримували приватні особи. Так, газета «Донецький пролетар» від 31 січня 1918 р. (стаття «Соціалізм і біржі праці») писала, що в Донбасі «біржі праці і регулюючий ринок праці – поки що в умовах капіталістичного господарювання».

Діяльність бірж праці відбито у таблиці

Місяці	Пропозиції на роботу	Попит на працю	Направлення по місцях
Січень	32139	5472	5319
Лютий	30670	7590	6838
Березень	41220	21583	13687
Квітень	27709	10216	8409
Травень	19260	6123	4982
Червень	16143	6681	5243
	167141	57665	44478

Звичайно, дані, наведені в таблиці, є неповними. Так, з 21 біржі Київської округи Секретарство праці в лютому 1918 р. володіло даними лише з 11, березні – 13, квітні – 15, травні – 17 тощо [17,17].

Архівні матеріали свідчать, що окремі біржі праці робили спроби взяти під контроль проблему безробіття. Матеріали їх дають також цінні

відомості про національний склад робітничого класу по окремих регіонах України. Показовими в цьому відношенні є дані Миколаївської біржі праці, на якій у січні 1918 р. було зареєстровано 2 487 безробітних, серед яких 1 825 чоловіків (з них 195 юнаків, 10,7 %) і 662 жінки, в тому числі 1208 (31,4%) дівчат. Всього – 2 084 безробітних дорослих і 403 (20%) підлітків. У лютому кількість безробітних зменшилася до 2 107, серед яких було 248 (11,8%) підлітків [1, 25].

За січень-березень Миколаївська біржа зареєструвала 5105 (73%) чоловіків-безробітних та 1889 (27%) жінок. Усього 6994. 2520 з них (49,4%) припадало на солдатів, 283 (5,1%) – на біженців. За національним складом: росіян було 5 214 (74,7%), поляків – 376 (5,1%), євреїв – 1 117 (5,9%), інші національності становили менше одного відсотка. Українців на біржі було всього троє. 81% були не члени професійних спілок, а 18,4% входили у профорганізацію. За професіями: металісти становили 1 925 чол. (27,5%), будівельники – 374 (5,4%), гірники – 2 045 (29,2 %), торговельні працівники – 526 (7,5%) тощо. Найменше було хіміків (0,3%), харчовиків (0,6%), сільськогосподарських робітників (0,2%), представників вільних професій (0,4%) [1,27].

На Херсонській біржі праці зареєстровано на 17 квітня 1918 р. 4 663 безробітних. Було також близько 1000 осіб, які залишилися безробітними після припинення громадських робіт [18,76,77,78]. Наведені дані свідчать, що вони у Херсоні велися й з невідомих причин припинилися, внаслідок чого тисяча робітників опинилася знову без роботи.

Активну участь у роботі бірж праці брали профспілки. Крім того, вони створювали спеціальні комітети для боротьби з безробіттям. Такий комітет у грудні 1917 р. було створено зокрема в Катеринославі. До його складу ввійшли представники профради, бюро ФЗК, ради робітничих депутатів та інших організацій. Катеринославські спілки, які мали у своєму розпорядженні для боротьби з безробіттям близько 550 000 крб, витратили 200 000 на громадські роботи. Решта коштів пішла на організацію будинків для ночівлі безробітних, видачу їм допомоги тощо. Так само діяли профспілки й в інших містах.

Проблема налагодження громадських робіт хвилювала українську владу постійно. Так, 2 березня 1918 р., перебуваючи в Житомирі, УЦР ухвалила тимчасовий статут громадських робіт. Згідно з ним, очолювала їх "Рада по організації необхідних для держави і громадянства робіт", яку було утворено при Міністерстві праці. До її складу входили по одному представнику від міністерств праці, торгу й промисловості, продовольчих та земельних справ, військового, морського, шляхів, фінансів, а також Центрального союзу професійних робітничих спілок – 3, ЦК Рад робітничих депутатів – 1, ЦК селянської спілки – 1, Центрального союзу кооператорів – 1. Очолював раду міністр праці. Для здійснення громадських робіт урядом засновувався спеціальний державний фонд.

Організація догляду за їх виконанням покладалася на Міністерство праці, у складі якого діяв департамент ринку праці й громадських робіт. Він розробляв тарифні ставки і правові норми робіт на будівництві шосейних, водних та залізничних шляхів і гідротехнічних робіт та здійснював житлову й харчову допомогу безробітним [19, 17, 2].

Паралельно з організацією і початком діяльності бірж праці вирішувалося питання про ліквідацію приватних посередницьких контор. Оскільки одночасно закрити їх не було можливості, бо такі дії властей призвели б до перевантаження бірж, а також сприяли б розвитку таємного маклерства та вербування, комісари праці допускали існування названих контор при регламентуванні їх діяльності біржами праці. Органи праці Центральної Ради зіткнулися з проблемою військовополонених, які працювали в Україні. Це питання загострювалося тим, що лави безробітних поповнювали звільнені солдати, які становили їх основний контингент. Вони не знаходили роботи навіть на тих підприємствах, на яких працювали раніше. Повсюди організовувалися спілки безробітних солдатів, які часто потрапляли під вплив демагогів. У Харкові на 1 квітня 1918 р. у таких спілках налічувалося 5072 членів. Вони вимагали зняття з роботи "тиловиків" і заміни їх демобілізованими. Профспілки змушені були вести виснажливу боротьбу із спілками безробітних солдат. Іноді самі робітники виставляли озброєні караули, щоб не пропускати безробітних на їхні заводи й фабрики.

16 листопада 1917 р. Генеральне Секретарство праці видало розпорядження про негайну заміну полонених, які працювали на фабриках, заводах та знаходилися на послугах у приватних осіб. 30 листопада на доповідь секретаря праці М.Порша уряд Центральної Ради доповнив це розпорядження пунктами, які посилювали відповідальність за його невиконання.

Профспілки разом з комісарами праці брали участь у роботі міжвідомчих комісій, які займалися розподілом і зняттям з роботи військовополонених. Причиною цього було не тільки безробіття, але і низька продуктивність їхньої праці. Тому підприємці намагалися найняти робітників оплата яких хоча й була в два рази більшою, ніж утримання військовополонених, зате і продуктивність праці була значно вищою. Проте зняття з роботи військовополонених, яких було не так вже й багато (в Одесі, наприклад, працювали трохи більше тисячі осіб), не вирішувало проблеми безробіття. Тому органи праці вдавалися разом з профспілками до організації пунктів харчування для демобілізованих. Розроблялися плани продовольчої допомоги безробітним, а також організації громадських робіт. Проте в умовах, що склалися в Україні у той час, далі розробки їх планів справа, як правило, не йшла. Малою Радою було ухвалено статут та кошторис останніх, організація яких покладалася на Генеральне секретарство праці [20, 1, 8].

Навесні 1918 р. економічне становище в УНР загострилося. У зв'язку з тотальним закриттям заводів і фабрик тисячі робітників опинилися на вулиці. Найвищі органи регулювання трудових відносин в Україні – Генеральне Секретарство праці, а згодом Міністерство праці, крім законодавчої діяльності, проводили відповідну практичну роботу, спрямовану на всесторонній захист інтересів робітників та зняття соціальної напруги. Щоб якось вплинути на ці процеси, міністерство праці 18 березня 1918 р. видало спеціальний наказ за підписом виконуючого обов'язки народного міністра М.Порша й директора канцелярії Міністерства В. Міллера, в якому зазначалося, що у зв'язку з демобілізацією промисловості деякі приватні фабрики, заводи і майстерні, а також підприємства, які належать земському та міському союзам, воєнно-промисловим комітетам й іншим громадським організаціям, без усякої системи закривають і розпродують своє майно та матеріали. "В інтересах народного господарства Української Народної Республіки, – зазначалося у наказі, – Міністерство праці пропонує власникам підприємств без його відома не робити таких ліквідацій і ставить в обов'язок всім органам місцевого самоврядування як земським так і міським, а також і органам уряду на місцях, неуклінно слідити за виконанням цього наказу" [21]. Фабрично-заводські комітети повинні були негайно повідомляти Міністерству праці про всі випадки ліквідації підприємств або продажу їх майна. Наказ закінчувався попередженням про притягнення до відповідальності всіх винних у його невиконанні. Хоч наказ було подано у досить стриманих тонах, його появу можна розцінити як спробу держави силовими методами вплинути на соціально-економічні процеси.

Крім того, у діяльності державних органів спостерігалася яскраво виражена спроба досягти соціального компромісу через різні примирні інституції. Прикладом останніх можуть служити примирні комісії при Міністерстві праці, які створювалися для вирішення складних питань. Зокрема діяла комісія для розбору конфліктів по праці й комісія для розробки регламенту звільнення робітників і службовців на цукрових заводах та у сільськогосподарських економіях.

Мотиви створення останньої комісії наведені в листі Міністерства праці, адресованому всім зацікавленим сторонам і відомствам 8 квітня 1918 р. У ньому зазначалося: "З огляду на те, що випадки закриття заводів та інших підприємств з масовим звільненням робітників трапляються останнім часом доволі часто, що Міністерство праці ставить своєю метою охорону інтересів праці щодо регулювання таких випадків і конфліктів, а нова регламентація ще не вироблена, Міністерство праці вирішило організувати спеціальну комісію...". До складу останньої запрошувалися представники Центрального комітету професійних спілок цукрової промисловості (Трудоцукр), Всеросійського товариства цукрозаводчиків,

міністерств продовольчих, земельних та фінансових справ, державного контролю, профспілки працівників сільськогосподарських економій, Всеукраїнської селянської спілки, Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, Центрального бюро професійних спілок. На перше засідання, яке відбулося 11 квітня 1918 р., з усіх вищезапрошених установ не прибули представники Всеукраїнської селянської спілки й Всеукраїнської Ради робітничих депутатів. Зате були присутніми репрезентанти від Товариства землевласників і польського товариства землевласників "Рада земель". Такий склад комісії давав можливість вислухати всі зацікавлені сторони, тобто представників протилежних політичних та суспільних сил, і прийняти компромісні рішення. Як видно з протоколів засідань, робота комісії була досить ефективною, бо вже на другому засіданні, 20 квітня, регламент про звільнення робітників та службовців було затверджено, а 24 квітня комісія встановила розмір ліквідаційних утримань. Рішення її мали законодавчий характер. З 25 квітня назву останньої було уточнено й вона почала іменуватися Комісією по виробленню норм і регламенту про виплати й звільнення службовців та робітників цукрових заводів і сільських економій. У зв'язку з масовим звільненням робітників цукроварень та сільськогосподарських економій представник правління профспілки цукрової промисловості Морозов у своїй заяві пропонував комісії звернутися до цукрозаводчиків і до уряду УНР з проханням припинити звільнення робітників до закінчення її роботи. Майже одностайно було ухвалено (при двох, що утрималися) звернутися до всіх інституцій з проханням про необхідність припинити звільнення працівників. Представники Товариства цукрозаводчиків зобов'язалися довести це рішення до свого керівництва негайно [22, 8].

Однак руйнівний для економіки процес закриття підприємств тривав - це загрожувало крахом всього народного господарства України. Комісар праці повідомляв своє міністерство про масове звільнення робітників на цукроварнях та в сільських економіях. Причиною звільнень він називав ліквідацію заводів і намічену Центральною Радою аграрну реформу, яка дала можливість землевласникам мотивувати звільнення робітників переходом землі до рук народу. У першу чергу звільнялися працівники - члени робітничих організацій. Цукрові заводи закривалися тимчасово, як пояснювали промисловці, оскільки держава припинила їх фінансування. На ґрунті закриття підприємств виникало багато конфліктів, розв'язання яких унеможлиблювалося тим, що цукрозаводчики, землевласники й інші роботодавці не визнавали ні робітничих організацій, ні примирних камер, ні третейських судів.

14 квітня відбувся з'їзд працівників цукроварень. Було ухвалено просити Міністерство праці до кінця роботи Комісії по розробленню регламенту звільнення робітників та службовців припинити масове розрахування останніх на заводах і в економіях, оскільки, згідно з наказом

Міністерства праці від 18 березня 1918 р., ліквідувати підприємство без згоди уряду не дозволялося. У доповідній записці до міністра праці пропонувалося перейти до рішучих дій щодо порушників та саботажників законів УНР. Серед таких кроків, які б зменшили анархію в господарстві й кількість безробітних і тим самим зняли б соціальну напругу, пропонувалося надати рішенням примирних камер і третейських судів силу закону з вказівкою про конкретні способи покарання за їх невиконання [23, 1].

Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. при губернських, повітових, міських і деяких волосних виконкомах створювалися спеціальні відділи, які займалися питаннями боротьби з безробіттям. Так, 11 січня 1918 р. при Катеринославській Раді було сформовано комітет для боротьби з безробіттям, який тільки протягом тижня свого існування налагодив постачання безробітних продовольством, дешевими обідами і т.д. [8]. 27 січня 1918 р. Раднарком РРФСР прийняв декрет про заснування місцевих і обласних бірж праці, а 31 січня – «Положення про біржі праці», згідно з яким запроваджувалася обов'язковість посередництва і найму через біржу праці.

З часом у багатьох районах України різні підприємницькі контори, що регулювали ринок праці, було ліквідовано. 8 березня 1918 р. газета «Звезда» опублікувала постанову комісара праці Катеринославського району, дія якої поширювалася на Катеринослав, Олександрівськ, Новомосковськ, Синельникове, Кам'янське і Кривий Ріг. «Виходячи з положення про біржі праці, зазначалося в ній, всі приватні контори по найму повинні бути негайно закриті. Вимоги на пропозиції і попит праці мають бути розміщені виключно на біржах праці. Порушення цієї постанови тягне за собою на основі Положення про біржі праці тюремне ув'язнення до 6-ти місяців» [7].

Більшовицькими осередками й державними установами на місцях розроблялися певні заходи, спрямовані на боротьбу з безробіттям. Катеринославський комітет РСДРП(б), зокрема, поставив завдання організувати громадські роботи під контролем профспілок, налагодити тризмінну систему праці, втілити в життя декрет про соціальне страхування робітників від безробіття, забезпечити їм обов'язковий мінімум засобів для існування. «Практичне втілення цих заходів, – підкреслювала газета "Звезда", – можливе при напруженні всіх творчих сил пролетаріату, організованості, витримці і дружніх спільних зусиллях усіх трудящих» [8]. Виконкоми Рад, відділи праці, робітничі організації заснували біржі праці і реєстрували безробітних, організовували для них лікарняні каси, подавали посильну матеріальну допомогу.

Так, у березні 1918 р. обласний комісаріат праці Донецько-Криворізької республіки рекомендував організувати трудові і виробничі майстерні для безробітних. До того ж профспілкам пропонувалося також

почати поетапну заміну військовополонених безробітними [5, 254]. Таврійський губернський комітет відновив роботи на закритих підприємствах і залучав до них безробітних, а також почав обробку силами безробітних тютюнових плантацій і виноградників у покинутих садибах поміщиків. За допомогою безробітних було відкрито кілька майстерень ремонту сільськогосподарських машин та реманенту [6, 5].

Щоб вирішити проблему зайнятості, робітничі колективи і органи праці часто вдавалися до крайніх заходів. Так, загальні збори робітників миколаївського заводу «Ремсуд» у лютому 1918 р. вирішили розрахувати всіх, хто уникав мобілізації, хто прийшов на підприємство під час війни, а також жінок, чоловіки або батьки яких мали постійну роботу, і тих, хто мав землю, власні будинки чи лавки [2, 218]. Вжиті заходи дещо зменшили безробіття. Так, протягом січня–березня 1918 р. тільки в Харкові кількість незайнятих суспільно-корисною працею скоротилася з 20 до 3 тис чол [10].

Таким чином, за період лютого 1917–квітня 1918 рр. за участю професійних спілок та Центральної Ради, більшовицьких осередків й державних установ було закладено фундамент та почалась розбудова державних органів влади, які займалися виробленням та проведенням робітничої політики, намагалися брати під контроль проблему безробіття, регулюючи через біржі ринок праці, виступали на захист робітництва під час численних конфліктів, які виникали у виробничому процесі, прагнули впливати на соціальні суперечності, що з'явилися у робітничому середовищі, створюючи різноманітні інституції для досягнення компромісу і подолання безробіття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги.- К, 1995.
2. Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.): Сб. документов и материалов. – Николаев, 1957.
3. Бюллетень статистики труда на Украине. –1919. – № 1.
4. Гордієнко Л.М. Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921–1930) // Укр. іст. журн. –1973. – № 9; Довгопіл В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації 1927–1929. – Харків, 1971; // Історія робітничого класу УРСР в період соціалізму: 36.наукових праць. – Харків, 1967; Роганевская Р.С. Ликвидация безработицы СССР, 1917–1930 гг. –М., 1973; Федоров Е. В. Деятельность Коммунистической партии Украины по ликвидации безработицы. 1921–1930рр Автореф. дисс. на соискание ученой стпени канд, ист. наук.– Харьков, 1975; та ін.
5. Держ. архів Донецьк, обл.– Ф. Р-1246, оп. 1, спр.27.
6. Держ. архів Криму. – Ф. Р-2240, оп.1, спр.4.
7. Донецкий пролетарий. –1918. – 24 февр.
8. Звезда. –1918. –23 февр.
9. Известия Екатеринославского Совета Р. и С.Д.,1917,24 ноября.
10. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. –1919. – 1 февр.
11. История Украинской ССР: В десяти т. –Киев, 1984. – Т. 6.
12. История Украинской ССР: В десяти т. –Киев, 1984. – Т. 6.

13. Реєрчук В. Я. Боротьба з безробіттям на Україні в 1918–1920 рр. // Укр. –іст. журн.-1987. –№ 5.
14. Резолюція зборів членів професійних спілок міста Єлисаветграда про встановлення контролю на підприємствах Від 22 жовтня 1917 р.- “Известия»(Єлисаветград),№ 114, 20 жовтня 1917 р.
15. Рибалко І.К. Відновлення Радянської Влади на Україні в 1918–1919 рр.– Харків, 1957; та ін.
16. Склярєнко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918-1920). – К., 1966;
17. ЦДАВО України. - Ф.3266. - Оп.2. - Спр.2, 19зв.
18. ЦДАВО України. - Ф.2857. Оп.1. – Спр1.2.
19. ЦДАВО України. - Ф.3266. - Оп.2. - Спр.2, 19зв.; Спр.3. зв., 3, 14.
20. ЦДАВО України. . - Оп.1. - Спр.4.
21. ЦДАВО України- Ф.2857. - Оп.1. - Спр.12. ; Ф.3266. - Оп.1. - Спр.4.
22. ЦДАВО України. - Ф.3266. - Оп.2. - Спр.4.
23. ЦДАВО України. - Спр.1; Спр.5.Ізв.
24. ЦДАВО України. - Спр.4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синєнко Олег Леонідович – асистент кафедри Історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, аспірант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ С. ПОДОЛИНСЬКОГО У ДОСЛІДЖЕННЯХ ХХ - ПОЧ. ХХІ СТ.

С.В. СІРЕНКО

Сергій Андрійович Подолинський – український мислитель, вчений, громадсько-політичний діяч. Проживши коротке, трагічне життя, він залишив нащадкам ряд цікавих праць з питань економіки, філософії, екології, природознавства, санітарної гігієни та ін., де обстоював і висловив уперше ідеї, які не втратили свого значення й сьогодні.

Сергій Подолинський народився 19 (31) липня 1850 р. [1, 41] в с. Ярославці (тепер Черкаської обл.). 1867 р. почав навчатися на природничому відділенні Київського університету. У студентські роки познайомився з М. Драгомановим та М. Зібером, з якими пізніше тісно співпрацював. З 1871 р. навчався в університетах Парижа, Цюриха та Бреслау (тепер Вроцлав, Польща), де 1876 р. захистив докторську дисертацію з медицини. З 1872 р. по 1874 р. співпрацював з П. Лавровим у журналі “Вперед”, при цьому обстоював необхідність формування українського соціалізму. Не знайшовши розуміння з національного питання, відійшов від журналу і почав створювати Українську соціал-демократичну партію. Повернувся в Україну, проте через переслідування поліції емігрував. У 1875 р. за допомогою О. Терлецького видав свої праці

“Парова машина” та “Про багатство і бідність”. З 1877 р. проживав у Монпельє (Франція), де, не припиняючи громадсько-політичної діяльності, відкрив лікарську практику і викладав у медичній школі. У 1880 р. спільно з М. Драгомановим та М. Павликом розпочав видання журналу “Громада”. [2, 588] 1882 р. тяжко захворів, припинив наукову і громадсько-політичну діяльність. С. Подолинський прожив 41 рік, а на творчість йому було відведено лише 10 років. “Та і за цей невеликий відтинок часу, – писав С. Злупко, – він залишив таку багаторанну спадщину, яка буде викликати подив ще не в одного покоління дослідників.” [3, 107]

Наукові ідеї С. А. Подолинського значно випереджали час, але й до сьогодення дня його творчість мало вивчена. Перші дослідження творчості Сергія Андрійовича, присвячені переважно його суспільно-економічним поглядам, почали з’являтися у 20-30-х рр. ХХ ст. [1, 39]. Саме у цей час під керівництвом М. С. Грушевського у Відні 1922 р. було видано збірку матеріалів про український соціалістичний рух, у якій опубліковано декілька праць С. Подолинського: “Людська праця і єдність сили”, “Соціалізм, нігілізм та тероризм” та Програма часопису “Громада”. “Вміщені у збірнику біографічні відомості Грушевський вважав основою для майбутньої біографії С. Подолинського і сподівався на видання його творів”. [1,39] У 1930 р. вийшла книга С. Буди, побудована на біографії Сергія Андрійовича. Інші ж монографії, статті того часу містили небагато матеріалів про Подолинського.

Другий спалах інтересу до творчої спадщини С.А. Подолинського припадає на 50-60-і рр. У цей час вивчається поряд з громадсько-політичною діяльністю і наукова спадщина. Вчені аналізували економічні, політичні, філософські погляди Сергія Андрійовича [4], а також досліджували вплив творчості Т. Г. Шевченка на погляди Подолинського. Так, М. Рудько зазначає, що Сергій Андрійович при написанні своїх праць широко використовував мотиви творів улюбленого поета. “Це дало підставу Драгоманову заявити, – пише Рудько, – що брошуру “Парова Машина” він вважає “не стільки за соціалістичну, скільки за гайдамацьку брошуру, котра продовжувала трохи по-новому пропаганду шевченківських творів.” [5, 55] А.М. Гресько встановив, що Подолинський займався поширенням праць Т. Шевченка у Франції [6, 46]. Публікації самого Сергія Андрійовича як художні твори почали розглядатись у книзі С. Злупка 1990 р. [3]. У цей час стає відомо хто з видатних людей читав праці Подолинського. Наприклад, письменника Бориса Грінченка виключили з Харківської гімназії за це [7, 265].

У цей період дослідження творчості С.А. Подолинського продовжувала панувати концепція “Сергій Подолинський – революціонер-демократ, який погано засвоїв твори К. Маркса”. Усі, хто писав про громадсько-політичну діяльність, завжди звертали на це увагу. Це було причиною того, що його праці не досліджувались і не видавались. А до

головних досягнень вченого відносили лише те, що Подолинський переклав на українську мову твір “Капітал” Карла Маркса і переписувався з ним та Енгельсом. Цієї концепції дотримувався А. І. Пашук та інші [8].

Тематичні дослідження розширились до 120-річчя з дня народження С. Подолинського. Було опубліковано ряд монографій і статей, у яких продовжувались дослідження політичних, економічних, філософських, правових і соціологічних поглядів [9], а також з’явилися педагогічні [10] і медичні. Про останні вперше почав писати А. І. Кохан. Саме він у своїй статті [11] показав, що С. Подолинський писав про гігієну, фізіологію і демографію в Україні. У 1977 р. вийшла друга стаття А. Кохан [12], яка розповіла про невідомі праці С. Подолинського.

У 90-х рр. ХХ ст. творчість С. Подолинського почали вивчати на більш ґрунтовній джерельній базі з використанням ширшого кола його робіт. Так, у 1990 р. у книзі С. Злупка “Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер” [3] подано три праці Сергія Андрійовича і багато цитат з інших праць. Процитуємо наведений з неї уривок з книги С. Подолинського “Життя й здоров’я людей на Україні”: “Треба віддати дуже велику хвалу нашим простим українкам, при браку освіти, при загальній бідності вони все ж усі самі годують (дітей материнським молоком – С. С.) і як можуть гарно доглядають своїх дітей, далеко краще, ніж в інших сторонах і багатших і освіченіших. Певно, це один із резонів, чому український народ множитья доволі швидко і чому пора його застається й досі малозіпсованою, не дивлячись на велике число впливів дуже негарних, котрі раз у раз приходиться переносити простим людям.” Цього ж року було видано декілька творів Сергія Подолинського Українським історичним товариством, упорядником яких був Роман Сербін. А в 2002 р. у співавторстві він видав ще одну книгу [13].

У 90-х рр. ХХ ст. виникла нова концепція трактування творчості С. Подолинського, суть якої полягає в тому, що Сергій Андрійович видатний український вчений, громадсько-політичний діяч. У Росії ж панує концепція, що С. Подолинський – видатний російський вчений. [14] Причиною цього є мало досліджена біографія діяча. Наприклад, особливо й досі не все відомо про його дитячі та юнацькі роки, які до певної міри залишаються “білою плямою” у біографії видатного вченого. Цей період С. Подолинського пов’язаний з Єлисаветградським повітом. В історіографії цьому приділялось надзвичайно мало уваги. Про сім’ю і дитячі роки було надруковано деяку інформацію у статті Т. Слюдикової [2]. Про батьків Сергія почали писати на рубежі ХХ-ХХІ ст. [15]. В “Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область” [16, 493] вказується, що С. Подолинський працював деякий час земським лікарем у Новомиргороді. Деяку інформацію вт. ч. загальновідому друкували різні автори в обласній пресі. [17]

Отже, на сьогоднішній день нагромаджено певну історіографічну базу творчості й біографії С.А. Подолинського. Але, гадаємо, все ж автори приділяли мало уваги, зокрема, періоду життя, який стосується Кіровоградщини. Відповідно, заповнити цю прогалину можливо буде після дослідження невідомих до цього першоджерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слюдикова Т. Б. Джерела до біографії С. А. Подолинського// Архіви України (Київ). – 1991. - №5-6. – С.38-49.
2. Довідник з історії України (А-Я): Посіб. для серед. загальноосв. навч. закл./За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид. доопр. і доповн. – К.:Генеза, 2001. – 1136с.
3. Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – 192с.
4. Мешко І. М. Критика С. А. Подолинським вульгарної буржуазної політичної економії// Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во Акад. наук. УРСР, 1956. – 387с.; Корнійчук Л. Я. Про економічні погляди С. А. Подолинського// Там само; Нарис історії філософії на Україні. – К.: Наукова думка, 1966.
5. Рудько М. П. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років XIX ст.// Радянське літературознавство (Київ). – 1964. - №2. – С.44-59.
6. Гресько М. Шляхи Шевченка у Франції// Прапор (Харків). – 1963. -№12. – С.44-46.
7. Погрібний А. Дружба велетнів// Вітчизна (Київ). – 1967. - №2. – С.164-173.
8. Первый Интернационал. Ч.2 1870-1876. – М.: Мысль, 1965. – 632с.
9. Рудько М. П. Видатний український революціонер-демократ і вчений// Український історичний журнал. – 1970. - №7. – С.122-127; Дмитриченко В.С. Соціалістична думка на Україні в 70-ті – на поч. 80-х рр. XIX ст. – К.:1974. – 223с.
10. Савченко О. П. Видатний громадський діяч і вчений// Радянська школа. – 1970. – №12. – С. 31-34.
11. Кохан А. С. Подолинский – врач, ученый пропагандист марксизма// Советское здравоохранение (Москва). 1973. – №3. – С. 75-78.
12. Кохан А. И. Некоторые неизвестные труды С. А. Подолинского// Врачебное дело (Киев). – 1977. – №2. – С.152-154.
13. Подолинський Сергій. Листи та документи / Упоряд. Р. Сербин, Т. Слюдикова. – К.: Центральний державний історичний архів, м. Київ, 2002. – 422с.
14. <http://eco-pravdo.kmru/rar/prlp.htm>; Чесноков В. С. О жизни и творчестве С.А.Подолинского. – социального эколога и врача// Экология человека. – 2000. – №3. – С.4-6// <http://avlib.rshu.ru/viniti/archive/bsSocialEcol.htm>.
15. <http://www.rulx.ru/01160797.htm>; Шевченко С. Маловисківські корені Подолинського// Справедливість (Кіровоград). – 2000. – 16 листопада. – С.4; Його ж. На пограниччі культур: Кіровоградщина – Польща в літературних зв'язках (XIX – поч. XX ст.). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – 56 с.; Його ж. Їхав козак за Віслу// Народне слово (Кіровоград). – 2004. – 1 квітня. – С.2; Його ж. Вінчався в церкві Богородиці// Маловисківські вісті. – 2004. – 14 липня. – С.2; Сіренко С. Мати передчасного генія України// Народне слово. – 2002. – 3 жовтня. – С.3.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – 816с.
17. Бойко І. Його знав Карл Маркс// Кіровоградська правда. – 1964. – 11 серпня. – С.4; Його ж. Сторінки минулого// Червона зірка (Новомиргород). – 1969. – 9 січня. – С.4; Його ж. З історії аптечної справи на Новомиргородщині// Там само. – 14 січня. –

С.4; Фільм про Сергія Подолинського// Будівник комунізму (Мала Виска). – 1969. – 4 жовтня. – С.3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сіренко Сергій Васильович – педагог-організатор Кіровської ЗОШ І–ІІІ ступенів Маловисківського району Кіровоградської області.

В. ДОМАНИЦЬКИЙ ТА “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСІ” М. АРКАСА

Н.М. ТОКАР

Історична наука наприкінці ХІХ ст. характеризувалась значним піднесенням. Серед видатних істориків цього періоду слід назвати В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, С. Єфремова і багатьох інших. До цієї плеяди визначних особистостей належав і Василь Миколайович Доманицький.

На сьогодні ім'я В. Доманицького в першу чергу відомо широкому загалу завдяки його працям “Козаччина на переломі ХVV – ХVІІ ст.”, “Історія Малоросії”, “Критичний розслід на текстом “Кобзаря” Т.Г.Шевченка” та іншим. Але темою даної статті є його редакторська робота над працею М. Аркаса “Історія України-Русі”. За збігом обставин вихід цієї праці став вельми резонансною подією. Дискусії навколо неї не вщухають і зараз. Власне, дискусії точаться не стосовно самої праці, а стосовно того, як вона була оцінена сучасниками авторів. “Історія України-Русі” стала, по-суті, висхідним пунктом у конфлікті між М. Грушевським і київською громадою, що почався з кінця 1905 року.

В сучасній історіографії існують дві точки зору стосовно цієї проблеми. Один з сучасних дослідників В. Ульяновський в статті “М. Аркас, “Історія України-Русі” і М. Грушевський”, підтримуючи точку зору останнього, підкреслює негативні моменти книги. Іншу точку зору у дослідженні “М. Аркас і його “Історія України-Русі” представляв В. Сарбей, який, навпаки, ідеалізував працю Аркаса-Доманицького. Але навіть він не міг обійти увагою недоліки цієї праці, правда у нього вони зводилися до ідеологічної невідповідності. Цікаві матеріали з цього питання містить стаття І. Гирича “Ще до проблеми “Аркас і Грушевський”. Як бачимо, ця проблема є достатньо висвітленою в історіографії. Але метою даної статті є визначення впливу цих подій на відносини М. Грушевського і В. Доманицького, і, фактично, на подальше життя останнього.

Слід зауважити, що київська громада не була монолітною. Українці “малоросійського” напрямку гуртувалися навколо журналу “Київська старовина”. З їх представниками О. Левицьким і В. Науменком М. Грушевський був у досить натягнутих відносинах. Але натомість його

дуже підтримували до першої російської революції “віковці” (О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський). За виданням книги М. Аркаса фактично стояла опозиція М. Грушевського в особі Г. Хоткевича, Б. Грінченка та інших [1, 221], які власне і порадили М. Аркасу звернутися до В. Доманицького як редактора. В. Степаненко супроводжував рекомендацію такими словами: “На його можна цілком покласти, бо він знає історію не менш Грушевського” [2].

Щодо результатів редакторської роботи В. Доманицького, то в сучасній історіографії існує дві точки зору. Одну них представляв доктор історичних наук, професор В.Г. Сарбей. Він стверджував, що характеристика Степаненка виявилася цілком справедливою – редакторською роботою М. Аркас залишився цілком задоволений [3, 20]. Іншу точку зору аргументував у статті “М. Аркас, “Історія України-Русі” і М. Грушевський” В. Ульяновський, який стверджує, що характеристика Степаненка була значно перебільшеною, про що свідчать численні помилки і “елементарні похибки навіть у першому розділі” [4, 181].

Хто ж з цих дослідників має рацію? Для того, щоб відповісти на це питання, слід повернутися на початок ХХ ст. і розглянути думки сучасників В. Доманицького і М. Аркаса.

Для того, щоб показати значущість “Історії України-Русі” для тогочасного суспільства, можна навести слова О. Лотоцького: “Се була перша книжечка нашої історії, написана для широкої публіки, й популярність її в свій час була надзвичайна. “Ілюстрована історія України” М. Грушевського появилася пізніше і не мала такого успіху у широкого читача, як “Історія України” Аркаса-Доманицького” [5, 9].

О.Лотоцький не випадково згадав М. Грушевського та його популярний нарис з історії України, бо з цим були пов’язані досить смутні події, в яких, на думку В. Сарбея, найвидатніший історик України відіграв негативну роль. Схильний до монополізації своєї наукової діяльності, він відзначався крайньою нетерпимістю до будь-кого, хто вторгався у досліджувану ним проблематику чи виступав конкурентом його творчих задумів. Колеги по Львівському НТШ, в якому М. Грушевський головував, вказували на його вміння “вивисшати себе коштом інших” – “коротко кажучи, безцеремонним насадженням культу своєї особи та інтриганським видворенням тих, хто виступав проти нього” [6, 8].

В. Сарбей зазначає, що спочатку М. Грушевський нібито і не сприймав усерйоз М. Аркаса як конкурента. До відвертого ж цькування “Історії” він вдався тоді, коли дізнався про підготовку другого видання. Про це його сповістив В. Доманицький при зустрічі у с.Криворівні, що у Карпатах, після того, як професор заявив про свій намір незабаром видати свою ілюстровану історію. За словами В. Доманицького, Грушевський був здивований, так як не знав “як книжка добре пішла”, і пропонував перекупити малюнки, вже замовлені Аркасом, аби він зрікся свого видання

[7]. Хоча В. Доманицький особливо і не наполягав на другому виданні, залишаючи це питання на розсуд самого автора, але зауважив, що шкода було б “зректися свого діла... зробивши найтрудніше, проклавши дорогу до читача” [7]. Такої ж думки притримувався і Г. Хоткевич, який у своєму листі гаряче переконував М. Аркаса не відмовлятися від другого видання в угоду “пану професору” [8]. Правда, цей лист деякі дослідники можуть віднести не стільки на рахунок М. Аркаса і його “Історії”, скільки на підтвердження конфліктної ситуації між М. Грушевським і київською громадою (як і вважає І. Гирич [1, 222]), що і стало причиною “розпалу пристрастей” навколо цієї праці. Так чи інакше, але в тому ж листі В. Доманицький повідомив М. Аркаса про публікацію у “Літературно-науковому віснику” рецензії В. Липинського. Про позитивне враження останнього від “Історії України-Русі” свідчить його лист до М. Аркаса, в якому він відзначає “...що такого гарного, такого естетичного видання досі у нас на Україні не було... Зміст книжки... як не можна краще відповідає її призначенню; факти подані певні і в такому освітленні, яке надає їм сучасна наука історіографія; ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і що найголовніше, не псують загального враження...” [9]. Слід зазначити, що М. Аркас і В. Липинський до цього листа знайомі особисто не були, що свідчить про неупередженість останнього у цій справі.

Однак згодом офіційну рецензію на книгу М. Аркаса замовив В. Липинському М. Грушевський для “Літературно-наукового вісника”. Тут підхід уже мав бути дещо інший – рецензія вимагала перед усім, прискіпливої фахової оцінки, яку перш за все зважував перед публікацією професор Грушевський. Отже, В. Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що і було зроблено. Однак рецензент все ж не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання [4, 164].

В числі достоїнств книги Аркаса-Доманицького рецензент називав просту мову, легку популярну форму викладу, вдале використання історичних легенд і фольклору, спокійний об’єктивний тон, що нагадує літописний стиль, чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. В. Липинський особливо відзначає велике почуття любові до українського народу, яким була перейнята книга: “...се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну самосвідомість та національну самоповагу” [4, 164].

Критичні зауваження В. Липинського зводилися до вказівок на чисельні зайві дати і факти, що мало стосуються історії України; нерівномірність опису подій (на еволюцію селянства за 1687-1764 рр. відводиться всього 20 рядків), штучність періодизації історії України (скіфо-сарматський період важко виділити як окремий в історії

українського народу; розділення Київського і Галицького, Литовського і Польського періодів тощо), дуже побіжні і поверхові зауваження щодо соціальної еволюції українського народу, надто схематичне висвітлення українського відродження. В.Липинський зауважив, що у автора “не видно суцільного погляду на цілу еволюцію українського народу” [10, 310]. В книзі чітко не говориться навіть про походження української нації і постійно змішуються терміни “руський” і “український”. Рецензент вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т.д.” [10,314]). Неприємно вражала також, на думку В. Липинського, велика кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII – XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення України Галичині як чогось протилежного. Також рецензент перераховував усі дрібні похибки, елементарні помилки і недоречності в тексті, ілюстраціях та картах.

М. Грушевського не задовольнила рецензія В.Липинського і він додав до неї свої зауваження, на думку В. Сарбея досить жорстокі [3, 35]. На початку М. Грушевський стверджував, що книгу М. Аркаса не можна проминути з огляду на її широке розповсюдження [4, 184]. Значить вона довго “буде книгою премудрості по українській історії для багатьох українців” [11, 318]. Однак, написана непрофесіоналом з численними, часто елементарними неточностями і помилками, така “Історія”, на думку М. Грушевського, “зістанеться сумною пам’яткою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового, і з національного, і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга Д. Аркаса” [11, 319].

На думку В. Ульяновського, М. Грушевський ставив хоч і досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали просвіщати і виховувати народ: таку книгу могла написати лише добре ознайоmlена з предметом людина-фахівець, яка, окрім того, мала б талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка наукова праця, мала б бути глибоко продумана і спланована. Книга ж М. Аркаса, на думку М. Грушевського, відрізнялася великою кількістю помилок, і не лише дрібних, “а фальшами, страшеними недоглядами, просто дикими у науковому підручнику висловами і поглядами” [11, 321]. М. Грушевський наводив численні приклади на доказ свого твердження, завершуючи свій аналіз питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії?” [11, 320]

Найбільш значними недоліками концепції М. Аркаса, на думку М. Грушевського, були відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план “восшествя на престол” різних монархів, їх

правління, смерті і чисельних воєн. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб'язкових фактів; не виділено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції. Підсумок був невтішний: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається...попередні українські покоління виступають якимись історичними безштаньками, що товчуться без цілі і причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок...Се історія без історії, без культурного, суспільного, політичного змісту...читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірною) поняття про історичну минувшину нашого народу, його історичну вартість” [11, 322].

Щоправда, наприкінці критик відзначив, що М.Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов'ю до свого народу і його минувшини”, і що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилю в його добрих намірах” [11, 323].

Рецензія М. Грушевського викликала бурхливу реакцію київської громадськості. Те, що Грушевський не сказав практично жодного позитивного слова на адресу книги М.Аркаса досить негативно позначилося на його репутації, посиливши тим самим позиції опонентів професора. Так, Є. Чикаленко у своєму щоденнику згадує розмову з Грушевським, при якій він говорив, що рецензія історика – “се хибний крок...” [12, 209]. Це, очевидно, турбувало Грушевського, так як одразу після приїзду зі Львова його головний помічник по виданню “Літературно-наукового вісника” П. Лавров (Ю. Сірій-Тищенко) поставив професора до відома, що рецензія наробила в Києві багато шуму, але молодь переважно на його стороні [12, 211].

У відповідь на рецензії з'явилася стаття В. Піснячевського, який від імені пересічних читачів захищав М.Аркаса та його книгу. В. Піснячевський писав, що Грушевський “своїм авторитетом зовсім приголомшив автора і прибав до злочинного стовпа редактора” [13, 2–3].

Засудження гострої рецензії М. Грушевського можна зустріти і в опублікованому щоденнику близького знайомого останнього, дуже проінформованої людини у справах українського національного руху кінця ХІХ–початку ХХ ст., редактора-видавця “Ради” Є. Чикаленка. Ось що він пише з цього приводу: “...незаслужено гостра критика Грушевського на цю працю болюче вразила Доманицького. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне забув у нього коректу своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом, і він з того часу вже не міг поправитись” [14, 10].

Фактично, спираючись на вищезгадані матеріали, В. Сарбей звинувачує Грушевського у скорій смерті М. Аркаса і В. Доманицького [3, 34–35]. Але ці закиди спростовує у своїй статті В. Ульяновський, доводячи, що Є. Чикаленко займав двояку позицію і не був очевидцем вищезгаданих подій [4, 167–175].

Хоча книга Аркаса-Доманицького була піддана гострій критиці з боку М. Грушевського, але навіть він не сумнівався у високій якості редакторської роботи В. Доманицького. Тому він дуже болюче зреагував на закиди, що він образив Доманицького. В одному з листів до Ф. Матушевського, який дуже гостро картав професора, М. Грушевський писав: “Критикуючи Аркаса, я умисне не згадав ні єдиним словом Доманицького, жалуючи його. Але його жалость не міг посунути до того, щоб заплющеними очима дивитися на книжку, до котрої останній мав необережність (для заробітку) приложити руку” [4, 177–178]. Ці слова Грушевського безперечно свідчать про його прихильне ставлення до Доманицького. Однак, не зважаючи на це, не можна сказати, що після скандалу з “Історією України-Русі” відносини М. Грушевського і В. Доманицького залишилися приятними, як зауважує І. Гирич. Про це свідчить і лист редактора до Є. Чикаленка від 13(26) березня 1909 р.: “...З Грушевським у мене все як було: ні він до мене, ні я до нього: не хоче мене знати з сентября місяця, а я не хочу перепрошувати за те, що вони на мене чомусь гніваться соізволили...” Аналогічна інформація міститься і в листі В. Доманицького до Б. Грінченка: “...тепер я, Борисе Дмитровичу, помаленьку перехожу на Вашу та Сергія Олександровича позицію: “отречен” есть от ЛНВ і Записок – значить з статтями науковими ховайся тим часом. Діждалися української науки, та не діждались ще “нелицеприятных” та об’єктивних керманичів...” [15, 1] Не дивлячись на ці слова, звинувачення В. Сарбеєм Грушевського у швидкій смерті редактора можна назвати безпідставними. В. Доманицький тривалий час (з 1901 року) хворів на сухоти. Тяжка форма туберкульозу легенів у ті часи не лікувалася і тому друзі зазначали, що “життя його було затяжною боротьбою зі смертю” [16, 6].

Показовим є також те, що В. Доманицький відразу почав підготовку другого видання “Історії” М. Аркаса. Він намагався переконати у необхідності такого видання автора та його дружину. В його листах немає нарікань, ніби рецензія М. Грушевського вплинула на його стан здоров’я і є перешкодою для другого видання книги [17].

Друге видання “Історії України-Русі” здійснювалося у надзвичайно складних обставинах. Плани у В. Доманицького були грандіозні: “...історія має бути наполовину принаймні, написана наново (кожен з V періодів буде мати 3 підрозділи: а) зовнішня історія; б) суспільний устрій; с) культура). Очевидно усі б) і с) мають бути написані – і це мав би зробити я. Усі а) мусив би скоротити і переробити Аркас, так що з 27 аркушів I вид. остались би хіба 15, а з 12 (отих б) і с) мав би я написати.

Щодо малюнків, то з 210 – коло сотні ми геть викинули, а зате ухвалили додати коло сотні спеціально намалювавши, а з 50 нових перезнімків. Отже ілюстрацій збільшиться і оновиться ілюстрована часть вдвоє...” [18]

Не зважаючи на тяжке економічне становище внаслідок зіпсованих стосунків з М. Грушевським, в часописах якого до конфлікту В. Доманицький друкував свої статті, він у своєму листі до П. Стебницького від 12 (25) III 1909 року зазначав, що про припинення видання не може бути й мови, врешті він ладен видати книгу за власний рахунок і при тому зі своїм новим власним текстом [18].

Друкування книги почалося у Кракові. В. Доманицький перебував на той час у Закопаному, де продовжував активно працювати з текстом першого аркасового видання. Так, на початку березня 1910 р. він повідомляв Стебницького, що вже віддав до друку першу половину книжки (до Сагайдачного). При цьому В. Доманицький зазначав, що від тексту Аркаса “останеться така доля, що треба буде хімічну аналізу робити, щоб вишукати. Може в другій половині Козацькій, більш лишиться. Довелося писати наново не тільки огляди суспільного та культурного життя, а й історію зовнішню... Аж тепер бачу, що Грушевський багато правди в своїй рецензії сказав. Тепер вже не скаже цього, – хіба про другу половину, де з джерелами мені буде сутужно...” [19].

Згодом В. Доманицький був змушений переїхати до Франції, у Аркашон, куди він взяв перший примірник виправленого та переробленого тексту. Але там він не зміг продовжити роботу і витримав лише одну коректу набраного тексту. Далі він збирався писати вже на Україні [16, 9]. 10 липня 1910 р. у листі до С. Єфремова він повідомляв, що вже видруковано 5 аркушів книги [16, 29]. Однак далі робота не просунулася – В. Доманицького за місяць не стало.

Друге видання “Історії України-Русі”, яке вийшло вже після смерті В. Доманицького, істотно відрізнялося від першого. Цікаву гіпотезу щодо другого видання висунув В.Г. Сарбей. Порівнявши тексти двох видань та враховуючи повну втрату архіву В. Доманицького, він дійшов висновку, що це дві абсолютно різні книги, так як друге видання висвітлює історію України на основі “польсько-шляхетської і австрофільсько-галицької орієнтації”. Характеризуючи друге видання з позицій класичної радянської історіографії, В.Г. Сарбей також відмічає, що вступ до його є дуже заідеологізованим і проводить шовіністичні ідеї про переваги українського народу [3, 110–111]. Звісно, таку характеристику важко назвати справедливою і неупередженою.

На нашу думку, об’єктивною є точка зору В. Ульяновського на цю проблему. Він вважає, що наведені вище факти однозначно свідчать, що краківське видання 1912 року по праву є другим виправленим і доповненим виданням “Історії України-Русі” Аркаса-Доманицького [4, 201].

Щодо оцінки цієї праці, то вона не могла бути однозначною як на момент її виходу, так і не може бути однозначною зараз. Тут слід зазначити два основних аспекти. Щодо наукового рівня, то майже всі рецензенти і

критики висловлювали численну кількість конкретних зауважень щодо періодизації, висвітлення окремих подій, неточностей, методики використання джерел, ілюстрацій тощо. Однак всі вони, як правило, розглядали “Історію України-Русі” як явище розвитку національного духу, культури, мови та її вплив на громадянство. Саме ця сторона є другим рівнем критики книги. Саме це висували на перший план всі шанувальники та друзі Аркаса і Доманицького. Сам Аркас у передмові наголошує на тому, що “не мав на мислі написати науковий твір”. Він прагнув дати широким верствам українського населення загальний, популярний нарис національної історії, пробудити в них почуття належності до одного народу, залучити до боротьби за висвітлення української ідеї. Цієї мети, на думку більшості своїх сучасників (Є. Чикаленка [20], Б. Грінченка [21], Б. Степаненка [22], Г. Хоткевича [23]) автор цілком досягнув.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство. (Статті, розвідки, замітки, есе) – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С.221.
2. Павленко С. “Не менш Грушевського” // Колос. – 1990, 20 грудня.
3. Сарбей В.Г. М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С.20.
4. Ульяновський В. М. Аркас, “Історія України-Русі” і М. Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. – К., 1996. – С.181.
5. Лотоцький О. В. Доманицький – громадянин // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці смерті). – Подєбради, 1925. – С.9.
6. Перед загальним зборами НТШ. – Львів, 1913. – С.8.
7. ДАМО, ф.468, оп.1, од.23, арк.1 – 2. (Лист В.Д. до М. Аркаса від 11/24 липня 1908)
8. ДАМО, ф.468, оп.1, од.23, арк.3 – 10 зв. (Лист Г. Хоткевича до М. Аркаса без дати).
9. ІР НБУ НАНУ. – Ф.І. – Од.35421. – Арк.1-3. (Лист В. Липинського до М. Аркаса від 7 січня 1908 р.)
10. Липинський В. “Історія України” М. Аркаса // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1908. – Кн.8. – С.310.
11. Грушевський М. До рецензії В. Липинського // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1908. – Кн.8. – С.318.
12. ЦДІА України в Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.209.
13. Піснячевський В. Маленький фельєтон, з хвиль життя // Рада. – 1908. – № 192. – С.2-3.
14. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів, 1931. – С.10.
15. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІІ. – Оп.36911. – Арк.1.
16. Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. С.Єфремов. – К., 1912. – С.6.
17. ДАМО. – ф.468. – оп.І. – од.7, 23.
18. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІІ. – Од.52108. – Арк.1-4. (Лист В.Доманицького до П.Стебницького від 12/25 березня 1909, Закопане)
19. ІР НБУ НАНУ. – Ф.ІІІ. – Од.52116. – Арк.3.
20. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. І. – Од. 221. – Арк. 40 зв. – 42, 36 – 36 зв.
21. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. І. – Од. 4. – Арк. 10-12 зв., 23 зв.

22. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. I. – Од. 18. – Арк. 21 – 21 зв., 23 – 23 зв.
 23. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. I. – Од. 23. – Арк. 9-10.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – викдач кафебри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ПАНГЕРМАНСЬКА “СЕРЕДИННА ЄВРОПА” КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ. ІДЕЇ, ПЛАНИ, ПРОЕКТИ

С.С. ТРОЯН

Усього кілька років віддаляють нас від бурхливого ХХ століття, впродовж якого були закладені й ті важливі фундаментальні устої міжнародного життя, які значною мірою визначають реалії сьогодення. Щоправда, формувалися вони у протистоянні, а то й відкритій боротьбі різноманітних підходів і поглядів на майбутнє окремих народів, цілих держав і регіонів. У цьому контексті особливого звучання набувають німецькі зовнішньополітичні плани щодо країн і народів європейського континенту, що знайшли своє вираження, зокрема, у концепціях створення Середньої Європи (від німецького *Mitteleuropa*). Важливе значення мали, насамперед, серединноєвропейські проекти представників пангерманського руху, які справляли визначальний вплив на зовнішньополітичний курс офіційного Берліна напередодні та під час Першої світової війни 1914-1918 рр.

У другій половині 80-х і на початку 90-х років ХІХ ст. відбулося помітне піднесення пангерманського руху в кайзерівській Німеччині. Воно дуже швидко призвело до створення організації, пророчим епіграфом діяльності якої стали слова „великого курфюрста” Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького – „думай, що ти німець”. Пангерманці виступали з позицій спільності всіх німців, не обмеженої державними кордонами. Вони бачили в німецькому народі, прусській державі втілення всесвітнього духу, абсолютної ідеї і звідси робили висновок про особливу історичну місію німців в історії всього людства.

Від початку свого існування Пангерманський союз велику увагу приділяв пропаганді ідей „Дранг нах Остен”. Про це яскраво свідчать матеріали центрального органу союзу – щотижневого журналу „Альдойче Блеттер”. В одній зі статей стверджувалося, що „протириччя між німецьтвом і слов’янством є альфою й омегою всієї сучасної європейської політики”. Автор патетично закликав: „Зверни свої погляди на схід, німецький народ! З заходу тобі небезпека не загрожує”. На його думку, саме на сході має в майбутньому відбутися „боротьба рас” [1].

Уже звідси зрозуміло, що пропаговані пангерманським організаційним об’єднанням плани світового панування базувалися на

необмеженому пануванні Німеччини у Центральній Європі. Один з дослідників історії союзу А. Крук у цьому зв'язку писав: „Усі до цих пір згадувані плани – відносились вони до Османської імперії або Африки – були, в основному, лише доповненням великої головної мети пангерманського життєвого простору: Середньої Європи” [2]. Прихильниками континентальної експансії серед пангерманців були вже згадуваний Хассе, П. Самасса, П. Ден, Ф. Елей. У своїх вимогах вони виходили, перш за все, з того, що в Німецькій імперії після її утворення проживало, крім 47 млн. німців, 4 млн. осіб ненімецького походження. Вони вважали, що сучасна Німеччина, ставши твердою ногою на „обмежений національний ґрунт” і згуртувавши свої сили, повинна готуватися до нового, могутнішого „світового польоту”. Завдання всіх німецьких патріотів повинні спрямовуватися до повної германізації імперії, створення „сильного національного ядра”, а потім уже „поширення його впливу на області, які мають з ним обмежений зв'язок”. Мета пропонованої наукової розвідки насамперед і полягає в концептуальному аналізі змісту та ролі пангерманських середньоевропейських планів у політичних та історичних реаліях кінця ХІХ – початку ХХ ст.

На думку пангерманців, створення Середньої Європи як господарського і політичного об'єднання повинно було забезпечити панування Німеччини на континенті і закласти фундамент успішної заокеанської колоніальної політики. 18 грудня 1891 р., виражаючи точку зору ряду представників крупної німецької буржуазії з цього питання, націонал-ліберал Меллер заявив з трибуни рейхстагу: „Німеччина має відіграти таку ж роль, як Пруссія у Митному союзі: вона повинна сприяти торгово-політичному об'єднанню Центральної Європи для протидії впливу країн Сходу і крайнього Заходу” [3]. Через три роки журнал „Альдойче Блеттер” писав: „Дунай, який служив у минулі століття стовпою дорогою німецької колонізації, показує погляд у шлях до Чорного моря, на Балканський півострів, у Малу Азію. Старий „Дранг нах Остен” повинен відродитися” [4].

Пангерманці визнавали право на національно-державне існування тільки за великими народами, фактично знаходячись на позиціях Французької колонізаційної теорії Леруа-Больє. У відповідності з їх планами, Німеччина, поряд з Великобританією, США і Росією, повинна була стати четвертою великою світовою державою [5]. В „Альдойче Блеттер” за 7 січня 1894 р. про це було сказано так: „Ми ніколи не зможемо досягнути бажаного світового панування, а тим більше утвердитися там, якщо нам не вдасться добитися національного згуртування всіх німецьких меншин у Центральній Європі. Пропагована Хассе середньоевропейська митна унія Австро-Угорщини, Бельгії, Голландії, Швейцарії і Румунії під керівництвом Німеччини розглядалася б

як доцільний шабель до утворення серединно європейської імперії під німецьким пануванням” [6].

Початок ґрунтовної розробки пангерманцями планів створення „Серединної Європи” пов’язують з появою у січні 1895 р. рецензії на книгу „Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900-1915 років”, автор якої підписався „Пангерманець” (Alldeutscher). Рецензент схвалив його вимогу про необхідність будити фантазію наших сучасників ... також і з національного питання”. На думку автора, „Велика Німеччина” 1915 р. розширить свої кордони далеко на схід, включивши до свого складу Прибалтику, Російську Польщу, Волинь, Поділля, Південь Росії з Кримом, а також ряд заморських колоній [7]. Рецензент особливо хвалив „Пангерманця” за „дуже радикальні засоби германізації завойованих територій. Вони полягають в експропріації всієї землі, у вигнанні більшої частини ненімецького населення, у наданні всіх прав тільки німцям”. При цьому підкреслювалося, що Пангерманець врахував усі соціально-політичні й економічні наслідки цих заходів [8].

Ще одним не менш важливим кроком в обґрунтуванні пангерманських серединноєвропейських планів став вихід у тому ж році в Берліні анонімною брошури „Велика Німеччина і Середина Європа у 1950 році”. Її автор знову заховався за псевдонімом „Пангерманець” [справжнім автором „Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900-1915 років” та „Велика Німеччина і Середина Європа у 1950 році” небезпідставно вважають голову Пангерманського союзу Е.Хассе]. У цій роботі послідовно викладалася програма економічного, політичного та воєнного устрою серединноєвропейського об’єднання. На думку „Пангерманця”, у центрі Європи планувалося створення Великогерманської конфедерації на чолі з імператором і в складі Малогерманської імперії, Голландії, Бельгії, Швейцарії, Австрійської імперії та Великогерманського митного союзу. Керівне становище в конфедерації відводилося Німеччині. Всі піддані конфедерації одночасно були б підданими держав, які входили до її складу. Однак у майбутньому тільки німецькі громадяни будуть мати право обирати і бути обраними в земельні, державні та імперські представницькі органи, служити в армії і на флоті, виконувати різноманітні юридичні функції, здобувати власність шляхом купівлі та обміну [9]. Особливе місце у німецьких планах створення „Міттельєвропи” відводилося Росії. Пангерманці прагнули відібрати у неї польські і прибалтійські провінції, пояснюючи це „турботою про національну єдність російської держави”. Автор брошури писав: „ Росія як усі держави Центральної і Західної Європи, повинна стати національною державою, тоді як до цього часу вона була тільки територіальною державою. Вона хоче мати тільки одну віру, тільки одного царя, лише одну мову” [10].

Отже, пропагуючи виникнення нового об'єднання на політичній карті Європи, автор захищав практичні інтереси Німецької імперії. Її ядро мав скласти союз Німеччини та Австрії. Члени конфедерації формально хоча б і користувалися рівноправністю, але на ділі підпорядковувались би пруським традиціям і знаходилися у повній політичній залежності від Німеччини. Залежність економічна визначалася наявністю Великогерманського митного союзу, який підпорядковував німецькому впливу всю господарську сферу.

Пропагандистом серединноєвропейської ідеї або, як мінімум, німецько-австрійського митного об'єднання зарекомендував себе доктор Цепфль. Виступаючи на пангерманській конференції у Берліні в квітні 1895 р., він розвивав погляди про те, що основою такого об'єднання стало б спорудження каналу, який мав з'єднати Майн, Ельбу і Одер з Дунаєм. За його ініціативою були створені Центральний союз для розвитку німецького судоплавства по річках і каналах у Баварії і Дунайський союз у Відні. На ці організації покладалося завдання підготувати здійснення економічних проектів Цепфля, пов'язаних з більш широкими політичними завданнями пангерманського союзу [11].

У різноманітних пангерманських пропагандистських виданнях поширювалися ідеї типу „Австрія потребує німецьких колоністів, а Німеччина відчуває потребу в колонізації Австрії”, „Австрії потрібна пануюча раса, а панувати там можуть тільки германці” і т.п. У пангерманських колах висловлювалися відкриті вимоги політичної анексії Австрії і перетворення її у колоніальний хінтерланд. Вони вбачали в цьому початок створення „Великої Німеччини” і „Серединної Європи” – від Північного моря до Балкан і від Прибалтики до Адріатики [12]. Саме прикриттям такого плану була ідея „германізму”, „національної спільності” Німеччини і німецької Австрії.

У пангерманській пропаганді Австрія все частіше називалася „Східною маркою”, а її населення – „німецьким бар'єром проти слов'янських народів” [13]. У звіті про свою діяльність за 1897 р. Пангерманський союз прямо заявляв, що австрійські справи він розглядає як свої власні [14]. Доказом стало створення місцевих організацій – „опорних пунктів пангерманізму – у Чехії, Моравії, Семиградді та інших землях Австро-Угорщини. Поряд з націоналістичною організацією Шенера в Австрії виникли також Товариство південної марки, Союз богемських німців і т.п.

Пангерманські серединноєвропейські плани одержали свій подальший розвиток у другій половині 90-х рр. XIX ст. Пангерманці стверджували, що оскільки Великобританія все більше перетворюється у „замкнуту господарську область”, то Німеччина також повинна створити таку область на континенті у вигляді серединноєвропейського митного союзу А. Леер. Ідеї політичної рівноваги між австрійською та угорською частинами

габсбурзької імперії він протиставив ідею встановлення тісного економічного союзу між монархією і Німеччиною. При цьому перед останньою відкриються нові можливості економічного проникнення в Дунайський басейн і в Малу Азію, а також їх колонізації. Леєр вважав, що Бельгія, Голландія і Швейцарія добровільно чи насильно повинні також приєднатися до серединноєвропейського митного союзу під егідою Німеччини [15].

Звичайно, за цими пангерманськими планами створення митного союзу „Серединної Європи” не можна не бачити прообразу майбутніх інтеграційних процесів на континенті. Але, разом з тим, і Леєр, і інші пангерманці особливо підкреслювали їхнє політичне значення, так як боротьба ведеться за „сильні політичні позиції”. Вони вимагали від німецького уряду взяти курс на здійснення економічної анексії нових ринків у Європі та у Малій Азії і утвердження там політичного панування Німеччини. Якщо раніше цей план прикривався „національними” завданнями відносно німецької Австрії, то тепер висувалася ідея згуртування Німеччини, Австрії та інших європейських держав з метою економічного захисту проти Великобританії. При цьому пропагандисти Пангерманського союзу вважали, що для створення і консолідації „Серединної Європи”, забезпечення виходу через Північне море в Атлантичний океан і через Адріатику в Середземне море, Німеччині обов’язково необхідний сильний військово-морський флот, у тому числі й для можливої протидії Великобританії [16].

Відкидаючи більш ранні положення Ліста про „цивілізаторську роль Англії у світі” і вважаючи, що така роль належить тільки Німеччині, пангерманці надалі вважали необхідним приєднання Франції до митного серединноєвропейського союзу. Разом з тим мало відбуватися даліше розширення цього об’єднання шляхом створення обширної залізничної системи, яка простягалася б від Бельгії і Голландії через Австрію і Балкани до Константинополя і навіть через Малу Азію до Перської затоки. Тут же пангерманські ідеологи і пропагандисти говорили про необхідність посилення боротьби за політичні й стратегічні позиції Німеччини на березі Босфору. Пангерманський союз навіть запропонував проект будівництва моста, перекинутого через Босфор і озброєного батареями Круппа. Все це повинно було здійснюватися під егідою „економічного домінування Великогерманії” [17].

Отже, у планах реалізації серединноєвропейських задумів пангерманці фактично пропонували створити і німецьку колоніальну імперію, яка б разом з раніше зайнятими територіями охопила б Південно-Східну Європу і Передню Азію. Пангерманський союз розглядав ці території, з одного боку, як форпост для проникнення в Індію, а з другого, як опорний пункт для перетворення Росії у напівколоніальний додаток „Серединної Європи”. Так, підводячи перші підсумки поїздки Вільгельма

II на Схід, „Альдойче Блеттер” писав: „Отже, повний хід уперед до Євфрату і Тігру, до Перської затоки, а значить сухопутну дорогу на Індію знову в ті руки, яким вона належить – у готові до боротьби німецькі руки!” [18]. Стосовно Росії найпоказовішою була позиція відомого пангерманського публіциста К.Іенча. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він зазначав: „Здобуття колонії у Малій Азії і Сирії з таємним наміром перекинутися на північ, щоб розкласти царську імперію зсередини, або розгромити її війною; воз’єднати з нами насильно відірвані від народного німецького тіла німецькі провінції в Австрії і таким чином забезпечити за німецьким народом панування над усією Центральною і Східною Європою і створити велику область, сьогодні пустинну, але у вищій мірі придатну для культурного освоєння, для користування нашим народом і для цивілізації її напівварварів-жителів – це велика, прекрасна і варта сил робота” [19].

Зауважимо, що пангерманські плани створення серединноєвропейського економічного об’єднання і митного союзу в Центральній Європі підтримала навіть частина німецьких соціалістів. Так, соціал-демократ Кальвер у теоретичному органі своєї партії „Нойе Цайт” писав: „Серединноєвропейські країни, хочуть вони того чи ні, повинні відкинути свої політичні протиріччя і об’єднатися для спільних дій в області митної політики. Вони повинні ... мати можливість спільно боротися з торгово-політичною конкуренцією на світовому ринку з рівними шансами на успіх, які гарантує тільки велике господарське ціле”. К. Каутський, зі свого боку, вважав, що у майбутньому проекти пангерманців можуть відповідати інтересам соціалізму при умові, що на час їх реалізації Німеччина перетвориться в демократичну державу [20].

Прямо пов’язаними з пангерманськими планами „Серединної Європи” та експансії на Схід були їхні ідеї посиленої германізації не тільки слов’янських земель, які входили до складу монархії Габсбургів, але й польських земель у складі Німецької імперії. Після організаційного та ідейного об’єднання пангерманського руху посилювалося переслідування польського населення у Познані, Сілезії й інших західнопольських землях. Ще у 1894 р. на з’їзді Пангерманського союзу була розроблена обширна програма антипольської політики. Вона передбачала дискримінацію польської мови та культури, дальшого посилення німецької колонізації польських земель, а також витіснення і навіть знищення польського елементу.

З цією метою у Познані 3 листопада 1894 р. був створений Союз сприяння германізму в східних провінціях, який пізніше організував філіали і в інших землях. Його безпосередніми організаторами були познанські аграрії Ганзман, Кеннеман і Тідеман, за ініціалами прізвищ яких Союз одержав назву Гакати. До керівної верхівки Гакати входили представники німецького монополістичного капіталу, зокрема, голова

крупного аграрного банку „Дисконтогезельшафт” А. Ганземан, голова Центрального союзу німецьких промисловців фон Кірдорф, а також Х. фон Доннерсмарк, Х. Гогенлоє та інші. Союз ставив за мету активізацію антипольської політики і ліквідацію польської проблеми у „східних провінціях” за допомогою посиленої і форсованої германізації польських земель і всесторонньої підтримки економічних позицій німецького населення у промисловості й торгівлі шляхом нещадної боротьби з польським народом взагалі.

Гаката знаходилася у тісному зв'язку з урядом, власниками крупних помість, шахт, фабрик, заводів, копалень і з утвореною у 1886 р. Прусською колонізаційною комісією, яка відверто заявляла, що основним завданням її діяльності є викорінення польського народу в межах Пруссії. Здійснюючи свою діяльність під лозунгом боротьби „германізму” проти „полонізму”, Колонізаційна комісія займалася тим, що надавала на польських землях ділянки (парцели) виключно німцям (переважно протестантам). Пруський ландтаг у 1898 році на пропозицію рейхсканцлера Гогенлоє і під тиском Союзу східних німецьких марок затвердив законопроект про збільшення витрат на колонізацію у сумі 100 млн. марок [21].

Слід особливо підкреслити, що Гаката діяла також у тісному контакті і під сильним ідейним впливом Пангерманського союзу, який використовував її для боротьби проти слов'янства у своїй Німеччині. Це було одне з головних завдань пангерманського руху, яке знаходилося у безпосередньому зв'язку проаналізованими вище серединноєвропейськими і колонізаційними планами в Європі та за її межами. Підтвердженням може служити наступний факт.

В умовах зростання політичної ваги своєї організації та її експансіоністських планів, зокрема щодо Австро-Угорщини, пангерманці на початку вересня 1898 р. провели в Мюнхені з'їзд. Порядок денний включав три основних принципи:

- 1) боротьба Німеччини за морські і вугільні станції;
- 2) боротьба проти слов'янства в Австро-Угорщині та в Німеччині;
- 3) боротьба та згуртування німців у Європі.

На з'їзді панувала атмосфера шовінізму. Часто лунали промови про те, що „німецький народ – народ-повелитель, а німці за кордоном – це „форпост імперії пангерманізму” [22]. З'їзд проходив під відкритими лозунгами боротьби німців проти слов'янства і більш замаскованими лозунгами боротьби за включення Австрії до складу Німецької імперії і створення на цій основі пангерманської „Серединної Європи”.

Створення потужної серединноєвропейської держави, на думку пангерманців, мало дати базу для боротьби за велику німецьку колоніальну імперію, доповнену заморськими колоніями. У 1894 р. Пангерманський союз разом з Колоніальним товариством розпочав

кампанію по розв'язанню нового витка заокеанської колоніальної політики. Він вимагав від рейхсканцлера дозволити франко-німецькі переговори по колоніальному розмежуванні в Африці. Союз прагнув переходу до Німеччини центральноафриканських областей, щоб стало можливим об'єднання німецьких колоній у Того і Камеруні з Суданом. У квітні 1894 р. Пангерманський союз опублікував обширну колоніальну програму, згідно якої німецькі колоніальні володіння мали значно розширитися за рахунок Занзібару, деяких районів Східної Африки, бухти Уолфіш-бей, внутрішніх районів Того і Камеруну, а також островів архіпелагу Самоа. Пангерманці домагалися португальських колоній на користь Німеччини і мріяли про завоювання „сильного і впевненого господарювання у Китайському морі”. Крім того, сподіваючись на швидкий розпад Османської імперії, вони вимагали анексувати майже всю Малу Азію і перетворити Месопотамію та Сірію в „німецьку Індію” [23]. Для швидкої та успішної реалізації цих планів пангерманці прагнули створити спеціальний фонд. Вони підтримували колоніальну політику за допомогою активної пропаганди, численних зборів, випуску відозв, листівок і прокламацій.

Пангерманський союз хотів реалізувати свою колоніальну програму, залучивши до цього німців, які проживали за кордоном. 9 вересня 1894 р. „Альдойче Блеттер” з цього приводу писав: „Німецьке панування немислиме без захоплення колоній, якщо ми не турбуємося про те, щоб наші співвітчизники за рубезем зберігали характерні риси німецької національності” [24]. Лідери пангерманців вимагали ввести в імперську конституцію положення про те, що німецькі емігранти будуть знаходитися в районах колонізації під захистом Німеччини. До різноманітних заходів у цій області належала дальша підтримка німецьких кіл за рубезем, турбота про культурно-національний розвиток німців-колоністів, доставка туди німецької кореспонденції, організація виставок і різноманітних зустрічей. Пангерманський союз розпочав шалену шовіністичну антианглійську пропаганду в зв'язку з зазіханням Англії на Трансвааль і виникненням Трансваальської кризи [Трансваальська криза 1896 р. виникла в зв'язку зі спробою англійських колонізаторів наприкінці 1895 р. вторгнутися в межі бурської республіки Трансвааль і ліквідувати її незалежність. Провал цих планів викликав спалах шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві. Наслідком кризи стало врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей на півдні Африки: одержавши деякі території, Німеччина підтримала Британську позицію напередодні і під час англо-бурської війни 1899-1902 рр.] [25]. Він був проти захоплення Великобританією Трансваалю і посилення позицій англійських колоніальних кіл на півдні Африки.

Вимагаючи захистити „братів по крові” – бурів, – Пангерманський союз 7 січня 1896 р. направив рейхсканцлеру Гогенлоє звернення. До

„дійсної підтримки” Трансваалю проти Англії закликали пангерманці також на організованих по всій країні численних зборах. Пізніше, коли гострота кризи пройшла, Хассе та інші пангерманські лідери висловилися в тому розумінні, що Трансвааль потрібно покрити сіткою німецьких консульських агенств, які змогли б підготувати ґрунт для німецьких колоністів, полегшити проникнення німецького капіталу і тим самим активно протидіяти Великобританії. Але що конкретно мали на увазі лідери Пангерманського союзу тоді – в момент раптової небезпеки війни з Англією – цього, напевно, вони не знали самі. Пангерманці могли бути задоволені тим, що вдалося підняти великий шум у Німеччині, продемонструвати силу своєї організації і навіть справити певне враження за кордоном. Усе це свідчило про те, що процес росту колоніально-шовіністичних сил у Німеччині та формування їх політичної ідеології на той час практично завершилися. У ній тісно переплелися ідеї німецької континентальної і заокеанської експансії.

Характерна у цьому відношенні думка Бюлова. „Завдання нашого покоління, – писав він, – одночасно оберігати наше континентальне становище, яке є основою нашого світового престижу, і розвивати наші заокеанські інтереси. Німеччині слід вести обережну і помірковану світову політику” [26]. За раціональне поєднання континентальної і заокеанської діяльності виступав також Хассе. Він відзначав: „Ми повинні проводити світову політику і колоніальну політику. Ми боремося не тільки за панування на внутрішньому ринку, але й за панування на світовому ринку” [27].

Підсумовуючи, зауважимо, що в кінці XIX ст. у передових державах світу майже одночасно з’явився, за влучним виразом А. Єрусалимського, „імперіалістичний месіанізм” [28], який ліг в основу ідеології колоніалізму та експансіонізму. В Німеччині це був пангерманізм з його уявленням про расову обраність і расову перевагу, про всенімецьке об’єднання на прусько-мілітаристській основі, з його грандіозними зовнішньополітичними і колоніальними планами. Пангерманці, говорячи словами автора роботи „Імперіалізм” Дж.-А. Гобсона, перекичували природу і завдання націоналізму: „Таким перекиченням є імперіалізм, при якому нації, переходячи межі безболісної асиміляції, перетворюють здорове стимулююче змагання різних національних типів у розбійницьку боротьбу імперій-суперниць” [29].

Як організація „загальнонаціональна” і „позапартійна”, Пангерманський союз складався з представників банківського і промислового капіталу, генералітету й офіцерства, вищої аристократії і дворянства, університетських і шкільних викладачів, а також частково урядової бюрократії. Усі вони об’єднувалися на основі певних загальних інтересів імперіалістського характеру. Вони не тільки пропагували ці інтереси у значно ширших суспільних колах, головним чином,

дрібнобуржуазних, але й впливали на їхню свідомість за допомогою імперіалістської ідеології, посилюючи і підігриваючи націоналістичні і шовіністичні почуття. Їх лозунг – „Пам’ятай, що ти німець!” („Gedenke, dass du ein Deutscher bist!”) друкувався на кожному номері „Альдойче Блеттер” і на всіх виданнях Пангерманського союзу. Пангерманська пропаганда орієнтувала німців на те, що кожний з них повинен бути активним прихильником і провідником німецької „світової політики”. При цьому національна демагогія, часто доповнена расистськими ідеями, була тільки засобом пропаганди Пангерманського союзу. Його метою була політична та ідеологічна підготовка до здійснення Німеччиною широкої анексіоністської програми „Серединної Європи” і „світової політики”. Ідейні засади німецького колоніалізму в політичних поглядах пангерманців і документах їхньої організації знайшли найяскравіше вираження і повністю зімкнулися на ґрунті експансіоністської або імперіалістської ідеології.

Таким чином, Пангерманський союз був однією з найвпливовіших шовіністично-націоналістичних організацій Німеччини наприкінці ХІХ ст. Він справив значний ідеологічний вплив на німецьке суспільство, на вироблення урядової політики, в тому числі, в колоніальному питанні, на завершення процесу формування ідеології німецького колоніалізму. Німецький історик А. Крук у своїй „Історії Пангерманського союзу” вказує, що пангерманцям йшли значні суми з фондів міністерства закордонних справ [30]. Заслуговує на увагу список депутатів рейхстагу, які з 1894 по 1914 рр. були членами Пангерманського союзу. В ньому фігурує 59 осіб, з яких 51 мали депутатський мандат і відігравали важливу роль у тодішній німецькій політиці [31].

У своїй діяльності Пангерманський союз використовував різноманітні форми пропаганди. Так, один-два рази на місяць його місцеві організації проводили загальні збори своїх членів, перебіг яких детально висвітлювалися в місцевій пресі. Важливу роль у пропаганді пангерманських колоніально-шовіністичних та інших ідей відігравали різного роду заходи (наприклад, виставки, вечори зустрічей, урочистості до днів народження імператора або кнцлера тощо). Відділення союзу часто організовували публічні лекції, диспути, екскурсії, спільні збори і мітинги з іншими націоналістичними товариствами, здійснювали збір грошових пожертвувань. Масовими тиражами видавалися брошури і листівки, у різноманітних друкованих органах публікувалися численні петиції та відозви. Щорічно восени в одному з міст Німеччини скликався з’їзд Пангерманського союзу. Порядок денний, як правило, включав основну доповідь з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики Німеччини, а також співповіді, присвячені різним актуальним проблемам. З’їзди Пангерманського союзу детально висвітлювалися в німецькій і навіть зарубіжній пресі.

Домінуючу роль в організації пангерманців відігравали університетські професори, вчителі, священники, лікарі, чиновники, офіцери, частково промисловці й торговці. Особливо активну роль у діяльності Пангерманського союзу брали члени професорсько-викладацького складу німецьких університетів. Поступово посилювався вплив редакторів та видавців крупних щоденних газет. Наприклад, з самого початку підтримувала пангерманський рух впливова „Рейнсько-Вестфальська газета” – рупор гірничовидобувних концернів. Під впливом пангерманізму опинилося ціле покоління німецької інтелігенції, значна частина інших верств і груп німецького суспільства. Всі вони відчували на собі вплив пангерманських ідей, у тому числі пронизаних намірами створення потужної Німецької Серединної Європи, яка в перспективі мала б бути доповнена новими заокеанськими колоніальними володіннями. Дуже швидко на цьому ґрунті географ Фрідріх Ратцель створив німецьку геополітичну теорію. Ратцель запропонував принцип, згідно якого визначальну роль в історії держави відіграють особливості географічного простору, який вона займає. Стосовно Німеччини географ стверджував, що характер її території не відповідає ні темпам зростання народонаселення, ні рівню культури, ні економічному потенціалу. Тому становище розташованої у центрі Європи Німеччини вимагає негайного розширення „життєвого простору” німців, тобто переходу до активної зовнішньополітичної експансії. Ратцель вказував і її напрямки – розширення території на Європейському континенті (внутрішня або континентальна експансія), переділ колоніальної периферії (зовнішня або колоніальна експансія). На цій основі Німеччина повинна створити під своєю владою політичний комплекс у Європі, розташований між Альпами, Північним і Балтійським морями і доповнений обширними колоніальними володіннями. Ця „Серединна Європа” стане Німецькою імперією, яка втілить тенденції німецького народу до розширення своєї території і створення життєздатної міцної „світової держави”. Як відомо, саме такий конгломерат ідеологічних схем у поєднанні із спробою їх реалізації на практиці призвів на початку ХХ століття до вибуху „Великої війни” 1914 – 1918 рр. Вона, в свою чергу, підірвала тоді вже досить хиткі устої низки імперій, у тому числі й Німецької, та призвела не тільки до їх краху, але й змінила всю систему міжнародних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Alldeutsche Blätter. – 1893. – №13. – S. 126.
2. Kruck A. Geschichte der Alideutsche Verbandes 1890-1939. – Wiesbaden, 1954. – S.43.
3. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. – Bd.5. – В., 1892. – S.3417.
4. Kruck A. Op. cit. – S.38.
5. Красный архив. – 1939. - №1. – С.219.

6. Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen von Vormarz bis zum Jahre 1945: In 2 Bde. – Lpz., 1969-1970. – Bd.I. – S.8.
7. Alldeutsche Blätter. – 1895. – №2. – S.9.
8. Ibid.
9. Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. – B., 1895. – S.44-46.
10. Ibid. – S.7.
11. Ерусалимський А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд.-М., 1951. – С.131-132.
12. Див.: Lagard P. Deutsche Schriften. – Göttingen, 1892; Grossdeutschland und Mitteleuropa...
13. Alldeutsche Blätter. – 5.12.1897. – №49.
14. Ibid. – 29.05.1898. – №21.
15. Ibid. – 31.10.1897. – №44.
16. Ibid. 14.03.1897. – №11.
17. Ibid. – 18.12.1898. – №51.
18. Ibid. – 17.12.1899. – №51.
19. Цит. за: Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. – М.-Л., 1948. – С.220.
20. Neue Zeit. – Jg. XVI. – 1897. – Bd.2. – S.328-329.
21. Рубинштейн Е.И. Политика германского империализма в западных польских землях. – М., 1953.
22. Alldeutsche Blätter. – 18.09.1898. – №38.
23. 20 Jahre Alldeutscher Arbeit und Kämpfe. – Lpz., 1910 – S.32.
24. Die bürgerlichen Parteien... – Bd. I. – S.10.
25. Див.: Ерусалимський А.С. Германський імперіалізм і виникнення англо-бурської війни в 1899 г. // Из истории общественных движений и международных отношений. – М., 1957. – С.561-589.
26. Бюлов Б. Германская политика: Пер. с нем. – Птг., 1917. – С.29-30.
27. Hasse E. Deutsche Politik. – München, 1906. – S.167.
28. Ерусалимський А.С. Внешняя политика... 2-е изд. – С.48.
29. Ленін В.І. Зошити з імперіалізму // Повне зібр. творів. – Т.28. – С.376.
30. Kruk A. Op. cit. – 3.15.
31. Гейден Г. Монополии. Пресса. Война. – М., 1964. – С.32.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ МІЖ ФРН І ТУРЕЧЧИНОЮ В 1960-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х рр.

В.М. ФІЛОРЕТОВ

Однією з визначальних тенденцій розвитку Європи останніх десятиріч є процес інтеграції і створення спочатку ЄЕС, а згодом ЄС. Зараз цей союз являє собою потужне економічне і політичне об'єднання, яке визначає ситуацію не тільки в Європі, а й у глобальних вимірах. Процес створення цієї спільноти був і є надзвичайно складним, вимагав врегулювання та

узгодження цілих комплексів багатосторонніх та двосторонніх проблем. Особливою при цьому була і є роль великих європейських держав, зокрема ФРН. Її позиція щодо розширення Європи формувалась під впливом як економічних, так і політичних міркувань. Сповна це відноситься і до позиції ФРН щодо турецького членства в ЄС. Ця проблема є надзвичайно актуальною і наразі стоїть на порядку денному. Підходи ФРН до її вирішення еволюціонували під впливом цілого ряду факторів і чинників, і одним з вагомих при цьому був стан німецько-турецьких торговельних зв'язків у 1960-х – на початку 1980-х рр. Якраз на прикладі торгівлі можна побачити проблеми і складнощі інтеграції, а також ефективний механізм їх врегулювання. Вивчення цих процесів важливо як з точки зору розуміння загальних механізмів інтеграції, так і з огляду на євроінтеграційні плани України. Турецький приклад при цьому є для нас особливо показовим. Це також актуально і у зв'язку з тим, що у вітчизняній і російській історіографії ця проблематика розглядається лише в загальному вигляді, без виділення окремого комплексу німецько-турецьких зв'язків і без розгляду стану торговельних стосунків [1–12].

Торговельні відносини між ФРН і Туреччиною в 1960-х – на початку 1980-х років розвивались досить високими темпами: вартісний обсяг товарообміну збільшився за 1964-1983-і роки з 133 млн. доларів до 1743 млн. доларів, або в 13 разів. При цьому слід відзначити, що ФРН виступає головним торговельним партнером Туреччини в ЄЕС; якщо країни ЄЕС зайняли на середину 1970-х років майже половину зовнішньої торгівлі Туреччини, то частка ФРН у загальній торгівлі ЄЕС з Туреччиною, в свою чергу, наближається до 50%. На ФРН припадає переважна частина турецького експорту: 15% у 1965 році, 20% у 1970 році, 22% у 1975 році, близько 21% у 1981 році від загального експорту Туреччини. Значне місце в зовнішній торгівлі Туреччини посідає імпорту з ФРН: у 1965 році він складав 15%, у 1970 році – 18%, у 1975 році – 21%, а в 1980 році – 11% загального імпорту Туреччини. З 1967 року ФРН відтіснила з першого місця в зовнішній торгівлі Туреччини США і з того часу займає провідні позиції в турецькій зовнішній торгівлі. Лише в 1981-1982-х роках Ірак, а в 1983 році Іран, як основні експортери нафти, відсунули ФРН на другу позицію в зовнішній торгівлі Туреччини, але з 1984 року ФРН відновлює своє лідерство [13].

У той же час слід підкреслити, що для країн ЄЕС у цілому і для ФРН, зокрема, значення торгівлі з Туреччиною в економічному плані досить невелике. Так, у другій половині 1960-х – першій половині 1970-х років імпорту ФРН з Туреччини складав лише близько 0,4-0,48% загального імпорту країни, а експорт – близько 0,6-1,1% загального експорту ФРН. Крім того, в другій половині 1970-х років відбувається абсолютне і відносне падіння обсягів торгівлі ФРН з Туреччиною. Але при цьому слід відзначити, що питома вага торгівлі з Туреччиною для ФРН значно вища,

ніж для інших країн ЄЕС. У 1970-і роки частка Туреччини в загальному імпорті та експорті ФРН була приблизно в 1,5-2 рази вища, ніж в інших країнах ЄЕС [14]. Крім того, експорт ФРН у Туреччину значно перевищував імпорт з Туреччини, і, таким чином, роль Туреччини як ринку збуту товарів, вироблених у ФРН, значно вища, ніж як джерела імпорту. Ці особливості торговельних відносин ФРН з Туреччиною великою мірою визначали відносини між країнами, а також позицію ФРН відносно Туреччини в ЄЕС.

Динаміка торгівлі між ФРН і Туреччиною характеризується нерівномірністю. Так, хоча в 1960-х – першій половині 1970-х років річні прирости товарообміну були високими та постійно збільшувались, темпи приросту значно відрізнялись за роками. А з 1976 року взагалі спостерігається падіння обсягів як експорту, так і імпорту. Це пов'язано передусім з економічною ситуацією в Туреччині. Так, весною 1977 року Турецький центральний банк через нестачу валюти припинив перерахування валютних коштів західнонімецьким товаропостачальникам. Насамперед це стосувалось приблизно 1300 дрібних і середніх фірм та організацій, торговельний ризик яких не був застрахований німецькою страховою Гермес-спілкою. При цьому турецькі отримувачі німецьких товарів, як звичайно, переказували кошти в Турецький центральний банк, але до німецьких постачальників вони не доходили. Загальна сума претензій західнонімецьких підприємств досягала 700-750 млн. марок. Ця ситуація протягом кількох років була предметом активних переговорів між урядами ФРН і Туреччини. При цьому федеральний уряд продовжував надавати Туреччині кредити, не пов'язуючи це з поверненням боргів німецьким товаропостачальникам. В основі цієї позиції лежали, як підкреслював парламентський статс-секретар міністерства економіки ФРН, передусім політичні міркування.

Пожвавлення турецької економіки, великий внесок ФРН в акцію допомоги Туреччині провідними капіталістичними державами, відновлення діяльності німецької страхової Гермес-спілки – все це призвело до поживлення товарообміну між ФРН і Туреччиною з початку 1980-х років. За 1980-1984 роки вартісний обсяг товарообміну збільшився на 70% у порівнянні з 1979 роком.

У зв'язку з цим слід відзначити, що на стан торгівлі між ФРН і Туреччиною внутрішньополітична ситуація в Туреччині впливає незначною мірою. Так, після втручання армії у політичне життя в Туреччині в березні 1971 року, а також після військового перевороту у вересні 1980 року товарообмін між ФРН і Туреччиною не тільки не зменшувався, але, навпаки, збільшувався. З німецької сторони це пояснювалось наведенням порядку в Туреччині військовими і зростанням довіри німецьких підприємців до торговельних відносин з Туреччиною.

Ще однією рисою турецької зовнішньої торгівлі в цілому і торгівлі з ФРН, зокрема, є велика диспропорція між розвитком імпорту та експорту, що виразилось у хронічному дефіциті її зовнішньоторговельного балансу. У другій половині 1970-х років Туреччині способом обмеження імпорту вдалося знизити абсолютний розмір дефіциту, але відбулося це внаслідок зменшення товарообміну. При цьому випередження імпорту з ФРН над експортом Туреччини в ФРН збереглося. Внаслідок цього проблема зовнішньоторговельного дефіциту стала однією з основних у стосунках Туреччини з ЄС. Для зменшення дефіциту Туреччина ставить питання про торгові поступки і пільги з боку ЄС, а також вимагає поліпшення умов турецької трудової імміграції, що насамперед стосувалось ФРН. Передбачалось, що збільшення валютних переказів турецьких робітників з ФРН до Туреччини компенсує зовнішньоторговельний дефіцит і поліпшить економічну ситуацію в Туреччині. Підставою для цих сподівань було те, що перекази турецьких робітників з ФРН значно перевищували розмір дефіциту в торгівлі Туреччини з ФРН (в першій половині 1970-х років майже в 5-6 разів). Навіть у рекордний за розміром дефіциту 1976 рік грошові перекази турецьких робітників у 1,2 рази перевищували дефіцит у торгівлі ФРН з Туреччиною.

Таким чином, проблема дефіциту зовнішньоторговельного балансу Туреччини в цілому і в торгівлі з ФРН, зокрема, великою мірою визначала відносини між ФРН і Туреччиною, оскільки вона була безпосередньо пов'язана з однією із провідних західнонімецько-турецьких проблем – проблемою турецької імміграції у ФРН.

Ще однією важливою характеристикою торговельних зносин між ФРН і Туреччиною, яка також значною мірою пояснює позицію ФРН в ЄС щодо взаємин асоціації з Туреччиною, є структура товарообміну між країнами. В експорті ФРН у Туреччину переважну частину складає продукція машинобудування, електротехнічної і транспортної галузей промисловості. Протягом періоду, що розглядається, вона становила більше половини, а 1977 року досягла 60% експорту ФРН. При цьому в 1970-і роки спостерігається тенденція до збільшення експорту не готових виробів, а деталей, вузлів, компонентів з подальшою збіркою їх у Туреччині.

Другою за значенням статтею торгівлі ФРН з Туреччиною була продукція хімічної і фармацевтичної промисловості. Експорт товарів цієї групи в Туреччину відбувався досить нерівномірно. Так, 1975 року вони займали близько 11%, а 1981 року – майже 27% експорту ФРН, але в цілому продукція хімічної і фармацевтичної промисловості складала стабільну і велику частку західнонімецького експорту в Туреччину.

Ще одним традиційним товаром ФРН на турецькому ринку є залізо і сталь. Їх частка в експорті є досить постійною, хоча і відбуваються коливання, але більшість цієї продукції Туреччина завозить саме з ФРН.

Таким чином, основу експорту ФРН у Туреччину складає високотехнологічна промислова продукція, де переважають машини та обладнання, що переважно не виробляються в Туреччині. В окремі роки частка цих товарів в експорті ФРН в Туреччину досягла 85-90%.

Певний матеріал для розуміння відносин між ФРН і Туреччиною дає аналіз структури західнонімецького імпорту з Туреччини. Для 1960-х – початку 1970-х років характерне переважання сільськогосподарської продукції і передусім тютюну, лісових горіхів, інжиру, ізюму, що ввозяться в ФРН на пільгових умовах згідно з домовленостями між ЄЕС і Туреччиною. Крім того, значну частку імпорту складає сировина – бавовна, мінеральна сировина і т. ін.

У 1970-і – на початку 1980-х років відбуваються зміни в турецькому експорті у ФРН. Насамперед, слід відзначити посилення промислового характеру турецького експорту – різко збільшується частка готового одягу і товарів із шкіри (з 0,5% у 1970 році до майже 33% у 1983 році), текстильних виробів, головним чином з бавовни – з майже 5% у 1970 році до 20% на початку 1980-х років. У той же час зменшується частка сировини бавовни – з 26% у 1970 році до 5% у 1980-х роках. Товари продовольчої групи хоча і складають стабільно основну статтю західнонімецького імпорту з Туреччини (в 1980 році – до 45%), але і тут відбуваються зміни – зменшується роль сировини і напівфабрикатів і збільшується частка переробленої продукції харчової промисловості.

Важливою статтею імпорту ФРН з Туреччини є мінеральна сировина. Хоча її частка в імпорті коливається близько 2%, але зацікавленість німецької промисловості в цій продукції, особливо хромовій руді і її концентраті, є стабільною і значною.

Отже, основу західнонімецького імпорту з Туреччини складає продукція аграрно-промислового сектора, де в 1970-і – на початку 1980-х років зростає частина готових товарів легкої та харчової промисловості. Значною мірою це пов'язано з тим, що ФРН є індустріальною країною, а Туреччина – країною з досить сильною аграрною економікою і великою зацікавленістю в аграрному імпорті. При цьому аграрні сфери ФРН і Туреччини доповнюють одна одну, конкуренція між західнонімецькою і турецькою продукціями практично відсутня. До того ж німецькі споживачі віддають перевагу ряду типово турецьких аграрних продуктів – горіхам, інжиру, ізюму, цитрусовим.

Проблеми в торговельних відносинах ФРН з Туреччиною виникають передовсім унаслідок митного і торговельного регулювання ЄЕС, різних поглядів на темпи і зміст розвитку асоціації. До того ж, турецькі товари змушені конкурувати на ринку ФРН із подібною продукцією з інших країн ЄЕС та середземноморських країн. Але щодо цього Туреччина має певні пільги – згідно з умовами асоціації її експорт в ЄЕС і ФРН значною мірою здійснюється безмитно в рамках встановлених контингентів. Таким чином,

у 1970-і – на початку 1980-х років турецький експорт у ФРН здебільшого залежав від конкурентоспроможності турецької продукції і маркетингової політики.

Отже, аналіз німецько-турецьких торговельних відносин у 1960-х – на початку 1980-х рр.. свідчить про надзвичайно велику роль і значення ФРН як основного зовнішньоторговельного партнера Туреччини. Остання зацікавлена в імпорті західнонімецької промислової продукції та експорті у ФРН продукції аграрного сектора, легкої, харчової і переробної промисловості. Питома вага і значення Туреччини як зовнішньоторговельного партнера ФРН значно менша, але і Німеччина мала стабільну зацікавленість у Туреччині як імпортері її продукції і як постачальникові ряду товарів, які у ФРН не виробляються.

Торговельні зв'язки ФРН і Туреччини здійснюються в рамках ЄЕС і на підставі домовленостей про асоціацію. Відсутність торговельної конкуренції між ФРН і Туреччиною великою мірою визначає загальний стан і характер стосунків між країнами, а також позицію ФРН стосовно асоціації Туреччини з ЄЕС і перспектив повного членства у ЄС. Нові можливості у зв'язку з цим виникли після підписання в березні 1995 р. угоди про створення митного союзу Туреччини та ЄС.

Активна економічна політика ФРН щодо Туреччини мала на меті також суттєві політичні міркування. В умовах протистояння двох суспільно-політичних систем економічні зв'язки були засобом збереження прозахідної орієнтації Туреччини. В сучасних умовах вони розглядаються як дієвий спосіб протистояння мусульманському фундаменталізму і екстремізму як в самій Туреччині, так і в прилеглих регіонах.

Що стосується Туреччини, то питома вага економічних відносин з ФРН для неї є дуже суттєвою. Через економічні відносини з ФРН Туреччина реалізує послідовну лінію на зближення й в кінцевому результаті на повну інтеграцію в європейські структури. Економічні зв'язки з ФРН, яка є ведучою країною ЄС, а також намагання з турецького боку їх розвивати, мають серйозні зовнішньополітичні наслідки для Туреччини. Так, вона повинна шукати способи зниження напруги у відносинах з Грецією, яка є членом ЄС і може впливати на політику цієї організації. Туреччина повинна активізувати політику по вирішенню кіпрського конфлікту – особливо актуальної у зв'язку з тим, що Кіпр вже вирішив проблему членства в ЄС.

Отож, торговельні зв'язки між ФРН і Туреччиною певною мірою впливають на стан цілого комплексу політичних, економічних і соціальних відносин Туреччини з ФРН і з країнами ЄС. Це значення німецько-турецької торгівлі зберігається і до теперішнього часу і визначає у цілому прихильну німецьку позицію щодо повного членства Туреччини в ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балашов С. Роль западногерманского государства в неоколониалистской экспансии монополистических компаний ФРГ. // Особенности экспансии ТНК в современных условиях. – М., 1984;
2. Балашов С.В., Седов П.Л. Равноправное сотрудничество и тупики зависимости. – М., 1986;
3. Исаев В.А. Экономическая политика государства в промышленно развитых странах Запада. – М., 1992;
4. Краснов Ю.М. ФРГ на мировых рынках. – М., 1973; Кунаков В.В. Соглашение о таможенном союзе Турции и ЕС и его возможные последствия для турецкой экономики. // Вестник Моск.ун-та. Сер.13. Востоковедение. – 1996 – № 1;
5. Лук'яненко Д.Г. Міжнародна економічна інтеграція. – К., 1996; Очков М.С.
6. Государственно-монополистический механизм неоколониализма. – М., 1971;
7. Поцхверия Б.М. Внешняя политика Турции в 60-х-начале 80-х годов XX в. – М., 1986;
8. Його ж. Экономический фактор во внешней политике Турции. Подготовка к вступлению в полные члены "Общего рынка". // Турция: новые тенденции экономического развития в 80-е годы. – М., 1991.
9. Федоров В.П. ФРГ: экономика и экономическая дипломатия. – М., 1977;
10. Шершнева Е.С. ФРГ. Экономика и внешняя торговля. – М., 1960;
11. Шишкин А.И. Основные каналы экономического проникновения западногерманского капитала в Турцию. // Актуальные проблемы современного востоковедения. – М., 1974;
12. Його ж. Торговля ФРГ с Афганистаном, Ираном и Турцией (1950-1975). // Вопросы экономического развития стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1979;
13. OECD. Economic surveys. Turkey. August.-1969; November. – 1974, 1978; March.-1981; April. – 1982; May. – 1985.
14. Monatsberichte der Deutschen Bundesbank. 1972. – № 2; 1975. – № 2; 1979. – № 2; 1982. – № 2; 1985. – № 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретов Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ЗАСНУВАННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Л.М. ФІЛОРЕТОВА

На початку XIX ст. в Росії досить гостро відчувалась потреба реорганізації армії. Буржуазний розвиток європейських країн змінив і самі армії, і характер ведення війн. Стара рекрутська система комплектування армії вже не виправдовувала себе. За короткий термін, з 1802 по 1816 рр., в армію за рекрутськими наборами було направлено близько 1,5 млн. осіб. В порівнянні з 1796 роком чисельність російської армії збільшилася удвічі і нараховувала близько 900 тис осіб. Збільшення армії викликало значне зростання затрат з її утримання: в 1796 р. вони склали 13 млн. 300 тис.

крб. сріблом, а в 1816 р. – близько 41 млн. крб., або 54,5% державного бюджету [1, 6]. На відміну від Англії та Франції, які значно скорочували свої збройні сили у мирний час, Росія вважала за необхідне тримати постійну мільйонну армію. В умовах розкладу та кризи феодално–кріпосницьких відносин така армія була потрібна їй не лише для забезпечення обороноздатності країни, а й для придушення революційних рухів. Рекрутська система комплектування армії підживляла і без того слабе селянське господарство, викликала незадоволення дворян втратою найбільш працездатних селян.

В цих умовах уряд Олександра I був поставлений перед необхідністю збереження значної за чисельністю армії, але при зведені до мінімуму витрат на її утримання та покращення побуту солдат. На деякий час увагу царя привернула реформа, проведена в Пруссії після Тільзітського миру, коли Пруссія зобов'язалася мати діючу армію не більшу 42 тис. солдат. Тоді, як відомо, генерал Тарнгорст знайшов дотепний вихід із скрутного становища – скорочення строку служби до трьох років і створення запасу двох категорій, при наявності невеликої постійної армії, дали країні можливість при необхідності виставляти велику армію.

За системою Тарнгорста, в Пруссії кожен поступав на три роки на військову службу, потім зараховувався в запас, із якого час від часу призивався на військові збори. Отже, за короткий термін населення було навчено і його легко можна було мобілізувати, збільшуючи таким чином армію в декілька разів [2, 207]. Олександра I ця ідея дуже зацікавила, але він швидко зрозумів, що в Росії з її великими територіями, незаселеністю, відсутністю зручних шляхів сполучення ця система неприйнятна, так як при даних факторах швидка мобілізація неможлива.

В 1810 році Олександр I наштовхнувся на твір французького автора Сервана, в якому висловлювалася ідея прикордонних військових поселень, які б займалися одночасно і землеробством, і військовою службою [3, 89]. Ця ідея настільки припала йому до душі, що він відразу ж віддав розпорядження П. Волконському негайно перевести цю брошуру російською мовою, щоб ознайомити з нею Аракчеєва, який повинен був втілити цю ідею в життя. Це і була система військових поселень. Ця система складалася з того, що деякі території передавалися із цивільного відомства у відомство військового міністерства, при цьому вони звільнялися від сплати всіх податків і повинностей, і за це повинні були зі свого населення комплектувати і утримувати певні військові частини. Засновуючи військові поселення, уряд намагався не зачепити інтереси кріпосників – на положення військових поселенців переводилися тільки державні селяни з їх землями.

Перша спроба втілення цієї ідеї в життя була зроблена в 1810-1811 роках в Могилівській губернії. Але на період наполеонівських воєн вона була призупинена. В 1816 році Олександр I вирішив відновити втілення

цієї ідеї в життя. На цей раз спроба була перенесена в Новгородську губернію, де знаходилося помістя Аракчєєва, якому було зручно спостерігати за ходом справ в цих поселеннях. З 1817 року поселення створюються і в Україні – весь округ Бузького війська в Херсонській губернії передавався під безпосереднє військове управління. Місцевість і населення були обрані не випадково. Це був козацький край. Місцеві жителі – нащадки козаків, були майже всі державними селянами, отже відразу після царського указу вони автоматично переходили в розряд військових поселенців. Також сприятливими були умови для розташування саме кавалерійських полків – степова місцевість, де була змога утримувати, випасати і розводити коней.

У період з 1817 по 1828 роки було створено чітку інфраструктуру і у 1829 році Єлисаветград став центром військових поселень у Новоросії, а з 1834 року повністю підпорядковувався військовому відомству. В 1818 році був виданий указ про створення поселень в трьох повітах Херсонської губернії – Херсонському, Єлисаветградському та Ольвіопольському [4, 512].

Військові поселення в Херсонській губернії почалися двома уланськими дивізіями, Українською і Бузькою, які знаходилися під командуванням генерал-лейтенанта графа Вітта. Полки Української дивізії були до того ж козацькими, сформованими графом Віттом в Україні у війну 1812 року. Полки Бузької дивізії склалися переважно з бузьких козаків, які з давніх часів проживали по Бугу, мали свого військового отамана і правління, схоже з донським військом.

В Українські полки також вступила частина бузьких козаків, які жили на кордоні Київської губернії в Чорнолісі, по рікам Тясмину і Синюсі, а також жителі поселених раніше колишніх нерегулярних гусарських полків, пізніше перетворених на регулярні [5, 109-111].

Бузькі козаки, які служили в турецьку і французьку війни, і звикли до вільного козацького життя, бунтували при перейменуванні їх в улани; не були задоволені цим і вільні поселенці, які пам'ятали своє гусарство. Коли генерал-майор Вітт приступив в середині червня 1817 року до влаштування військових поселень, “то большая часть станиц бугского войска оказала в том упорство и даже самое против власти непослушание” [6, 1]. Козаки не піддавались на жодні умовляння Вітта і навіть застосували проти нього силу [7, 14]. Тоді в атаку був кинутий ескадрон Українського уланського полку. Повсталі спочатку чинили опір, але після поранення декількох чоловік змушені були тікати. Частина переправилася через Буг, інші повтікали в очерет, де було заарештовано 40 чоловік [8, 14]. Так почалося повстання Бузького полку – перше повстання в південних поселеннях.

Жорстоке придушення повстання бузьких козаків призвело до того, що в наступні роки населення, зокрема Єлисаветградщини, з мовчазною

згодою приймали присягу і переходили з розряду державних селян в розряд військових поселенців. Навіть сам Аракчєєв змушений був визнати, що селяни відносяться різко вороже до переводу їх в розряд військових поселенців. В листі Олександрю I зі Змієва в квітні 1817 року він писав, що по приїзду в округ військового поселення 3-ї уланської дивізії він “упал духом, когда увидел 16 тысяч человек коренных жителей в страхе, печали и в некотором роде онемелости, то есть в таком состоянии, в котором бывает человек, когда он будучи недовольным своим состоянием боится, но не знает, что ему сделать для улучшения своей участи и от этой своей неизвестности переходит в очень вредное равнодушие ко всему” [9, 108].

Після придушення повстання почало налагоджуватися життя у військових поселеннях. Нове поселення поділялося на округи полків, яким були надані права володіння землями і угіддями, які вони займали, також вони звільнялися від сплати будь-яких податків і зобов'язувалися самостійно утримувати свої поселення.

В той же час було видано наказ утворити з місцевих поселенців три ескадрони, в які вступали хазяї, три ескадрони з їх помічників, а також кантоністські ескадрони із хлопчиків 10-18 років. Цих людей наказано було одягнути у військову форму та озброїти, що призвело до великих витрат. Крім того, необхідно було будувати полкові штаби і комітети, манежі, цейхгаузи і тому подібні будови. Необхідно було також влаштовувати полкові та ескадронні школи для навчання кантоністів, тобто всіх без винятку хлопчиків, читати, писати, рахувати і вивчати на пам'ять безліч пунктів, що відносяться до субординації, а також всі суворовські накази. В той же час в херсонських військових поселеннях в 1820 році передбачалось розпочати вивчення садівництва, лісництва та городництва кантоністами із нездатних до військової служби. Ці заходи були спрямовані на те, щоб “поддержать и улучшить имеющиеся в округах военного поселения шелковичные сады и вообще умножить там садоводство и сделать опыт разведения посредством посева лесов” [10, 17-18]. Одночасно були створені жіночі школи. Дівчат одягали в плаття полкового кольору, а військові дами ставали директрисами цих і закладів.

Щоб якнайбільше догодити начальству, полкові командири влаштовували різні прокази з кантоністами. Так, школа бригадного генерала С.С. Храповицького в Єлисаветграді знала не тільки всі вірші й байки тогочасних поетів, а й могла змагатися з будь-яким кадетським корпусом в області математичних знань [11, 5].

Життя поселенців було повністю регламентовано. Військовим справам поселенці виділяли час з шостої години ранку до обіду. Потім вони йшли на сільськогосподарські роботи. На них же лягала і вся робота по розбудові і благоустрою поселень. Не тільки розпорядок дня, але й такі дрібниці, як, коли і якими вулицями виганяти худобу, як слід її годувати тощо було передбачено уставом.

Спроби добитися покращення свого становища за допомогою прохань і пасивного супротиву ні до чого не призводили, тому поселяни ставали на шлях активної боротьби. Найбільше повстання військових поселенців за царювання Олександра I розгорнулось в Україні в Чугуївському поселенні літом 1819 року. Почавши з відмови косити сіно, поселяни згодом висунули вимогу про повне знищення військових поселень. До Чугуївського уланського полку приєднався Таганрозький уланський полк і з'явилася загроза поширення повстання на всю територію військових поселень. До місця події було стягнуто значні військові сили, за допомогою яких повстання вдалося придушити.

Одним з важливих напрямків господарської діяльності військових поселень було створення кінних заводів. Але вже найближчим часом ця ідея не витримала практики. Для кожного полкового заводу необхідно було закупити 345 кобил-маток і 27 жеребців. 115 коней із щорічного приплоду повинні були поступати на полкову службу, останні – в матки або на продаж. За літо закупили більше тисячі кобил 100 жеребців на заводах графині Орлової, в Данії та Англії. Розрахунок на сприятливі умови Херсонських степів, достаток сіна і вівса, зручні будівлі для зимівлі не справдився. Коні виходили не породисті і їх було дуже мало [12, 236].

Таким чином, проведення військової реформи шляхом запровадження військових поселень вже на початковому етапі реалізації показало всі вади і недоліки цієї ідеї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Липовская Т.Д. Социально – экономическое положение военных поселенцев на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1982.
2. Корнилов А. Курс истории России XIX века. Часть 1. – М., 1978.
3. Петров А.Н. Устройство и управление военными поселениями в России. – В книге: Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб., 1871.
4. Полное собрание законов Российской империи. – XXXV. - № 25/512.
5. ДІА в Санкт-Петербурзі. – Ф.386. – Оп.1. – Спр.402.
6. РДВІА. – Ф.35. – Оп.3/244. – Спр.503.
7. Там само.
8. Там само.
9. Окунь С.Б. История СССР. Ч.2 (1812-1825 гг.). – Ленинград, 1978.
10. РДВІА. – Ф.405. – Оп.1. – Спр.59.
11. Из записок сенатора А.Я.Стороженка. Державний архів Херсонської області. – Ф.3 – Оп.1. – Спр.20.
12. РДВІА. – Ф.14057. – Оп.15/1856. – Спр.1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретова Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ХЕРСОНСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС

О.В. ЧОРНИЙ

Історія Чорноморського флоту неодноразово висвітлювалася в наукових публікаціях і монографіях. Найбільш дослідженими є питання, що стосуються побудови флоту, його зростання, участі флоту в російсько-турецьких війнах кінця XVIII століття. Але на сьогоднішній день не дослідженим залишається питання, що стосується підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні в останній чверті XVIII – на початку XX століття, хоча, це питання побіжно розглядалося в деяких загальних наукових працях з історії Чорноморського флоту.

Першим навчальним закладом в Україні, що готував спеціалістів для флоту на Чорному морі, був Херсонський морський кадетський корпус. Саме цей навчальний заклад дав поштовх до відкриття цілої мережі морських навчальних закладів на півдні України. В історичній літературі про морський кадетський корпус у Херсоні згадується лише декілька разів – в роботах Д. Афанасьєва [1], С. Огороднікова [2] та Л. Безкровного [3]. Деякі відомості, пов'язані з історією даного навчального закладу, можна зустріти в ордерах князя Потьомкіна, опублікованих у Записках Одеського товариства історії та старожитностей, в Повідомленнях Таврійської ученої архівної комісії і в збірнику ордерів Потьомкіна упорядника Л. Богуміла [4]. В зв'язку з таким станом речей, до сьогоднішнього дня не встановлено точну дату заснування морського кадетського корпусу в Херсоні. Дане дослідження є спробою внести деяку ясність в це питання.

Отже, після підписання Кучук-Кайнарджийського мирного договору в 1774 році, російський флот отримав право на вільне плавання в Чорному морі. В цей же час розпочалися роботи, спрямовані на пошук місця для побудови на берегах Дніпра нового порту, в якому було б можливо будувати військові кораблі і виводити їх в Чорне море. Пошук тривав чотири роки і було вирішено розташувати новий порт з верфями під назвою Херсон на північно-західному березі Дніпра на відстані 30 км від його гирла, на тому ж місці де існувала фортеця Олександр-шанець [5]. Разом з цим було дано розпорядження про заготівлю лісу для побудови 7 кораблів і 4 прамів. Робота розпочалася, і 21 липня 1779 року на Херсонській верфі було закладено перший 66-гарматний корабель “Слава Катерини”, який було спущено на воду в 1783 році [6]. Це був перший військовий корабель збудований на півдні України. Саме спуск на воду цього судна поставив важливе питання про комплектування кораблів Чорноморського флоту висококваліфікованими спеціалістами–офіцерами.

В перші роки існування флоту особовий склад офіцерів комплектувався моряками Балтійського флоту – колишніми випускниками Петербурзького морського кадетського корпусу [7], а також солдатами з регулярної армії. Наприклад, морських артилеристів для Чорноморського

флоту було укомплектовано із 300 армійських канонірів і офіцерів, яких перевели на флот за розпорядженням О.В. Суворова [8]. Таким чином, забезпечувати флот спеціалістами було незручно і економічно не вигідно, стан речей вимагав заснування морських навчальних закладів ближче до чорноморського узбережжя.

Питанням відкриття необхідного навчального закладу зайнявся намісник Новоросійського краю Г.О. Потьомкін. Він звернувся до Катерини II з проханням дозволити відкрити в Херсоні морський кадетський корпус, перевівши туди Гімназію чужоземних одновірців, яка функціонувала при Артилерійському кадетському корпусі в Санкт-Петербурзі.

Ця гімназія була відкрита на основі імператорського указу від 17 квітня 1775 року [9]. План запровадження гімназії розробив генерал Мордвинов. За положенням, в цьому навчальному закладі мали готувати 200 вихованців, яких зараховували на навчання у віці 12-16 років, дворянського і недворянського походження. Вихованців набирали з бажаючих в Італії, Польщі, Греції, а також в містах Відень, Київ, Кінбурн та Єнікале [10]. Основний термін навчання в Гімназії складав 4 роки, після закінчення якого, всі хто хотіли, могли продовжити навчання в Артилерійському, Морському або Інженерному кадетському корпусі [11]. Протягом основного терміну навчання вихованці вивчали наступні дисципліни: Закон Божий, благочестя, догми християнської віри, євангельське вчення, російську, німецьку, французьку, італійську, турецьку та грецьку мови. Причому, кожен вихованець в обов'язковому порядку мав вивчати лише дві мови, також обов'язково всі учні вивчали арифметику, алгебру, геометрію, історію, політичну географію, малювання, танці, фехтування та артилерійське мистецтво [12]. Після проходження 4-річного терміну навчання випускники складали іспити і направлялися на службу в армію прапорщиками або підпрапорщиками [13]. А бажаючі навчатися далі продовжували навчання протягом одного року у вищих класах Артилерійського, Морського або Інженерного корпусів – відповідно до їх здібностей [14]. Протягом цього року вони могли вивчати предмети, що стосуються навігації, артилерії, інженерної справи і т.д. По закінченню вищого класу цих вихованців призначали служити на флот – морськими офіцерами та артилеристами.

У 1779 році відбувся перший випуск із Гімназії чужоземних одновірців. Цього ж року Гімназія отримала право готувати морських офіцерів і артилеристів самостійно, не відправляючи в Морський чи Артилерійський корпус [15], при цьому сума на утримання залишалася такою ж, як і раніше – 41613 крб 30 коп [16], але кошти на утримання тепер мали виділятися не з фондів Кабінету іноземних справ, а з коштів контори Колегії економії [17]. Наступний випуск відбувся у 1783 році, і в цьому ж році Катерина II 31 січня дала дозвіл на перевід Гімназії

чужоземних одновірців до Херсону [18]. Відповідно до указу Катерини II, на новому місці даний навчальний заклад мав залишатися і діяти на тих же умовах і при тому ж фінансуванні, що й в Петербурзі.

Саме з цього часу, з 1783 року, а не з 1786, як зазначає один із дослідників історії російської армії і флоту Л. Безкровний [19]. А дореволюційний історик військово-морського флоту Д. Афанасьєв [20] взагалі вважав, що Херсонський морський кадетський корпус існував з 1789 року. Отже, морський кадетський корпус в Херсоні існував з 1783 року. Першим керівником цього навчального закладу Потьомкін призначив колишнього викладача Петербурзького морського кадетського корпусу Петра Степановича Волковського [21].

До новоствореного морського кадетського корпусу зараховувалися на навчання діти місцевих службовців, дворян, різночинців для підготовки їх в перші офіцери флоту – штурмани, а також кораблебудівники. Останніх, як правило, готували з різночинців. Але, по-перше, число вихованців в 200 чоловік на новому місці в Новоросії було набрати важко, а по-друге, одразу великий навчальний заклад перевести в Херсон було складно. Про сам процес переведення Гімназії в Херсон документальних свідчень не збереглося, а тому, найвірогідніше, вихованців переводили на нове місце частинами протягом декількох років, так як для нового навчального закладу потрібно було збудувати приміщення. Робота по його будівництву проходила під контролем Потьомкіна, а саме будівництво здійснював штатський радник М.Л. Фальєв [22], а тим часом, доки здійснювалися роботи, учні проживали і навчалися у спеціально відведених будівлях у Вітовці та на Фаберовій дачі [23] – нині це територія міста Миколаєва [24].

Відомо, що в 1789 році в Херсон знову були відправлені учителі навігації – штурмани Іван Жданов та Іван Борисов, 2 мічмани і 23 учні. Влітку 1789 року вони прибули в Херсон і почали працювати [25]. Паралельно з цим Потьомкін перевів до Херсону 14 вихованців із Кременчуцького казенного училища [26], 225 школярів прибуло із Симбірську, Казані і Воронежа [27], частина з них була відправлена для навчання в корпус, а частина пішла працювати на Миколаївській верфі.

За новим штатом в Херсонському морському кадетському корпусі мало навчатися 160 чоловік, а на його утримання разом із зарплатнею викладачам щорічно виділялося 25820 крб, вихованці мали носити форму таку ж, як і кадети Петербурзького морського кадетського корпусу [28]. В 1790 році І. Жданов рапортував Потьомкіну “...виховано тут 27 чоловік, їх навчено морській навігації, частково маневруванню, властивості і побудові різних похідних шеренг, назвам приладдя, практичним діям при управлінні судном на морі...” а також радився з Потьомкіним “чи не послати їх на кораблі, що плавають у морі для практики.” На що Потьомкін написав резолюцію: “Практика потрібна теорії, навіть в малому морі, яким є наше” [29].

Термін навчання в Херсонському морському кадетському корпусі складав 4 роки, і щороку на флот після іспитів з корпусу випускалися мічмани і гардемарини. Цікавим є факт, що іспити приймала комісія сформована з викладачів корпусу і флагманів флоту. Дуже часто на іспитах був присутній і сам Потьомкін, який потім про результати іспиту доповідав імператриці [30].

В кінці 80-років XVIII століття починає стрімкими темпами зростати Чорноморський флот, поступово виконується програма побудови флоту 1785 року, за якою на Чорному морі мали стати на воду два 80-гарматні кораблі, десять 66-гарматних, вісім 50-гарматних, шість 32-гарматні, шість 22-гарматні, п'ять бойових шхун, 23 транспортні кораблі. Така кількість суден вимагала 13500 чоловік матросів і офіцерів [31]. Ці потреби один навчальний заклад забезпечити не міг. За таких умов Потьомкін отримав дозвіл збільшити кількість вихованців до 360 осіб і вирішив перевести корпус до Миколаєва разом із Адміралтейством. Для цього Потьомкін віддає Фальєву наказ розпочати в Миколаєві будівництво Адміралтейства, майстерень і приміщення для кадетського корпусу на 360 чоловік [32].

В 1792 році із Херсона до Миколаєва було переведено Чорноморське Адміралтейство з головним командувачем і деякими майстернями. Цей крок, що планувався тепер уже покійним Потьомкіним, було зроблено в зв'язку з тим, що Миколаїв займав вигідніше стратегічне положення, а місцевість більш сприятлива для будівництва кораблів і, особливо, для спуску їх на воду. Будівництво приміщення для кадетського корпусу розпочалося лише в 1793 році, було закінчено в 1795 і обійшлося в 300 тис.крб. [33] У квітні 1795 року відбувся перевід корпусу до Миколаєва, на новому місці керівником кадетського корпусу став капітан 1-го рангу Микола Львович Язиков. На утримання корпусу щорічно відпускалося 43 тис.крб. [34].

Даний навчальний заклад до 1796 року підпорядковувався Чорноморському Адміралтейству, а особливо наміснику півдня України – Г.О. Потьомкіну, а після його смерті наступникові П.О. Зубову. До 1796 року про всі дії і кроки, які виконувалися по відношенню до Херсонського морського кадетського корпусу, намісники півдня України і командувач флоту звітували лише перед Катериною II, так як Чорноморське Адміралтейство функціонувало незалежно від Адміралтейств-Колегії [35]. Зі смертю Катерини II і вступом на престол Павла I погляд на значення і роль Чорноморського флоту змінився. В 1796 році Чорноморське Адміралтейство було підпорядковане Адміралтейств-Колегії [36] і всі питання, що стосувалися кадетського корпусу став вирішувати Комітет освіти при Адміралтейств-Колегії. Цей Комітет, в свою чергу, прийняв рішення, що достатньо мати один кадетський корпус в Петербурзі, а в новозбудованому приміщенні краще відкрити штурманське училище та училище корабельної архітектури [37].

В 1798 році Херсонський морський кадетський корпус було закрито, а вихованців, що на момент закриття навчалися в корпусі, було зараховано до новостворених Чорноморського штурманського училища та училища корабельної архітектури. За штатом ці два училища разом готували 221 вихованця [38].

Після смерті Павла I ідея про відновлення або створення морського кадетського корпусу на півдні України ще декілька раз ставилася і обговорювалася на державному рівні. Зокрема, це питання порушував командувач Чорноморським флотом і портами І.І. де Траверсе, який, навіть, розробив проект відновлення Чорноморського морського кадетського корпусу [39], але цей проект було відхилено за недостатністю коштів для фінансування [40]. Вдруге ця ідея обговорювалася, коли командувачем над Чорноморськими портами був О.С. Грейг. Він також у 1823 році направляв проект відновлення кадетського корпусу на півдні України, але він теж був відхилений [41].

Херсонський морський кадетський корпус готував гідні кадри для Чорноморського флоту. В списку його випускників значаться: віце-адмірал Панаєгоров Єгор Дмитрович [42], капітан 2-го рангу, командувач Керченською транспортною флотилією Пасхалі Антон Павлович [43], учасники морської битви при мисі Каліакрія Пилипенко Іван Іванович Письменний Олексій Данилович, Пухов Григорій Григорович [44]. Крім того, близько 50 вихованців даного навчального закладу отримали нагороду – орден Святого Володимира IV ступеню, на той час одна з найвищих державних нагород.

Отже, ряд факторів – приєднання півдня України, вихід до моря, будівництво Чорноморського флоту, зростання міст – поставили питання про необхідність відкриття в цьому регіоні навчального закладу, який би готував спеціалістів для флоту на Чорному морі. Першим таким навчальним закладом став Херсонський морський кадетський корпус, який дав поштовх для відкриття на півдні України в першій половині XIX століття цілої мережі морських навчальних закладів, що готували не тільки офіцерів для флоту, а й матросів, морських артилеристів та персонал для берегової служби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год // Русский архив. – 1902. - №2. – С.193 – 262
2. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) // Морской сборник. – 1900. - №12. – С.87 – 105
3. Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIIIв. Очерк. – М., 1958. – 645 с.
4. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Вып.1. Ордера 1790-1791. – Екатеринбург, 1905
5. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на Півдні України // УІЖ. – 1982. – №10. – С.104
6. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. – М., 1939. – С.108

7. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1893. – Ч. XIV. – С. 410
8. Сацкий А. Г. Первая боевая эпопея Черноморского флота // Вопросы истории. – 1987. - № 11. – С. 80
9. Высочайшее повеление об учреждении при Артиллерийском и Инженерном кадетских корпусах для Греческого юношества гимназии / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14299. - С. 120
10. Там само, С. 121
11. Там само, С. 122
12. Там само, С. 121 – 122
13. Там само, С. 124
14. Там само, С. 122
15. Именной указ данный генералу Мордвинову – об окончании курса наук кадетами из иностранных единоверцев в Гимназии при Артиллерийском и Инженерном кадетских корпусах и о выпуске их в военную и гражданскую службу / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14830. - С. 781
16. О ежегодном отпуске на содержание Гимназии для греческого юношества / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14300. - С. 124
17. Указ конторе Коллегии экономии от 22 марта 1779 / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14856. - С. 807
18. Именной указ данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину – о переводе училища для иностранных единоверцев при Артиллерийском кадетском корпусе учрежденного, в город Херсон / Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15658. - С. 861
19. Безкровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII в. Очерк. – М., 1958. – С. 455
20. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год // Русский архив. – 1902. - № 2. – С. 232
21. Ордера и письма князя Потемкина // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VIII. - Одесса, 1872. – С. 216
22. Ордер штатскому советнику Фальеву от Потемкина 19 мая 1789 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. II. - Одесса, 1848. – С. 671
23. Там само, С. 671
24. Николаеву 200 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1989. – С. 376
25. Ордер князя Потемкина от 23 июня 1789 г // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. IV. - Одесса, 1860. – С. 369
26. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Вып. 1. Ордера 1790-1791. – Екатеринбург, 1905. – С. 14
27. Там само, С. 15
28. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год // Русский архив. – 1902. - № 2. – С. 233
29. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1893. – Ч. XV. – С. 293
30. Ордера и письма князя Потемкина // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. VIII. - Одесса, 1872. – С. 216
31. Аркас З. А. Начало учреждения русского флота на Черном море и действия его в 1778 – 1798 гг // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. IV. - Одесса, 1860. – С. 264
32. Приказание Потемкина обер-штер-кригс-комиссару Фальеву, о строениях в Николаеве и заведении в окружности онного Адмиралтейства и мастерских 1791 г // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIII. - Одесса, 1883. – С. 184

33. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) // Морской сборник. – 1900. - №12. – С. 90
34. Там само, С.91
35. Указ о распоряжении по заведению и управлению Черноморского флота и Адмиралтейства / Полное собрание законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.ХХІІ. – №16240. - С.440
36. Указ об обращении Черноморского флота, Черноморского морского правления и верфей под ведомство Адмиралтейств – Коллегии / Полное собрание законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.ХХІV. – №17545. - С.3
37. ДАМО: ф. Р5901. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 4
38. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.ХLIV. – Ч.1. Книга штатов. – С.311
39. Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // УІЖ. – 2000. – №6. – С.96
40. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 год // Русский архив. – 1902. – №2. – С.257
41. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 год // Русский архив. – 1902. – №3. – С.374
42. Общий морской список. – Ч.IV. – СПб., 1890. – С.524
43. Там само, С.529
44. Тамсамо, С.558, 562, 634.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ МІСЦЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ

С.І. ШЕВЧЕНКО, В.Г. ГРІНЧЕНКО

Кількасотлітнє входження українських земель до сусідніх держав не сприяло комплексному узагальненню матеріалів, присвячених життєвому шляху видатних осіб національної історії, повному дослідженню їх причетності до «малої батьківщини», того чи іншого регіону великої європейської держави, якою є сьогодні Україна. Це, зокрема, відноситься й до центральноукраїнського терену, котрий тривалий час входив до Російської імперії, а згодом – до Радянського Союзу. Натомість, краєзнавчі публікації, меморіальні дошки, пам'ятники, у значній мірі увічнюють зв'язок Наддніпрянщини з помітними полководцями армії Російської імперії, політичною елітою більшовицької партії, діячами культури СРСР. Скажімо, в томі «Історії міст і сіл Української РСР» по Кіровоградській області, прізвище В. Леніна вписано на 175-ти сторінках, хоча на території краю він ніколи не бував. У той же час уродженець сусідньої Черкащини, видатний письменник, художник і громадський діяч Т. Шевченко, котрий відвідував регіон, згодом писав про це (після смерті Кобзаря тут мешкали його родичі) згадується там лише кілька разів. Отже, в часи незалежності маємо просистематизувати Шевченківські адреси з метою їх повного

охоплення можливими туристичними маршрутами, використання матеріалу в навчально-виховній, краєзнавчій роботі. Задля реалізації поставлених завдань у статті використовуються окремі брошури, статті, повідомлення, які друкувалися в різний час у місцевих чи центральних виданнях. Передусім, виокремимо невеликий путівник на кількох аркушах письменника В. Кобзаря і журналіста Ю. Матівоса, виданий на рубежі радянської епохи і доби незалежності, котрий був першою спробою узагальнити в одній публікації матеріал з проблеми «Шевченко і Кіровоградщина». Інформацію про діяльність єдиного в області музею «Кобзарєва світлиця», пов'язаного з родичами Шевченка, міститься в статтях у Знам'янській райгазеті. Кілька фактів зв'язку імені Тараса Григоровича з краєм наводяться у відповідному томі «Історії міст і сіл Української РСР». У роки незалежності проводиться дослідження нових фактів або версій причетності Т. Шевченка до регіону між Синюхою і Дніпром, здійснюються заходи з увічнення пам'яті Кобзаря, що вимагає свого узагальнення на початку XXI ст.

Першим майбутні Шевченківські місця на теренах, які сьогодні входять до Кіровоградщини, проклав десятирічний Тарас 1824 р. Тоді до Єлисаветграда (тепер – Кіровоград) його взяв із собою батько Григорій Іванович, який приїздив сюди з чумаками продавати яблука з панського саду. Таким чином, глава сім'ї намагався забезпечити сина від можливих конфліктів із мачухою. Крім Єлисаветграда, хлопець проїхав тоді Новомиргород, Кам'янку, Каніж, Володимирівку, Грузьке, Гуляйполе (частина Златополя, котрий згодом увійшов до Новомиргорода), річки Дідову балку, Вись, Грузьку, Інгул [1, 1-2]. Ту подорож згодом письменник опише в повісті «Наймичка», художньо зобразивши факти свого дитинства, пов'язані з теренами, котрі тепер входять до Новомиргородського та Кіровоградського районів, обласного центру. Подробиці поїздки хлопця Єлисаветградщиною аналізували свого часу його родички Красицькі [2], літературознавці.

Сюжет з «Наймички» використовували вітчизняні та зарубіжні романісти. Наприклад, про подорож Шевченка Єлисаветградщиною писала у своєму відомому творі «Тарасові шляхи» Оксана Іваненко. Цей сюжет, зокрема, увійшов до роману польського письменника Єжи Єнджевича «Українські ночі, або Родовід генія». Тут, наприклад, ідеться: «У долині по берегах річки лежав Новомиргород. Через річку перебравися вбід, виїхали на гору і знову побачили перед собою безмежний степ». У вказаному романі також викликає увагу опис відвідин Олександрівки (тепер – райцентр Кіровоградщини) в середині 1840-х рр. Т. Шевченком і П. Кулішем, яких гостинно прийняв місцевий поміщик, польський письменник «української школи» М. Грабовський. Тарас Григорович, за цією версією, за порадою Пантелеймона Олександровича, хотів замовити польський текст до свого альбому «Мальовнича Україна» [3, 163].

Серед листування Куліша не виявлено підтвердження відвідин Олександрівки Шевченком. За 1844 р. зустрічаємо його лист до Тараса Григоровича, де він пише: «...Їду знов на три місяці на Україну. Присилайте Ваші картинки в Чигирин з надписом: «Михайлу Грабовському». Я в його буду, і він знатиме, куди їх мені переслать...» [4, 38]. Якраз тоді, коли Тарас Григорович збирав матеріали для «Мальовничої України», польський письменник планував видати подібний альбом. Пантелеймон Куліш і познайомив українця із задумом останнього. Відносно ж задуму самого Шевченка, то вже через 13 років знову читаємо в листі Куліша на його адресу: «Колись ти малював «Живописну Україну», і нічого з того не вийшло...» [5, 236]. Втім, згаданого 1844 р. альбом «Живописна Україна» під редакцією Тараса Шевченка з підписами до ілюстрацій «південно-руською і французькою мовами» все-таки вийшов у Петербурзі. Не вдалося Тарасу Григоровичу продовжити публікацію своїх творів у другому випуску, який планувався на 1845 р. [6, 407].

У Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі викладав штабс-капітан Микола Новицький (1838-1906), знайомий Тараса Шевченка по Санкт-Петербургу. Він брав активну участь у звільненні його родичів з кріпацтва, про що повідомляв Тараса Григоровича у листах з Єлисаветграда. Зокрема, офіцер у вересні 1860р. писав письменнику про наслідки переговорів з цього приводу з кріпосником Фліорковським, про зустріч з братом поета Варфоломієм Григоровичем. Остання ж зустріч Новицького із самим Шевченком відбулася за кілька місяців до цього в столиці імперії [1, 3].

М. Новицький (дослужився до генерал-лейтенанта) записав спогади про Т. Шевченка і зберіг його листи, продовжував турбуватися про його родичів. Саме за його рекомендацією до Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища поступив небіж письменника Йосип, син Варфоломія Шевченка. Юнак брав участь у «Вечорницях» П. Ніщинського, прем'єра яких відбулася саме в Єлисаветграді [7, 45]. Петро Ніщинський (1832-1896) у ті часи часто приїздив до Єлисаветграда, де спілкувався з майбутніми корифеями українського професійного реалістичного театру, зокрема, Марком Кропивницьким. «Вечорниці» ним були написані на власний текст, як музична сцена до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля», вперше на Україні поставлена у приміщенні Єлисаветградського громадського зібрання аматорським гуртком І. Карпенка-Карого. Ініціатором заходу виступив ще один службовець кавалерійського училища Микола Федоровський, який, згодом, у відставці налагодить у Санкт-Петербурзі видання українських книг, стане фундатором «Всеслов'янського кола музичного для духовного піднесення народу» [8, 72,104]. Отже, у цьому середовищі й продовжувалося громадянське формування Йосипа Шевченка до закінчення ним училища, після чого він взяв участь у російсько-турецькій кампанії на Балканах. А

серед майбутніх елисаветградських юнкерів назвемо ще й нащадка запорозьких козаків А. Ждаху, який художньо зображував теми української історії та етнографії, ілюстрував книги М. Костомарова. Поштові листівки за його малюнками, надруковані в 1911 р. видавництвом «Час» із метою збору коштів на будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченку, демонструються тепер у першому експозиційному залі Одеського історико-краєзнавчого музею [9].

Край пов'язаний з іменем подвижника Тараса Шевченка по Кирило-Мефодіївському товаристві Олександром Тулубом (1824-1872), який був теж заарештований, але відпущений за браком доказів. Деякий час цей педагог вчителював у Златопільській чоловічій гімназії [10]. Внучка Олександра Даниловича – Зінаїда Тулуб згодом у романі «В степу безкраїм за Аралом» опише заслання Тараса Григоровича в Оренбурзькі степи.

У Єлисаветградському і Олександрійському повітах Херсонщини громадськість завжди шанувала пам'ять Шевченка, незважаючи на відношення до цього в різні часи офіційних властей, у т. ч. заборону таких заходів у добу Російської імперії. Так, на пошану пам'яті Кобзаря в 1911 р. олександрійські аматори влаштували виставу, збір від якої (200 крб.) переслали до Києва на спорудження йому пам'ятника. Через 2 роки день народження Т.Г. Шевченка нелегально відзначила в цьому місті молодь. Збереглися спогади сучасників тих подій. Панас Феденко, публіцист, історик, член Центральної Ради, професор Українського Вільного університету в екзилі, випускник Олександрійської гімназії писав: «Свято на пошану поета... Коло портрета Шевченка на підвищенні горіли свічки, були підготовлені реферати. На поміч ми запросили видатного декламатора Гната Юру, що відбував солдатську службу як писар в канцелярії повітового «Військового начальника». Після моєї доповіді про «Демократичні ідеї Шевченка» – Гнат Юра... декламував поему Шевченка «Чернець». Настрій у всіх був ентузіастичним. Ми вже готувалися проспівати «Заповіт», коли хтось сильно почав стукати у двері... З'явився інспектор... З ним були два поліціанти. Цей «малорос» глянув на портрет Шевченка і промовив саркастично: «Свічки – як перед святим...». Марія Чижевська, сестра випускника Олександрійської гімназії, філософа, літературознавця члена Центральної Ради, емігранта Дмитра Чижевського згадувала: «...В розпал святкування прийшла поліція. Кілька чоловік втекло через вікно, інших переписали. Семінаристів (до десяти чоловік) виключили з учительської семінарії, а гімназистів і гімназисток чекала задовільна оцінка з поведінки» [11, 23-24]. 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка олександрійські вчителі, лікарі, гімназисти знову нелегально відзначали на приватній квартирі [12, 603]. Цього разу згаданий Г. Юра виконував «Реве та стогне Дніпр широкий». Знову все закінчилося приходом поліції, але тепер уже Гната Петровича було направлено для проходження служби в маршеву роту до Бессарабії.

До речі, автор пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» Данило Крижанівський навчався у 1860-х роках у Єлисаветградському духовному училищі, приміщення якого збереглося до наших днів. Працюючи в Болградській гімназії, написав музику на слова поеми Т. Шевченка «Причинна», яку присвятив своєму улюбленому актору М. Кропивницькому з Єлисаветградщини, на вистави котрого спеціально приїздив до Одеси. Вона й стала всенародною піснею, прізвище автора якої (котрий молодим пішов із життя) на деякий час було забуто. Єлисаветградське реальне училище закінчив Михайло Васильєв (1863-1912), якому належать записи народних пісень, переказів та легенд про великого Кобзаря «Народна пісня про Шевченка» (1898 р.) і «Тарас Шевченко в легенді» (1900 р.) [13, 118].

Кіровоградщина пов'язана з долями спадкоємців близьких родичів Тараса Шевченка. Зокрема, це стосується гілки родоводу його сестри Катерини, дружини Антона Красицького. Їх нащадки деякий час мешкали в селі Мошориному (тепер – Знам'янського району), а в середині ХХ століття поселилися у Знам'янці. Тут мешкали онука Катерини Григорівни Катерина Максимівна та правнучка Антоніна Єреміївна Красицькі. У 1961 р. – році сумного ювілею смерті Великого Кобзаря – виконком Знам'янської міськради депутатів трудящих надав для довічного проживання Красицьким окремих будинок, створивши одночасно в ньому кімнату-музей Т.Г. Шевченка. На громадських засадах ним завідувала Катерина Максимівна, а після її смерті – Антоніна Вереміївна. У 1964 р. незадовго до своєї смерті, родичок відвідала онука Тараса Григоровича по братові Микиті – Єфімія Прокопівна Шевченко. У кімнаті-музеї проводилися екскурсії для учнів, отримували в подарунки експонати, велося листування з багатьма адресатами. Згодом заклад став громадським музеєм. Згідно нового плану забудови міста в 1976 р. будиночок Красицьких було знесено, музейну кімнату перенесли до Будинку піонерів. З нагоди 175-річчя з дня народження Тараса Шевченка заклад отримав нове приміщення (дві просторі кімнати), а з 1991 р. став називатися «Кобзарєвою світлицею» [14].

Сьогодні музейним осередком керує краєзнавець-ветеран, один із нащадків гілки Красицьких В'ячеслав Євгенович Шкода. Під його опікою знаходиться більше 2-х тис. одиниць обліку, в т. ч. 655 – основного фонду. Сюди продовжують надходити в подарунки різні матеріали, публікації. Зокрема, зберігається роман Оксани Іваненко «Тарасові шляхи» з автографом автора. Серед експонатів – твори київських митців В. Касіяна та В. Масика, дніпропетровця Б. Єгорова, різьбяр з Тернопільщини С. Батюка, вишивки народних майстринь, твори Антоніни Красицької. Інтерес викликає стенд «Гілка Шевченкового роду». Дві експозиційні кімнати світлиці щороку відвідують десятки екскурсійних груп. Їм пропонуються тематичні екскурсії «Гілка Шевченкового роду на Знам'янщині»,

«Сподвижник Т. Шевченка у нашому краї», «Чумацькі шляхи Кобзаря», «Холодний Яр у житті і творах Шевченка», «Топонімія Чорноліського краю і поезія Шевченка», «Автографи музейної бібліотеки», «Освідчення в любові» та ін. Член «Родини Шевченка», Українського благодійного культурно-наукового фонду Шевченка В'ячеслав Шкода 10 березня 2004 року зустрівся із студентською молоддю Кіровоградського державного педуніверситету імені Володимира Винниченка у Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї з нагоди 190-річчя з дня народження Кобзаря, продемонструвавши деякі експонати Знам'янського музею. Депутати Знам'янської міськради прийняли рішення про створення міського краєзнавчого музею, філіалом якого буде «Кобзарєва світлиця» [14].

У різні часи творчість Т. Шевченка була предметом дослідження уродженців краю. Зокрема, виходець із родини аптекаря в Єлисаветграді, український і російський літературознавець І. Айзеншток (1900-1980) вивчав біографію, творчу лабораторію та фольклоризм письменника, уклав перше коментоване видання «Щоденника» Шевченка, видання його творів у 1920-1930-х рр. За його редакцією в 1939 р. вийшли книги «Т. Шевченко. Кобзар», «Т. Шевченко. Стихотворения». Творчість Кобзаря через призму міжслов'янських літературних зв'язків досліджував уродженець селища Петрового (тепер – райцентр) Григорій Вервес. Це прослідковується у низці його праць, зокрема, в книзі «Тарас Шевченко і Польща» (1964).

Наукові дослідження проводилися і емігрантами-вихідцями з Центральної України. Так, уродженець Долинського району, доктор славістичних наук, професор української мови і літератури в Альбертському університеті Яр Славутич (нар. у 1918) у першій пол. 1960-х рр. видав книги «Велич Тараса Шевченка», «Шевченкова поетика». Досліджував творчість Кобзаря і виходець з Олександрії, доктор наук Дмитро Чижевський (1804-1977), котрий працював у вузах Праги, Гейдельберга, Фрайбурга, Галле, Марбурга, за океаном. Зокрема, характеризуючи міжнародне значення поезії української романтики у ХІХ ст., дослідник писав: «Українські теми пробилися до чужих літератур, переважно слов'янських. Пізніші численні переклади Шевченка у сербів, а ще більше у болгар, свідчать про це» [15, 158].

На кінець союзних часів на Кіровоградщині ім'я Шевченка було увічнене у назвах 15 колгоспів і 8 сіл. На обліку знаходилося 10 пам'яток, присвячених поету. У добу незалежності цю роботу поживавлено. 1993 року у рамках проведення Дня Кіровограда місцева українська гімназія-школа № 5 імені Тараса Шевченка започаткувала свято вулиці Шевченка (колишня Петрівська). В обласному і районних центрах області відбуваються покладання квітів, урочисті мітинги, концерти, конференції, виставки, присвячені ювілею Кобзаря. Півроку тривав збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку в Гайворонському районі. Його відкриття відбулося на центральній площі Гайворона 9 березня 2004 р. [16].

Тож, на Кіровоградщині продовжуються традиції дослідження Шевченківських місць, увічнення його пам'яті, пропаганди творчої спадщини, використання ідеї громадського подвигу Поета у виховній роботі, передовсім, у навчальних закладах краю, який безпосередньо межує з Черкащиною – колискою Тараса Григоровича Шевченка. Гадаємо, що тема: «Шевченко і Кіровоградщина» заслуговує на висвітлення в окремій книзі, експозиціях обласного і міськрайонних краєзнавчих музеїв. Акцентуємо на цьому особливу увагу у зв'язку з проведенням у 2005 році на Кіровоградщині Всеукраїнського свята «В сім'ї вольній, новій», присвяченого Тарасу Шевченку [17].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кобзар В.Ф., Матівос Ю.М. Тарас Шевченко і наш край: Туристські маршрути. – Кіровоград: Облполітвидав, 1989. – 5 с.
2. Літературна Україна. – 1987. – 3 грудня.
3. Єнджевич Єжи. Українські ночі, або Родовід генія: Роман. – Львів: ЛДКФ «Атлас», 1997. – 445 с.
4. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані /Ред. Ю. Луцького. Перед. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 376 с.
5. Письма П.А.Кулиша къ М. Грабовскому // Кіевская Старина. Т. LXXI. – 1899. – Ноябрь. – С.229–239.
6. Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В. В. Тарнавского // Кіевская Старина. Т. XIV. – 1886. – Февраль. – С.402–409.
7. Семененко Олександр. Харків... Б/м: Сучасність, 1977. – 240 с.
8. Літературний словник Кіровоградщини / Авт. – упор. Куценко Леонід. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 1995. – 126 с.
9. Одеський історико-краєзнавчий музей, експозиція.
10. Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – № 2-3.
11. Куценко Л.В. «Благословенні ви, сліди...» – Кіровоград: Державне Центрально-Українське видавництво, 1995. – 104 с.
12. Белявін Ф.К., Пом'ятунов А.С. Олександрія // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 600 - 619.
13. Куценко Леонід. «Народу самостійні діти...» Українська доля Дикого поля. – Кіровоград: б/о, 2005. – 120 с.
14. Сільське життя (Знам'янка). – 2004. – 3 березня.
15. Петров Віктор, Чижевський Дмитро, Глобенко Микола. Українська література. Мірчук Іван. Історія української культури. – Мюнхен – Львів: «Фенікс Лтд», 1994. – 37 с.
16. Кіровоградська правда. – 2004. – 11 березня.
17. Народне слово. – 2005. – 30 квітня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ПРАВознавчі дисципліни

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД МЕТОДІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ

В.І. ВЛАДИМИРОВА

У сучасних умовах перебудови вищої школи проблема методів навчальної діяльності набуває особливої актуальності. Методи навчання є найважливішими структурними компонентами у цілісному педагогічному процесі, які охоплюють мету, завдання, навчання, зміст і форми його організації.

На важливості методів акцентував у свій час засновник матеріалістичної філософії нового часу Ф. Бекон. Гегель зазначав, що метод є формою руху змісту. На думку І. Канта методи – це правила до дій. М. Рубінштейн констатував, що методи є системою окремих прийомів, які логічно і фактично утворюють єдине ціле. Д. Лордкіпанідзе наголошував, що метод навчання – це шлях, по якому педагог веде вихованців від пізнання до знань. Ніби продовжуючи його думку Ю. Бабанський стверджує, що метод – це шлях до мети та відрегульована за певним принципом діяльність, яка спрямована на досягнення цієї мети.

У сучасній науковій педагогічній літературі метод визначають як упорядковані способи діяльності педагога та студента, які спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань. Методи, як найважливіші дидактичні категорії, у своєму розвитку і становленні пройшли багатотисячний історичний шлях [1].

Після встановлення у 1917 році радянської влади в Україні однією з важливих педагогічних проблем була розробка і впровадження методів навчальної роботи у всіх ланках системи освіти. У розробці та їх використанні було багато суперечливого і недосконалого. При вивченні правознавчих дисциплін у навчальних закладах широкого поширення набув бригадно-лабораторний метод, суть якого полягала в тому, що на початку вивчення теми було вступне слово викладача до великих за обсягом тем програми. Більшість тем студенти вивчили самостійно у складі бригад по 5-6 студентів на чолі із студентом-бригадиром. Роль викладача зводилася до розбиття широких тем на підтеми, вказування літератури і проведення у визначений час консультації. Кожна група, опрацювавши літературні джерела за темою, звітувала про наслідки засвоєння навчального матеріалу у вигляді доповіді. Здебільшого, звітував бригадир, на основі звіту всій бригаді ставили оцінку. Бригадно-

лабораторний метод вивчення правознавчих дисциплін вважався універсальним, всі інші ігнорувалися [2].

Появі цього методу сприяв Кодекс законів про народну освіту УРСР 1920 року, в якому сформульовані такі вимоги: викладання у всіх навчально-виховних закладах освіти базується на рішучому розриві зі старими методами словесного навчання, ідеалістичній схоластиці та послідовному проведенню нових методів, побудованих на досвіді й практиці. З урахуванням цього у педагогічних інститутах майже відмовилися від лекцій, викладачі недостатньо контролювали і керували навчальною роботою студентів. Послаблювалася індивідуальна відповідальність студентів за свою навчальну роботу, культивувалася знеособленість, що призводило до поверхневого засвоєння навчального матеріалу та систематичної заборгованості. Цей метод, за оцінкою Г. Ващенка, у вищій школі був перекинуванням дальтоновського лабораторного плану і фактично зводився до групового читання книжок [3]. Повністю було відсутнє методичне забезпечення цієї форми організації навчання.

Більшість інститутів України у цей період захоплювалася організацією "штурмових бригад", "походів", "місячників" по ліквідації заборгованості, організацією змагань у боротьбі за успішність. Як бачимо, підготовка випускників вищої школи до роботи на виробництві та освітніх закладах не відповідала вимогам часу. У зв'язку з цим постало питання про необхідність удосконалення роботи вищих навчальних закладів, поліпшення методів навчання всіх дисциплін і, зокрема, правознавчого циклу. Сама дійсність довела, що вища школа не може обійтися без лекційного методу навчання.

Можна стверджувати, що 1917 – 1932 рр. були першим періодом в історії педагогіки України, протягом якого відбувався активний пошук форм, методів і прийомів навчання у вищій школі. Щодо вивчення на цьому етапі дисциплін правознавчого циклу, то він був недостатньо ефективним з таких причин: недостатня кількість наукових джерел правознавчої тематики, повна відмова від дореволюційного законодавства, політизація всіх ланок освітньої діяльності, недостатня визначеність програм, невміння або небажання перебудови підходів викладачів до нових політизованих форм і методів навчальної роботи тощо [4].

Другий, наступний період становлення і розвитку методів, прийомів і форм навчальної діяльності при вивченні правознавчих дисциплін, розпочинається з 1932 року. Корінні зміни у застосуванні методів навчання і, зокрема, при вивченні циклу правознавчих дисциплін започатковано рішенням ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року "Про навчальні плани і режим у вищій школі і технікумах". Бригадно-лабораторний метод був ліквідований, підвищилась роль лекцій, лабораторних і семінарських занять, поліпшилась самостійна робота студентів над підручниками,

підготовкою доповідей та рефератів. На кафедрах активізувалась методична робота. Значна увага приділялася технічному оснащенню лекцій і семінарів. Лекції, семінарські, практичні та лабораторні форма проведення занять в удосконаленій формі у більшості випадків існують при вивченні правознавчих дисциплін і в сучасній вищій школі.

Вищезгаданою постановою бригадно-лабораторний метод було відмінено без наукового обґрунтування, тому питання, порушені в постанові, обговорювалися на засіданнях рад і зборах інститутів. Більшість інститутів своїми рішеннями відмовилися від бригадно-лабораторного методу, але, на жаль, без глибокого налізу причин шкідливості цього методу.

На розробку і впровадження в навчальний процес і, зокрема, на вивчення циклу правознавчих дисциплін значний вплив мав підручник для педагогів Г. Ващенка (1878 – 1967 рр.) "Загальні методи навчання", опублікований в 1928 році. Автор обґрунтував абсурдність бригадно-лабораторного методу навчання у вищій педагогічній школі при вивченні всього циклу дисциплін навчального плану і доводив необхідність відновлення лекційного викладання, педагогічно переконливо сформулював десять вимог до лекції, реалізація яких дає добрі наслідки при вивченні всіх дисциплін, в тому числі і правознавства [3].

Починаючи з 1932 року і за сучасних умов при вивченні правознавчих дисциплін лекція стала провідною формою організації і методу навчання. В умовах розвитку вищої педагогічної школи головна увага зосереджувалась на всебічній якості професійної та загально-педагогічної підготовки спеціалістів і, відповідно, значення лекції невпинно зростало. Пояснюється це тим, що лекційному викладанню притаманний цілий ряд переваг порівняно з іншими формами організацій і методів навчальної роботи студентів. За визначенням науковця А.М. Алексюка, лекція має такі основні переваги:

- економія часу;
- озброєння студентів не тільки знаннями, а й переконаннями;
- дає можливість враховувати специфіку аудиторії, новітні наукові досягнення;
- живе слово лектора, міміка, інтонація посилюють враження, почуття, емоції студентів;
- відкриваються можливості прямого контакту лектора зі студентами, можливість внести певні корективи у свій виклад;
- сприяє професійно-педагогічній підготовці студентів, які готуються до педагогічної діяльності тощо [5].

Третій період становлення та розвитку методів навчання розпочинається з 60-х років, коли проблема якості підготовки педагогічних кадрів стала однією з актуальних. Науково-технічний прогрес, бурхливе зростання обсягу наукової інформації у всіх сферах

науки, культури, освіти, техніки, впровадження в навчальний процес загальноосвітньої школи нетрадиційних і, зокрема, інтегрованих уроків, необхідність удосконалення системи підготовки учителя не лише до навчальної, а особливо до морально-правового виховання учнів поставили питання про вдосконалення діючих та розробку нетрадиційних активних методів, прийомів і організаційних форм навчання при вивченні дисциплін правознавчого циклу.

Важливу роль в удосконаленні методів і організаційних форм відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 р. "Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні", зміст якої був скерований на приведення форм і методів навчально-виховної роботи до повної відповідності з вимогами і темпами науково-технічного і соціального прогресу.

Враховуючи вимоги постанови та потреби часу, вчені-педагоги, професорсько-викладацький склад навчальних закладів посилили роботу по вдосконаленню існуючих форм, методів, прийомів та розробці нових активних методів вивчення правознавчих дисциплін.

Удосконалення лекцій, як форми організації навчання правознавчих дисциплін, відбувалося по лінії розробки методичної концепції лекційного курсу, що містила: класифікацію видів лекцій на основі дидактичної, виховної та розвиваючої мети; загальні дидактичні вимоги до побудови лекційних курсів; запровадження проблемного та частково-пошукового викладу лекцій; організації лекційних занять; методичку і техніку читання лекцій; розробку психолого-педагогічних умов підвищення ефективності лекції у вищих навчальних закладах; сучасні проблеми лекційного викладання тощо.

Значна увага приділялася удосконаленню проведення семінарських занять при вивченні дисциплін правознавчого циклу. На основі узагальненого досвіду наукових праць А.М. Алексюка, Ю.К. Бабанського та інших науковців можна охарактеризувати велику кількість різновидів семінарських занять залежно від їх завдань і змісту: семінар запитань і відповідей, семінар та розгорнута бесіда, семінар–коментоване читання, семінар–дискусія, семінар–конференція, семінар–вирішення проблемних завдань, семінар–заняття на виробництві, семінар–прес-конференція, семінар–"мозковий штурм", семінар за спеціалізацією.

Одночасно продовжувалася робота з удосконалення та розробки нових методів і прийомів навчання, які використовуються при оптимізації навчального процесу. Програма циклу правознавчих дисциплін, як свідчить виявлений досвід вищих навчальних закладів, має потенційні можливості застосування активних форм і методів навчальної роботи, серед яких особливе місце належить рольовій педагогічній грі. Завдання полягає лише в тому, щоб викладач зумів виявити цей потенціал і безпосередньо реалізувати його в навчально-виховному процесі.

Слід зазначити, що в період з 1917 до 1991 року до проголошення України незалежною державою зміст освіти з правознавчих дисциплін був досить заідеологізованим, що відповідно впливало на визначення мети, форм, методів і прийомів навчальної діяльності. Головним завданням було підготувати спеціалістів, які б мислили, жили за зразками, вартостями тоталітарного, командно-бюрократичного суспільства.

В цей період при вивченні дисциплін правознавчого циклу переважала однобічність, стереотипність, вибір методів навчання носив тенденційний характер. У зв'язку з розбудовою суверенної і незалежної правової, демократичної, соціальної держави України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність недоторканість і безпека стали найвищою соціальною цінністю. На конституційному рівні закріплено найважливіший принцип державного буття – підпорядкування діяльності держави утвердженню і забезпеченню прав і свобод людини. Ці зміни не могли не вплинути на педагогічну науку, підвищення ефективності реформування освіти, оскільки розвиток освіти і науки в Україні невід'ємно пов'язаний з історією і розвитком української нації і держави. У навчально-виховному процесі вищої школи постало питання формування нової парадигми освіти, нового феномена освіти – особистісно-зорієнтованої освіти. Відповідно до нового підходу визначаються форми і методи навчально-виховного процесу з урахуванням індивідуальних особливостей студента як суб'єкта пізнавальної і предметної діяльності.

Прихильниками особистісно-орієнтованого навчання стали І. Бех, Є. Бондаревська, І. Єрмаков, О. Савченко, О. Сухомлинська та інші.

З'явилася нова гуманістична парадигма освіти на основі наукових підходів осмислення та потреб сучасної особистості і суспільства.

У розвитку теорії і практики навчання плеядою науковців були розроблені методи і прийоми пізнавальної діяльності.

Психолого-педагогічною наукою доведено, що пізнавальна діяльність студента формується за допомогою сенсорних (лат. *sensus* – відчуття) процесів, які відображають окремі властивості предметів і явищ; перцептивних (лат. *percipere* сприймати) процесів, які відображають предмети і явища в їх цілісності; мнемічних (грецьк. *mneme* – пам'ять) процесів, які створюють образи пам'яті – це образи уявлення; інтелектуальних (лат. *intellectus* – розум) – це мислительні процеси, які відображають суттєві зв'язки між явищами тому, що сприйняття навколишньої дійсності – це динамічне явище. Відповідно, в навчально-виховному процесі педагог при формуванні правової культури студента покликаний використовувати такі методи та прийоми, які б відповідали потребам, інтересам, здібностям, власному ставленню студента до навчального матеріалу, сприяли виробленню стійких переконань та перспектив їх застосування у його майбутній професійній діяльності. Як

свідчить дослідження, вибір методів, прийомів і засобів навчання повинен спрямовуватися на одержання інтегрованої системи знань про суттєві характеристики формування правової культури як основної закономірності становлення правосвідомості на основі соціально-гуманістичного, структурно-системного, особистісно-діяльнісного підходів при формуванні правової культури. Саме ці складові є важливими чинниками формування правової культури в навчально-виховному процесі і впливають на вибір методів та прийомів навчання.

З 1991–2000 рр. публікується ряд наукових досліджень, рекомендацій щодо впровадження в навчальний процес активних методів навчання, які використовувалися при вивченні дисциплін правознавчого циклу. У цьому плані заслуговують на увагу методичні практичні рекомендації, у яких пропонуються оригінальні конкретні ідеї щодо організації активного навчання з використанням проблемного методу, рольових ігор і тренінгів, методики "відстроченої" оцінки тощо.

Заслугує певної уваги застосування апробованого в навчальних закладах методу антиципації як засобу навчання і розвитку студентів у навчально-виховному процесі, сформованому ще у XIX столітті. Сучасні вчені стверджують: антиципація – це здатність діяти і приймати рішення з певним просторово-часовим випередженням та передбаченням відносно очікуваних подій, результатів діяльності, у тому числі й інтелектуальної. Суть антиципації (від лат. *anticipatio*, від *anticipō* – наперед засвоюю, сприймаю заздалегідь) полягає в тому, що з її допомогою здійснюється таке відображення дійсності, внаслідок якого мозок людини не тільки фіксує стан оточуючого середовища і значення тих чи інших впливів у момент безпосереднього сприйняття, але і проглядається їх динаміка, тенденції розвитку, ймовірні зв'язки і відносини. Спрямованість визначається суб'єктивним прогнозом студента на основі досвіду, інформації про події, які вже відбулися. Антиципація як психологічний феномен – універсальна категорія, оскільки у будь-якій діяльності має місце типове відображення сучасного, збереження не тільки минулого, але й активного опанування перспективного майбутнього. "Антиципація", як спеціальна психологічна категорія, була введена в науковий обіг у 1880 році В. Вундтом і базується вона на своєрідному прояві психіки. Цьому методові притаманні такі основні функції: когнітивна, регулятивна і комунікативна.

Когнітивна функція заснована на активній роботі пам'яті й мислення і, відповідно, сприяє їх формуванню і розвитку. В цьому випадку інформація про події, які відбуваються зараз, оцінюється студентом і фіксується в його пам'яті як опорний сигнал, із внутрішньою умовою запам'ятовування. Особлива цінність даного психологічного явища полягає у тому, що пам'ять забезпечує прогноз наступної ситуації й одночасно бере участь у побудові плану дій. Пам'ять дає можливість вибрати спосіб дій. У цьому

випадку розвивається мислення, оскільки завдяки прогнозові ситуації відбувається пізнання сутності. Творче мислення – це пошук нового, антиципація, як компонент розумової діяльності надає їй саме такого характеру. В.Ф. Ломов та Є.М. Сурков зазначеному процесові також надають великого значення [6].

Регулятивна функція антиципації реалізується завдяки формуванню студентом цілей, планування і програмування своєї поведінки і діяльності, забезпечує процес прийняття ним рішень, здійснення контролю і залучення його до комунікативних актів. При реалізації регулятивної і тим більше комунікативної функції головну роль відіграє мовленнєва діяльність педагога. Певне значення вона може мати в контексті здійснення когнітивної функції антиципації.

Одна з головних проблем формування правової культури – організація навчального процесу, в ході якого у студентів формуюча мета стає їх наміром, активізується їх розумова діяльність. Саме це завдання вирішується за допомогою методу антиципації. Уміла організація даного підходу пробуджує у студента інтерес до дисциплін, суттєво підвищує ефективність їх вивчення. Досить важлива і та обставина, що систематична діяльність забезпечує можливість формування у студентів необхідної поведінки в конкретній ситуації. Система заходів забезпечується продуманою організацією навчального процесу, найважливішим компонентом якого виступає антиципація.

Процес прогнозування має місце як під час рецепції (сприйняття висловлювань педагога), так і при висловлюванні студентом власних рішень. Слухаючи або читаючи, аналізуючи матеріал, прогнозуються деякі події. Використання механізму прогнозування в навчальному процесі дає можливість привчити студентів до пошукової діяльності, творчої роботи та глибокого осмислення правознавчих дисциплін. Застосування всіх трьох функцій антиципації забезпечить цілеспрямовану діяльність студента, що є досить перспективним при формуванні правової культури.

Отже, вибір методів педагогічної діяльності на різних етапах розвитку суспільства при формуванні правової культури особистості вчителя підпорядковувався певним закономірностям і залежностям, серед яких першочергове місце належить меті та конкретним освітньо-виховним завданням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слостенин В.А. Педагогика: Учеб.пособие для студ. высших пед.учеб.заведений /В.А.Слостенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов; Под ред. В.А.Слостенина, – 3-е изд., стереотип – М.: Издательский центр "Академия", 2004. – 576 с.
2. Центральний державний архів вищих органів державної влади та Управління України, Ф. 166, об.1,5 спр.2662, арх.98.
3. Ващенко Г. Загальні методи навчання. К. – 1997. – 416 с.

4. Навчальні плани державних університетів, педагогічних учительських інститутів. К., 1936. с.41, 61,67,73.

5. Алексюк А.Н. Загальні методи навчання в школі: 2-е вид. – К.: Радянська школа 1981. – 206 с.

6. Ломов В.Ф., Сурков Е.Н. Антиципация в структуре деятельности. М., 1980. – 234 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Владимирова Валентина Іванівна – доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Коло наукових інтересів: проблеми формування правової культури.

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ АДВОКАТУРИ В ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

К.В. МАНЖУЛ

Конституція України статтею 1 проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Разом з тим, визначення України правовою державою, як вірно вказує В. Опришко [1, 29], ще не відображає реальність сьогодення, а є одним із першочергових завдань, які необхідно вирішити.

Визначення держави як правової неоднозначно тлумачиться вченими як у зарубіжній, так і у вітчизняній правовій та політичній науці. Так, О.Ф. Скакун вказує, що права держава – це політична організація суспільства, в якій право зв'язує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи і її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, що приймаються і підлягають змінам законним шляхом [2, 154]. Інша точка зору на правову державу – це держава, в якій суд може ухвалити рішення на користь особи і проти держави [3, 7].

Й. Васькович стверджує: “Правовою є така суверенна держава, яка функціонує в громадському суспільстві і в якій юридичними засобами реально забезпечується захист основних прав і свобод людини і громадянина. Вона ґрунтується на певних принципах, найважливішими з яких є верховенство права, поділ влади, реальність прав і свобод людини і громадянина, законність, наявність у громадян високої правової культури” [4, 32].

Звичайно, що у правовій літературі визначаються ще й інші поняття та виділяються інші характеристики правової держави, яких на сьогоднішній день Україна ще не має, і окремі автори навіть пропонують “...або відмовитись від поняття правової держави, або ввести в сучасний науковий обіг інше поняття...” [5,22].

Автор підтримує позиції щодо суті правової держави дослідників В. Хароса, Г. Мирського та К. Майданчика, які у визначенні правової держави виходять з принципів “антропологічного імперативу”, тобто

правова держава є такою, коли вона існує для людини, для захисту її загальноновизнаних прав і свобод [6, 293], а також повністю згоден з точкою зору В.Шишкіна, який до проявів (ознак) правової держави відносить:

- можливість повного і ефективного правового захисту, зокрема, впевненість, що будь-яке втручання суверена у свободу і власність громадянина підлягає ефективному правовому контролю;

- існування дієздатного правосуддя, наявність якого обумовлена поряд з іншими складовими також і оптимальною організаційною структурою.[7,23]

Отже, повнота, гарантування, захист прав і свобод людини є мірою визначення держави як правової. Тому розбудова правової держави є неможливою без створення гарантій для захисту прав людини, без забезпечення механізму функціонування специфічного демократичного інституту. Таким є адвокатура. Ст. 59 Конституції України вказує: “Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинуваченого та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура”.

Поняття і сутність інституту адвокатури О.Д. Святоцький, М.М. Михеєнко формулюють наступним чином: “Адвокатура – це громадська, самостійного виду організація професійних юристів, яка виконує важливу суспільну функцію – захист прав і законних інтересів громадян і організацій” [8, 13]. А звідси реальна здійсненність і надійна захищеність прав людини – найвищий критерій гуманності, прогресивності, “якості адвокатури” [9, 80-87].

В цьому контексті роль і значення адвокатури у формуванні правової держави виступає на одне із перших місць і здійснюється одночасно в різних напрямках і сферах.

Посилюється правовий статус адвокатури в процесуальному праві, насамперед, в кримінальному. Ст. 62, 63 Конституції України по забезпеченню підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист і презумпцію невинуватості є важливою гарантією об’єктивного розслідування і судового розгляду справи та унеможливлення притягнення невинних осіб до кримінальної відповідальності.

В умовах розбудови правової держави в Україні питання захисту особи в кримінальному процесі розглядається більш широко, ніж захист підозрюваного, обвинуваченого і підсудного. В юридичній літературі зустрічається наступна класифікація осіб, які потребують захисту своїх прав у межах кримінального процесу:

- особи, котрі, як передбачено, зазнали шкоди (прямої чи непрямої) від вчинення злочину: потерпілий, цивільний позивач, а також їхні представники або правонаступники;

- суб'єкти права на захист від обвинувачення чи підозри: обвинувачений, підозрюваний, а також захисник, який надає юридичну допомогу цим двом суб'єктам кримінально-процесуальних правовідносин;

- особи, яких не обвинувачують, не підозрюють і щодо яких не припускають, що їм злочином завдано шкоди, але їх залучають до справи у слідчих та судових діях для одержання від них чи за їхньою участю інформації щодо обставин справи: свідки, власники приміщень та ін.;

- особи, які беруть участь у процесі за своїми службовими обов'язками: судді, прокурори, слідчі, адвокати.[10, 172]

Виходячи з обсягу статті, не має можливості відзначити значимість всіх повноважень адвоката в кримінальному законі, тому необхідно зупинитися на основних із них.

В залежності від того, який правовий статус займає підзахисний, залежить і позиція адвоката, застосування ним відповідних форм і методів захисту.

В постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 липня 1995 року № 10 (із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України № 12 від 03.12.97) звернено увагу суддів на те, що відповідно до вимог ст.44 КПК захисник допускається до участі в справі з моменту пред'явлення обвинувачення, а у випадках затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, або застосування до неї запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, – з моменту оголошення їй протоколу затримання чи постанови про застосування такого запобіжного заходу, але не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту затримання.

В Україні, як і в кожній правовій державі, підозрюваний, обвинувачений поряд з іншими правами, має право на побачення з захисником до першого допиту.

Надання побачення із захисником до першого допиту має важливе значення як для здійснення права на захист, так і для об'єктивного розгляду справи. Тому суди, як того вимагає Пленум Верховного Суду, ретельно перевіряють, чи було роз'яснено підозрюваному, обвинуваченому таке право і чи не були вони обмежені в цьому. В противному разі на добути свідчення не можна посылатися у вирок на підтвердження винності підсудного.

Аналогічно вирішується питання і тоді, коли особа була затримана чи взята під варту у зв'язку з підозрою у вчиненні злочину, але була допитана як свідок, а не як підозрюваний [11, 174,652].

Гарантією забезпечення прав людини, надання їй правової допомоги є обмеження випадків відмови від захисника.

Така відмова не може бути прийнята:

- 1) у справах про злочини осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до вісімнадцяти років – з моменту визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення

- 2) у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади (німі, глухі, сліпі та інші) не можуть самі реалізувати своє право на захист – з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення або з моменту встановлення цих вад;
- 3) у справах осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, - з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення;
- 4) коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне ув'язнення – з моменту затримання особи або пред'явлення їй обвинувачення;
- 5) при провадженні справи про застосування примусових заходів медичного характеру – з моменту встановлення факту наявності у особи душевної хвороби;
- 6) при провадженні справи про застосування примусових заходів виховного характеру – з моменту першого допиту неповнолітнього або з моменту поміщення його до приймачника – розподільника.

Прийнявши у 1996 році нову Конституцію, Україна здійснила перехід у галузі гарантій прав людини до демократичної системи, що базується на верховенстві права. Зокрема, Конституція України передбачила здійснення правосуддя і через суд присяжних, остаточної ролі яких в українській правовій системі ще не визначено.

Але саме відродження суду присяжних дає адвокатам необмежені можливості здійснення захисту підсудного, так як в нових умовах перед захистом постають і нові завдання, пов'язані з розробкою різноманітних прийомів для спростування доводів обвинуваченого.[12, 16-17]

Робота захисника у справі починається з роз'яснення обвинуваченому його права на суд присяжних. В п. 3 ст.281 Кримінально-процесуального кодексу України (станом на 1999 рік) зазначено, що розгляд справ здійснюється “у справах про особливо тяжкі злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення – колегіально судом у складі трьох суддів: професійного судді і двох народних засідателів, а на вимогу підсудного – судом присяжних”.

Частина друга вказаної статті роз'яснює порядок подання такого клопотання. Обвинувачений вправі подати клопотання про розгляд справи судом присяжних прокуророві чи до суду, на розгляд якого надійшла справа, протягом трьох діб з моменту одержання копії обвинувального вироку. Якщо таке клопотання у зазначені строки не буде подано, справа розглядатиметься колегіально судом у складі трьох суддів. Клопотання про поновлення пропущеного строку розглядатися не буде.

Якщо у справі притягнуто до відповідальності декілька обвинувачених, одні з яких заявили клопотання про розгляд справи судом присяжних, а решта таких клопотань не заявила, справа розглядатиметься судом присяжних.

Зазначені положення завжди обговорюються обвинуваченим разом із захисником і лише після цього приймається рішення про розгляд справи судом присяжних. Право на суд присяжних використовують в тих випадках, коли обвинувачений сподівається на більш доброзичливе ставлення до нього з боку присяжних, ніж суддів.

Мета, яку ставить перед собою захисник під час допиту учасників процесу в судовому слідстві, – зацікавити присяжних, заставити їх співчувати, поставити себе на місце підсудного, в думках перевіряючи, як би кожний з них діяв у такій ситуації.

У правовій державі при здійсненні захисту адвокат обирає тільки такі його засоби і способи, які допускаються законом. Він не може вдаватися до перекручення фактів, схилити свідків до дачі неправдивих показань як з своєї ініціативи, так і на прохання підзахисного, до подання сфальсифікованих документів.

Участь адвоката у кримінальних справах на боці учасників процесу, які здійснюють функції як обвинувачення, так і захисту, сприяє всебічності, повноті і об'єктивності дослідження обставин справи, винесення законного рішення і є ефективним способом надання правової допомоги.

На сучасному етапі значно посилилась роль адвоката і у цивільному процесі, де він один із добровільних (договірних) представників сторін і третіх осіб з правами і обов'язками правозаступника.

Адвокат, як активний учасник судового розгляду сприяє виявленню дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін; разом з тим, виступаючи в процесі в якості представника однієї із сторін, він використовує всі вказані в законі засоби і способи захисту інтересів свого довірителя.

Сприяння відшукуванню об'єктивної істини, з одного боку, і обов'язок захисту інтересів клієнта, з другого, не породжує будь-якого конфлікту в професійній діяльності адвоката. В зв'язку з цим, небезпідставно О.Д. Святоцький і М.М. Михеєнко зазначили, що адвокат у цивільному процесі виконує двоякі функції: правозаступництва і представництва [8, 124].

Саме обов'язки правозаступництва виділяють адвоката серед інших представників у цивільному процесі, а отже і вказують на його особливе процесуальне становище. На відміну від кримінального судочинства, в якому питання про вступ адвоката в процес не залежить від законності чи обґрунтованості позицій підзахисного, в цивільному процесі прийняття адвокатом доручення на ведення справи у суді залежить від наявності правової позиції, що на сьогодні загально визнано в юридичній літературі. [13,62]

Це є одним з факторів вдосконалення цивільного процесуального законодавства задля гарантованості прав сторін і третіх осіб.

Вдосконалення цивільного процесу, яке активно відбувається в сучасних умовах, тісно пов'язане з посиленням ролі адвоката, про що вказують наступні обставини:

1. З переведенням принципу змагальності до розряду конституційних за новою редакцією статей 15,30 ЦПК виключається обов'язок суду збирати докази за власною ініціативою. Сьогодні в силу принципу змагальності повністю на сторони покладено обов'язки по доведенню обставин, на котрі вони посилаються при обґрунтуванні своїх вимог або заперечень [14, 56]. Без кваліфікованої юридичної допомоги, яку може надати практично лише адвокат, стороні, що вочевидь, не зможе справитися з цими обов'язками.

2. Назріла необхідність прискорити і поліпшити судочинство шляхом перенесення центру ваги зусиль на підготовку справи до розгляду. Зокрема в проекті ЦПК, розробленого робочою групою Верховного Суду України, передбачено проведення підготовки справи до судового розгляду у формі попереднього судового засідання з участю сторін і третіх осіб й можливістю врегулювання спору до розгляду справи по суті [15, 40].

Згідно зі ст. 143 ЦПК обов'язки по проведенню підготовки справи до судового розгляду покладено на суддю одноособово. Та обставина, що з цим судді не справляються, є очевидна, оскільки недотримання строків розгляду цивільних справ, численні відкладення розгляду справ стало, що недопустимо, майже буденністю діяльності окремих суддів. З прогалинами в підготовці справи пов'язується постановлення необґрунтованих і незаконних рішень. [16,1-3]

З точки зору О.О. Якименко, участь адвоката в цивільному процесі уявляється такою:

1. Обов'язковість участі адвоката в цивільному процесі, за винятком випадків заперечення заінтересованих осіб. Заперечення є безумовним і ніякі підстави (як-то матеріальний стан тощо) не можуть братися до уваги. В окремих випадках суд може встановити термін для вирішення стороною питань щодо участі адвоката. Нез'явлення в суд сторони з адвокатом у зазначений термін, незалежно від причин, не є перешкодою до вирішення справи по суті без участі адвоката.

Нині цивільно-процесуальне законодавство містить загальне правило про те, що допомога адвоката викликається не безумовною необхідністю розгляду справи, а залежить від волі і бажання особи – сторони по справі. Разом з тим, згідно зі ст. 137 ЦПК закон вимагає, щоб звернення до суду мало певну форму і відповідний зміст. Не розкриваючи суті цих понять, неважко зрозуміти, що для подачі заяви в суд одних знань граматики буде замало. Необхідні спеціальні знання – юридичні, до того ж глибокі й об'ємні, щоб крім всього іншого, могли дати бачення перспективи справи. Такими знаннями на професійному рівні володіє адвокат.

Отже, в ЦПК уже сьогодні окремі норми вказують на безумовну необхідність участі адвоката при розгляді цивільних справ.

2. На адвоката покладається обов'язок роз'яснити особі, інтереси якої він представляє, всі її процесуальні права та обов'язки, а також значення і наслідки здійснення (або утримання від таких) процесуальних дій. Однією із процесуальних акцій повинно стати правило, що якщо сторона має адвоката, то їй роз'яснено всі її процесуальні права і обов'язки, її попереджено про значення й наслідки здійснення (нездійснення) процесуальних дій.

Підводячи підсумки вищевикладеного слід дійти наступних висновків:

1. Становлення України як правової держави обумовило зростання ролі адвокатури в забезпеченні права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах.

2. В процесі розбудови правової держави підвищилась роль адвокатури в кримінальному, цивільному, господарському процесі, а саме: в Україні, як і в кожній правовій державі, підозрюваний, обвинувачений має право на побачення з захисником до першого допиту; для окремих видів кримінальних справ захист є обов'язковим; адвокатура отримала більше можливостей у збиранні та наданні доказів у справі, що розглядається судом; нові можливості захисту підопічних адвокатура отримала з введенням суду присяжних.

3. В юридичній літературі цілком слушно висувається пропозиція щодо обов'язковості участі адвоката в цивільному процесі з метою професійного захисту процесуальних та інших майнових, особистих немайнових, і охоронюваних законом прав та інтересів громадян.

4. Українська адвокатура, забезпечуючи своїми методами і засобами захист прав і інтересів громадян, піднімаючи рівень правової допомоги населенню тим самим сприяє прискоренню формування в Україні правової держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коментар до Конституції України /Під ред. В.О. Опришко. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.
2. Скаун О.Ф. Теория государства и права. – Харьков: Консул, 2000.
3. Стефанюк В. Реалізація судами норм Конституції // Право України. – 1997. – № 8.
4. Васькович Й. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні // Право України. – 2000. – № 1.
5. Підгорний С., Снегірьов В. Соціально-правова держава: історичні етапи становлення // Нова політика. – 2001. – №3.
6. Хорос В.Г., Мирский Г.И., Майданик К.Я. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М., 1996.

7. Шишкін В. Організація судоустрою в світлі вимог ст. 6 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини // Право України. – 2000. – № 9.
8. Святоцький О.Д., Михеєнко М.М. Адвокатура України. – Київ: Ін Юре, 1997.
9. Святоцький О.Д., Медведчук В.В. Адвокатура: історія і сучасність. – К.: Ін Юре, 1997.
10. Общая теория государства и права /Под ред. Я.А. Лукашевой. – М., 1996.
11. КК і КПК України, Постанови Пленуму Верховного Суду України. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
12. Кучинська О. П. Особливості участі адвокатів у суді присяжних //Адвокат. – 2000. - № 3.
13. Павлуник І. Особливості участі адвоката у цивільному процесі //Право України. – 1999. – № 9.
14. Немировська О. Змагальність: старе поняття, зміст // Право України. – 1999. – № 9.
15. Шевчук П.І. Питання структури і змісту нового Цивільного процесуального кодексу України // Право України. – 1997. – № 3.
16. Від проблем – до ефективного судочинства. (Розширене засідання Президії Верховного Суду та Ради суддів України) // Юридичний вісник України. – 1997. – № 9. - 27 лютого – 5 березня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Манжул Катерина Вікторівна - завідувач кафедри правознавства, кандидат історичних наук, доцент.

ОСОБИСТІ ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ЇХ ВІДПОВІДНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ

Т.М. МІЛОВА

Права людини являють собою невід'ємні можливості особистої свободи людини, її вільної життєдіяльності в суспільстві. Відповідно до концепції трьох поколінь прав людини, що передбачає різницю між правами людини за часом їх виникнення, історично першими виникли саме громадянські (особисті) права. Разом із політичними правами вони представляють так зване перше покоління прав людини.

Зазначені права (право на життя, право на свободу та особисту недоторканість, право на свободу думки, слова, світогляду та віросповідання та інші) відображають ліберальні цінності, які вперше були закріплені у Великій хартії вольностей в Англії (1215 р.). Пізніше подібні положення зазначалися у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789 р.), американському Білі про права (1791 р.), англійському Хабеас корпус акті (1678 р.) та інших.

Це, до речі, не означає, що фактично як умова людського існування їх не було раніше. По суті, з цими правами людина стикалася з моменту свого існування. Усвідомлення ж цієї проблеми як наукової пов'язане з появою ідей природного права. Про рівність усіх людей від народження та

наявність однакових природних прав стверджували філософи ще у V-IV ст. до н.е., такі як Лікофрон, Антифон. Свій розвиток зазначені ідеї отримали у працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Бентама та інших мислителів.

Сучасне трактування особистих прав і свобод міститься у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., Конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р. та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. Ратифікація Україною зазначених міжнародних договорів поставила проблему відповідності положень національного законодавства до міжнародних стандартів прав людини, зокрема європейських.

Вказаній проблемі присвячені роботи таких науковців, як М. Селівона, В. Погорілка [1], П. Рабіновича [1], Л. Гіждіван [2] та інших. Зокрема, Голова Конституційного Суду України М. Селівон аналізує проблему адаптації рішень Конституційного Суду України до міжнародних конвенцій у сфері захисту прав людини [1, 33]. Проблема імплементації пактів про громадянські права в Конституцію України розглядається В.Ф. Погорілком, який зазначає, що українська Конституція прийняла ідеї природних прав людини і громадянина й визнала громадянські і політичні права пріоритетними. Однак, недоліком як Конституції України, так і Міжнародного пакту, на думку автора, є відсутність чіткого розмежування громадянських і політичних прав [1;38].

Окрему групу праць складають дослідження самих міжнародних стандартів. Останнє поняття науковцями трактується наступним чином: “європейські стандарти прав людини – це зафіксовані в юридичних актах та документах європейських міжнародних організацій (чи їх органів) принципи і норми стосовно змісту й обсягу прав та свобод людини, призначені слугувати обов’язковими або рекомендаційними настановами для відповідної внутрішньодержавної юридичної практики”[3, 26]. Такими організаціями є Рада Європи та Європейський Союз. Аналізу Конвенції про захист прав і основних свобод людини присвячені дослідження Т. Присяжнюк [4], М. Антоновича [5], Г. Куца [6], П. Рабіновича та С. Федика [7].

У науковій літературі порушуються також питання аналізу та відповідності окремих особистих прав і свобод громадян України міжнародним стандартам. Так, В. Лутковська досліджує право на свободу вираження поглядів в українському законодавстві та у рішеннях Європейського суду з прав людини [8]. Право на свободу та особисту недоторканість розглядає М. Анісімова [8], право на справедливий і відкритий розгляд справи упродовж розумного строку розкриває О. Толочко [8] та інші.

Аналізуючи напрацьований ними матеріал, а також спираючись на норми Конституції та законів України, з’ясуємо рівень відповідності

українського законодавства міжнародним стандартам у сфері гарантування особистих прав і свобод людини і громадянина.

Найголовнішим правом людини є невід'ємне право на життя. Без його забезпечення не можна говорити про будь-які інші права. Конституція України у ст.27 зазначає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. З цього випливає, що на підставі закону, а саме вироку суду, можливе застосування такої виняткової міри покарання як смертна кара, про що чітко вказувала ст. 24 Кримінального Кодексу УРСР від 28 грудня 1960 року. Окрім цього, Конституція України зазначає, що обов'язком держави є захист життя людини. Зауважимо, що це положення стало максимально дієвим після накладення мораторію на застосування смертної кари (з 9 листопада 1995 р. після вступу України до Ради Європи), та її остаточного скасування в Україні. Чинний Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 року не містить такої міри покарання як смертна кара. З огляду на вищевказане варто було б внести зміни до Конституції України і викласти ч.2 ст.27 у такій редакції: “Ніхто не може бути позбавлений життя”. Тим більше, що ст. 281 нового Цивільного Кодексу України, який набрав чинності з 1 січня 2004 року, також характеризує право на життя і не містить будь-яких виключень щодо правомірності позбавлення життя фізичної особи. Ч. 3 зазначеної статті Конституції вказує, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Кожна людина має право на повагу до своєї гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Це положення повністю відповідає ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [9]. Крім того, зазначається, що жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим дослідженням. Варто зауважити, що ч. 3 ст.28 Конституції України та ч. 3 ст. 281 Цивільного Кодексу не обмежують, а навіть розширюють цю норму, вказуючи на неможливість застосування не лише медичних чи наукових, а й “інших” дослідів, проведення яких можливе лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи. Дані положення національного законодавства цілком відповідають нормам Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводження і покарання, прийнятої 1948 р. і визнаною Україною. Цивільний Кодекс України гарантує право на повагу до гідності та честі особи, право на недоторканість ділової репутації, право на індивідуальність. Важливо виділити таку морально-етичну норму як повага до людини, яка померла, що полягає у шанобливому ставленні до тіла людини, що померла та до місця поховання людини (ст.298 ЦК).

Право на свободу та особисту недоторканість виступає вагомим громадянським правом людини. За законодавством України, ніхто не може

бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Слід зазначити, що ця процедура була впроваджена, згідно з п.13 Перехідних положень Конституції України, через 5 років після набрання чинності Основного Закону, тобто з 2001 року. Протягом цього терміну зберігався існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, а також порядок проведення огляду та обшуку житла. У ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зазначається, що кожна заарештована або затримана особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Конституція України встановлює тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого перевіряється судом протягом 72 годин. Міжнародні норми (ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод) зазначають, що строк перевірки обставин справи судом повинен бути цілком достатнім і розумним. У практиці Європейського суду з прав людини існує чимало справ, однією стороною яких є Україна, і які розглядають порушення саме вище згаданої статті Конвенції. Предметом оскарження виступають:

- занадто тривалий, нерозумний строк розслідування кримінальної справи (6 років, 4 роки тощо) [10].

- надмірна тривалість виконання рішення суду (наприклад, більше 5 років) [11], що найчастіше пов'язано із виплатою компенсаційних коштів.

У таких випадках Європейський Суд зазначає, що “незабезпечення особі можливості отримати повне виконання судового рішення на її користь є втручанням у право цієї особи на мирне володіння майном” [12], і, таким чином, має місце порушення як ч. 1 ст. 6 Конвенції, так і ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Крім того, Конституція України зазначає таку важливу морально-правову норму, як негайне повідомлення родичів заарештованого чи затриманого про арешт або затримання (ч. 6 ст. 29).

Нажаль спостерігається багато порушень вищевказаних норм, тому міжнародні акти вказують на право оскарження в судді незаконного арешту чи тримання під вартою, а саме: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (п.5 ст. 9), Конвенція про захист прав людини та основних свобод (п.5 ст. 5). Відповідне положення містить ч. 5 ст. 29 Конституції України.

Законодавство України гарантує недоторканість житла, що проявляється у недопущенні проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведенні в них огляду чи обшуку інакше як за постановою органів розслідування з санкції прокурора, а з 2001 року (згідно п. 13 перехідних положень Конституції) за вмотивованою постановою судді. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом порядок проникнення до житла, проведення в них огляду і обшуку. В такому випадку, наприклад, обшук житла чи іншого володіння особи може бути проведено без постанови судді, при цьому в протоколі зазначаються причини, що обумовили проведення обшуку без постанови судді. Протягом доби з моменту проведення цієї дії копія протоколу обшуку направляється прокуророві [13]. В цілому, недоторканість житла охороняється нормами адміністративного, кримінального та кримінально-процесуального права.

Під правову охорону підпадає особисте і сімейне життя особи, її честь та гідність. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, або поширення цієї інформації у публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Такі порушення недоторканості приватного життя караються штрафом до 50 н.м.д.г. або виправними роботами на строк до двох років, або арештом до 6 місяців, або, навіть, обмеженням волі до трьох років (Ст.182 КК). Не допускається також збирання інформації, яка є державною таємницею або конфіденційною інформацією юридичної особи (ч. 1 ст. 302 ЦК). Для особи, що поширює інформацію, передбачений також обов'язок переконатися в її достовірності. Вказане положення не стосується відомостей, що подаються посадовими, службовими особами при виконанні ними своїх службових обов'язків, а також інформації, яка міститься в офіційних джерелах, що вважається достовірною. За умови, коли інформація не відповідає дійсності її поширення може викликати певну реакцію в суспільстві, навіть порушення громадського порядку. Тому законодавство України про адміністративну відповідальність передбачає накладення штрафу від 10 до 15 н.м.д.г. або застосування виправних робіт на строк до 1 місяця з відрахуванням 20% заробітку за поширення неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку [14].

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом

таємницею. Громадяни України, згідно до ст. 1 Закону України “Про звернення громадян” мають право звернутися до вказаних органів незалежно від форм власності зі скаргами і пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх прав та законних інтересів, в тому числі і особистих, та скаргою про їх порушення. Законодавством України гарантується також судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім’ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації, що відповідає ч. 2 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Особливу роль варто відвести особистим свободам громадян. В юридичному значенні (на відміну від філософського, політичного) свобода ототожнюється з можливістю робити все те, що не заборонено законом.

Загальносоціальним правом людини є її право на свободу віросповідання. В Україні це право закріплюється ст. 35 Конституції та Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Міжнародне закріплення цього права міститься у ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 18 Загальної Декларації прав людини. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Свобода сповідувати релігію підлягає обмеженню лише законом в інтересах “охорони суспільної безпеки, порядку, здоров’я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб” [9, ч. 3 ст. 18]. Окрім того, основні принципи свободи віросповідання цілком розкривають зміст зазначеного права: рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії; відокремлення церкви від держави; відокремлення школи від церкви тощо. Деякі дослідники, зокрема Л. Ярмол, пропонують закріпити у Конституції України такі положення як: “Україна є світською державою”, “Державна система освіти різних рівнів має світський характер” [15,49]. Але вказані змістовно-термінологічні уточнення в цілому не змінюють сутності права на свободу віросповідання, яке у чинному викладі цілком відповідає вимогам міжнародних стандартів.

Кожна людина має право на свободу вираження поглядів, що передбачає право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Це право не має абсолютної свободи застосування, оскільки і чинне законодавство України, і Міжнародні акти передбачають певні обмеження в його реалізації. Підставами таких обмежень (“формальностей”, “умов” або “санкцій”) [16, ч. 2 ст.10] можуть бути: по-перше, зазначення такого

обмеження в законі; по-друге, в певних надзвичайних випадках, а саме: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Слід зауважити на третій умові втручання у свободу вираження поглядів, яку наводить ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка відсутня у національному законодавстві України. Це умова необхідності обмеження свободи вираження поглядів у демократичному суспільстві, іншими словами, наявність “нагальної соціальної потреби” такого обмеження. Наприклад, у справі “Сетін та інші проти Туреччини” заявники оскаржували необґрунтованість втручання у здійснення ними права на поширення інформації та ідей, що полягало у забороні розповсюдження їхньої газети на території регіону, в якому було оголошено надзвичайний стан. Суд встановив, що це втручання у свободу вираження поглядів заявників з метою забезпечення громадського порядку та захисту національної безпеки. Але наголосивши на “винятково важливій ролі, що її відіграє преса у демократичному суспільстві” та недотриманні державними органами умов законності процедури накладення заборони, Суд дійшов висновку, що “вжиті щодо заявників заходи не були необхідними у демократичному суспільстві та не переслідували законну мету...” [17, 95].

Отже, проаналізувавши зміст окремих громадянських (особистих) прав та свобод людини, їх закріплення у національному законодавстві України, варто зазначити, що ці права за формою вираження цілком відповідають міжнародно-правовим актам, але їх реалізація залишається ще досить актуальною проблемою. Головним завданням на нинішньому етапі розвитку української держави в сфері особистих прав і свобод громадян повинно бути їх максимальне гарантування усіма національними правовими засобами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беяневич О.А., Бевз О.В. Обговорення проблем реалізації прав людини у контексті міжнародних конвенцій (за матеріалами “круглого столу”, проведеного юридичним факультетом КНУ імені Тараса Шевченка 19 вересня 2003 року) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – №9. – С.33.
2. Гіждіван Л. Про деякі питання адаптації законодавства України з громадянських прав людини до норм Ради Європи // Право України. – 1999. – №11. – С.27-29.
3. Рабинович П.М. Європейські стандарти прав людини: загальнотеоретична характеристика // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 5. – С. 26-41.
4. Присяжнюк Т. Система Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав // Право України. – 2001. – №6. – С.32-37.

5. Антонович М. Конвенція про захист прав і основних свобод у судах Європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. – 2000. – №8. – С.42-46.
6. Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // Право України. – 2002. – №2. – С.18-23.
7. Рабінович П., Федик С. Європейська конвенція з прав людини: особливості її тлумачення // Юридична Україна. – 2003. – №6. – С.86-91.
8. Лутковська В. Право на свободу вираження поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини // Право України. – 2003. – №12. – С.30-32; Анісімова М. Право на свободу та особисту недоторканість: відповідність українського законодавства євро стандартам // Право України. – 1999. – №2. – С.26-29; Толочко О. Європейський досвід застосування ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини у кримінальному судочинстві // Право України. – 2001. – №6. – С.41-44.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (від 16 грудня 1966 р.) // Юридичний вісник України. – 2004. – 4-10 грудня (№49). – С.13-14.
10. Справа “Меріт проти України” “Merit v. Ukraine” // Адвокат. – 2004. – № 5. – С.22-24.
11. Справа “Ромашов проти України” “Romashov v. Ukraine” // Юридична Україна. – 2004. – №10. – С.93-95.
12. Рішення у справі “Шмалько проти України” (“Shmalko v. Ukraine”) // Адвокат. – 2004. - №9. - С.25.
13. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року. – ч.6 Ст.177.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року. – Ст. 173¹
15. Ярмол Л. Юридичне забезпечення в Україні права людини на віросповідання: загальнотеоретичні підстави удосконалення // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С.49.
16. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) // Юридичний вісник України. – 2004. – 4-10 грудня (№ 49). – С.6.
17. Справа “Сетін та інші проти Туреччини” (Cetin and others v. Turkey) // Юридична Україна. – 2003. – №6. – С.95.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мілова Тетяна Миколаївна – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Л.Т. РЯБОВОЛ

Проблема конституційних прав та свобод, чіткого визначення та розширення їх спектру на законодавчому рівні, а також питання їхнього гарантування і захищеності є особливо актуальними на сучасному етапі розвитку нашої держави і суспільства. Здобуття Україною незалежності відкрило шлях до кардинальних перетворень у всіх сферах суспільного

життя. Все це знайшло відображення у чинній Конституції України, яка вперше на якісно новому рівні закріпила систему основних прав і свобод людини та громадянина.

Дослідження проблем рівня розвитку, гарантування та захищеності конституційних прав і свобод є сьогодні особливо доцільними, оскільки вони тісно пов'язані з проблемами розвитку та становлення громадянського суспільства і правової держави в Україні. Крім того, таке дослідження має не лише теоретичне, але й практичне значення.

Суттєвою перешкодою на шляху забезпечення прав та свобод в Україні є відсутність глибоких теоретичних досліджень з цих питань. Для їхньої ефективної реалізації під права та свободи повинна бути підведена теорія. Не можна повноцінно користуватися правами та свободами, якщо бракує теоретичної бази, на якій вони ґрунтуються. Належить приділити також максимум уваги розробленню і застосуванню практичних механізмів їхньої реалізації.

Останніми роками збільшилась кількість наукових досліджень з означеної проблематики. Глибоко вивчається дана тематика такими відомими фахівцями у галузі конституційного права як В.Ф. Погоріло [2], Ю.М. Тодиком, В.С. Журавським [3], О.Ф. Фрицьким [4]. Велику увагу приділяв цьому питанню В. В. Копейчиков. Сутність, соціальне призначення та проблеми реалізації громадянських прав і свобод, а також місце і роль економічних гарантій конституційних прав та свобод людини і громадянина з'ясовує у своїх доробках І. Магновський [7]. Значну наукову цінність має вивчення М. Антоновичем історичного розвитку та сучасного стану правової культури українського народу в сфері прав людини [5]. Юридичну природу права на життя як особистого немайнового права визначає Р. Стефанчук [9]. На увагу заслуговують дослідження зв'язку прав та свобод з принципами різних галузей національного права, зокрема, кримінального процесуального права, здійснені Р. Баранником. Проблеми формування і розвитку у світі та в Україні омбудсмана з прав дитини розглядає О. Марцеляк [8].

На нашу думку, необхідно зупинитись на понятті “конституційно-правового статусу людини і громадянина”. У звичаєвому праві різних країн ця проблема вирішується неоднаково. Можна виділити чотири усталені підходи, що визначають вирішення цієї проблеми.

Ліберальна концепція виходить з того, що кожна людина від моменту народження природою наділена невід'ємними правами. Обмеження прав людини і громадянина можливе лише у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку, прав і свобод громадян, запобіганням насильства та ін. У руслі цієї моделі конституційні обов'язки громадян визначаються в обмеженому вигляді, а то й взагалі не згадуються у конституції.

Колективістський підхід до вирішення проблеми прав людини надає пріоритет не особистості, а колективу. За такого підходу головними є соціально-економічні права, розрізняють права громадян (людини) і права трудящих, у конституціях наводиться широкий перелік обов'язків громадян (у Конституції 1978 р. їх було 11).

Третій підхід до правового статусу особи пов'язаний з класичним мусульманським правом. Тут статус особи визначається за шаріатом. Вселенський суверенітет належить лише Аллаху: людина не має права розпоряджатися собою на свій розсуд, її дії мають бути підпорядковані вказівкам Аллаха. Акцент переноситься не на права, а на обов'язки перед Аллахом, перед спільнотою правомірних мусульман.

Особливий підхід до правового статусу особи склався у звичаєвому праві деяких країн Тропічної Африки, Океанії та Латинської Америки. Людина тут розглядається як невід'ємна клітинка племені, її права не можуть реалізовуватися окремо від племені.

Сьогодні, як вказує О. Ф. Фрицький [4, 117], спостерігається процес уніфікації всіх концепцій, оскільки права і обов'язки людини повинні відповідати міжнародним документам.

Природно-правові теорії розглядають людину як істоту, яка має певні невід'ємні від її буття права, що впливають або з розуму, або з божественної волі, або з природи людини. Позитивістські теорії підходять до прав людини як до категорії, що встановлюється державою. Поєднання цих двох напрямків практично здійснюється шляхом прийняття конкретних конституційних положень, що інкорпорують перелік прав людини. Таким чином, права людини, залишаючись морально-політичним імперативом, набувають юридичної форми і стають одним із важливих інститутів конституційного права.

Розробники нової Конституції України, зокрема моделі конституційно-правового статусу особи і громадянина, спиралися на ліберальну концепцію прав людини. У Конституції України із 48 статей розділу II, що присвячені правам людини і громадянина, 37 стосуються особистих прав і свобод, лише 4 статті закріплюють обов'язки громадян.

Розробники Основного Закону нашої держави виходили з того, що особа не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. Людину не можна позбавити її природних прав, адже це принижує її природу. Невід'ємні права людини – відправний пункт в обґрунтуванні свободи та рівноправності, непорушності власності, поділу влади та інших цінностей цивілізації.

У ст. 3 Конституції України сказано, що людина є «найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Таке ставлення держави до місця, ролі та призначення прав і свобод людини та громадянина зумовили, як вважає О. Коцюба, появу нової науки, науки третього тисячоліття, або новітньої ідеології прав, свобод і обов'язків людини – правології. Він визначає її як науку, котра покликана досліджувати походження, формування та розвиток прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, вивчати їх закономірності, а також розробляти заходи щодо їх реалізації громадянами, суспільством, державою [6, 100].

Правове становище громадянина в повному обсязі – це сукупність прав, свобод і обов'язків, якими він наділяється як суб'єкт правовідносин. Кожна галузь права закріплює деяку частину прав і свобод у певній сфері суспільних відносин: трудових, сімейних, фінансових тощо. Конституційне право закріплює основи правового статусу особи, в цілому ж права і свободи людини не є вичерпними.

І. Магновський, визначаючи поняття конституційного статусу особи, вказує, що він являє собою встановлену Конституцією систему основних прав, свобод та обов'язків людини як громадянина держави [7, 18]. О.Ф. Фрицький значно ширше розглядає зміст цього поняття. Так, він вказує, що конституційно-правовий статус особи – це загальні основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів [4, 120].

Ю. М. Годика і В. С. Журавський, аналізуючи структуру конституційно-правового статусу особи, також вказують на те, що права, свободи, законні інтереси та обов'язки людини і громадянина є лише одним з його елементів поряд із громадянством, правосуб'єктністю, правовими принципами та гарантіями правового статусу, серед яких особливе місце посідає юридична відповідальність [3, 119]. Проте вони акцентують увагу на те, що основу правового статусу особи складають її права, свободи, законні інтереси та обов'язки.

Яскравою ілюстрацією місця конституційно-правового статусу людини і громадянина у системі конституційно-правових інститутів є проаналізована І. Магновським градація цих інститутів, яка була розроблена В. О. Лучиним, на генеральні, основні, субінститути, одноелементні (початкові) [7, 19]. За даною схемою конституційно-правовий статус особи являє собою генеральний, комплексний інститут конституційного права, поряд з інститутами основ конституційного ладу, територіального устрою, виборчої системи тощо.

Серед загального переліку конституційних прав і свобод розрізняють основні, які закріплюються за кожною людиною і громадянином, та неосновні, пов'язані з різними статусами, що їх набуває особа.

На нашу думку, для кращого розуміння юридичної природи прав та свобод важливо з'ясувати, в чому полягає відмінність між цими поняттями. Проте, слід врахувати, що така відмінність значною мірою умовна, оскільки і права, і свободи означають юридично визнану можливість особи вибирати вид і міру своєї поведінки. Як вказує Ю. М. Тодика, свободи не даруються публічною владою, а належать людині від її народження і реалізуються через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, а тому є невід'ємними [3, 121].

Права людини	Права громадянина
<ul style="list-style-type: none"> - виникають з природного права; - є вихідними, вони притаманні всім людям незалежно від того, чи є вони громадянами держави, в якій проживають; 	<ul style="list-style-type: none"> - виникають з позитивного права; - закріплюються за особою лише в силу її належності до держави (громадянство);
<p>мають невідчужуваний характер</p>	

Конституційні права і свободи характеризуються певними ознаками. Так, вони є життєво важливими й соціально необхідними для окремої людини і нормального функціонування суспільства, держави; є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються галузями права України; закріплюються за кожною людиною і громадянином; є рівними і єдиними для кожної людини, громадянина; не набуваються і не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності до громадянства; невіддільні від правового статусу і можуть бути втрачені лише за втратою громадянства; мають найвищий юридичний захист; забезпечуються системою гарантій.

Отже, конституційні права і свободи, закріплені в Конституції України, і гарантовані державою можливості які дають кожній людині і громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися благами як в особистих, так і в загальних інтересах. Конституційний обов'язок – встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в Конституції необхідність, що встановлює кожному громадянину відповідний вид і міру поведінки та відповідальність за неналежне його виконання.

Слід відзначати, що для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі

взаємопов'язані тенденції: розширення переліку прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону; новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків; пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод; орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини; посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав; звуження кола конституційних обов'язків; посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод.

Одним з важливих елементів конституційно-правового статусу особи, як вже зазначалося, є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

Такими принципами є: належність людині основних прав і свобод від народження та їх невідчужуваність; відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави, суспільства; загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; юридична рівність громадян України, їх рівноправність; гарантованість конституційного статусу особи; заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; принцип єдності прав і обов'язків; гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційні та інші прав і свободи забезпечують різні сфери життя людини: особисту, політичну, економічну, соціальні, культурну (духовну). Відповідно до цього вони і класифікуються. Так, розрізняють: особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні (духовні) права.

Крім того, права розрізняються ще й за часом їх виникнення. Звідси, як стверджує В.С. Журавський, з'явився вислів – “три покоління прав людини” [3, 136].

Перше покоління прав людини виходить з традиційних ліберальних цінностей, які були сформульовані у процесі буржуазних революцій. Це – громадянські й політичні права, які виражали “негативну свободу”, тобто зобов'язували державу утримуватися від втручання в сферу особистої свободи і створювати умови для участі громадян в усіх сферах життєдіяльності.

Друге покоління прав людини сформувалось у процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного життя, підвищення культурного статусу. Це – “позитивні права”: соціально-економічні та культурні (духовні).

Третє покоління прав людини – солідарні, колективні права: на мир, безпечне навколишнє середовище, комунікацію.

Конституція України закріпила права і свободи, які можуть реалізовуватися як індивідуально, так і колективно. Індивідуальні (права особи) є природними правами, які притаманні людині від народження, наприклад, право на працю, освіту тощо. Колективні (право народу, нації, спільноти, асоціацій) не є природними, формуються в процесі становлення інтересів певної спільноти, колективу; не є сумою індивідуальних прав і свобод осіб; не повинні ігнорувати або обмежувати права людини; їх реалізація пов'язана з волевиявленням народу, наприклад, право на страйк, мітинги, демонстрації тощо. У той же час, індивідуальні і колективні права тісно взаємопов'язані, хоча і різні за своєю природою.

Будь-які позитивні, прогресивні починання в сфері прав та свобод людини і громадянина не матимуть логічного завершення, якщо не будуть підкріплені надійною системою гарантій, тобто сукупністю умов економічного, політичного, організаційного та правового характеру, а також захисту прав і свобод, котрі забезпечують фактичну їх реалізацію та всебічну охорону. Саме розвиток і поглиблення цих гарантій в процесі розбудови незалежної, правової держави сприятиме більш повному і реальному використанню людиною і громадянином своїх прав і свобод та виконанню обов'язків.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у конституційному праві, як науці, здійснюються сьогодні спроби глибоких теоретичних досліджень з питань конституційно-правового статусу особи, зокрема, щодо прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, як основи, фундаменту правового статусу. Проте, дана тематика потребує подальшої наукової розробки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України.
2. Конституційне право України/ За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – 734 с.
3. Конституційне право України/ За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – 544 с.
4. О. Ф. Фрицький. Конституційне право України. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
5. Антонович М. Правова культура українського народу в сфері прав людини: історичний розвиток та сучасний стан// Право України. – 2003. - № 12. – С. 75-79.
6. Коцюба О. Правологія – наука третього тисячоліття, або новітня ідеологія прав, свобод і обов'язків людини// Право України. – 2003. - № 8. – С. 100-104.
7. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи)// Право України. – 2002. – № 7. – С. 18-21.
8. Марцеляк О. Омбудсман з прав дитини: проблеми формування і розвитку у світі і в Україні// Право України. – 2003. - № 10. - С. 44-48.
9. Стефанчук Р. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи// Право України. – 2003. - № 11. – С. 115-119.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рябовол Лілія Тарасівна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

**ВИДИ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ КОМП'ЮТЕРНИХ
ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

Л.В. СОРОКА

Широке впровадження на світовому рівні комп'ютеризованих інформаційно-технологічних систем потребує посилення правового регулювання суспільних відносин у цій сфері. Вони захищаються значним нормативним масивом, у тому числі законами України “Про інформацію”, “Про науково-технічну інформацію”, “Про національну програму інформатизації” та іншими; правове регулювання інформаційних відносин у частині, пов'язаній зі створенням і використанням комп'ютерних технологій здійснюється законами України “Про авторське право і суміжні права”, “Про захист інформації в автоматизованих системах”, “Про охорону прав на топографію інтегральних мікросхем”.

Найбільш активно розвиваються технології, пов'язані з глобальною комп'ютерною мережею Інтернет, що призвело до появи нових категорій як: е-торгівля, е-бізнес, е-уряд тощо. Разом з тим значні переваги Інтернет-технологій для проведення наукових досліджень, електронного бізнесу та комерції в інформаційному суспільстві несуть із собою загрози, основна з яких – активне використання злочинним світом нових технологій для шахрайства, крадіжок, “відмивання брудних коштів” тощо.

За даними Інституту комп'ютерної безпеки (Computer Security Institute), у другій половині 2002 р. число хакерських атак збільшилося на 32% у порівнянні з аналогічним періодом 2001 р. [1, 114]. А у 2000 р. на конгресі з профілактики злочинності було розповсюджено дані, що загальний прибуток хакерів становить 500 млн. доларів за рік, а збитки від вчиненого середньостатистичного злочину складає майже 560 тис. доларів США [2, 8].

Одними з перших найбільш ґрунтовних праць в цій сфері стали роботи Ю.М. Батурина, в яких розглядається широкий спектр проблем комп'ютерного права, серед яких: комп'ютеризація суспільства і питання теорії права, комп'ютеризація і права особи, комп'ютеризація управління, зобов'язальне право і РІОМ, охорона комп'ютерного права [3, 57]. Особлива увага приділяється комп'ютерній безпеці та комп'ютерній злочинності, кваліфікації комп'ютерних злочинів, порядку їх розкриття [4, 23].

Практичне керівництво з комп'ютерного права розроблено Машуковим В.М. У ньому комп'ютерні програми характеризуються як

об'єкт авторського права, патентного права, договірною права. Право на використання комп'ютерних програм характеризуються через право власності, виключні права, вільне використання [5, 56].

Колективом авторів – Біленчуком П.Д., Романюком В.С., Цимбалюком В.С. та іншими – написаний навчальний посібник “Комп'ютерна злочинність”. У його підготовці брали участь викладачі Національної академії внутрішніх справ України, Центр з проблем боротьби з організованою злочинністю, міжнародні агенції “Бізон”, практичні працівники спецпідрозділів МВС України. Це перший повний навчальний посібник, що висвітлює актуальні проблеми національної безпеки України, пов'язані з комп'ютерною злочинністю. В ньому міститься загальна характеристика комп'ютерної злочинності в світі: проблеми боротьби та перспективи міжнародного співробітництва; висвітлюються основні напрямки комп'ютерної злочинності в США, Канаді, Європі, Азії; дається портрет комп'ютерного злочинця та хакерських організацій; комп'ютерна криміналістика: техніка, тактика, методика [6, 145].

Інтенсивне впровадження обробки інформації в економіку та у сферу кредитно-фінансової системи зумовило появу нового класу злочинів – комп'ютерних. Комп'ютерний злочин – це злочин, де комп'ютер безпосередньо є предметом та (або) знаряддям здійснення правопорушень у суспільних сферах, які пов'язані з використанням комп'ютерної техніки. Комп'ютерні злочини мають багатогранний характер – комп'ютерне піратство, комп'ютерний підлог, комп'ютерне шахрайство з даними і програмами, комп'ютерний саботаж, несанкціонований доступ до систем ЕОМ.

Інструментом знищення інформації є так звані програми-віруси. Комп'ютерні віруси (від лат. VIRUS - отрута) - вид комп'ютерних програм, здатних без відома користувача та поза його волею спонтанно розмножуватися і поширюватися. Комп'ютерний вірус вносить зміни в існуючі програми, що призводить до несанкціонованого знищення, блокування, модифікації чи копіювання інформації, порушення роботи ВОР чи їх мереж, у зв'язку з чим і його назва виникла за аналогією з медичним вірусом. Для боротьби із комп'ютерними вірусами розробляють та створюють спеціальні антивіруси! програми, призначення яких полягає у виявленні та знищенні комп'ютерних вірусів [7, 198]. Загальну класифікацію комп'ютерних вірусів, способів їх розповсюдження та структуру, опис каталогу, юридичні та інші способи захисту інформації в комп'ютерних системах у своїй роботі дає Коваленко М.М [8, 45].

Комп'ютерній злочинності в юридичній літературі приділяється все більше уваги. Так, міфи і реальність комп'ютерної злочинності аналізує Раденький В. Міфом він називає думку щодо всемогутності хакерів та цілковитої незахищеності комп'ютерних систем, яка насаджується

засобами масової інформації. Не дивлячись на серйозні проблеми з безпекою комп'ютерних технологій, прорив у цьому напрямку таки є. Галузі, що потребують забезпечення вищим рівнем захисту та секретності – військова, атомна енергетика, – користуються захищеними системами, ізольованими від мереж загального користування. Несанкціонований віддалений доступ до них ззовні неможливий [9, 5].

З іншого боку, вказує Раденький В., розкриття правоохоронцями комп'ютерних злочинів ускладнюється тим, що хакери ретельно “замітають” свої сліди. Майже всі вони використовують міжнародні супутникові мережі телезв'язку, тобто можуть перебувати на значній відстані від об'єкту посягання і витратити на скоєння злочину лічені доли секунди. В той же час розслідування займає тижні, якщо не місяці, а це дає злочинцям додаткові можливості захистити себе [9, 6].

Предметом комп'ютерної крадіжки крім інформації, можуть бути також гроші та інші матеріальні цінності. Причому їх розкрадання відбувається не у звичному для нас розумінні, у безготівковому вигляді, за допомогою комп'ютера. Дані гроші є фактично комп'ютерною інформацією, а не майновими правами, для віднесення таких грошей до майнових прав немає достатніх підстав [10, 87].

Питаннями кваліфікації комп'ютерних злочинів займається Лісовий В. Він відзначає, що різні країни пішли неоднаковими шляхами при кримінально-правовому регулюванні комп'ютерних злочинів. У багатьох державах відповідальність за вчинення злочинів у сфері інформатизації настає за традиційними статтями кримінального законодавства (крадіжка, шахрайство тощо). Деякі держави мають спеціальні норми в кримінальному законодавстві. Під комп'ютерними злочинами автор розуміє передбачені кримінальним законом суспільно-небезпечні діяння, вчинені переважно з використанням комп'ютерної техніки, у яких електронна обробка інформації є або засобом, або об'єктом злочинного посягання [11, 34-35].

Узагальнюючи різні концепції, можна стверджувати, що до правопорушень у сфері комп'ютерних технологій відносяться всі протизаконні дії, при яких електронна обробка інформації була знаряддям їх вчинення або предметом. В цілому це:

- незаконне використання комп'ютера з метою аналізу або моделювання злочинних дій для їх здійснення в комп'ютерних системах;
- несанкціоноване проникнення в інформаційно-обчислювальну мережу або масиви інформації з корисливою метою;
- розкрадання системного і прикладного програмного забезпечення;
- несанкціоноване копіювання, зміна або знищення інформації;
- шантаж, інформаційна блокада та інші методи комп'ютерного тиску;
- комп'ютерний шпіонаж і передання комп'ютерної інформації особам, які не мають права доступу до неї;

- фальсифікація комп'ютерної інформації;
- розробка і розповсюдження комп'ютерних вірусів в інформаційно-обчислювальних системах і мережах;
- несанкціонований перегляд або розкрадання інформації з банків даних баз знань і автоматизованих систем;
- недбалість при розробленні, створенні інформаційно-обчислювальних мереж і програмного забезпечення, що призводить до небажаних наслідків і втрати ресурсів;
- механічні, електричні, електромагнітні та інші види впливу на інформаційно-обчислювальні системи та лінії телекомунікації, що викликають їх пошкодження [6, 63]. Але цей перелік на сьогоднішній день є невичерпним і постійно збільшується.

Комп'ютерні правопорушення в юридичній літературі групуються по-різному, найчастіше в три групи. До першої групи належать правопорушення, де сам комп'ютер чи інформація у ньому є предметом вчинення протиправних дій. До другої групи відносять правопорушення, де комп'ютер виступає як знаряддя вчинення злочину. До третьої групи входять правопорушення, доказом яких є інформація, що міститься в комп'ютерних системах [12, 22].

Шахрайство є досить великим нелегальним бізнесом. Є декілька видів електронного шахрайства, суть якого полягає у тому, що як оплата за товари і послуги використовуються підроблені кредитні картки, у тому числі і пластикові. Цей вид шахрайства вирізняє простота, відсутність насильства, а також та обставина, що ні банк, ні законний власник картки, як правило, не бачить зловмисника. Статистичні дані свідчать, що шахрайство з пластиковими платіжними картками становить три відсотки від загального обсягу здійснених операцій [2, 3].

Інший вид шахрайства - це несанкціонований доступ до електронно-банківських рахунків і модифікація інформації, що знаходиться в них. Так відбувається перерахування коштів на рахунки злочинців. Наприклад, у США збитки від шахрайства з магнітними кредитними картками у 1992 р. перевищили 1 трильйон доларів. Доходи злочинців стоять на третьому місці після доходів від торгівлі наркотиками і зброєю. Коли фінансовими установами Канади було випущено близько 25 мільйонів кредитних карток, правоохоронними органами було встановлено, що з них більше 55 тисяч використовувалося виключно шляхом обману [13, 47-48].

Дослідження комп'ютерної проблематики свідчить про появу транснаціональної міжнародної комп'ютерної злочинності. Вона характеризується такими негативними явищами, як кібервійни, комп'ютерний тероризм, комп'ютерне хуліганство, комп'ютерне піратство та інше [6, 93-94].

За характером їх умовно можна поділити на дві основні групи: воєнно-політичні і економічні. До першої групи слід віднести кібервійни,

обумовлені комп'ютеризацією ракетно-ядерного арсеналу кожної держави. До другої – трансграничне “нелегальне інформаційне брокерство” (злам комп'ютерних систем з наступним продажем інформації як самим потерпілим, так і конкурентам); організоване промислове (комерційне, підприємницьке) шпигунство; організоване “комп'ютерне піратство”.

Періодична преса постійно повідомляє про вражаючі за обсягом масштаби комп'ютерної злочинності і, насамперед, комп'ютерного піратства. Високим рівнем таких злочинів вирізняються країни Східної Європи, третього світу, Південної Африки. Наприклад, середній рейтинг комп'ютерного піратства на теренах Східної Європи становив 80-85%. У грошовому обчисленні це щорічно становить збитки розробників комп'ютерних програм у розмірі 750 млн. доларів США [14, 4].

Однією з підстав кіберзлочинності є відсутність належного законодавчого регулювання в рамках міжнародного права, так як національним законодавством окремо взятої країни усіх проблем охорони комп'ютерних технологій не вирішити.

Перші спеціальні закони по боротьбі з комп'ютерною злочинністю було прийнято в 1973 році у Швеції та у 1976 році в США. Згодом і в інших країнах світу були затверджені законодавчі акти стосовно цієї категорії злочинів. До боротьби з комп'ютерними злочинами, виходячи з їх широких масштабів та багатоманітних втрат, підключились міждержавні і громадські організації [9, 37].

Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи у 1990 році підготував рекомендації з метою визначення в Європі правопорушень, пов'язаних з комп'ютерами, і ввів їх до “Мінімального списку” та “Необов'язкового списку” комп'ютерних злочинів, які були рекомендовані для включення до законодавств європейських країн [6, 167].

До Мінімального списку входять такі види протиправних діянь: комп'ютерне шахрайство, комп'ютерний підлог, знищення комп'ютерної інформації та комп'ютерних програм, комп'ютерний саботаж, несанкціонований доступ до комп'ютерних мереж; несанкціоноване копіювання захищених комп'ютерних програм; незаконне виробництво типографічних копій.

Необов'язковий список включає в себе: зміна інформації чи комп'ютерних програм, комп'ютерне шпигунство, протизаконне застосування комп'ютера, несанкціоноване застосування захищених комп'ютерних програм.

Також Радою Європи була прийнята Конвенція про кіберзлочинність, яку 23 листопада 2001 р. Україна ратифікувала. Конвенція являє собою комплексний документ, який містить норми, призначені вплинути на різні галузі права: кримінальне, кримінально-процесуальне, авторське, цивільне, інформаційне. Вона базується на основних принципах міжнародного

права: поваги прав людини, співробітництва і добросовісного виконання зобов'язань.

Об'єктом кіберзлочинності, відповідно до Конвенції, є широкий спектр суспільних відносин, що охороняються нормами права. Ці відносини виникають при здійсненні інформаційних процесів із приводу виробництва, збору, обробки, накопичення, збереження, пошуку, передачі, розповсюдження і споживання комп'ютерної інформації, а так само в інших областях, де використовуються комп'ютери, комп'ютерні системи і мережі. Серед них, з огляду на підвищену суспільну значимість, відокремлюються правовідносини, що виникають у сфері забезпечення конфіденційності, цілісності комп'ютерних даних і систем, законного використання комп'ютерів і комп'ютерної інформації (даних), авторського і суміжного прав.

Об'єктивна сторона кіберзлочинності характеризується виділенням чотирьох груп суспільно небезпечних діянь, а саме:

А) проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем, до них відносяться:

- протизаконний доступ, тобто одержання доступу до комп'ютерної системи в цілому чи будь-якої її частини без права на це, що може розглядатися як злочин, якщо він зроблений в обхід мір безпеки та з метою заволодіти комп'ютерними даними чи іншим злочинним наміром, або по відношенню до комп'ютерної системи, яка з'єднана з іншою комп'ютерною системою;

- протизаконне перехоплення даних, здійснюване з використанням технічних засобів без права на це;

- порушення цілісності даних (ушкодження, стирання, псування, зміна чи блокування комп'ютерних даних) без права на це, якщо такі діяння потягли за собою серйозні наслідки;

- втручання у функціонування системи, тобто створення серйозних перешкод функціонуванню комп'ютерної системи шляхом введення, передачі, ушкодження, видалення, псування, зміни чи блокування комп'ютерних даних;

- протиправне використання пристроїв: а) виробництво, продаж, придбання для використання, імпорт, оптовий продаж чи інші форми представлення у використання: 1) пристроїв, включаючи комп'ютерні програми, розроблені чи адаптовані, насамперед для цілей здійснення злочинів; 2) комп'ютерних паролів, кодів доступу чи інших подібних даних, за допомогою яких може бути отриманий доступ до комп'ютерної системи в цілому чи будь-якої її частині, з наміром використовувати їх з метою здійснення злочинів; б) володіння одним із предметів, що згадуються вище, з наміром використовувати його з метою здійснення злочинів;

Б) пов'язані з використанням комп'ютерів:

- підробка з використанням комп'ютерів – введення, зміна стирання, блокування комп'ютерних даних, що призводять до порушення автентичності даних з наміром, щоб вони розглядалися чи використовувалися в юридичних цілях, начебто вони залишаються справжніми, незалежно від того, чи є ці дані зрозумілими;

- шахрайство з використанням комп'ютерів - позбавлення іншої особи його власності шляхом введення, зміни, стирання, приховування комп'ютерних даних чи втручання у функціонування комп'ютера чи системи з метою неправомірного одержання економічної вигоди для себе чи для іншої особи;

В) пов'язані із змістом даних:

- правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією (порнографічні матеріали, що візуально відображають участь неповнолітнього чи такого, який удавав себе неповнолітньою особою, у сексуально відвертих діях, а так само реалістичні зображення, що представляють неповнолітніх, що беруть участь у сексуально відвертих діях), а саме: виробництво з метою поширення через комп'ютерні системи; пропозиції чи представлення через комп'ютерні системи; придбання через комп'ютерну систему для себе чи для іншої особи; володіння дитячою порнографією, що знаходиться у комп'ютерній системі чи в середовищі для збереження комп'ютерних даних.

Г) пов'язані з порушенням авторських і суміжних прав:

- порушення авторського права, передбаченого нормами внутрішньодержавного законодавства, з урахуванням вимог Паризького акта від 24 липня 1971 року до Бернської конвенції про захист творів літератури і мистецтва, договори про авторське право Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), за виключенням будь-яких моральних прав, наданих цими конвенціями, коли такі дії навмисно відбуваються в комерційному масштабі і за допомогою комп'ютерної системи;

- порушення прав, пов'язаних з авторським правом (суміжних прав), передбачених нормами внутрішньодержавного законодавства, з урахуванням вимог: Міжнародної конвенції про захист прав споживачів, виробників звукозаписів і радіомовних організацій (Римська конвенція), Договору ВОІВ про виконавців і звукозаписи, за винятком будь-яких моральних прав, що представляються цими конвенціями, коли такі дії відбуваються навмисно в комерційному масштабі і з використанням комп'ютерної системи.

Як шкідливі наслідки перерахованих діянь проектом Конвенції визнається порушення прав законних користувачів комп'ютерної інформації, комп'ютерів, їхніх систем чи мереж. Встановлення як обов'язкової ознаки більш тяжких наслідків (матеріального збитку, протиправного використання отриманої комп'ютерної інформації і т.д.)

проектом залишено на розсуд держав. У цілому норми проекту не передбачають обов'язковості настання шкідливих наслідків.

Суб'єктом кіберзлочинів може бути фізична особа, що скоїла вказані вище дії. Виходячи з практики, що складається в різних країнах, стаття 12 проекту Конвенції вимагає встановлення відповідальності юридичних осіб за правопорушення, передбачені нею.

Суб'єктивна сторона кіберзлочинів характеризується прямим умислом.

Для України, яка має значний потенціал передових наукових знань, новітніх технологій, проблеми їх захисту від несанкціонованого доступу є надзвичайно актуальними. До недавнього часу, а саме до 1 вересня 2001 року, дати вступу в дію нового Кримінального кодексу України (ККУ), в Україні була відсутня можливість ефективно боротися з комп'ютерними злочинами. Не дивлячись на явну суспільну небезпеку, дані посягання не були протизаконними, тобто вони не згадувалися нашим кримінальним законодавством. Хоча ще до прийняття нового ККУ, в Україні була усвідомлена необхідність правової боротьби з комп'ютерною злочинністю.

Комп'ютерним злочинам присвячено розділ XVI "Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж". І хоча, на відміну попереднього Кодексу, досягнуто певного прогресу щодо кваліфікації зазначеного виду злочинів, входження України до Європейського Співтовариства, виникла нагальна потреба реформування чинного законодавства. Тому, обравши свій шлях розбудови інформаційного суспільства, Україна також повинна здійснювати відповідні кроки щодо своєї інформаційної безпеки, яка згідно з Конституцією є невід'ємною складовою національної безпеки нашої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуцалюк М. Протидія комп'ютерній злочинності //Право України. – 2003. – №6. – С.114-117.
2. Ралемська І. Комп'ютерна злочинність: міфи і реальність //Міліція України. – 2001. - №18.
3. Батурич Ю.М. Проблемы компьютерного права. – М.: Юридическая литература, 1991.
4. Батурич Ю.М., Жодзишский А.М. Компьютерная преступность и компьютерная безопасность. - М.: Юридическая литература, 1991.
5. Машуков В.М. Компьютерное право: практическое руководство. – Льв.: Аверс, 1998.
6. Комп'ютерна злочинність: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002.
7. Стефанчук Р.О. Комп'ютерний вірус //Юридична енциклопедія. Т.3. – К., 2001.
8. Коваленко М.М. Комп'ютерні віруси і захист інформації. – К., 1999.
9. Демешко О.В., Манжук К.В., Сорока Л.В. Охорона комп'ютерних технологій: Навчальний посібник. – Кіровоград, 2002.
10. Кузнецов В. Комп'ютерна інформація як предмет крадіжки //Право України. –

1999. - №7.

11. Лісовий Г. Кримінальна відповідальність за комп'ютерні злочини //Юридичний вісник України. – 2001. - №29.

12. Романюк Б., Гуцалюк М. Координація боротьби з комп'ютерною злочинністю – нагальна вимога сьогодення //Міліція України. – 2001. - №11.

13. Юрченко О.М. Зарубіжний досвід попередження шахрайства з використанням пластикових карт //Інформаційні технології та захист інформації. Збірник наукових праць. – Запоріжжя. – 1998. - №5

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сорока Лариса Володимирівна – кандидат правознавчих наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ СТРАХУВАННЯ (ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

В.М. ЮРАХ

Подолання політичної напруженості та збереження соціальної рівноваги, що є актуальною проблемою і напрямом державної політики, набувають важливого значення в сучасних умовах реформування економічної та політичної системи України. Виходячи з цього, відбувається переорієнтація постулатів фінансового права на новий лад у системі захисту юридичних, фізичних осіб та держави від матеріальних витрат, до яких можуть призвести нещасний випадок чи інші ризикові обставини. Наші предки добре усвідомлювали це, будуючи спеціальні приміщення для зберігання провізії на випадок можливої небезпеки. Неможливо не брати до уваги ті архітектурні знахідки, які є підтвердженням історичної зрілості страхування [1, 60]. Якщо в зарубіжних країнах страхування є вже усталеним правовим інститутом (страхові системи та їхні правові засади створювалися впродовж століть), то в країнах з перехідною економікою, до яких належить наша держава, страхування ще перебуває в стадії становлення і розвитку. Тому історичний аналіз процесу становлення страхування взагалі, та в Україні зокрема, є актуальним на сьогодні.

В науці існує декілька точок зору на питання про існування страхування в капіталістичних формаціях. В.К. Райхер наводить в якості прикладу праці таких вчених, як Манеса, Еренбурга, Емара, Шмолера та інших [2, 30].

Перші правові інститути, які регулювали фінансові відносини, пов'язані із формуванням, розподілом та використанням матеріальних (грошових) фондів, що опосередковують певну страхову функцію, виникли для регулювання відносин у соціальній сфері.

В історіографії, що вивчає походження та розвиток страхування, вказується, що перші згадки про страхування мали місце ще за часів правління Вавилонського царя Хамурапі. В історичних правових джерелах містяться відомості про існування в стародавній Індії інституцій, що нагадують сучасне страхування. На думку деяких вчених, тут вже виплачувалися регулярні, пов'язані з визначеними строками, страхові платежі [3, 14].

На перших етапах становлення середньовіччя не вносило своїх корективів у страхову справу. В середні віки страхування розвивалося у цехах й гільдіях [4, 26]. Середньовічні цехи були не лише економічними союзами, але і релігійними та соціальними. Гільдійно-цехове страхування розв'язувало питання про надання взаємодопомоги, ґрунтуючись на принципах страхування професійних спілок, проте в угодах ні умови, ні розмір виплат, у разі настання нещасного випадку, не обговорювалися. З часом, завдяки запровадженню регулярних внесків, встановленню переліку страхових випадків, при настанні яких передбачалось відшкодування з страхуванням ступеня ризику, гільдійно-цехове страхування вдосконалювалося. Передбачалися розмір виплат та взаємодопомога членів гільдій або цехової каси в обмеженні збитків, спричинених стихійними лихами, грабежами.

Для гільдійного страхування більш пізнього періоду характерне виділення із загального фонду спеціальних (сирітських, вдових) фондів. Крім того, порівняно з античним, таке страхування визначалося більшою широтою страхового забезпечення, перелік страхових випадків охоплював майже всі підстави сучасного страхування.

В XVII столітті відбувається формування перших сучасних форм страхової діяльності. Так, 1667 року, пишуть Ю. Журавльов та І. Секерж, у місті Христіанія (Осло) була започаткована Норвезька Бранд-каса, 1696 року створене англійське страхове товариство „Співдружність”, яке проіснувало до 1905 року. Потім воно було придбане іншою лондонською компанією „Коммершнал Юніон”, що активно працює на страховому ринку й зараз.

Аналіз розвитку фінансово-правового регулювання страхування в Україні треба робити з урахуванням того, що еволюція страхування та його правове регулювання тісно пов'язане із розвитком держав, що в той чи інший період історії мали політичний вплив на території сучасної України.

У науковій літературі дослідження історії виникнення, становлення та розвитку інституту страхування в Україні починається з XVIII століття з появою у Росії перших філій іноземних страхових товариств та зі спробою держави забезпечити державні інтереси в цій сфері. Водночас витоки страхування знаходять ще задовго до існування Росії – у Київській Русі.

Поява страхування у Київській Русі пов'язана з важливим історичним правовим джерелом “Руською правдою”. Аналіз норм цієї пам'ятки

староруського права дає змогу говорити про існування елементів обов'язкового страхування, що мали місце при створенні суспільних фондів.

Яскравим прикладом страхування періоду середньовіччя було чумацтво. Чумакування, про яке знаходимо відомості ще в XIII ст., досягло свого повного розквіту в XVI ст.–першій половині XIX ст. й продовжувало відігравати велику роль в українській торгівлі до появи залізниці. Тут ще вдавалися до попередньої сплати регулярних внесків на створення і поновлення резервного фонду.

Надалі страхування набуває більш досконалої форми, тобто воно будується на основі регулярних платежів, що приводять до акумуляції (накопичення) грошових засобів та створення страхового фонду [5, 22].

Наступний етап розвитку фінансово-правового регулювання страхування характеризуються як період, коли значна територія сучасної України знаходилася у складі Російської імперії.

Фінансово-правові основи даного механізму регулюються 72 главою “Про викуп полонених” “Стоглаву” (1551 р.) – нормативно-правового акту, що став результатом правотворчості церковного собору та феодальної знаті [6, 56]. Згідно даного положення викуп полонених передбачався у трьох формах. Але в будь-якому разі викуп фінансувався із державної казни. Проте норми “Стоглаву” передбачали розкладку даних коштів серед населення у формі платежу, що збирався для створення відповідного фонду “цареві казни”. Наведений механізм викупу полонених, на думку А. Мамедова, в певній мірі можна вважати перехідною формою фінансування соціальних видатків на основі суспільної взаємодопомоги – до механізму, заснованому на бюджетному фінансуванні, прибуткову основу якого складає фінансово-правовий інститут оподаткування [7, 50].

Класично вважається, що перший етап організації та становлення державно-правових (в тому числі фінансово-правових) засад страхування починається з 1786 р. маніфестом Катерини II “Про заснування Державного позичкового банку”, яким була встановлена державна монополія на страхову діяльність і почали створюватися державні страхові товариства [8, 29]. Так, маніфестом від 28 червня 1786 р. встановлювалася право позичкового банку страхувати закладені в ньому кам'яні будинки, заводи та фабрики. В той же час ст. 20 цього маніфесту заборонялося проводити страхування переліченого майна в іноземних страхових компаніях. Отже, даний нормативний акт вводив основний принцип фінансово-правового регулювання страхування, що пов'язаний з вкладанням страхових грошових ресурсів, перш за все, в національну економіку. Введена державна страхова монополія, що на початковому етапі свого розвитку мала явно виражений фіскальний характер, в подальшому була реформована.

27 червня 1827 року був затверджений статут “Першого Російського від вогню страхового товариства”, а потім й ряд статутів інших страхових організацій. Діяльність даного товариства вважалася успішною, що зумовило появу інших страхових компаній. В 1835 році засновується “Друге Російське від вогню товариство”, в 1846 році товариство “Саламандра”. В подальшому страхування від вогню отримало значне поширення по всій території Російської імперії. Так, в 1863 році було створено товариство взаємного страхування від вогню у Фастові. Згодом порівняно великі товариства цього спрямування з’явилися у Києві, Одесі та Харкові.¹

Таким чином, в зазначений період в Російській імперії основною метою законодавця було не нормативне, в тому числі фінансово-правове, регулювання відносин в галузі страхування, а встановлення таких форм адміністративного нагляду та контролю за страховою діяльністю, яке б дозволило державі втручатися в цю діяльність.

Необхідно зазначити, що на початок ХХ ст. у Зводі законів Російської імперії містилося лише дві статті, що були присвячені страхуванню – ст. 2199 й ст. 2200.[9] Дані норми встановлювали поняття договору майнового страхування та обов’язкову вимогу створення страхових компаній у формі акціонерних товариств. За період з початку ХХ століття до 1917 р. із формуванням системи джерел права активізувалася і законотворчість, у тому числі було зроблено спроби (наприклад, у 1879, 1903 і 1906 рр.) кодифікувати страхове право, які закінчилися на рівні опублікованих проектів. Важливу роль в регулюванні, в тому числі фінансово-правовому, відносин страхування відіграють статuti страхових акціонерних товариств. Адже за часів царської Росії затвердження даних статутів здійснювалося безпосередньо імператором. Відповідно судова практика в цей період визнавала за статутами акціонерних товариств силу законів [10, 54].

До 1913 р. в Російській імперії була сформована стабільна фінансова система, в якій страхування відіграло значну роль. Після проведення наприкінці ХІХ ст. С.Ю. Вітте грошової реформи, був встановлений золотий монометалізм та вільна конвертація карбованця, що сприяло розвитку страхування. Поширеною була практика внесення коштів у державні цінні папери та державні займи. Як наслідок на 1913 р. внески капіталу акціонерних товариств Росії у відсоткові папери склали – 117,4 млн. карб., в 1915 р. – 147, 3 млн. карб. В 1913 р. 45,5 % активів російських акціонерних товариств були розміщені на поточних рахунках у

¹ На теренах Австрійської імперії з ініціативи польської громадськості 1861 року було засноване “Краківське товариство взаємного страхування”, популярно назване “Флоріанкою”, яке охоплювало Галичину, Буковину, плануючи поширити свою діяльність на територію Волині, Поділля та центральної України.

банках, відсоткових паперах та у нерухомості. Загальна сума активів складала 369 млн. карб., 204,9 млн. карб. у формі страхових платежів.

В подальшому на страхування негативно вплинули соціально-економічні зміни, викликані Першою світовою війною, що призвело до кризи всієї фінансової системи та страхового ринку, зокрема. Зазначена система продовжувала діяти, хоч і з деякими вадами. Незважаючи на посилення законотворчої діяльності в галузі страхування, на економічний стан, що склався після Лютневої революції 1917 р. в Росії, негативно вплинули руйнівні наслідки Першої світової війни, внутрішньополітичні труднощі, які підірвали грошову систему держави, що згубно позначилося й на страховому ринку Росії та України. В.В. Аленічев підкреслює, що, незважаючи на активну законотворчість на початку ХХ століття у зв'язку із вказаними подіями, страхова система не встигла сформуватися в цей період [11, 29]. Однак, ми погоджуємося з тим, що не можна оцінити той чи інший правовий інститут з позицій сучасного його стану. Жоден правовий інститут не зароджувався у завершеному вигляді, а розвивався довгий час, поки не постав перед сучасниками в сьогоденному його змісті [12, 126].

Радянська влада, що була встановлена у Росії у 1917 р., націоналізувала страхову справу в два етапи, по-перше, встановивши державний контроль над усіма видами страхування, по-друге, державну монополію в страховій справі.

Остаточна ліквідація страхових організацій відбулася після прийняття Декрету РНК “Про організацію страхової справи в Російській республіці”, згідно з яким проведення страхування у всіх його видах і формах оголошувалося державною монополією, хоча утворення державної страхової організації цим Декретом не передбачалось [13].

Згідно з Декретом “Про анулювання договорів зі страхування життя” від 18 листопада 1919 р. усі види страхування життя були відмінені, в подальшому було відмінено й страхування капіталів та прибутків, а страхові внески перераховувалися у казну.

В період з 1925 р. до передвоєнних років страхування зазнало багатьох потрясінь. На початку 30-х років через некомпетентність та агресивно-негативне ставлення до страхування найвищих посадових осіб, дана галузь була практично недіючим фінансовим інструментом, а страховий апарат зазнав практичного розгрому. Додатком до фактичного розгрому страхування цього періоду стало проведення податкової реформи 1930-1931 рр. Як наслідок в середині 30-х років відбувається реабілітація страхування. Постановою РНК СРСР від 3 лютого 1938 р. “Про державне страхування майна підприємств, установ та організацій” розширюється коло об'єктів державного страхування [14].

В цей період державна монополія у страховій галузі отримала конституційну підтримку. В 1936 р. Конституція СРСР п. “п” ст. 14

встановила, що організація державного страхування належить до відання СРСР.

Характеризуючи фінансові (грошові) відносини страхової галузі в даний період, що складала зміст фінансової діяльності держави, ми зробили висновок, що дані відносини прямо залежали від факту існування радянської держави з відповідною суспільно-політичною формацією. Це обумовлювало те, що фінансові відносини страхової галузі проявлялися не інакше, як у встановлених державою формах.

У роки другої світової війни грошові кошти державного страхування спрямовувалися в першу чергу на потреби фронту та тилу. За 1941-1944 рр. Держстрах СРСР передав до державного бюджету в порядку придбання облігацій державного займу та у порядку відрахувань від прибутку понад 5,8 млрд. карб. Хоча це не виключало використання ресурсів страхового фонду для відшкодування збитків від стихійних лих [15, 57].

У післявоєнні роки державне страхування розвивалося шляхом всебічного розширення обсягу страхової відповідальності та удосконалення вже діючих видів страхування. Важливим кроком для розвитку страхування в цей період стало проведення в 1947 р. грошової реформи, адже державне страхування на даний період вже було невід'ємним елементом фінансової діяльності держави, а відносини в межах системи державного страхування, а також пов'язані з відрахуванням до державного бюджету коштів, розглядалися як фінансові правовідносини [16, 55-56].

В 1958 р. відбулася реорганізація системи органів державного страхування, яка полягала в передачі страхової справи у відання міністерств фінансів союзних республік. Структурні зміни, що сталися в цілому не порушували єдності страхової справи, адже правове регулювання страхування у республіках здійснювалося на підставі єдиного союзного законодавства, за єдиними правилами та інструкціями Міністерства фінансів СРСР. В положеннях 1958 р. не згадувалося про наявність у державі державної монополії. Таким чином, із 28 жовтня 1958 р. де-факто державна монополія була відмінена, хоча продовжувала діяти по інерції, адже жодне відомство та організація не наважувалися порушити страхову дуополію Держстраху та Індержстраху [17, 158]. Ми приєднуємося до думки А.Мамедова, який стверджує, що державна монополія продовжувала існувати, і була відмінена пізніше – наприкінці 80-х початку 90-х років ХХ століття [18, 55-56]. Він зазначає, що дійсно, положення 1958 року вже не згадують про наявність в державі страхової монополії. В той же час, виключення констатації державної монополії в галузі страхування із нормативних, а в подальшому з конституційних положень (Конституція СРСР 1977 року), не змінювало монополістичної сутності страхування й було наслідком, по-перше, публічно-правого регулювання страхування Ради Міністрів СРСР; по-друге, створення

Держстраху СРСР як відносно самостійного управління в структурі Міністерства фінансів СРСР; по-третє, створення в 1947 році Індержстраху СРСР, що займало монополічне становище в державі в галузі страхування ризиків, пов'язаних із зовнішньоекономічною діяльністю підприємств та організацій. В додаток до цього Цивільний кодекс СРСР 1964 року містив главу “Державне страхування”, зі змісту якої виходила імперативна роль держави в галузі страхування з відповідними владними повноваженнями.

Отже, в даний період була закладена система, яка хоча і змінювалася з часом, але монополістична суть якої була збережена до початку 90-х років ХХ століття, практично до розпаду СРСР.

З 1956 до 1988 року страхова галузь зазнала значних змін, які торкалися, як правило, розширення кола об'єктів страхування, видів страхування, страхових тарифів та інших аспектів страхування, але змін до організаційно-управлінської системи не вносилося. Зроблено крок у методології формування страхових резервів, збільшено норму страхового покриття і розширено перелік страхових подій. Дані зміни мали свій позитив, але зворотній бік, який складався з недоліків страхування мав перевагу над позитивною стороною. Недоліки монополістичної системи страхування СРСР полягали, по-перше, в масштабності єдиного управлінського апарату страховика-монополіста, яка призводила до неспроможності швидко реагувати на зміни економічної ситуації через відповідне публічно-правове, в тому числі фінансово-правове, регулювання відносин страхування, а також у прагненні використовувати застигли форми економічних та інших відносин; по-друге, диктат страховика над страхувальником, що призводив до того, що не в повному обсязі забезпечувалися суспільні потреби у страхових послугах належних видів та якості; по-третє, неефективне використання значних фінансових та інших ресурсів, що належали страховику-монополісту Держстраху для покриття дефіциту бюджету держави, так і відшкодування збитків нерентабельних державних організацій, радгоспів та колгоспів, особливо в умовах неефективного розвитку економіки держави в період “перебудови”. Подібні фактори обумовили відмову від державної монополії у страхуванні та переходу до ринкових відносин в економіці держави.

Але, оцінюючи негативні аспекти розвитку страхування в СРСР, треба відзначити те, що деякі напрямки розвитку страхової галузі були значно успішніші, ніж в царській Росії. Крім того, обов'язкове соціальне страхування, яке здійснювалося в дореволюційній Росії та в СРСР, в умовах державного монополічного страхування було економічно й соціально ефективне.

Такий екскурс показує нам історичну обумовленість страхової справи в Україні та підтверджує той факт, що теперішнє не ізольоване від минулого. Досліджуючи джерела правового регулювання, В. І. Граб зазначає, що “незнання історії з будь-якого питання, в тому числі і в праві,

призводить до зайвих суперечок та помилок” [19, 3]. У той же час, розглядаючи історичні джерела правового регулювання страхових правовідносин, слід пам’ятати про той факт, що тривалий час територія сучасної України перебувала в правовому полі Росії, Австро-Угорщини, Польщі та інших держав, а також потрібно враховувати особливості розвитку економіки України, яка здебільшого була залежною від економічного розвитку цих країн.

Після розпаду СРСР в Україні починає формуватися власна страхова галузь. Обравши ринкові засади розвитку економіки молодій країні, держава в страховій сфері проводить демонополізацію. Відповідно, замість єдиного продавця страхових послуг Держстраху в Україні з’являються перші приватні страхові компанії. Безумовно, в цей час держава не могла абсолютно залишити страховий ринок без нагляду. Тому замість колишнього Держстраху в Україні створюється Національна акціонерна страхова компанія (НАСК) “Оранта”. Важливим для розвитку страхової галузі в Україні стало створення Ліги страхових організацій (ЛСОУ), яка бере активну участь у створенні й корегуванні законодавчої та нормативно-правової бази страхової справи.

На сьогоднішній день з галуззю страхування пов’язують значні надії, адже воно виступає стабілізаційним елементом в економіці країни. За рахунок функцій страхування, з одного боку, мінімізуються ризики, з іншого, створюються ресурси для інвестицій в національну економіку, яких у країні катастрофічно не вистачає.

Історичний аналіз розвитку страхування дозволить уникнути помилок у її подальшому становленні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кінащук Л. Історико-правовий аналіз передумов виникнення страхування. // Підприємництво, господарство та право. – 2001 – № 12.
2. Райхер В.К. Общественно-исторические типы развития страхования. – М., 1947.
3. Васильев Г.В., Шигильцева С.А. История страхового дела в России: Учебное пособие. – М., 1997.
4. Савкин Д.В. Некоторые аспекты возникновения и развития страхования// История государства и права. – 20001. - № 1.
5. Шиминова М.Я. Страхование: история, действующее законодательство, перспективы. – М., 1989.
6. Российское законодательство X-XX веков. Т.1 –М., 1984.
7. Мамедов А.А. История и генезис финансово-правового регулирования страхования в России// История государства и права. – 2004. – № 1.
8. Аленичев В.В. Страхование дело России в XX веке// Страхование ревю. – 2000. - № 1.
9. Свод законов Российской Империи. – Т. X, ч. 1.
10. Мамедов А.А. История и генезис финансово-правового регулирования страхования в России// История государства и права. – 2004. – № 1.

11. Аленичев В.В. Страхование дело России в XX веке// Страхование ревью. – 2000. - № 1.
12. Клапків М.С. З історії зародження національного страхового ринку// Фінанси України. – 1998. – № 1.
13. СУ РСФСР. – 1918. – № 86. – Ст. 904.
14. СЗ ССРСР. –1938. – № 7. – Ст. 46.
15. История финансового законодательства России. – М., 2003.
16. Шиминова М.Я. Государственное страхование СССР: Правовые вопросы. – М., 1987.
17. История финансового законодательства России. – М., 2003.
18. Мамедов А.А. Особенности публично-правового регулирования страхования в Советский период// История государства и права. – 2004. – № 2.
19. Граб В.І. Історичні джерела права. – Полтава, 1998.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Юрах Віталій Михайлович – викладач кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАУКИ

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ ВИКЛАДАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

В.М. ВОЄВОДІН

Політологія, як наука та навчальна дисципліна, існує досить давно. Це один із найважливіших здобутків людського розуму, без якого неможливе існування суспільства. У сучасному розумінні – це науковий орієнтир, за допомогою якого моделюється, прогнозується та організується політичне життя держави.

Зміст політичної науки складають неупереджені знання про закономірності соціально-політичного розвитку, про державні й політичні структури та інституції, їхній устрій та функціонування, про демократичні принципи й процедури суспільно-політичної взаємодії. Політична наука передбачає мінімум необхідного знання, без якого повноцінне громадянство неможливе. Метою політичної науки, її наслідком постає громадянин, член громадянського суспільства, демократичної держави, особа, яка відчуває й цінує свою свободу, здатна сама обирати собі пріоритети в житті, має простір для такого вибору, право на помилку в ньому і шанс на її виправлення, яка усвідомлює цінність людської гідності й сталих суспільних взаємозв'язків та функцій, спроможна їх захищати й відстоювати. Політична наука дає уроки конституційної освіченості, самоусвідомлення особистості, сприяє оптимізації соціально-політичних процесів, збереження суспільної стабільності, формування й зміцнення громадянського суспільства.

Політологи нині перебувають у постійному творчому пошуку. Стоїть питання перед практиками і теоретиками – як знайти такі оригінальні форми і методи викладання та навчання у вищій школі, завдяки яким процес засвоєння політичних знань мав би позитивну величину? Тому й переслідує педагога вічна проблема – як відшукати таку оптимальну доступну структуру викладання соціально-гуманітарних наук у вузі, щоб вона змогла зацікавити аудиторію, щоб своїм евристичним змістом і емоційною насиченістю кликала молодь у хороми науки і доброчесності, постійно активізувала її прагнення до істини.

В сучасних умовах, коли суспільство, як кажуть, “кипить” ідейно-політичним плюралізмом, все гостріше відчувається потреба у такій моделі викладання, яка б ґрунтувалась на плюралізмі методологій.

Що ж являє собою плюралістичний підхід до викладання політології? Які принципи плюралістичної моделі викладання політології у вищій школі?

По-перше, це невід’ємне право викладача на свободу вибору того чи іншого методологічного інструментарія при розкритті курсу політології, подолання тенденційно-вульгаризаторського підходу до існуючої різноманітності методологічних напрямів, за яким вони свідомо підрозділяються за географічними або іншими ознаками (типу “Схід – Захід” і т.п.) на “правильні” й “неправильні”.

По-друге, це орієнтація навчального процесу, науково-дослідницького пошуку на незмінні гносеологічні та аксеологічні “вісі координат”. Методологія, що обирається викладачем, повинна:

- а) наближати до істини, а не віддаляти від неї;
- б) відповідати загальнолюдським цінностям, а не суперечити їм.

По-третє, мається на думці неприйняття “фігури умовчання” по відношенню до помилок тієї чи іншої теорії: навмисне приховування істини (навіть з благих мотивів) у кінцевому підсумку нехтує принципами науки, виховання, освіти, веде до помилкових поглядів, до напівправди. В будь-якій концепції, цього вимагає і етика вченого, плюс треба називати плюсом, але і мінус – мінусом, незважаючи на авторитети.

По-четверте, плюралістична модель викладання – це й заснована на принципах педагогічного співробітництва демократична методика впливу на студентів, свобода їх світоглядного самовизначення, заохочення самостійності суджень, а також взаємна вимогливість викладача і студентів один до одного, їх обопільна відповідальність, високий рівень самоконтролю.

І, нарешті, по-п’яте, це терпимість до іншої (протилежної) точки зору, вироблення на заняттях уміння слухати і чути. Це – досягнення компромісної, погодженої єдності різноманітних світоглядних підходів, ідейних переваг (сам викладач при цьому повинен залишатися втіленням ідеологічної неупередженості, відповідальності перед наукою, перед майбутнім). Це – наука консенсусу! Тому так важливо, щоб демократична методика викладання політології розкривалась через утвердження пріоритету миротворчих начал над конфліктоутворюючими.

Викладання та вивчення політології у вищій школі, демократичні методи її осягання передбачають серйозну напругу думки, високоорганізоване, відповідальне ставлення до проблематики цієї науки. Хто уявляє, що заняття політологією – привід для того, щоб безтурботно “посудачити”, не докладаючи розумових і вольових зусиль, так собі “поговорити про те, про се, та й про політику”, той глибоко помиляється. До політології треба підходити з академічними мірками. Академічний рівень осягання політології потребує: 1) утвердження плюралістичної моделі викладання, яка передбачає рівноправне і продуктивне використання в процесі наукового пізнання різноманітних методологій; плюралізм методологій – невичерпне джерело вільної творчості, неодмінна умова новаторської моделі викладання політології; 2) впровадження на

заняттях і в позааудиторний час сучасної проблемно-пошукової методики педагогічного співробітництва викладачів і студентів, трансформація формули “суб’єкт – об’єкт навчання” в формулу “суб’єкт – суб’єкт”; 3) інтенсифікація самостійної роботи студентів (проведення, наприклад, усних і письмових колоквиумів, тестування та ін.); 4) забезпечення світоглядного суверенітету студента, зміцнення його внутрішніх гарантів (демократичний стиль мислення, вміння студента користуватися свободою слова, здатності до самообмеження такої свободи, відчуття міри й такту, зміцнення і поглиблення сили самостійного судження, самостійної боротьби за істину та ін.).

Наука про політику – могутнє джерело істини, всебічного розвитку людського інтелекту, гуманізації і демократизації освіти та виховання, “окультурювання” політичної практики. Духовно-інтелектуальний прогрес суспільства залежить від його здатності виробляти альтернативні ідеї, відстоювати їх право на існування, кращі з них – втілювати в життя. Істина – понад усе. І понад владою. Тому громадянськість – споконвічна якість інтелігента. Він покликаний “вчити розуму” людей, утверджувати свободу переконань людини, її моральну спрямованість до добра, наповнювати “чашу” світогляду і душу людську віковою культурою. Словом, обличчя справжнього інтелігента має триєдину основу: це – ясне світло розуму, гуманістична культура і громадянська позиція. У цьому розумінні кожний інтелігент, у тому числі й педагог, просто зобов’язаний позитивно впливати (прямо чи побічно) на розвиток у суспільстві демократичних процесів. Справжня демократія не терпить спрощенства. Курс на “абсолютну єдність” був придатним, щоб зберігати **безвладдя натовпу**, тим часом як **влада народу** потребує здорового змагання інакомислення на благо особи і суспільства.

Демократичні методи викладання та вивчення політології у вищій школі – настійна потреба суспільного розвитку. За сучасних умов політологія постає засобом збереження й зміцнення державності, інтегрування розрізнених частин певного суспільства у розмаїту цілісність. Вона покликана вселяти в громадян впевненість, віру у власні сили, у власну спроможність оптимально, відповідно до національної ментальності та традицій, влаштувати суспільне життя, шанувати цінності демократизму і злагоди.

Політична освіченість, знання сутності соціально-політичних процесів, причетність до чеснот цивілізації роблять демократію природною нормою й потребою існування людства і окремого громадянина.

Політологія значною мірою сприяє і сприятиме надалі вирішенню завдань, закріплених у Конституції України, становленню і розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави, використання

творчого потенціалу суспільних, наукових, державних структур, підвищення її авторитету серед світової співдружності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія. – К.; Либідь, 1998. – 557с.
2. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 314 с.
3. Карасевич А. Педагогічна місія політології у вузі // Рідна школа. – 2000. – № 12. – С. 66.
4. Мамонтова Е., Кудінова Н. Специфіка викладання курсу політології у вищій технічній школі // Вища школа. – 2004. - № 2-3. – С. 56-64.
5. Методика навчання і наукових досліджень у вищій школі. – К.: Вища школа, 2003. – 323 с.
6. Михальченко М. Політологія і освітній процес // Вища освіта України. – 2004. – № 2. – С. 5-6.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Воєводін Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ “ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ” У СВІДОМОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (на прикладі м. Кіровограда)

Е.О. КЛЮЄНКО

Одним із провідних сюжетів сьогоденного соціально-політичного життя є публічні дискусії навколо масових акцій протесту під час президентських виборів 2004 року, які отримали назву “помаранчевої” революції. Представники різних суспільних доменів – митці, журналісти, політики прагнуть не лише простежити перебіг цих подій, а й дати їм оцінку, спрогнозувати їх вплив на майбутній розвиток українського суспільства. Помітною рисою таких публічних дискурсів є те, що вони зводяться до обговорення власних, часто суб’єктивних думок, в основі яких – враження від спостереження за цими подіями, або від безпосередньої участі в них. Вочевидь, за таких обставин науковий підхід до осмислення проблеми набуває особливої актуальності. У статті зроблено соціологічний аналіз деяких особливостей відображення подій

“помаранчевої” революції в свідомості міського населення на основі результатів опитування громадської думки у м.Кіровограді.¹

1. “Постреволюційна інерційність” підвищеного інтересу до політики

За даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу “Українське суспільство” протягом 10 років (з 1994 по 2003 роки) частка громадян, які дуже цікавляться політикою ніколи не перевищувала 12%, натомість, байдужих до політичного життя було від 1/5 до 1/3. Індекс інтересу до політики в ці роки коливався нижче середнього рівня (1.94 бали у 2003 році)² [1, 563]. Як відзначає Е.І. Головаха, більшість громадян проявляла не дуже виражений інтерес до політичної сфери життя суспільства. При цьому, помірний інтерес більшості спостерігався у всіх регіонах України [2, 97]. Схожа ситуація була характерною і для кіровоградського соціуму навіть у “політизованому” виборами Президента 1999 році [3].

Цілком зрозумілим було значне підвищення інтересу громадян до політики (навіть у провінційному місті) під час виборів Президента і, особливо, масових акцій протесту – подій “помаранчевої” революції. Проте після цих подій “пройшов вже не один день”, але підвищений “постреволюційний” інтерес кіровоградців до політики спостерігається і на початку травня 2005 року: число респондентів, які дуже цікавляться політикою, становить 24.3%, тих, хто цікавиться політикою певною мірою – 65.2%, а байдужих до політики виявилось 10%. Узагальнений показник (індекс) рівня інтересу населення м.Кіровограда до політики навіть перевищує середнє значення (2.14 бали, шкала трьохбальна).

Особливу увагу слід звернути на підвищення інтересу до політики у молоді м. Кіровограда. Перед цим варто наголосити, що з перших років незалежності, частка молоді України байдужої до політики, постійно зростала (наприклад, з 24% у 1995 році до 34% у 2002 році) [4, 94-95]. Інтерес української молоді до політики стабільно “не дотягував” і до середнього рівня, хоча, ця тенденція є типовою не лише для України, і спостерігається у більшості європейських країн (наприклад, у 1995 році індекси інтересу молоді до політики у Британії та в Італії дорівнювали відповідно 2.16 і 2.52 бали, шкала п’ятибальна) [5, 64-65]. Простежувалась ця тенденція і у сусідній Росії, де з 1989 року доля молоді, байдужої до політики, збільшилася у кілька разів [6, 81-82].

¹ Опитування проведено Центрально-українською соціологічною лабораторією Кіровоградського державного педуніверситету ім. В.Винниченка у квітні-травні 2005 року у м.Кіровограді. Загалом опитано 420 респондентів. Вибірка квотна, репрезентативна за статтю і віком для дорослого населення міста (від 18 до 75 років). Метод - індивідуальне стандартизоване інтерв’ю за місцем проживання. При довірчій ймовірності (p) = 0.95 стандартна похибка вибірки (Δ) становить 4.8%.

² За трьохбальною шкалою.

За даними опитування у м. Кіровограді у травні 2005 року, молодих людей, які зовсім не цікавляться політикою, “залишилось” лише 8.5%. Цей “постреволюційний” інтерес до політики у молоді центрально-українського міста перевищив середній рівень (індекс=2.07 бали, шкала трьохбальна) і є, навіть, співставним із показниками для молоді Палестини і Арабо-Ізраїльських територій (індекси відповідно 3.20 і 3.45 бали, шкала п’ятибальна), де такий інтерес, однак, в крос-культурних дослідженнях, пояснюється “ситуацією збройного конфлікту” [5,64-65].

В цілому, результати опитування громадської думки у м. Кіровограді відображають також і загальні тенденції у політичній культурі населення України, які було проаналізовано Е.І. Головахою ще на початку 90-х років: інтерес до політики корелює з віком і освітою респондентів. Із збільшенням віку і зростанням рівня освіченості підвищується й інтерес до політики [7, 25-26].

Отже, через чотири місяці після завершення масових акцій протесту – “помаранчевої” революції, для населення м. Кіровограда характерною є “постреволюційна інерційність” підвищеного інтересу до політики. Зафіксований рівень інтересу до політики є нетиповим для політичної культури населення, яка, характеризувалась стабільно помірним інтересом до політики тривалий час, упродовж останніх 15-ти років.

2. Редукція соціальної реальності у мас-медіа: пресинг двох оцінок подій “помаранчевої” революції

Помітною рисою демократизації інформаційного простору стало висвітлення у ЗМІ, як правило, переважно двох точок зору на події: владної та опозиційної. Зрозуміло, що «пресинг двох оцінок» об’єктивний, бо влада і опозиція знаходяться у центрі політичного процесу. Але, з іншого боку, переважне циркулювання у мас-медіа двох оцінок створює «ненавмисний ефект» відсутності у суспільстві інших суджень про події.

Ймовірно, що це один із проявів загального функціонального дисбалансу в діяльності українських ЗМІ, помічений раніше дослідниками Н.В. Костенко і В.Л. Оссовським: «...перевага формуючої діяльності ЗМІ за рахунок обмеження, а інколи і придушення їх функції артикуляції громадської думки» [8, 88]. В умовах, коли ЗМІ виконують передаточну функцію «пресингуючи двома точками зору», можна очікувати, що громадська думка, ймовірно, має переважно відображати саме ці дві оцінки, зокрема, і щодо подій «помаранчевої» революції, бо, як наголошують дослідники, прямі оцінки будь-чого як владою, так і опозицією «...можуть виступати в якості достатньо потужного інструменту впливу на громадську думку...» [9, 125]. Для соціології масової комунікації це може бути питання про те, який ефект (вплив) на громадську думку має цей «пресинг двох оцінок» – тотальний чи обмежений [10].

Отже, перша оцінка артикулюється представниками нової влади і її симпатиками: “помаранчева” революція – це законний протест громадян проти фальсифікацій на виборах Президента. Друге судження висловлюється представниками колишньої влади та традиційною опозицією ліво-радикального спрямування: “помаранчева” революція – це антиконституційний *coup d’etat*³, здійснений на американські кошти.

Результати соціологічного опитування у м. Кіровограді дають можливість побачити, що пропозиція ЗМІ переважно двох оцінок на події “помаранчевої” революції не знаходить значного їх відображення у свідомості населення. Отже, із таблиці 1, у якій представлено шість різних оціночних суджень про події «помаранчевої» революції, можна бачити, що респондентів, які оцінюють їх як «протест проти фальсифікацій на виборах» – близько чверті, а тих, хто думає, що це «переворот на американські кошти» – до 10%.

Таким чином, як владна, так і опозиційна оцінки навіть не є найпоширенішими у громадській думці і посідають не перше та друге, а третє і шосте рангові місця за поширеністю. Натомість, порівняльна більшість опитаних дотримується інших оціночних суджень: «помаранчева» революція – це «протест народу проти влади Л. Кучми та його оточення» (майже 40%; перше рангове місце) і «піднесення національної самосвідомості» (майже 33%; друге рангове місце).

В цілому, навіть загальний огляд даних у таблиці 1 свідчить про відсутність домінування у громадській думці «двох точок зору» на події, які домінують у медіа і, водночас, про наявність спектру оцінок щодо «помаранчевої» революції, яких ймовірно може бути і більше. Проте відносно невелике число тих, хто не визначився (9.8%) і практична відсутність у респондентів своїх варіантів відповідей (не із запропонованих), дає підставу розраховувати, що найбільш поширені із оціночних суджень були представлені в опитувальнику.

Таблиця 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: *“На Ваш погляд, що являє собою “помаранчева” революція, з чим Ви її пов’язуєте?”*, у % до числа опитаних*

Оціночні судження про події “помаранчевої” революції	%	Ранг
Протест народу проти влади Л. Кучми та його оточення	39.3	1
Піднесення національної самосвідомості	32.9	2
Протест проти фальсифікацій на виборах Президента	24.5	3

³ Державний переворот (франц.).

Боротьба двох груп олігархів	21.2	4
Організований опозицією політичний переворот за допомогою народу	10.2	5
Організований на американські кошти політичний переворот за участю народу	9.3	6
Не визначились	9.8	

* **Примітка.** Сума % перевищує 100%, позаяк респонденту можна було обрати більше однієї відповіді.

Уявлення про “помаранчеві” події суттєво не відрізняються у чоловіків і жінок, але слабо корелюють з віком респондентів, освітою і інтересом до політики.⁴ Так, оцінка “помаранчевої” революції, як “протесту народу проти влади Л. Кучми та його оточення”, є дещо більш характерною для людей старшої вікової групи (47.4%), для тих, хто має низький рівень освіти (50%), а, також, для людей з високим рівнем інтересу до політики (45.1%).

Друге за поширеністю судження про “помаранчеву” революцію, як про “піднесення національної самосвідомості”, більше притаманне молоді (46.1%), високоосвіченим (35.1%), і, знову ж, респондентам із високим рівнем інтересу до політики (39.2%).

Підсумовуючи вищезазначене, варто підкреслити, що в оцінках “помаранчевих” подій соціальна реальність для населення виявляється значно багатоманітнішою ніж редукована медіа-реальність, що, ймовірно, пояснюється двома факторами. По-перше, на думку дослідників медіа, “...пресинг оціночних суджень далеко не завжди є успішним: психологічне та моральне протистояння будь-якому відкритому тиску – феномен, що є добре відомим науці та практиці” [9, 125]. І, по-друге, соціологи впевнені, що найбільш вагомим чинником формування громадської думки залишається безпосередній власний життєвий досвід людей, набутий під час зіткнення з проблемами [8, 87]. За цих двох обставини, на наш погляд, в оцінках населенням “помаранчевих” подій і не прослідковується “ефекту тотального медіа-впливу”, а, швидше, спостерігаються “обмежені ефекти” медіа на громадську думку.

У зв'язку із вищевказаним, виникають дві актуальні проблеми, що потребуватимуть наукового аналізу: по-перше, якою мірою ЗМІ виконує функцію артикуляції громадської думки, виступає її речником (“голос народу”, “четверта влада”) з приводу суспільно-значущих подій? І, по-друге, наскільки влада і опозиція усвідомлюють міру сприйняття своїх оцінок суспільно-значущих подій населенням?

⁴ Коефіцієнти Крамера = .15 (змінна “вік”, $p < .05$); = .15 (змінна “освіта”, $p < .05$); = .14 (змінна “інтерес до політики”, $p < .05$).

3. Вплив подій “помаранчевої” революції на майбутнє: тенденції до розщеплення і турбулентності громадської думки та недостатня політична компетентність населення

Близько 10 тисяч кіровоградців протестували на центральному майдані “одвічно тихого” обласного центру під час кульмінації подій “помаранчевої” революції. Під впливом неодноразових багатотисячних мітингів і демонстрацій здається природним очікувати певної однотайності (“всенародності”) у цілком позитивній оцінці населенням впливу цих революційних подій на майбутнє України. Але, як свідчать результати опитування, це не більше ніж ілюзія, що народжується під враженням небачених за масовістю протестів, коли здавалося, що на вулицю вийшло майже все місто.

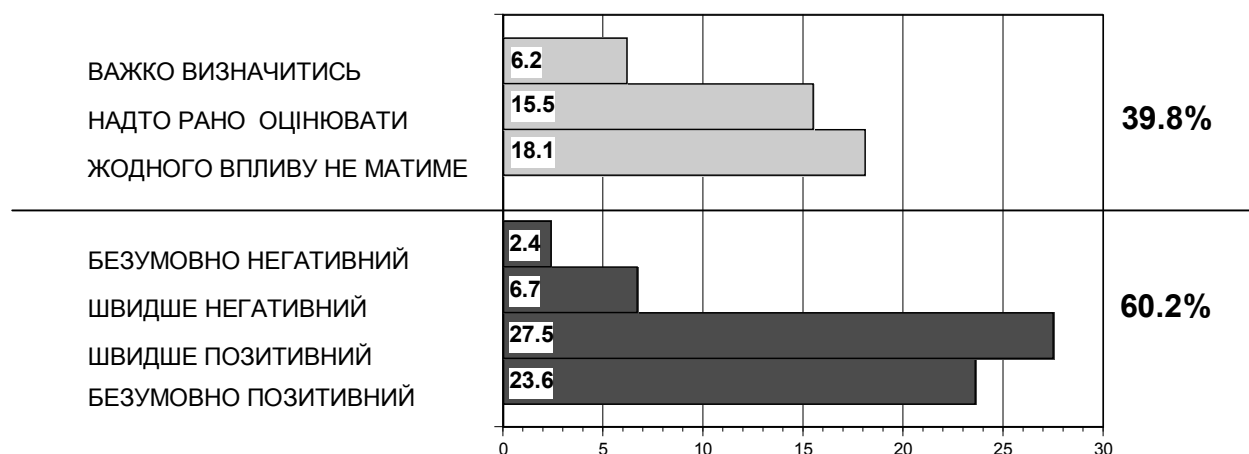
Натомість, результати опитування представлені у діаграмі 1 ймовірно можуть свідчити про існування декількох тенденцій щодо оцінки населенням впливу “помаранчевих” подій на майбутнє. Помітною є тенденція до **розщеплення** оцінок, а, отже і громадської думки, по цьому питанню на дві, значні частини. Перша частина – це 60% респондентів, які визначилися з характером впливу “помаранчевої” революції на майбутнє. Друга частина – це майже 40% опитаних, які взагалі не мають власної оцінки відносно такого впливу в площині “негативна-позитивна”.

Вочевидь, має місце значна **невизначеність** громадської думки, користуючись термінологією британського соціолога Е. Гіденса, **турбулентність** (неоформленість, різноспрямованість), відсутність у громадській думці домінуючої (“всенародної”) оцінки.

Оскільки така вагома частка респондентів не змогла оцінити вплив на майбутнє вкрай важливих для суспільства подій, за якими слідкувала світова громадськість, є всі підстави говорити про **недостатню політичну компетентність** значної частини населення міста. Для порівняння, наприклад, дослідники політичної культури в США, констатує Е.Я. Баталов, відзначають високий рівень політичної компетентності американців, які готові оцінювати найрізноманітніші політичні події, а частка тих, хто не може визначити свою оцінку в опитуваннях громадської думки не перевищує 10%, а, з найважливіших питань дуже часто не сягає і 5% [11, 211]. Важливим чинником недостатньої політичної компетентності, на думку Е.І. Головахи, є слабкорозвинена інфраструктура суспільної активності, коли більшість населення, на відміну від розвинених країн, “...знаходиться у фактичній ізоляції від основних інституцій громадянського суспільства” [7, 23-24], а звідси і така велика частка тих, хто не може оцінити власні перспективи, і, як наслідок, вплив різних політичних подій на майбутнє.

Діаграма 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: **”Зараз люди говорять про наслідки “помаранчевої” революції. Як Ви**

вважаєте, який вплив здійснить ця подія на розвиток України?”
у % до числа опитаних

В цілому, на основі узагальненого числового показника (індексу)⁵, оцінку населенням м. Кіровограда впливу подій “помаранчевої” революції на соціальні зміни в українському суспільстві, можна схарактеризувати як **“швидше позитивну”** (індекс = 3.8 бали).

Ця оцінка залежить (на статистично значущому рівні) від віку респондентів, їх мовної ідентифікації та інтересу до політики⁶ (за статтю та рівнем освіти кореляція відсутня). Так, існує слабка тенденція до зворотнього зв'язку між оцінкою впливу “помаранчевих” подій на майбутнє України і віком респондентів – із збільшенням віку ця оцінка зміщується у негативний бік. Помітною є тенденція до прямої залежності між оцінкою впливу цих подій на майбутнє і рівнем інтересу респондентів до політики – із зростанням інтересу до політики підвищується в позитивний бік і ця оцінка. Зрештою, дещо “позитивніше” оцінюють майбутній вплив “помаранчевої” революції україномовні респонденти на відміну від російськомовних. Таким чином, згалом, найпозитивніше цей вплив оцінює молодь (індекс=4.0), україномовні (індекс=3.9), дуже зацікавлені політикою (індекс=4.0), а найнегативніше – у віці 55-75 років (індекс=3.6), російськомовні (індекс=3.7), байдужі до політики (індекс=3.5).

Отже, розгляд деяких особливостей відображення “помаранчевих” подій у свідомості населення м. Кіровограда дозволяє виокремити наступне:

⁵ Використано методичний принцип вимірювання за п'ятибальною шкалою Лайкерта. Із розрахунків були виключені дані по альтернативам “важко визначитись” і “надто рано оцінювати” (91 відповідь), тому обраховано 329 відповідей (78% вибірки).

⁶ Коефіцієнт кореляції Спірмена = -.06 (змінна “вік”, $p < .05$); коефіцієнт контингенції = .32 (змінна “мова спілкування”, $p < .01$); коефіцієнт кореляції Спірмена = .17 (змінна “інтерес до політики”, $p < .01$).

1. Події “помаранчевої” революції вплинули на зростання інтересу населення до політики. Характерною є і “постреволюційна інерційність” підвищеного інтересу до політики, що є нетиповим для політичної культури населення (особливо молоді) як регіону, так і України в цілому.

2. В розумінні подій “помаранчевої” революції соціальна реальність для населення виявляється багатоманітнішою ніж редукована владними і опозиційними оціночними судженнями медіа-реальність, відтак, не прослідковується “ефект тотального медіа-впливу”, а, швидше, спостерігаються “обмежені ефекти” ЗМІ на громадську думку в уявленнях про ці події.

3. У питанні впливу подій “помаранчевої” революції на майбутнє України для громадської думки м. Кіровограда характерною є тенденція до розщепленості на дві вагомні частини (ті хто оцінили цей вплив і ті хто не з’ясували його для себе), а, відтак, і значної невизначеності, турбулентності (неоформленості, різноспрямованості), відсутності у громадській думці домінуючої (“всенародної”) оцінки. Великою мірою це є свідченням недостатньої політичної компетентності населення, його неготовності оцінити вплив такої важливої суспільно-політичної події на майбутнє України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. “Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг”/За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, - 2003. – 684 с.

2. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. - К.: Ин-т социологии АН Украины, 1996. – 143 с.

3. Ключенко Е.О. Соціально-політична ситуація у Кіровоградській області в оцінці громадської думки // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – К.: Ін-т політичних та етнонаціональних дослідень НАН України, 1999.-С.122-126.

4. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2002. – 211 с.

5. Youth and history: a comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents. – Hamburg: Korber-Stiftung, - 1997. – Vol. A. Description. – 485 p.

6. Молодёжь России: Тенденции, перспективы / Под.ред.И.М.Ильинского, А.В. Шаронова. – М.: Мол.гвардия, 1993. – 224 с.

7. Головаха Е.И. Политическая информированность, компетентность и активность населения // Политическая культура населения Украины (Результаты социологических исследований). - К.: Наукова думка, 1993. - С.20-28.

8.Оссовський В.Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – 137 с.

9. Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия /За ред. А.А. Ручки. – К.: Наукова думка, 1993. – 136 с.

10. Костенко Н. Парадигми та фактичності нових мас-медіа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1/2. – С. 138-150.

11. Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. - М.: Наука, 1990. – 252 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Клюєнко Едуард Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ФЕНОМЕН ДОВІРИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ

В.Г. КУЛИК

Наприкінці 80-х років минулого століття утвердження демократії та ринкової економіки було задекларовано як політичну мету процесу перетворення комуністичної системи в країнах Центральної та Східної Європи. Початку політичних і соціальних змін сприяли “завчасна легітимація” населенням незнайомої йому до цього системи демократії і ринкової економіки та високий ступінь довіри до нового політичного керівництва, незалежно від його походження [1].

У наступні роки в українському суспільстві відбувається зниження ступеня довіри населення не тільки до політичних еліт, але й до більшості соціальних та політичних інститутів, про що свідчать дані моніторингових опитувань громадської думки (з 1994 по 2003 рр.) [2].¹

В 2004 та на початку 2005 років під час президентської кампанії, приходу до влади нового уряду спостерігався “вибух довіри”. І останні події у цьому ж 2005 році – звинувачення в корупції частини вищих посадовців держави, відставка нового уряду мали наслідком фіксоване чисельними опитуваннями зниження ступеня довіри, причому як між політичними елітами, так і з боку населення до них. Українські події, таким чином, наочно показують можливості короточасних, але, разом із тим, значних коливань цього показника, “злетів і падінь” довіри у суспільстві.

Таким чином, і сьогодні залишається актуальною низка запитань, що постала раніше, як перед політиками, так і населенням, а саме: яким же чином не втратити і зберегти отриманий під час виборів кредит довіри, хто може бути надійним політичним союзником; яким політичним лідерам і партіям можна довірити владу і чи зможуть вони ефективно керувати країною.

¹ В цей період відносно високим залишався ступінь довіри в українському суспільстві лише до армії: коливання у різні роки від 2,95 до 3,15 бали та до церкви – від 2,92 до 3,25 бали (за 5-ти бальною шкалою). Виражаючись метафорично, довіра мандрувала в цей час Україною “з Хрестом на танку”.

На наш погляд, постійна актуальність в українському суспільстві питань, пов'язаних з феноменом довіри, свідчить про потребу в його науковому осмисленні та поясненні.

Увага дослідників до феномена довіри, як свідчить Н. Смелзер: "...з'явилася в літературі з різних галузей протягом двох останніх десятиліть. В соціології Ніклас Луман ...та Бернард Барбер ... зробили важливі, хоча й попередні, теоретичні твердження; економісти тлумачили довіру як узагальнений спосіб зменшення вартості трансакцій (особливо вартості надійного захисту інформації та встановлення умов обміну) в ринкових умовах...; в економічній соціології довіра увійшла в аналіз ринкових мереж ..., етнічної економіки ..., та неформальної економіки ...; а емпіричний аналіз довіри був опробований у таких сферах як сім'я, грошові відносини та судовий процес ..." [3, 42].

Слід відмітити також наявність інтересу до згаданого феномену і у вітчизняних дослідників. Спостерігаємо не тільки спроби ознайомлення з досвідом зарубіжних колег, але й намагання окреслити теоретико-методологічні перспективи аналізу феномена довіри в країнах пострадянського простору [4].

Однак, на наш погляд, існує потреба зосередити більшу увагу науковців, ніж вона є сьогодні, до наступних проблем, а саме: необхідності розрізнення рівнів функціонування феномена довіри, з'ясування його зв'язків з іншими феноменами, умов коливання ступеня довіри в суспільстві та враховувати їх при здійсненні політологічного аналізу пострадянських реалій.

Розмежування довіри як психологічного і соціального феномену

Розрізняючи рівні функціонування того чи іншого феномена, що має місце у суспільстві, дослідник отримує можливість чітко окреслити та дотриматись чи то психологічного, чи то соціологічного та політологічного аспектів аналізу соціокультурних явищ.

Американський соціолог Г. Блумер, досліджуючи такий притаманний людині феномен як хвилювання, чітко відокремлює психологічний і соціальний рівні його функціонування та розглядає процес взаємодії між індивідами як механізм його „соціалізації” [5, 539]. На наш погляд застосування подібного підходу, як принципу опису та аналізу феномена довіри, дозволяє чіткіше окреслити його основні характеристики та можливі підходи до його вивчення.

Розгляд феномену довіри з точки зору психологічного аналізу дозволяє його трактувати, насамперед, як властивість індивідуальної особистості. На психологічному рівні функціонування феномен довіри, як відзначають дослідники: "...означає пізнавальні нахили (з очікуванням відповідної поведінки з боку інших), ставлення до інших ("люди в основному є хорошими"), емоційну налаштованість (низькі рівні

стурбованості й ворожості у міжособистісних стосунках) і відкритість поведінки, яка зумовлена всіма цими нахилами” [3, 42].

Беручи до уваги процес взаємодії, можна говорити про “соціалізацію довіри”. На цьому рівні феномен довіри набуває інших характеристик та властивостей і функціонує вже не як психологічна характеристика того чи іншого індивіда, а інституціоналізується. Тобто, як соціальний феномен, довіра: “...має свою власну підтримувану й відтворювану реальність, незалежну від психологічних станів довіри чи недовіри, що їх відчують взаємодіючі особи” [3, 43]. Для прикладу, банк дає людині кредит не тому, що вона каже, що поверне його, а тому, що очікувана поведінка позичальника визначається існуванням в суспільстві відповідних норм (оформлених у вигляді права) та структур, які гарантують їх дотримання, а не його словом.

Таким чином, особливістю соціологічного та політологічного аналізу довіри є розгляд його саме як соціального феномена, що визначає людську поведінку у групових та міжгрупових взаємодіях.

Соціальна довіра як умова і результат солідарної дії

Дослідники констатують зв'язок феномену соціальної довіри із феноменом організованої колективної поведінки, яка характеризується тим що: „... индивиды действуют вместе определенным образом, что между ними существует некое разделение труда и что налицо определенное взаимное приспособление различных линий индивидуального поведения” [5, 535]. Говорячи менш абстрактно, мова йде про співпрацю між індивідами, про солідарну дію.

З цього приводу Р. Д. Патнам зауважує: “Довіра сприяє співпраці. Що вищий рівень довіри у спільноті, тим більша ймовірність співпраці. А співпраця сама вже породжує довіру” [6, 208].

Відповідно, коли мова йде про соціальну довіру, виникає питання про те, що ж сприяє її відтворенню та підтримці у соціальному просторі. На вказане запитання соціально-філософська та соціологічна теорія запропонували декілька відповідей.

Можливість того, що при взаємодії між двома соціальними акторами протилежна сторона продемонструє очікувану поведінку (не порушить домовленості, не відступить від взятих зобов'язань) може бути гарантована наявністю надійних санкцій, які застосовує третя сторона. Нею виступає держава, яка „...дає згоду своїм громадянам виконувати те, чого вони не можуть виконати самі, – довіряти один одному” [6, 201]. Бачення такого шляху вирішення поставленої проблеми було започатковано філософом Т. Гоббсом.

Інший варіант відповіді на поставлене питання запропоновано „новим інституціоналізмом”. Місце держави займають інші інституції. Умовою ефективної дії інституцій з підтримки довіри між взаємодіючими соціальними акторами, на думку Е. Остром є: “...чітка визначеність

інституційних меж і участь сторін у визначенні правил гри, наявність диференційованих кар для порушників, наявність недорогого механізму розв'язання конфліктів" [6, 203].

Р. Патнам запропонував своє бачення вирішення поставленої проблеми. Згідно його поглядів: "...соціальна довіра може виникнути з двох пов'язаних між собою джерел – норм взаємності та мереж громадської активності"[6,209]. Перші запроваджуються за допомогою соціалізації та здійснення санкцій як позитивних, так і негативних; другі являють собою зв'язки між людьми однакового статусу та існують у вигляді незалежних і автономних асоціацій індивідів. Тобто, те, що ми сьогодні називаємо громадянським суспільством.

Однак, на наш погляд, при дослідженні феномена соціальної довіри особливо в пострадянських суспільствах, все таки потрібно враховувати всі чинники, які його визначають, а не тільки робити акцент на одному.

Умови коливання ступеня соціальної довіри

Щодо коливання ступеня соціальної довіри, то слід відмітити наступні факти. По-перше, в країнах розвинутої демократії та ринкової економіки спостерігається явище, яке М. Доган станом на середину 90-х років 20 ст. охарактеризував як „ерозія довіри”. Французький дослідник констатує: "Будучи по своїм характеристикам устойчивой, международной, структурной и рациональной, эрозия доверия как это видится по последним опросам, усиливается параллельно нарастанию экономических трудностей в некоторых странах, особенно структурной безработицы в Европе" [7, 86]. Але при цьому дослідник застерігає про необхідність звертати увагу на: "... различие между легитимностью режима, доверием к институтам и популярностью правительства" [8, 43]. Тобто, є можливою ситуація наявності легітимності без довіри, коли існуюча система влади визнається кращою з існуючих при одночасній непопулярності того чи іншого її конкретного представника. По-друге, взявши до уваги дані соціологічних моніторингів в Україні, також помічаємо подібні явища з різницею лише в невисокому рівні легітимності режиму [2].

Отже, можна говорити про зниження ступеня соціальної довіри, оскільки структури, які підтримують довіру між взаємодіючими індивідами (чи то монарх за Т. Гоббсом, інституції – в „новому інституціоналізмі”, мережі громадської активності – за Р. Патнамом) самі отримали „вотум недовіри”. На перший план виходить не знеособлена соціальна довіра, а особиста, яка має в своїй основі знання вдачі людини, її репутації та чеснот (для прикладу – „співпрацюю з тими, кого добре знаю”). Згідно даних соціологічних моніторингів це знаходить прояв у фіксації високого ступеня довіри до сім'ї, родичів та в деякій мірі до колег.

Які ж є пояснення цим фактам? Можливо, їх слід шукати, звернувшись до вищих рівнів соціальної реальності, насамперед, до макрота глобального рівнів. У випадку посткомуністичних країн, що

трансформуються, таким чинником, на наш погляд, виступає процес макросоціальної інволюції (В. Хмелько). В Україні: "...відбувся відступ до аграрно-індустріальної стадії макросоціальної еволюції" [9, 9]. В країнах Західної Європи та США таким чинником, можливо, виступає на макрорівні перехід від "...індустріально-інформаційної стадії еволюції макроструктури суспільного поділу праці до стадії інформаційно-індустріальної" [9, 5] та процеси глобалізації. Вказані процеси ведуть, насамперед, до змін в соціальній структурі (поява нових верств, спільнот та зникнення інших), формування нових ідентичностей та цінностей і, як результат, втрата структурами мезо- та макрорівня своєї ефективності.

Чи є зниження ступеня соціальної довіри та поширення особистої довіри внаслідок змін на макро- та глобальному рівнях соціальної реальності незворотною тенденцією? Досить слушними з цього приводу є переконливі міркування та твердження П. Сорокіна. Класик соціологічної теорії запропонував використовувати для опису та аналізу соціальних змін наступні поняття, а саме: „сімейний”, „договірний” та „примусовий” типи соціальних відносин. За вказаними типами ми можемо побачити наявність: зростання особистої довіри при поширенні „сімейного” типу соціальних стосунків, соціальної довіри при „договірному” та частково „примусовому” типах. Але головна ідея, підкріплена статистичним аналізом надзвичайно великої кількості даних полягає в наступному: "...пропорция каждого типа в совокупной сети социальных отношений различных групп не одна и таже. Она меняется от группы к группе, а с течением времени изменяется даже внутри одной и той же группы" [10, 520].

Таким чином, висловимо таке припущення, умовами коливання ступеня соціальної довіри виступають зміни структур макрорівня та глобального рівня соціальної реальності, а тенденції його коливання не є незворотними.

Соціальна довіра: можливості застосування концепту до потреб політологічного аналізу

Методологічним орієнтиром в запровадженні концепту „соціальна довіра” в політологічний аналіз могла б бути думка С. М. Ліпсета про те, що: "...политические процессы с трудом поддаются изучению, если они не рассматриваются как особые случаи более общих психологических и социологических отношений" [11, 203]. Тобто, політичні взаємодії (як особливий вид соціальних взаємодій взагалі) також передбачають певний рівень знеособленої соціальної довіри, певних норм та структур, які підтримують її функціонування. Іншою важливою умовою є розробка повної та детальної типології політичних стосунків, які аналізуються в контексті поняття „соціальна довіра”.

Окресливши характеристики соціальної довіри спробуємо на прикладі стосунків: “виборець – політик” та “політик – політик” з’ясувати характер деяких з проблем посткомуністичної демократизації.

Важливий для утвердження демократії інститут виборності посадовців у посткомуністичних країнах поки що мало сприяє демонстрації політиками очікуваної виборцями поведінки; відбувається „недотримання угоди” однією з сторін. Тому, відповідно, йде формування комплексу норм та пошук механізмів і структур, які забезпечили б і підтримували соціальну довіру між виборцем та політиком. Поки що обговорення та прийняття важливого в даному відношенні законопроектів про відклик народного депутата в Україні відкладено, що не сприяє довірі та співпраці в суспільстві.

Дослідники також відзначають слабкість автономних асоціацій у посткомуністичних країнах як от: політичних партій та громадських організацій. Очевидно, що окрім змін на макрорівні соціальної реальності, які обумовлюють зниження ступеня соціальної довіри, а отже, можливостей співпраці громадян задля відстоювання своїх інтересів, вказане явище також підсилює домінування ієрархічного принципу інституційного дизайну структур мезорівня. Останнє, зокрема, свідчить про прагнення більшості політичних акторів посткомуністичних країн зберегти владу, навіть у невеликих об’єднаннях.

Завдяки використанню концепту „соціальна довіра” стають більш зрозумілими стосунки між політиками та між політичними об’єднаннями і групами в парламенті. Співпраця політиків та політичних сил в більшій мірі обумовлюється і визначається особистою довірою. Ми є свідками того, як між тими чи іншими партіями чи лідерами укладаються домовленості та угоди і як часто вони не дотримуються. Причому, всі політичні актори уявляють якою є спільна вигода для всіх, але створюють ірраціональний результат. Сьогодні ми спостерігаємо намагання побудувати відносини між парламентарями на основі соціальної довіри шляхом введення в ранг закону норми про заборону переходу із однієї парламентської фракції в іншу та правового окреслення статусу опозиції в парламенті. Але це є лише невеликий сегмент від усієї сукупності відносин між парламентарями і тільки спроби, які ще не втілені в життя. Невисокий рівень інституціоналізованості довіри призводить до неефективного здійснення законодавчої функції.

Проведена вище спроба застосувати концепт “довіра” в політичному аналізі свідчить про наявність в нього евристичних можливостей та відкриття нових перспектив в дослідженнях посткомуністичної системної трансформації.

Підсумовуючи розгляд проблем, пов’язаних з соціологічним та політологічним контекстом аналізу феномена довіри, варто акцентувати увагу на наступних моментах.

Соціальна довіра виступає однією з умов демократичного способу здійснення державної влади в суспільстві. На наш погляд, перспективи становлення демократії в Україні можна б було пов'язувати з подальшим реформуванням структур, що підтримують і сприяють відтворенню соціальної довіри в соціумі. Чим вищий ступінь соціальної довіри, тим меншою є амплітуда коливань довіри як психологічного стану людини, та більша ймовірність здійснення солідарної дії, а, відтак, і розвитку громадянського суспільства, співпраці між органами державної влади тощо.

Перспективи подальшого соціологічного аналізу феномена довіри важливо було б пов'язувати із цілеспрямованим використанням існуючих методологічних підходів (структурний функціоналізм, конфліктологічний підхід, символічний інтеракціонізм та ін.), а в межах політичної науки – з розглядом політичного режиму, форми правління, політичної ідеології, політичної культури тощо, як незалежних, змінних по відношенню до феномена довіри у політичному житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация. // [www.politstudies.ru / arch /2000 /4/](http://www.politstudies.ru/arch/2000/4/)
2. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003.
3. Смелзер Нейл Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995. – Львів.: Кальварія, 2003.
4. Віктор Степаненко. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. - № – 2.
5. Блумер Г. Коллективное поведение. // Психология масс. Хрестоматия. – Самара.: Издательский Дом «Бахрах-М», 2001.
6. Патнам Роберт Д. та ін. Творення демократії: Традиції громад. активності в сучасній Італії. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001.
7. Матей Доган. Эрозия доверия в развитых демократиях. // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №-5.
8. Матей Доган. Эрозия доверия в развитых демократиях. // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №-6.
9. Валерій Хмелько. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №-1.
10. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. – СПб.: РХГИ, 2000.
11. Американская социология: проблемы, перспективы, методы./ За ред. Г. Осипова. – М.: Прогресс, 1972.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кулик Василь Григорович – викладач кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Л.М. ПЕРЕВОЗНИК

Стан соціального порядку та соціальної стабільності й злагоди в значній мірі залежить від соціального контролю та його дієвості. Тому теоретичне осмислення і дослідження цієї проблеми в теоретичному напрямку має цілу низку практичних виходів.

Порядок у суспільстві досліджувався і досліджується багатомірно в економічному, політичному, соціальному, міжнародному та в інших контекстах фундаторами західної соціології О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, В. Парето, Ф. Тенісом, Т. Парсонсом, П. Сорокіним, А.Гідденсом, Д.Масіонісом та іншими. Значний інтерес до цієї проблеми виявили сучасні російські та українські вчені С.О. Войтович, А.Д. Ковальов, М.І. Лапін.

Проблема соціального порядку в тісному взаємозв'язку з формами соціального контролю та його стабілізуючої функції вивчається багатьма вченими в ціннісному плані. Але на думку автора статті в літературі недостатньо розроблені морально-етичні засади даної проблеми з огляду на ті зміни, які відбулися в останні десятиріччя в суспільній моралі, зокрема появою так званої глобальної моралі, різних виявів корпоративної моралі та виявами у більшості українських громадян моральних вимог і очікувань, пов'язаних з об'єктивністю і справедливістю чи то, навпаки, необ'єктивністю і несправедливістю під час виборчих перегонів. Автор статті концентрує свою увагу на дослідженні цих проблем у зв'язку з демократичними та морально-етичними зрушеннями, які спостерігаються в останній час в українському суспільстві.

У статті ставиться завдання дослідити саме цей сегмент проблеми, адже осмислення дослідження морального виміру соціального порядку та соціального контролю має теоретичне та прикладне значення. Тому теоретичний аналіз та емпіричне обґрунтування даної проблеми і є метою даного дослідження. Автор передбачає, що соціальний порядок, його загальний стан, основні напрямки та тенденції розвитку, залежать від стану формального, а якість – від неформального соціального контролю.

В дійсний час різко зростає морально-етична та гуманітарна орієнтація соціологічних досліджень, яка на думку Н. Смелзера, має „на увазі дослідження, яке зосереджене на людській істоті, зумовлює перейнятість становищем людини, враховуючи добробут людей, законність, справедливість і страждання” [4, 23].

У процесі еволюції ця діяльність приводить людей до різних видів усупільненості, про що найбільш влучно говорив Г. Спенсер, наголошуючи на нестійкості стосунків людей та до різних форм усупільненості (Г. Зіммель), до постійної еволюції різних соціальних інститутів (Т. Веблен).

В основі розуміння даної теми лежить структурно-функціональна парадигма, яка дає можливість будь-який, відносно стійкий зразок (а таким зразком в даному конкретному випадку виступає соціальний порядок і соціальний контроль), трактувати як стійку соціальну дію та поведінку, яка диктується морально-етичними принципами, нормами та цінностями, які притаманні окремій соціальній групі чи суспільству в цілому.

Логічно соціальний порядок та соціальний контроль, як механізм дотримання соціального порядку виводити з колективної діяльності людей.

Ці ідеї в свій час розвивали класики західної соціології Ф. Теніс та Е. Дюркгейм, виходячи з формування та функціонування різних типів соціальних відносин.

Соціальна природа людини, соціальні зв'язки породжують певний тип соціальної організації, соціального порядку. У Ф. Теніса це два типи волі – інстинктивна (сутнісна) та воля на підставі глузду (вибіркова), які виступають основою відповідно двох типів соціальних стосунків: общинних, емоційно-персоніфікованих та суспільних, асоціативних, раціонально-деіндивідуалізованих. У Е. Дюркгейма це людська солідарність, яка в примітивних суспільствах носить механічний, а в розвинутих суспільствах – організований характер на основі розподілу праці, тобто існує як об'єктивна потреба.

Соціальний порядок існує у формі певних соціальних інститутів (у Е. Дюркгейма – соціальні факти), певної колективної свідомості, в якій утверджуються, відповідно, певні нормативні правила життя людей, які існують поза індивідом і чинять на нього соціальний тиск. Вони являють собою сукупність цінностей та ідеалів, серед яких і мораль.

У класиків соціології нерідко зустрічається як синонім колективної свідомості «колективні вірування», які в процесі розвитку соціологічних знань розглядаються різними вченими в різних аспектах, але завжди вони носять характер органічних засад суспільного порядку. Наприклад, у М. Вебера – це ідеї, уявлення, почуття, соціальна дія (раціональна), яка еволюціонізувала від світу традицій до світу раціональних дій, зокрема ціннісно-раціональна дія. У Т. Веблена це загальновизнані у суспільстві зразки поведінки і звички мислення або найбільш розповсюджені способи мислення, які переважають в певні історичні часи (стадії, епохи) і змінюються впродовж розвитку людської цивілізації. У Т. Парсонса це норми і соціальні цінності, які відіграють найбільш значну роль в процесі соціальної дії. У Дж. Хоманса це обмін, як найважливіша риса соціальної

взаємодії. Обмін має різні форми, а в масі стимулів, соціальне визнання, слава, моральне задоволення посідають чільне місце.

Все це говорить про те, що моральним засадам у соціальному порядку теоретики соціології відводили керівну роль.

У літературі порядок розуміється як стан миру та гармонії [5, 252]. Соціальний порядок – це поняття, в основі якого лежить ідея організованого суспільного життя, упорядкованості соціальної дії чи соціальної системи, яке постійно відтворюється. Це впорядкування взаємодії та взаємозв'язків індивідів, що ґрунтуються на певних загально визнаних правилах і забезпечують функціонування суспільства в цілому. Такий стан ґрунтується на взаємопов'язаних соціальних статусах і ролях, зміст якого полягає в тому, що кожна особистість бере на себе певні обов'язки стосовно інших і в той же час вимагає від інших членів соціуму дотримання ними певних правил та виконання ними своїх обов'язків.

Сучасні дослідники соціального порядку зазначають, що зона, яка регулює порядок – це зона, в межах якої регулюються відносини, які гарантують стабільність, цілісність, організованість, це зона високої обов'язковості, священних, категоричних норм, які суспільство встановлює, насамперед, з допомогою законів [3, 411]. «Але регуляція дозволеного здійснюється не лише в правових, але і в моральних традиційно шаблонних формах» [Там само], тому ціннісно-нормативний механізм значно розширює межі соціального порядку, наприклад, порівняно з правовими, юридичними формами його регуляції (формальний соціальний контроль). Цю думку дещо опосередковано підтверджує і Л. Колберг. Досліджуючи моральний розвиток особистості, він вказує на те, що особистість на останній стадії морального розвитку, який Л. Колберг називає постконвенційним, виходить за межі своєї спільноти, щоб обдумати абстрактні етичні принципи, коли особистість роздумує про свободу, незалежність чи справедливість і приходиться до думки, що законне ще не означає правильне [2, 176].

Соціальний порядок виступає тим бажаним рівнем рівноваги будь-якого суспільства, який забезпечує соціальну стабільність, функціонування і подальший суспільний розвиток та його еволюцію. Порушення порядку – це порушення не лише правових, а й морально-етичних норм, практичних зразків поведінки, які мають моральне підґрунтя.

Загально визнаною є думка, що соціальний контроль – особливий механізм соціальної регуляції поведінки і підтримання громадського порядку з метою збереження соціальних відносин шляхом соціалізації. Це спосіб саморегуляції соціальної системи. А процес соціалізації полягає в засвоєнні традицій, звичаїв, норм поведінки, культури індивідом, сім'єю, соціальною групою, в навчанні культурним та морально-етичним нормам людей та засвоєнні людьми соціальних ролей. А оскільки розвиток суспільства здійснюється по висхідній: від нижчих етапів розвитку

соціального до вищих, то й розвиток та взаємозв'язок соціального та морального в соціальному порядку та соціальному контролі також посилюється [1, 33].

На думку багатьох вчених, зокрема П. Бергера, жодне суспільство не може обійтися без соціального контролю. А.В. Ільїн вважає, що в усіх напрямках самоствердження індивіда «соціум присутній як аксіоматичний фільтр, шкала переваг, багатоманітність презумпцій, стимуляції» [1, 34-35].

Впродовж усієї людської історії людство намагалося певним чином уніфікувати та прогнозувати вчинки і поведінку своїх членів. Це в цілому і здебільшого досягається з допомогою формального та неформального соціального контролю. Загальноновизнаними структурними елементами соціального контролю обох типів виступають соціальні цінності, норми та санкції. Кожен з цих елементів несе моральне навантаження, пряме чи опосередковане. Якщо аналізувати морально-етичні цінності, то вони безпосередньо визначають своєрідну «систему координат» особистості, тобто систему ціннісних орієнтацій і життєву лінію поведінки, зокрема уявлення про добро і зло, цілі та зміст життя, тощо. Але моральний аспект присутній і в універсальних, партикулярних та інших цінностях. Наприклад, демократичним цінностям та ідеалам особистість може слідувати і в політиці, і в сім'ї, і в трудовій діяльності, а вони передбачають чесність, повагу, обов'язок, толерантність, безкорисливість та інше. Нерідко моральні чинники, зокрема чесність, моральний обов'язок виступають досить значним каталізатором дотримання норм засобами формального соціального контролю (громадянський, службовий, професійний обов'язок). Віра в Бога спонукає віруючу людину дотримуватися правил християнської етики. В такому контексті цілком зрозумілим та обґрунтованим виступає впровадження в шкільні програми (за вибором) вивчення етики, етики віри, зокрема християнської етики. Ініціатори впровадження таких навчальних курсів намагаються системно подолати певний моральний вакуум, що утворився в українському суспільстві, особливо в молодіжному середовищі.

З 80-х років ХХ ст. в науковій та популярній літературі все частіше вживається «глобальна мораль». Цей термін, який означає реально існуючі взаємостосунки, виник внаслідок загальної глобалізації в усіх сферах людської життєдіяльності і в результаті виникнення своєрідної моделі стійкого розвитку світу, в основу якої покладені тези про збалансований розвиток економіки, турбота про екосистему, сприятливі для комфортного життя людей умови та соціальні процеси. Саме з цього часу ЮНЕСКО розробляє індекси соціального розвитку, в яких морально-психологічні чинники займають належне їм місце. Попри всі людські негаразди, зокрема міжнародний тероризм, «глобальна мораль» є не що інше, як визнання загальнолюдських, загальноцивілізаційних моральних цінностей в

наймасштабнішій формі усупільненості людей – всесвітній спільноті та зміни в загальнолюдських правилах, новому світовому порядку.

Будь-яке суспільство використовує різноманітні стратегії, методи, механізми та засоби соціального контролю. Чим суспільство цивілізованіше, тим чіткіше та детальніше виписаний законами і регламентований формальний соціальний контроль, і тим більше урізноманітнюється неформальний контроль.

І в літературі, і в соціальній практиці сьогодення загальноновживаним став термін «людський фактор», «суб'єктивний фактор», чинник. «Людський фактор» означає в реальності не що інше, як наявність чи відсутність високих моральних принципів і норм: чесність, відповідальність, совість та інше. Це означає не що інше, як те, що людина не може бути безпристрасним механізмом і постійно регламентувати свою поведінку лише під впливом зовнішнього тиску. Особистість проявить себе значно краще, якщо до неї виробити індивідуальний, особистісний підхід. У суспільстві спостерігається така тенденція: чим вища інтелектуалізація, духовність, цивілізованість суспільства, тим більше урізноманітнені індивідуальні засоби морального заохочення його членів і суспільство все більше цінує моральні засади соціального порядку (так звані «освічені циніки», циніки в політиці, які нерідко зустрічаються, скоріше є ознакою традиційного, а не цивілізованого суспільства).

У сучасному цивілізованому суспільстві існує корпоративна мораль, в основі якої лежать відомі морально-етичні цінності, сформовані певні кодекси поведінки. В переважній більшості вони ґрунтуються на загальноновизнаних морально-етичних засадах. Окремі вияви корпоративної етики в українському суспільстві далекі від загальних, цивілізованих.

Соціологи, психологи, педагоги намагаються розкрити механізми переходу соціального контролю з формального, зовнішнього у неформальний, внутрішній, в самоконтроль. Це має особливе значення для нових поколінь людей, адже самоконтроль, як елемент суспільної соціалізації, визначає загальний стиль життя особистості. Науковці зазначають навіть таку деталь: якщо в перші роки життя дитини в помешканні панує постійний побутовий безлад, то можна з досить високим ступенем ймовірності передбачити, що дитина в майбутньому буде недостатньо самоорганізована. Це можна віднести і до соціального порядку. Теоретики соціології по-різному підходили до пояснення проблеми формування самоконтролю, але зміст їх пояснень в цілому однаковий: самоконтроль особистістю досягається тоді, коли дотримання тих чи інших норм стає внутрішньою потребою самої особистості.

Е. Дюркгейм прийшов до висновку про необхідність морального виховання. З. Фрейд сформулював це через «Зверх-Я», яке відіграє роль внутрішнього цензора і знаходиться на рівні підсвідомості. У Т. Парсонса – це здатність «актора» поглянути на свій вчинок очима іншого «актора»

при дотриманні обома однієї і тієї ж нормативної системи. У відомого російського письменника І. Буніна внутрішній цензор носить назву «норда»: «Не собьет меня с пути никто. Верный норд моей судьбою правит. Он мне скажет, если что, не то. Он меня в скитаньях не оставит».

На різних етапах суспільного розвитку консолідуючими соціальний порядок виступали і виступають різні цінності – матеріальні, політичні, зокрема демократичні, ідейні, національні (національне відродження в Україні) та інші.

Морально-психологічний та адміністративний тиск і фальшування результатів голосування під час президентських перегонів у 2004 р. в Україні консолідували здорові сили суспільства і продемонстрували моральні цінності українського народу. Людей на майдани вивели чесність, совість. «Майдан» став символом внутрішньої свободи. Саме ефективність соціального контролю забезпечується внутрішніми мотивами особистості, коли вимоги чи норми сприймаються індивідом як власний моральний вибір, вільне волевиявлення і вільне рішення на той чи інший вчинок, соціальну дію. Люди, які діяли неформальним чином, заслужили симпатії та схвалення усієї світової спільноти. Формальний соціальний контроль і соціальний тиск послужили найсильнішим каталізатором самоконтролю для багатьох мільйонів людей. Результат цього процесу – нова влада, яка намагається встановити новий формальний соціальний контроль і новий соціальний порядок (попри всі проблеми, негаразди та протиріччя). Українське суспільство вступило в якісно нову стадію свого розвитку: в Україні сформувалося громадянське суспільство, в якому починають діяти високі моральні норми та вимоги відповідності дій влади проголошеним високим моральним цінностям та ідеалам. Не дивлячись на наявні можливості використання владою адмінресурсу, тиску, суспільство повернути до стану «кучкізму» неможливо.

Серйозну загрозу суспільству несе аномія, коли більшість членів суспільства ігнорує цінності та норми, проголошені суспільством, розчарування людей. Крайня реакція на аномію – суїцид.

Тотальна інформатизація суспільства та монополізація інформаційного простору і комунікативних систем призводить до спроби розставити акценти в нормах і цінностях у вигідному для монополістів плані, тобто до спотворення соціальної картини світу і елементів соціального порядку. Контроль ЗМІ – монополістів є не чим іншим, як спробою устанавлення контролю за мисленням, світоглядом, контролем окремих власників, представників політичних еліт. Один із засобів цього не допустити – це створення мережі незалежних ЗМІ, громадського радіо чи телебачення. Для України це все поки що перспектива.

Отже, моральні засади соціального порядку та соціального контролю ґрунтуються на моральних цінностях, нормах та санкціях, які притаманні тому чи іншому періоду розвитку суспільства.

Моральні засади створюють більш масштабне поле регуляції соціальної взаємодії з допомогою неформального соціального контролю, ніж, наприклад, юридичні правила та закони і відповідний їм формальний соціальний контроль. Моральні аспекти соціального контролю призводять до якісних змін як в окремих соціальних групах, так і в соціальному порядку в цілому.

Вирішальний крок до демократизації правової держави та громадянського суспільства, який здійснив український народ пройшовши «Майдан», здійснивши «Помаранчеву» революцію, однозначно означає і крок до нового соціального порядку, в якому неформальний соціальний контроль, цінності народні та етичні, національні, мораль народу поруч з формальним контролем, можуть сприяти більш стабільному і для народу більш прийнятному соціальному порядку. Як не пригадати М. Амосова, який говорив, що обов'язок людини, його бажання служити людям означає: поставити суспільні, громадські інтереси на рівні особистих.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин В.В. Социология как фундаментальная наука // Социс. – 1994. – С.29-35.
2. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с.
3. Общая социология: Учеб. пос. / Под общ. ред. проф. А.Г. Эфендиева. – М.: ИНФРМА-М., 2000. – 654 с.
4. Смелзер Н.Дж. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції, 1995 / Перекл. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
5. Социологический энциклопедический словарь. Редактор-координатор Г.В. Осипов. – М.: Изд-я группа ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 488 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перевозник Лариса Михайлівна – доцент кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Коло наукових інтересів – загальна соціологія, соціологія освіти і виховання, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ АПОЛОГІЇ Ф. НІЦШЕ

З.В. СТЕЖКО, Г.П. СТЕЖКО

Сучасний етап державотворення, формування політичної свідомості української нації конче потребує глибокого філософського аналізу всієї історії розвитку державності. Ідея національної державності є вищою цінністю суспільного буття, прагнення до незалежності є іманентною рисою людини. Історія державності налічує понад три тисячі років, ще з часів Платона вона стояла в центрі філософських досліджень. Людство випробувало багато моделей державного устрою, але жодна з них не виявилася досконалою. Питання, чи існує ідеальна держава – споконвічне питання, яке хвилювало уми мислителів всіх часів, набуваючи кожен раз

особливого тлумачення щодо походження держави та її функцій. Але наскрізною ідеєю всіх теорій залишалася ідея здійснення владних функцій.

Аналіз наукової літератури показав, що на сьогодні ми маємо достатньо чисельні дослідження з історії та теорії держави, все ж поза увагою залишилась філософська творчість Ф. Ніцше, як одного із апологетів держави, можливо, з огляду на загальне негативне ставлення до його філософської творчості. Однак, на наш погляд, аналіз навіть негативного досвіду ніцшеанства, яке зарекомендувало себе ідеологією політичного краху, є не менш повчальним, ніж аналіз будь-якої іншої теорії. Тому ми маємо наміри провести неупереджене дослідження філософсько-державницької концепції Ф. Ніцше, зокрема його поглядів на становлення, розвиток та занепад аристократичної держави давньої Греції. Не вдаючись до власних оцінок, зазначимо, що погляди Ф. Ніцше заслуговують на те, щоб стати предметом уваги філософів, політологів в такій же мірі, як і погляди інших мислителів, бодай в сенсі застереження.

Звернення до теми державності у філософії Ф. Ніцше є актуальним і в світоглядному сенсі. Сьогодні спостерігається особливий інтерес певної частини студентської молоді до філософської спадщини Ф. Ніцше, зокрема до його соціально-політичної теорії, наскрізь пронизаної "волею до влади". Дещо скандальний спосіб філософствування Ф. Ніцше захоплює молодь, яка невдоволена повсякденністю буття, якій імпонує нестандартність, а то й абсурдність його ідей. Буремні часи в новітній історії України лише підігріли інтерес до відвертої спрямованості його філософії на формування "надлюдини", сенсом життя якої є прагнення до влади за будь-яку ціну. Тому вплив філософії Ф. Ніцше становить і небезпеку тим, що у емоційно нестійкої молоді, ще нездатної до самостійного критичного осмислення його "науки про владу", може спричинити нігілістичні настрої, а то й асоціальні вчинки. Зазначене загострює потребу в неупередженому, об'єктивному аналізі творчості Ф. Ніцше як застереження від руйнівного впливу його ідей на сенсожиттєві ціннісні орієнтації молоді.

Наше завдання суттєво ускладнюється відсутністю цілісності змісту творів Ф. Ніцше. Автор здебільшого передає свої думки у вигляді окремих тез, між якими не завжди проглядається зв'язок, наскрізна лінія змісту. Як зазначає один із дослідників творів Ф. Ніцше, "заперечуючи, він стверджує, але те, що він стверджує, він тут же готується заперечити".

Навіть в своїй соціально-політичній концепції Ніцше не розробляв виокремленого самодостатнього вчення про державу. Впродовж всього філософського дослідження теорії держави він дотримувався думки про суспільні "центри волі до влади". Ось як переказує цю думку Ніцше німецький філософ М. Хайдеггер: "В пределах становления жизнь, то есть уже живое складывается в соответствующие центры воли к власти. Такие центры – образования, осуществляющие господство. В качестве таковых

Ницше понимает искусство, государство, религию, науку, общество ” [8, 152].

Ницше розуміє важливість держави, проте не як самоцінності, а як засобу в довготривалій підготовці людства до народження генія, надлюдини та досягнення панування неволі над Землею. Це і є основна мета держави – “...мы понимаем под государством, как сказано, лишь железные тиски, которые насильственно создают социальный процесс, в то время как без государства в естественном *bellum omnium contra omnes* общество в большей своей части и вне области семьи не может пустить корней ” [2, 72].

Спочатку Ніцше формує власне бачення ідеальної держави і звертається до аналізу державотворення в досократівській Греції (праця “Греческое государство”). Він прослідковує процес переходу від монархічного управління до аристократичного. Монархія почала відмирати внаслідок “виродження своїх представників”, тобто монархів. Все частіше почали траплятися випадки, коли влада попадала в руки людей фізично та розумово неповноцінних або просто нездатних винести величезний тягар абсолютної влади – адже в одних руках треба було тримати обов’язки жерця, полководця та судді. Спочатку місцева знать, аристократія, вимушена була це терпіти, бо влада монарха була законною (легітимною), але якщо такі випадки все частіше повторювались або були тривалими і загрожували могутності держави, то царська рада вимушена була нав’язувати монарху зі свого середовища полководця або суддю. Саме так відбувалась заміна монархічного правління аристократичним. Окремі приклади переросли в закономірність.

Владу аристократів, знаті Ніцше одобрює. Можна навіть сказати, що панування знаті складає основний зміст суспільно-морального ідеалу Ніцше. “Аристократія” для нього є “пануванням кращих”, а аристократична будова держави, на його думку, є саме тією формою життя, яка дає простір для духовного розвитку всіх багатих та сильних душею, для їх духовного впливу і панування над натовпом.

Великий вплив на Ніцше справило вчення Платона про ідеальну державу. З реально існуючих типів держав Платон два вважає правильними (монархія, аристократія), а інші чотири (тимократія, олігархія, тиранія та демократія) спотвореними. Він вважає, що практично всі існуючі види державного устрою є недосконалими внаслідок невідповідності соціального статусу людей їх природній нерівності – і все таки пропонує свій проект ідеальної держави. В цій ідеальній державі існує три групи громадян: правителів-філософів, воїнів, землеробів і ремісників. На думку Платона, така держава мудра мудрістю своїх правителів-філософів, мужня мужністю своїх воїнів, розсудлива слухняністю гіршої частини держави перед кращою її частиною. Таким чином, як ми могли бачити, перевагу Платон надає саме аристократичній державі.

Аристократія повинна бути аристократією, по-перше, по факту народження (біологічно), по-друге, бути трудовою, а не паразитичною. Тому, щоб зберегти чистоту аристократизму, греки радять дотримуватись чистоти шлюбів – „хороші” повинні родичатися тільки з хорошими, а не з „поганими”. Крім цього, Сократ (в „Державі” Платона) вважає бажаним, щоб хто-небудь навів громадянам держави віру в містичне різнорідне походження окремих класів держави із золотого, срібного, мідного та залізного елементів; ця теорія повинна бути саме нав'язана, а не доведена силою – тоді вона буде сприяти згоді між громадянами та виконанню ними своїх обов'язків залюбки.

Відносно того, що аристократія повинна бути не паразитичною, а трудовою – Платон вважав, що всі задоволення, все щастя повсякденного життя (сім'я, власність) надаються виключно нижчому стану. Життя людей вищого стану наповнене працею та знегодами. Єдине, що вони мали і що цінували – це перемога і влада.

Формування соціальної трудової аристократії йшло ще одним шляхом – загартуванням дітей аристократів методом змагальності. Це є можливим тільки при аристократичній формі правління, коли є багато „центрів волі до влади”, а тому можлива боротьба і перемога.

Змагання вводилось через виховання та створення відповідних умов в усі сфери життя, де тільки можна було показати свою доблесть. Воно і саме по собі є джерелом високої насолоди, коли приносить перемогу, але головним є те, що саме змагання сприяє виділенню кращих в кожному поколінні, а за цим – і увічнення породи добрих. До тих же, хто програв, були безжалісними.

Для давніх греків метою у вихованні змагальності було благо єднання, благо держави. Кожен афінянин, пише Ніцше, повинен настільки розвинути змаганням своє „Я”, щоб він міг приносити Афінам найбільшу користь і найменшу шкоду. А якщо усунути змагальність із життя греків, на перший план вийде напівтваринна дика ненависть, яка буде супроводжуватися жагою жорстокого знищення. Тобто „...без зависти, ревности и честолюбия в состязании эллинское государство, как и эллинский человек, вырождаются. Оно становится злым и жестоким, мстительным и нечестивым” [1, 100].

Такою є узагальнена концепція давньогрецької держави, яку Ніцше досконало знав ще з студентських років, коли студіював на філологічному факультеті давньогрецьку мову. Як вважав Ніцше, лише аристократична держава давньогрецького типу може народити генія і підготувати його до великої місії „надлюдини”. Спадкова та соціальна аристократія (обов'язково трудова) самим способом свого життя заслужила право бути сполучною ланкою між державою та генієм, тобто надлюдиною. Саме такій аристократії із задоволенням буде служити „чернь” – тобто всі „маленькие доброжелательные, добронравные, серенькие люди, все те, кто

не знает ничего высшего кроме как „скромно обнять свое маленькое счастье и при этом скромно коситься на новое маленькое счастье” [7, 60].

Вчення Ніцше про давньогрецьку державу та її аристократичний ідеал надлюдини виступає постійним фоном, який треба мати на увазі при аналізі подальших етапів розвитку держави. І найперше виникає питання: чому аристократичний ідеал Ніцше не втілювався в життя? Відповідь на це питання дає сам Ніцше в своїй праці „Греческое государство”, а також і в інших працях, таких як „К генеалогии морали”, „Антихристианин”, „По ту сторону добра і зла” та ін.. Треба сказати, що той факт, що аристократичний ідеал держави втратив свою перспективу, самого Ніцше надзвичайно глибоко, емоційно потряс. В праці „Антихристианин” ми читаємо: „Всё напрасно! Мгновение, и от всего осталось одно воспоминание!.. Греки! Римляне! Благородство инстинкта, вкус, методичность исследования, гений организации, гений управления, вера в будущее, воля к грядущему, великое Да, произнесённое всему на свете, – и всё это зримо, зримо, зримо для всех чувств, монументальный стиль уже не просто искусство, а реальность, истина, жизнь... И все это вдруг засыпано, разрушено – и не стихийным бедствием! Растоптано – и не германцами, не их тяжёлым сапогом! Нет, все попорно хитрыми, скрытными, незаметными вампирами без кровинки в лице! И не победили они – просто выпили всю кровь!..” [6, 88].

Що це за „вампири”, які на корню знищили перспективу розвитку держави і всього суспільства, як їх розумів Ніцше? Це демократія та християнство або християнство та демократія (Ніцше ставить їх на один рівень). В праці „Антихристианин” Ніцше з властивою тільки йому емоційною напругою пише: „Не порча самой античности, не порча её аристократизма обусловила, как нередко думают, появление христианства – надо со всей решительностью возражать ученым идиотам, утверждающим подобные вещи. Как раз к тому времени, когда все слои чандалы Римской империи усваивали христианство, в самом прекрасном и зрелом своем виде наличествовал противоположный тип – аристократия. Однако большее число взяло верх: победил демократизм христианских институтов...” [6, 74].

Проте в праці „Греческое государство” Ніцше, аналізуючи процес переходу давньогрецької монархії в аристократичну державу, попереджає про небезпеку виродження аристократичної форми правління саме в демократичну, результатом чого буде неможливість реалізації головної мети держави – формування надлюдини (Заратустри). Він прямо говорить, що після встановлення аристократичного правління „нужно было предупредить дальнейшее движение политического колеса, – переход власти от аристократии к народным массам. Это значило не более и не менее, как предупредить вырождение”. Тобто виродження пов’язувалося, найперше, з приходом демократії, влади „черни”. Вчення християнства

виникло пізніше і, поєднавшись з демократією, розвалило зсередини таку могутню державу як Римська імперія, а також підготувало ґрунт для подальшого занепаду (через руйнацію "волі до влади") цивілізованих країн Європи. Тому ми проаналізуємо, як характеризує Ніцше демократію і чому, за його переконанням, саме демократична форма правління є показником занепаду держави.

Найперше треба сказати, що Ніцше принижує демократію зовсім не тому, що вона не відповідає його образу ідеальної держави. Логіка його думок зовсім інша. Ніцше в принципі виступає проти досконалої, ідеальної держави, тому що держава для нього не має самостійного значення і повинна існувати виключно ради формування вищого, аристократичного інтелекту та надлюдини. А вже надлюдина встановить панування не всередині певної держави, а над всією Землею. „Если бы постоянная родина такой благополучной жизни – совершенное государство – действительно была бы достигнута, то этим благополучием была бы разрушена почва, из которой произрастает великий интеллект и вообще могущественная личность: я разумею сильную энергию. Когда это государство было бы достигнуто, человечество стало бы слишком вялым, чтобы ещё быть в состоянии созидать гения. Не следует ли поэтому желать, чтобы жизнь сохранила свой насильственный характер и чтобы постоянно сызнова возбуждались дикие силы и энергии?” [4, 364–365].

Думка Ніцше зрозуміла: він вважає злочинними наміри створити благополучне життя для по можливості більшої кількості людей, а саме до цього прагне демократія. В досконалій демократичній державі життя стає комфортним, впорядкованим („пир животного, сытого чувства!”), тому люди просто перестануть бажати кращого життя і активно діяти в цьому напрямку. В праці „Человеческое, слишком человеческое” Ніцше висловлюється однозначно: „Государство есть мудрая организация для взаимной защиты личностей; если чрезмерно усовершенствовать его, то в конце концов личность будет им ослаблена и даже уничтожена – т.е. будет в корне разрушена первоначальная цель государства” [4, 365].

Виходячи з вищесказаного, стають зрозумілими і претензії Ніцше до демократії. В давньогрецькій державі активно боролись проти поширення демократичної форми правління, що Ніцше одобрює. Практикувались і чистота браків, і змагальність (коли в рядах аристократії залишається найсильніший, а той, хто програв, скочується до рівня „черни”), і теорія вродженої соціальної нерівності. Проте все ж таки Ніцше допускає випадки, коли таке виродження стає можливим:

1. Якщо на вищих державних посадах з'являються люди, в яких відсутні „державницькі інстинкти” – вони рахувались би з державою тільки тоді, коли справа торкалася їх особистих інтересів. Вони ніколи б не принесли себе в жертву державній цілі (формуванню надлюдини) саме тому, що в них відсутнім є цей інстинкт. Їхніми цілями були б великі

політичні утворення, де можна переслідувати власні цілі, а держава тут буде слугувати лише засобом. Але населення цього не розуміє і просто не знає, за які перспективи, цілі треба боротись.

2. Якщо в мас зламана воля до влади, знищена навіть сама думка про війну, особливо наступальну. Тому правителі звертаються, по-перше, до великих державних угруповань, які у взаємній боротьбі урівноважують одна одну. Для цього вони забезпечуються приблизно однаково.

По-друге, посадовці, які позбавлені державницьких інстинктів, стараються вилучити з компетенції одноосібних носіїв влади (наприклад, монархів) рішення питань війни та миру. Для цього вони пропагують думку про всезагальне право голосу, знаючи, що в своїй масі населення в більшості випадків не бажає війни. Тут і пролягає, вважає Ніцше, прямий шлях до виродження держави через демократію. Поступово уряд перетворюється з органу влади на „орган народа – а не какой-либо опекающий и почитаемый „верх” в отношении к воспитанному в скромности „низу” [4, 435]. Тоді на перше місце вийдуть стадні інстинкти маси, тяга до ближніх цілей комфортності замість любові до віддаленого (Заратустри). Демократична держава буде прагнути до гармонії, доброти, співчуття до ближнього. Все це буде свідчити про те, що воля до влади зламана, як мінімум вона перестає при демократичному устрої бути базисною, провідною. Войовничість, змагальність замінять компроміси. В результаті нація почне вироджуватися.

А в що перетвориться постдемократична держава? Ніцше припускає можливими для неї два варіанти розвитку.

Згідно першого варіанту, демократичні держави закономірно чекає переродження в деспотичні, типовим зразком яких, на думку Ніцше, є соціалізм, а шлях до нього полягає через ненависну для нього демократію. Саме умови демократії, „под влиянием которых в общем совершается уравнение людей и приведение их к посредственности, т.е. возникновение полезного, трудолюбивого, на многое пригодного и ловкого стадного животного „человек”, в высшей степени благоприятствуют появлению исключительных людей, обладающих опаснейшими и обаятельнейшими качествами” [4, 351].

Демократична держава уявляється Ніцше натовпом різношерстих, балакливих, бідних волею, придатних для самих розмаїтих цілей робітників, які „нуждаются в господине и повелителе как хлебе насущном”.

Висновок Ніцше зрозумілий: оскільки демократизація неминуче перероджується в духовне рабство, в готовність йти за вождем, вождь, тобто тиран, неминуче з'явиться. У своїй заключній праці „Воля к власти” Ніцше пише: „Социализм, – как до конца продуманная тирания ничтожнейших и глупейших т.е. поверхностных, завистливых, на три четверти актеров – действительно является конечным выводом из

„современных идей” и их скрытого анархизма: но в тепловатой атмосфере демократического благополучия слабеет способность делать выводы”. В результаті соціалісти можуть „во многих местах Европы перейти к насильственным актам и нападениям; грядущему столетию предстоит испытать по местам основательные „колики”, и парижская коммуна, находящая себе апологетов и защитников даже в Германии, окажется, пожалуй, только легким „несварением желудка” по сравнению с тем, что предстоит” Який точний прогноз!

Безсумнівно, ідеї соціалізму є привабливими, тому що „социалисты стремятся создать благополучную жизнь для возможно большего числа людей” [4, 364]. Однак Ніцше ще в 70-і роки ХІХ ст. проводить детальний аналіз теорії соціалізму і приходять до висновку, що методи, якими соціалісти збираються заганяти людей в „щасливе майбутнє”, неприйнятні. „Социализм есть фантастический младший брат почти отжившего деспотизма, которому он хочет наследовать; его стремления в глубочайшем смысле реакционны. Ибо он жаждет такой полноты государственной власти, какой обладал только самый крайний деспотизм, и он даже превосходит всё прошлое тем, что стремится к формальному уничтожению личности; последняя представляется ему неправомерной роскошью природы, и он хочет реформировать её, превратив её в своеобразный орган коллектива... Он нуждается в такой верноподданнической покорности всех граждан абсолютному государству, какая ещё не существовала доселе... Потому что он стремится уничтожить всякое государство, ему остается надеяться лишь на краткое и случайное существование с помощью самого крайнего терроризма. При этом он вбивает в головы полуобразованных масс, как гвоздь, слово „справедливость”, чтобы совершенно лишит их разума и внушить им добрую совесть для той злой игры, которую они должны разыграть” [4, 446–447].

Ніцше впевнений, що якщо соціалізм і зможе перемогти, то тільки на певний період – і тут він знову був правий. Негативний досвід побудови соціалізму і комунізму в Радянському Союзі всім відомий. Ніцше чітко вказує на причину краху соціалізму: „Тем не менее собственников всегда будет более чем достаточно, что помешает социализму принять характер чего-либо большего, чем приступа болезни; а эти собственники как один человек держатся той веры, „что надо иметь нечто, чтобы быть чем-нибудь. И это – старейший и самый здоровый из всех инстинктов” [3, 99]. Саме інстинкт власника зупинить всесвітній наступ соціалізму, який, як відомо, проголошує лозунг заміни приватної власності власністю суспільною. В цьому розумінні соціалізм може зіграти і позитивну роль: в’яле, пасивне „демократическое стадное животное” (тобто європейці) пройде лікування стресом, потрясінням і, вважає Ніцше, набере достатньо розуму, хитрощів та обережності, щоб не допустити наступу соціалізму,

але головне, може, втримає європейців від остаточної відмови від мужніх та войовничих добродетелей та розбудить в них волю до влади. У такий спосіб європейські держави зрозуміють свої помилки і повернуться до єдино правильної аристократичної форми правління, до формування умов для появи надлюдини.

Згідно другого варіанту розвитку демократичних держав, то тут є можливим розпад держави як такої. І пов'язує цей шлях Ніцше з вірою в Бога та релігією в цілому. Цікавим в цьому відношенні є відзив Ніцше про суспільну організацію церкви. Він надає їй перевагу перед державною організацією по з наступних мотивів: „Не забудем, что представляет из себя церковь в противоположность всякому „государству“: церковь есть прежде всего такая организация господства, которая обеспечивает высший ранг за более развитыми духовно людьми и верит в могущество духовности настолько, что не пользуется более грубыми средствами силы; уже одно это делает церковь во всяком случае более благородным учреждением, чем государство”.

Оскільки всім відоме негативне відношення Ніцше до релігії, таке зауваження є досить цінним. В цілому Ніцше відноситься до релігії утилітарно – він визнає практичну необхідність та корисність релігії в певні періоди розвитку держав. В праці „Человеческое, слишком человеческое” він пише: «Всюду, где необходимые или случайные недостатки государственного управления или опасные последствия династических интересов будут обнаруживаться проницательным людям и приводит их в строптивное настроение, – непроницательные будут видеть перст Божий и покорно подчиняться велениям свыше и этим обеспечивается внутренний гражданский мир и непрерывность развития» [4, 442].

Сила релігії полягає в тому, що вона служить базою для духовної єдності народу, базою спільних думок та цілей. А почуття духовного єднання для народу є дуже важливим. Інколи священники не можуть зійтись з державою з деяких питань, і тоді починається боротьба між церквою та державою. Але, як правило, держава розуміє свою вигоду і намагається співпрацювати з духовенством, старанно оберігати релігію. Проте це зовсім не значить, що правлячі класи і високі посадовці самі вірять в Бога – найчастіше вони дивляться на релігію звисока, оскільки вони її використовують як засіб. Населення, яке звикло слухатись і підкорюватись, як правило, цього не розуміє і вважає правлячу верхівку божим промислом.

Все вищесказане має відношення лише до недемократичних держав. В демократичних державах все відбувається по-іншому – в уряді вже бачать знаряддя народної волі і стараються нічого народу не нав'язувати, щоб не втратити популярність. Елемент обожнення уряду з боку народу також зникає. В такій ситуації, коли в уряді вже не може мати вигоду з самої

релігії, або якщо в народі є популярними різноманітні релігійні напрямки, а тому немає можливості в уряді впливати на народ в рамках однієї релігійної схеми, тоді релігію проголосять приватною справою.

Захоплення державою слабшає: „Все яснее становится, что вместе с религиозным обоготворением, для которого государство было таинством и сверхмировым созданием, потрясено и почтительное, основанное на авторитете, отношение к нему” [4, 444].

З цього часу окремі люди цікавляться державою лише поскільки, постільки вона може бути їм корисною чи шкідливою, і всіма силами тісняться до неї з тим, щоб мати можливість впливати на державні рішення. Боротьба за владу з часом стає більш жорстокою, люди та партії при владі змінюються надто швидко. Це призводить до самих трагічних наслідків, тому що „всем мероприятиям, которое проводит правительство, недостает залога длительности; начинают избегать мероприятий, которые десятилетия и столетия должны тихо произрастать, чтобы принести зрелые плоды. Никто не чувствует иного обязательства в отношении закона, как только покориться на мгновение власти, которая внесла этот закон; но тотчас же употребляются усилия, чтобы взорвать ее новой властью, новообразованным большинством. В конце концов, это можно высказать с уверенностью – недоверие ко всякому управлению, уяснение бесполезности изнурительности таких недолговечных распрей влечет людей к совершенно новому решению: к отмене понятия государства” [4, 444].

Проходити процес зневіри в можливостях демократичної держави буде через поступову передачу державних справ приватним товариствам. Таким чином, Ніцше виносить остаточний вирок: „Пренебрежения к государству, упадок и смерть государства, разнуздание частного лица (я остерегаюсь сказать: индивида) есть последствия демократического понятия государства; в этом его миссия... Современная демократия есть историческая форма падения государства” [4, 445].

Історія на цьому не закінчиться, поскільки люди самолюбиві та помірковані і не допустять хаосу. Найшвидше, вважає Ніцше, вони створять щось більш доцільне, більш досконале, ніж держава. Людство вже знає такі випадки – наприклад, руйнація родової общини, яка протягом тисячоліть була могутнішою за сім'ю, керувала та володарювала задовго до створення сім'ї. Таким є другий варіант можливого розвитку демократії, запропонований Ніцше.

Проведений нами короткий екскурс в творчий доробок Ф. Ніцше наводить на висновок про те, що його теорія держави є апологією держави як центру "волі до влади", а мета, якою Ф. Ніцше виправдовує потребу у державі, – це формування "надлюдини", військового генія, який поведе державу (націю) до панування на всій землі. У досягненні цього Ф. Ніцше покладається лише на державу ідеального устрою (майже по Платону) з

пануванням еліти, оскільки у "черні" відсутня воля до влади, тому її доля – підкорятися. Саме демократія та християнство, на думку Ф. Ніцше, зламали у неї цю волю до влади, а з цим втратилося і головне призначення держави.

Звісно, обмеженість статейного дослідження не дає підстав розраховувати на повноту висвітлення даної теми, однак дає сподівання, що воно до певної міри, заповнює той вакуум, який створився навколо апології держави в філософії Ф. Ніцше. Поза увагою залишилися погляди Ф. Ніцше щодо ролі християнства в занепаді аристократичної держави, що становить перспективу розвитку теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Ніцше. Гомеровское соревнование – М., REFL book, 1994.
2. Ф. Ніцше. Греческое государство – М., REFL book, 1994.
3. Ф. Ніцше. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. – М., REFL book, 1994.
4. Ф. Ніцше. Человеческое, слишком человеческое - Соч. в 2-х т., М., 1990.
5. Ф. Ніцше. По ту сторону добра и зла. Соч. в 2-х т., М., 1990, т. 2.
6. Сумерки богов – М., Политиздат. 1990.
7. Фридрих Ницше "и этика любви к дальнему" – Франк С. Л. Избр. Соч., М., Правда, - 1990.
8. М. Хайдеггер – Слова Ницше: "Бог Мертв" // Вопросы философии, № 7, 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Стежко З.В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Стежко Г.П. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ СІМЕЙНИХ ЗМІН

А.А. ФАБРИКА

Важко уявити собі людину, для якої слово "сім'я" виявилось б порожнім звуком. У кожного воно викликає цілу низку найрізноманітніших асоціацій. І це не дивно. Більша частина життя більшості людей проходить в сім'ї. Молодь, навіть не вийшовши із батьківського гнізда, дуже легко занурюється у нове сімейне середовище, виконуючи існуючу в суспільстві соціальну норму: народився, одружився, народив дітей, і т. д. Люди не замислюються не тільки над тим, потрібно чи не потрібно створювати сім'ю, але, як правило, і над тим, якою саме має бути їхня сім'я – за структурою, кількістю дітей, характером відносин тощо. На все це також існують соціальні норми, котрі навіть тоді, коли і не мають суворого імперативного характеру, все одно виступають

орієнтирами і критеріями оцінки соціально схвалювальної поведінки.

Стандартною соціально визнаною моделлю сім'ї в нашій країні останні декілька десятиліть вважається *нуклеарна*, так звана мала сім'я, що складається з матері, батька і їхніх 1-2-х неповнолітніх дітей. Як нормативна модель і найбільш поширений тип така сім'я стала характерною не тільки для України, але й для більшості країн Заходу і навіть Японії. Її панівне положення встановилося в результаті глибоких соціальних зрушень, що принесли процеси індустріалізації та урбанізації: "... поступово і дуже болісно структура сім'ї почала змінюватися. Розірвані міграцією у великі міста, під струсами економічних бурь, сім'ї вивільнялися від небажаних родичів, ставали меншими, більш мобільними і все більш придатними до потреб нової техносфери" [16, 64].

Але виконання норм відбувається під впливом цілого ряду зовнішніх факторів, індивідуальних особливостей людини, а також обставин, що склалися. Результатом же є сім'ї, які реально існують. За даними соціологічного моніторингу "Українське суспільство 1994-2004" [17, 51] відповіді респондентів на питання "Який склад Вашої сім'ї?" розподілилися наступним чином (табл. 1):

Таблиця 1.

	2002	2003	2004
1 – Живу один (одна)	12,3	11,6	12,1
2 – Подружжя без дітей	15,6	15,1	16,2
3 – Подружжя без дітей, але з батьками (або одним із них)	2,2	2,8	3,2
4 – Подружжя з дитиною (дітьми)	34,7	33,8	35,4
5 – Подружжя з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	12,1	11,4	10,0
6 – Мати (батько) з дитиною (дітьми)	9,1	10,3	11,4
7 – Мати (батько) з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	5,3	5,6	4,7
8 – Інше	8,1	9,1	6,7
Не відповідали	0,7	0,3	0,3

За даними, що наведені у таблиці 1 можна зробити наступні висновки:

– хоча варіант відповіді "Подружжя з дитиною (дітьми)", тобто мала *нуклеарна* сім'я, все ще переважає (35,4% у 2004 році), його частка складає лише 1/3 серед усіх можливих варіантів;

– достатньо велика кількість респондентів обрали варіант "Живу один (одна)" – 12,1% у 2004 році;

– достатньо велика кількість респондентів обрали варіант "Подружжя без дітей" – 16,2% у 2004 році, що майже на 1% більше, ніж у два попередні роки;

– помітна тенденція на збільшення кількості респондентів, що обрали варіант "Мати (батько) з дитиною (дітьми)", тобто *неповна* сім'я – щороку на 1%;

– значна кількість респондентів обирали варіант "Інше", що свідчить про більш широке різноманіття реальних сімейних структур.

Дві третини (2/3) респондентів не виконують соціальної норми! Що ж відбувається? На перший погляд, факти що зазначено, викликають негативну оцінку ситуації і побоювання про майбутнє сім'ї. Але, реакція науковців виявляється не такою однозначною, як можна було б передбачити! Серед соціологів і демографів, а також у суспільстві в цілому, у наукових працях і на сторінках публіцистичних журналів протягом усього ХХ століття і в наш час з цього приводу існує непряма, але дуже цікава і гостра полеміка. Безумовно, ми є свідками неймовірно швидких сімейних змін, що полягають у поступовому розпаді великої *розширеної* сім'ї на малі *нуклеарні* сім'ї, котрі встигають закріпитися у соціальних нормах принаймні одного покоління і стати найбільш розповсюдженим типом, та у втраті вже *нуклеарною* сім'єю свого панівного становища у суспільстві. Оскільки сім'я є одним із базових соціальних інститутів суспільства, глибокі зміни у якому не можуть не відбиватися позитивно або негативно на діяльності інших структур, оцінка сімейних змін є важливою науковою проблемою. П. Сорокін, Дж. Мердок, Е. Тоффлер, Е. Гідденс, А. Карсон, А.І. Антонов, А.Г. Вишневецький, український дослідник В.М. Піча – ось далеко не повний перелік вчених-соціологів, кого дана проблема не залишила байдужими. У цій статті ми поставили собі за мету розглянути, якими є основні точки зору вчених щодо оцінки змін, які історично відбуваються із сім'єю.

Аналіз ряду робіт, у яких приділяється увага предмету нашого дослідження, дозволяє говорити про існування двох протилежних підходів, назвемо їх "кризовий" і "прогресивний". Оскільки нашим завданням є показати непряму полеміку вчених, для цього було обрано алгоритм, етапи якого розташовано наступним чином: позиція – аргумент – заперечення опонентів і т.д.

І так, прибічники "кризового" підходу вважають, що сучасні тенденції соціальних змін можуть призвести до такої ситуації, коли цілком можливе зникнення тих чи інших соціальних інститутів (в тому числі і сім'ї) і навіть суспільства. Позицією, слідування якій призводить до подібного висновку, є погляд на сім'ю як на інваріантну одиницю, затвердження її тільки в одній формі. Так, наприклад, у 1949 році соціолог-функціоналіст Дж. Мердок дослідив 250 сімей, що належали до різних верств суспільства, і визначив сім'ю наступним чином: це соціальна група, для якої характерними є спільне проживання, ведення господарства та відтворення; вона включає в себе дорослих як чоловічої так і жіночої статі, серед яких

принаймні двоє підтримують соціально схвалені сексуальні відносини і мають одного або більше рідних чи нерідних дітей [15, 162].

На думку Дж. Мердока, сім'я (*така* сім'я) позитивно впливає як на окремих членів суспільства, так і на всю соціальну систему, адже можна виділити принаймні чотири основні життєво важливі для суспільства функції, що найкраще здійснюють люди, поєднані у сім'ї (*такі* сім'ї):

- регулювання потенційно деструктивної сексуальності за допомогою такої соціально схваленої системи контролю, як шлюб;
- відтворення потомства батьками, що легко можуть бути визначені і є відповідальними;
- виробництво і розподіл для підтримання населення таких ресурсів, як їжа, одяг, засоби до існування;
- навчання, що здійснюється таким чином, щоб культура суспільства передавалася від покоління до покоління [15, 172].

Але якщо сім'я не *така*? Адже визначення Дж. Мердока не охоплює, наприклад, *неповні* сім'ї, або пари, що співживуть, або літні пари, у життєвому циклі яких настала фаза "порожнього гнізда" – діти вирости і залишили дім та ін., тобто якраз ті, про збільшення кількості яких свідчать зазначені зміни. Чи може тоді суспільство розраховувати на подібні позитивні і необхідні наслідки сімейної життєдіяльності? Напевно, що ні.

Яскравим сучасним представником цього підходу є російський вчений А.І. Антонов. Він, по-перше, не тільки надає чіткого визначення сім'ї, розглядаючи її як "засновану на єдиній загально сімейній діяльності спільноту людей, пов'язаних зв'язками подружжя-батьківство-родинність і тим самим здійснюючої відтворення населення, спадкоємність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку існування членів сім'ї". По-друге, одразу підкреслює, що тільки за умови існування усіх цих трьох відношень, – подружжя-батьківство-родинність, – можливо говорити про "конституювання сім'ї як такої в її чіткій формі" [2, 313].

Крім того, якщо у своїх перших роботах з цієї проблематики А.І. Антонов називав сім'ї із такою триєдністю "основним" типом сім'ї, а ті сімейні об'єднання, що утворюються при відніманні одного із відношень запропонував називати "сімейними групами", то пізніше він став стверджувати, що різноманіття типів сім'ї – це міф, а в реальності існує лише одна початкова форма сім'ї – багатопоколінна, багатодітна і навіть багатолітня (довічне безрозлучне сімейне життя), і, отже, будь якої особливої *нуклеарної* чи *кон'югальної* сім'ї не існує – це все фази розпаду цілого на шматочки-дріб'язки, на одиниці однаків.

Дана точка зору має під собою певне підґрунтя. Сім'я у такому розумінні була тією унікальною формою, яка дивним чином задовольняла потреби як особистості, так і суспільства, виконувала роль посередника. Вона забезпечувала ефективну реалізацію функцій відтворення, утримання і соціалізації дітей. Особливу роль в соціалізації дітей в сім'ї відігравали

цілісна система родинності і фактор багатодітності. По-перше, багатодітна сім'я (5 і більше дітей) може мати повний набір ролей в середині сім'ї в залежності від різновиду ролевої структури (тут мається на увазі лише *нуклеарна* сім'я). По-друге, в сім'ї більш ніж із трьома дітьми збільшується кількість комунікацій. По-третє, тільки при наявності трьох дітей в сім'ї діти утворюють малу групу в середині сім'ї, що значно ускладнює структурні зв'язки.

Крім того, багатодітна сім'я дозволяє оптимально розподілити ролі в залежності від ступеня зайнятості і стану здоров'я кожного із її членів. Варто відмітити і більш сприятливі умови для виховання дітей у таких сім'ях, а також той факт, що в умовах сумісного ведення господарства молоді подружжя має більше вільного часу, а літні члени сім'ї позбавлені відчуття самотності.

Та в умовах домінування *нуклеарних* малодітних сімей, – а сьогодні вже і вони не домінують, – це дозволило прибічникам "кризового" підходу вести мову про **кризу сім'ї**, про можливість зникнення сімейного образу життя.

З іншого боку, позиція зовсім протилежна. Ті, хто її дотримуються, розглядають сім'ю як таку, що постійно змінюється, має історичний розвиток і неминуче розвивається у майбутньому разом із розвитком суспільства, в яких би нових видах та типах соціальної організації це не відбувалося. Так, А.Г. Волков вітає трансформацію сімейних відношень, яка "об'єктивно обумовлена і в цілому прогресивна" і виражається у тому, що "жорстка структура авторитарної сім'ї минулого з підлеглим положенням жінки і безперечним авторитетом чоловіка-господаря поступається місцем новим відношенням" [5, 27].

"Ніхто не має права нав'язувати будь-кому своє розуміння демографічного ідеалу" – така, в свою чергу, думка А.Г. Вишневського [4, 237]. Він вважає "цей ідеал" приреченим на відмирання минулим. А.Г. Вишневський також говорить про зміну історичного типу сім'ї, перехід до нового, і підкреслює *всесвітнє* розповсюдження цього явища. Але виражається це не у будь-якому одному типі сім'ї, а у широкому спектрі сімейних моделей (7 типів) [3, 16].

В рамках цього підходу безумовно виникає проблема самого визначення сім'ї і того, що обумовлює її унікальність в усіх відомих суспільствах і при усіх змінах соціально-історичних сімейних форм. Так, наприклад Е. Гідденс визначив сім'ю як осередок суспільства, що складається із людей, котрі підтримують один одного одним або декількома способами, наприклад, соціально, економічно або психологічно (любов, турбота, прихильність) [15, 162]. Під це визначення можуть підпадати будь-які групи, що вважають себе сім'ями.

Глибокі ж зміни в основі сімейного життя зводяться тут, перш за все, до значного зрушення співвідношень функцій сім'ї. "Слабшає тиск на сім'ю

економічної і демографічної необхідності, відкривається можливість розквіту соціально-культурної і соціально-психологічної функцій" [3, 16]. Та про реалізацію цих функцій в межах сім'ї не може бути і мови, оскільки самі її нові "структури" не дають такої можливості. Проте таке зрушення функцій високо цінується "прогресистами": "вона (перестановка функцій) зробила можливою адаптацію людини до нової, більш складної, ніж до цього, системи соціальних зв'язків і зробила великий внесок у формування нового типу сім'ї і нового типу особистості, у створення найбільш сприятливого і стійкого середовища для організації приватного життя людини, набагато більше, ніж раніше, орієнтованого на поза сімейну діяльність, на взаємодію із зовнішнім світом" [3, 16].

"Прогресисти" не відкидають необхідності виконання сім'єю таких її специфічних функцій як народження, утримання і соціалізація дітей, оскільки вони конституюють саму сім'ю. Однак не можна не погодитися з їхніми опонентами, які говорять що ефективне виконання цих функцій тісно пов'язане з іншими функціями сім'ї, які не є специфічними. Так, наприклад, можна прослідкувати взаємозв'язок економічної і господарсько-побутової функцій із специфічною функцією сім'ї – утримання дітей. Або, в іншому випадку, тісний взаємозв'язок таких функцій сім'ї, як дозвілля, емоційна функція і функція духовного спілкування із специфічною функцією сім'ї – соціалізація дітей [9, 10].

Зміни, що відбулися у функціях сім'ї вплинули на збільшення кількості розлучень. Вони "сприяли розвитку поза сімейних орієнтацій і інтересів як чоловіка так і дружини. Розвиток поза сімейних орієнтацій відбувався нерідко з наданням шкоди сімейним цінностям", – цілком слушно вважають А.Б. Сінельников і Г.П. Кісельова [12, 145]. Надмірний розвиток позасімейних орієнтацій вплинув і на зменшення кількості дітей в сім'ї і на зменшення міцності шлюбу. Таким чином, за деякими параметрами "кризова" позиція має вагомі аргументи на свою користь.

З іншого боку, їхні опоненти наділяють традиційну сім'ю рисами авторитарності-патріархальності, які підтримуються звичаєм, родинністю, жорстким контролем недемократичного характеру. По-перше, хвиліе положення жінки в такій сім'ї. Простір свободи для неї, простір розвитку особистості, на думку А.Г. Вишневського, практично не розширилися. Жінка не могла стати рівноправним учасником історичного процесу, була приречена на роль несамостійного супутника чоловіка, перетворена в його прислугу, "в просте знаряддя дітонародження". "Хіба може стати вільною і рівноправною жінка, яка вимушена (вимушена об'єктивно!) віддати 20 років свого свідомого життя вагітностям, пологам, годуванню грудьми і таке інше?", – зазначає А.Г. Вишневський [4, 237].

Так, і П.О. Сорокін, описуючи положення жінки в сім'ї до емансипації, вказував на її повну залежність від чоловіка, на якому лежали обов'язки матеріального забезпечення сім'ї. Жінка не могла займати будь-

яку суспільну або державну посаду, вона не приймалася і на приватну службу, так як не мала достатньої освіти і не готувалася до тієї чи іншої спеціальності. Шляхи поза сім'єю – до самостійного існування – для жінки як юридично так і фактично були закриті. "Жінка просто вимушена була дорожити сім'єю – її єдиним дахом і притулком; а, отже, слухати чоловіка, терпіти його примхи і ні в якому разі не розривати зв'язків із сім'єю" [14, 178].

Всі ці фактори прибічники "прогресивної" точки зору вважають достатньою підставою для того, щоб "вітати" демографічну революцію" яка докорінно змінює увесь життєвий цикл жінки, і тим самим створює найважливіші матеріальні умови її повного остаточного соціального визволення [4, 233].

У 60-х роках ХХ-го століття на Заході незадоволення жінок своїм реальним становищем в середині сімей дало поштовх появі *Руху за визволення жінок*. За словами радикальної феміністки К. Міллетт, типова сім'я заснована на патріархальних відношеннях і являє собою систему, у якій чоловіки панують над жінками [15, 179]. "Жінкам було сказано, що вони будуть щасливими, якщо "знайдуть свого чоловіка", будуть жити у добре влаштованому будинку і мати двох чудових дітей. Їм не було сказано, як задовольняти власні потреби або реалізовувати свій потенціал поза сім'єю", – підтримує її колега Б. Фрідан [15, 178].

Можна і не дотримуватися крайньої позиції у зв'язку із вище наведеним положенням жінки в сім'ї, щоб вважати, що проблема взаємовідносин "жінка-сім'я" і роль жінки в сім'ї і в суспільстві в цілому є досить серйозною і потребує глибокого наукового осмислення. Пошук факторів, що сприяють встановленню гармонії між інтересами жінки й інтересами сім'ї, і, навіть можливості реалізації інтересів жінки через інтереси сім'ї, є не тільки можливим, але й необхідним.

Особливої гостроти полеміка набуває саме тоді, коли мова заходить про майбутнє сім'ї. З одного боку, мають місце ствердження про те що сім'я може взагалі зникнути, і, що необхідно в зв'язку з цим зміцнювати сімейні основи буття.

Думка опонентів з цього питання вкрай протилежна. Так, А.Г.Вишневський вважає, що далеко не у будь-якому напрямку можна впливати на демографічний розвиток з метою його зміни. Більш того, він вважає що підтримка відмерлих демографічних типів не може бути успішною і ледь чи може бути бажаною. А.Г. Вишневський припускає, що якби і вдалося ціною великих зусиль на деякий час утримати демографічний розвиток, то це не викликало б, нічого, окрім хворобливих ускладнень у соціальному організмі. Але, навпаки, він висловлюється в підтримку "прогресивних, "вищих" типів демографічної свідомості і поведінки, "об'єктивні умови для яких вже настали", і вважає, що це може прискорити демографічний розвиток, а тим самим увесь соціально-

економічний розвиток [4, 233]. Тому А.Г. Вишневський говорить про необхідність "зрозуміти і прийняти ту модель сім'ї – міської, малої, нуклеарної і таке інше, – яка переважає в житті, а не в утопічній уяві благонамірених теоретиків" [10, 83].

Вона вже не переважає, а про те, що повернути назад вже дійсно неможливо, говорить і Е. Тоффлер [16, 343-345]. Для того ж, хто із цим не погоджується, він пропонує способи, якими можна зупинити сімейні зміни. Серед них:

- заморозити усю технологію;
- насильницьки повернути жінку на кухню, а її заробітну плату звести до абсолютного мінімуму;
- скоротити заробітну плату молодих робітників, щоб вони довше знаходилися у великій залежності від своїх сімей і тому були б менш незалежними в психологічному відношенні;
- знизити рівень життя усього суспільства, щоб не дати можливості самотнім людям, розлученим, жінкам, що працюють та іншим нежонатим та незаміжнім людям "протриматися" в економічному відношенні самотійно.

А.Г. Волков вважає, що ще немає підстав для висновку про те, що сім'я знаходиться в кризовому становищі, незважаючи на те, що усунення колишньої нерозривності шлюбу зробила сімейний союз менш міцним, більш чутливим до зовнішніх впливів, збільшило нестабільність шлюбних відношень, що сім'я стала малодітною і менш стабільною, збільшилось взаємонепорозуміння поколінь. "Звісно сім'я стала іншою, може бути не тією якою б ми хотіли її бачити і зрозуміло не такою якою вона була у минулому, від того і старі мірки до неї вже не підходять". Тепер сім'я більш чутливо реагує на зміну умов життя і легше пристосовується до нових ситуацій. Головне ж у тому, що вона уціліла і мала досить сил, щоб протистояти труднощам які дестабілізують її, хоча і змінила свій вид під їх впливом" [5, 28]. Зрозуміло, що "пристосування до нових ситуацій", про які йде мова, відбулося виключно за рахунок зміни самої сім'ї, або, як сказали б "кризовики", за рахунок її розпаду.

Проведений в роботі аналіз дозволяє зробити наступні висновки.

Починаючи з другої половини ХІХ століття сім'я перебуває у стані змін, у яких можна виділити два етапи:

- 1) поступовий перехід від *патріархальної, розширеної, багатодітної* сім'ї до *нуклеарного*, малодітного її типу;
- 2) перехід від панування *нуклеарної* сім'ї до різноманіття типів сімейних структур.

В оцінці цих змін думки вчених розійшлися. Можна виділити дві аргументовані протилежні точки зору: з одного боку, ситуація оцінюється як кризова, а іноді навіть і катастрофічна; з іншого – як закономірний етап розвитку суспільства.

Існування двох підходів, на нашу думку, сприяє всебічному і глибокому вивченню проблеми, дозволяє побачити усі її плюси і мінуси. Так, важко не погодитися із висновком дослідників Томпсон Д.Л., Пристли Д., що на наші особисті відносини і уклади життя впливають економічні умови, закон, релігія, освіта, звичай і традиція. Тому сім'ю, котра далеко не є природним і інстинктивним комплексом відносин, точніше буде розглядати як соціальний і економічний уклад, що перебуває під значним впливом економічних і соціальних аспектів суспільства, у якому він діє, і тому організація сім'ї є надзвичайно гнучкою [15, 165]. Дійсно, в обставинах, що склалися, *не у всіх* вистачає можливостей і бажання відтворювати "нормативний" сімейний тип, у якому, до того ж, виявилось багато "слабких місць".

Але не можна не звернути уваги і на явні переваги *повної* (з обома батьками), середньодітної (хоча б з 2-ма дітьми) сім'ї і того сімейного типу, про який говорить Антонов А.І. (*розширена* сім'я), особливо щодо їхнього виховного потенціалу. Зберігаючи свою структуру, змінивши зміст (від механічної солідарності до органічної), вони будуть панувати там і тоді, де і коли буде створено відповідні для них умови. Швидше за все, це буде не у суспільстві в цілому, а у його окремих соціальних верствах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.И. Действительно ли небо упало на землю? (Комментарии к дискуссии американских социологов об упадке семьи в США) /Вести. Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 1996, №3.
2. Антонов А.И. Семья: функции, структуры, теории семейных изменений /Основы социологии. – М., 1993.
3. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. – М., 1982.
4. Вишневский А.Г. Демографическая революция. – М., 1976.
5. Волков А.Г. Семейная структура населения России: факторы и тенденции // Российский демографический журнал. 1996. №1.
6. Здравомыслов А.Г., Ядов В.А. Отношение к труду и ценностной ориентации личности //Социология в СССР. Т.2.
7. Лавріненко Н.В. Особливості життєдіяльності сім'ї в умовах трансформації українського суспільства // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О.Шульги. – К., 1999.
8. Махмадамінова Г.А. Деякі особливості функціональних трансформацій соціального інституту сім'ї /Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О. Шульги, В.М.Ворони. – К., 2003.
9. Мацковский М.С. Социология семьи: проблемы методологии и методики. – М., 1989.
10. Население России: Ежегодный демографический доклад /Отв. ред. Вишневский А.Г. – М., 1993.
11. Піча В.М., Івасюк Ю.Б. Проблема трансформації сучасної сім'ї /Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та

інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О. Шульги, В.М.Ворони. – К., 2003.

12. Синельников А.Б., Киселева Г.П. Брак и семья // Воспроизводство населения и демографическая политика СССР. – М., 1987.

13. Смелзер Нейл Дж. Проблемы социологии. Георг-Зімелівські лекції, 1995. / Перекл. з англійської В.Дмитрук. – Львів, 2003.

14. Сорокин П.А. Кризис современной семьи. // Ежемесячный журнал для всех. СПб., 1916. №2-3.

15. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Домохозяйство, брак и семья / Социология / Пер. с англ. – М; Львов, 1998.

16. Третья волна: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М, 2002.

17. Українське суспільство 1994-2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н.Паніної. – Київ, 2004.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фабрика Алла Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, завідувача кафедрою філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС АРАБСЬКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ ОПОЗИЦІЇ „ПРЕМОДЕРН-МОДЕРН”

Ю.В. ХАРЧЕНКО

Насичений гострими проблемами сучасний політичний соціум характеризується наявністю різнопланових векторів соціокультурного розвитку, а саме: Півночі, Півдня, Заходу і Сходу, взаємодія яких суттєво впливає на розвиток їх політичного дискурсу. Наприклад, неоднорідний і, до кінця незрозумілий для представників інших культур, арабський Схід все більше привертає увагу як науковців, так і політиків, адже з кожним днем він активно зміцнює свої позиції на міжнародній арені. Відкритою залишається проблема створення політичного діалогу між арабським Сходом і Заходом, яку неможливо розв'язати через брак спільної мови, незнання історії, традицій, ігнорування специфічних глибинних факторів арабської культури та її дискурсивних практик представниками Заходу, не зважаючи на наявність розвинутих орієнтальних західних студій. Таким чином, феномен арабського політичного дискурсу постає складним суперечливим явищем і особливо актуальним є дослідження його специфіки в процесі історичного розвитку.

Е. Саїд, представник інтелектуальної еліти Заходу, аналізує політичний дискурс арабського Сходу крізь призму орієнталізму як цілісної системи західних уявлень про Схід, А. А. Біляль Філіпс звертає увагу на специфіку арабської мови, аналізуючи історію появи й розвитку ісламського права (фікха) й розбіжності в тлумаченні основних законів

мусульманства. Ці суперечності проявляються в мові, в політиці, а також в культурі арабського Сходу, як в давнину, так і сьогодні.

Виходячи з цього, метою даного дослідження виступає аналіз політичного дискурсу арабського Сходу в контексті опозиції „премодерн-модерн”.

В Аравії з давніх-давен поважали поезію й красномовство, ще пророк Мухаммед добре розумів, якою силою впливу володіє слово. Він вважав, що “чистоти” неможливо досягнути, якщо людина не контролює свою мову. Основною вимогою, на думку Мухаммеда, є необхідність говорити правду. Такі промови корисні і для промовця і для слухача... [1, 114]. Поети у мусульманському світі вважалися людьми особливими й недоторканими. В поетичних змаганнях, що збирали багаточисленних слухачів, вони прагнули здобути славу, вживаючи різноманітні риторичні прийоми, гумор, “гострі слівці”, іронію. Вишуканість і поетичний талант вважалися найважливішими якостями людини.

Надзвичайно багата літературна мова й культура слова, безсумнівно, свідчать про те, що араби вже на початку перших століть нашої ери, були потенційними носіями високої цивілізації. Кочовий спосіб життя не створював матеріальних надлишків і тому захищав арабів від соціального поневолення. Без створення єдиної ортодоксальної системи соціально-політичних, правових, моральних, релігійних і т. д. ідей неможливо було управляти суспільством. Тому мусульманські діячі створили ідеологічну систему ісламу, що викладена, систематизована й освячена в конкретних канонічних джерелах, до яких належать Коран, сунна, тафсир, ортодоксальні мазгаби, фікх, калам. Діалекти арабської півночі створюють мову, що стає мовою Корану – своєрідним психологічним дискурсом, який відіграє в усіх країнах ісламу ту ж саму роль, що і латина на Заході. Ритуальною мовою ісламу є арабська мова, і всі релігійні формули вимовляються мовою Корану.

Поява великої кількості теологічних текстів на основі Корану й сунни, пояснюється, по-перше, ідейною незавершеністю „священних книг” ісламу, що не дають відповіді на питання догматики, моралі, права, філософії та не вирішують більшості проблем практичного життя. По-друге, в ісламській ідеології одні й ті ж самі питання, наприклад, про божественну або небожественну появу Корану, свободу волі тощо, довгий час викликали все нові варіанти тлумачення. По-третє, не слід забувати про найважливіший принцип ісламу – релігійним догматам підкоряються всі форми суспільної свідомості, синтезом всього духовного виступає релігія.

Достатньо зупинитися на загальному аналізі Корану, сунни, які й зараз виконують важливу соціальну роль в ортодоксальній системі ісламу і в житті його послідовників і є елементами арабської політичної риторики. Коран – головне ідейне джерело ісламу, яке за змістом носить

синкретичний характер. Хоча між минулими й сучасними мусульманськими діячами існували й існують серйозні розбіжності з приводу важливих питань догматики, етики, права й культу ісламу, з приводу небесного походження Корану вони всі є одноставними – Коран вважається копією небесної книги. Мухаммед же був лише посланником (расулом) Аллаха, тобто посередником між Аллахом і простими арабами. В той період історії для виникнення подібної фантастичної концепції існували відповідні соціальні, політичні, гносеологічні й психологічні корені: залежність людини від природи, слабкі економічні зв'язки, всезагальна неосвіченість широких народних мас. Подібні ж ідеї ісламу відтворюються і модернізуються в наші дні.

„Коран” у перекладі означає „читання”. Коран розрахований виключно на арабів. „Іслам” же означає „віддання себе Богу” [1, 135]. Форма риторики Корану передувала, ймовірно, правильному віршованому стилю. Коран є ідейною основою ісламу і в ньому канонізовані найважливіші положення мусульманської віри, відображений складний комплекс догматичних, соціально-політичних і морально-правових ідей ісламу. Для мусульман Коран – це пряма мова Аллаха, звернена до Мухаммеда, а через нього до народу [2, 8]. Отже, Коран – це Слово Боже, а сунна, що зафіксована в Хадисах – це збірка вчинків і висловлювань пророка. „Коран” також вважається Біблією ісламу. Проте саме поняття „Коран” є своєрідним риторичним прийомом, тому мусульманські вчені сперечалися щодо вимови, значення й сенсу цього поняття. А. Массе пропонує наступну інтерпретацію поняття „Коран” (кур'ян або кара'а), а саме: читати, вимовляти речитативом, декламувати [3, 61]. Слід зазначити, що Коран залишається рівнянням з багатьма невідомими. Крім того, інтерес до цієї визначної пам'ятки історії арабів та ісламу з боку дослідників у сучасних умовах зростає у зв'язку з процесами політичної активізації країн арабського Сходу.

Вивчення ісламу завжди прямувало поруч зі складнощами, які полягають в тому, що канонічні тексти ісламу характеризуються абстрактністю й езотеричністю. А це призводить до великої кількості, часом суперечливих, спроб їх тлумачення. Історія ісламу, наприклад, свідчить про те, що проповіді Мухаммеда не були зафіксовані в писемній формі. Провісницька роль Мухаммеда поруч із визнанням великого Аллаха (таухід) є не лише центральною ідеєю Корану, а і одним із двох компонентів шахади – першого з п'яти стовпів віри ісламу та його найважливішим символом, що виражений у формулі: „Немає іншого божества окрім Аллаха і Мухаммед – посланець божий” [4, Сура 9, 1(1), 3(3), 7(7), 161]. Наведемо приклади висловлювань, що є постійними атрибутами у мовленні арабів. „Аллаху Акбар” (араб. – найвеличніший Аллах) – одна з благочесних формул, яку мусульмани повторюють в різних випадках. Ця формула входить у склад азану й багатьох молитов,

широко використовується в каліграфії й орнаментальних прикрасах споруд. Одночасно вона є закликком мусульманських воїнів і девізом сучасних мусульманських релігійно-політичних угруповань [2, 36]. Термін “салям” (салам) (араб.: побажання миру й благополуччя, що є частиною із мусульманської вітальної фрази „ас-салям алейкум” (мир вам), за якою слідує відповідь „алейкум ас-салям” (і вам мир), або, більш широко, „ва алейкум ас-салям ва рахматуллахі ва баракатуху” (мир вам і милість Аллаха і його благословення) [2, 100]. Ці приклади вказують на традиційний вплив Корану на арабську культуру в цілому.

Мухаммеда вважають не лише яскравим і талановитим оратором, а й блискучим політиком. Матеріали для своїх проповідей Мухаммед запозичував із різних джерел – із давніх арабських повір'їв, легенд, із перських близьких до зороастризму казок. У своїх промовах Мухаммед використовує аргументацію, що впливає на розум і почуття слухачів. Він вважав, що молитися необхідно не пошепки і не мовчки, а достатньо голосно [1, 119]. Голосна молитва дає можливість не лише контролювати ситуацію, а і посилити дієвість впливу методом „щирої” інтонації голосу, шляхом правильного вибору тембру голосу, враховуючи порівняльно вузький діапазон звукової частоти. Дієвість впливу зростає, якщо словесні формули мають чіткий і одноманітний ритм, або коли вони є римованими. Мухаммед, який створив власну систему ефективних молитов, безперечно показав неабиякі літературні здібності, поетичну обдарованість.

Історична промова Мухаммеда перед курайшитами виявилася невдалою. Як зазначають В.Ф. Панова й Ю.Б. Вахтін, послідовники пророка намагалися відмовити його від подальших спроб робити промови для курайшитів і радили звернутися до вдосконалених методів пропаганди [1, 157-158]. Курайшити цінували ораторське мистецтво, в якому Мухаммед був невігласом. Він промовляв просто неба при яскравому світлі гарячого сонця, перед випадковою й непідготовленою аудиторією. Пізніше підготовлений Мухаммед майстерно викладає свої думки у вигляді коротких фраз з перервним ритмом і помітними асонансами. Такі вірші, в деякій мірі, нагадують садж язичницьких вішунів. Араби-язичники, сучасники Мухаммеда, завжди активно користувалися майстерними риторичними прийомами. Вони використовували не лише тексти відомих молитов, але й власні „молитви-імпровізації”. В таких молитвах були присутні вдалі поетичні звороти й смислові винаходи.

Опінія сподвижників пророка, як колективна так і індивідуальна, вважалася третім найважливішим джерелом ісламського права. Це допомагало легко управляти масами й контролювати їх. Риторичні прийоми, що використовувалися для управління масами, були дієвими як в давнину, так і зараз. Особливий акцент був направлений на вивчення Корану широкими верствами населення. Слід відмітити, що після смерті пророка з'являється риторичний прийом, що стає популярним у сучасному

політичному соціумі, а саме: фальсифікація інформації. Зростає потреба в інформації, тому зростає й певна кількість фіктивних Хадисів. Вперше за всю історію пророку приписують те, чого він не говорив і не робив. Така суміш правдивих і фіктивних повідомлень проникла в середовище ісламських знань і використовувалася в деяких випадках для прийняття рішень.

Слід звернути увагу і на дебати, що організовувалися при дворі заради забави Халіфів і членів царської родини. Співаки, танцюристи й блазні стають розповсюдженим явищем, вони змагалися між собою за прихильність Халіфів, а також створювали проблеми виключно з метою дебатів навколо них. Як підкреслює Абу Аміна Біляль Філіпс, дебати при дворі породжували догматизм і особисте суперництво, тому що той, хто програвав в тій чи іншій дискусії втрачав не лише матеріальну винагороду від Халіфа, але і власний престиж [5, 113-114]. В кінцевому рахунку серед придворних вчених починає домінувати сектантство Мазхабів. Цікавою також є тенденція появи „лжепророків” у різних частинах Аравії після смерті великого пророка Мухаммеда. Ця тенденція характеризується політичною нестабільністю. На Заході подібне явище називають терміном „месіанство”.

Одним із засобів впливу на свідомість віруючих вважається садж (римована проза), що використовувалася в доісламській арабській масовій літературі. Такі прийоми психологічного впливу на людей, екстатичність форм створюють настрій, при якому віруючий бачить єдине спасіння у підкорі Аллаху [6, 33]. Таким чином, у коранічних віршах світ представлено в стані космічної катастрофи і тут же нав'язується думка, що лише Аллах забезпечує світ гармонією, справедливістю й стабільністю буття. Одночасно відбувається вплив на свідомість людей, що підкоряються релігійній догмі, нормам тощо.

Закони підкорених арабами більш розвинених культур не могли не вплинути на мусульманське право, на розвиток соціально-політичних відносин, на арабський політичний дискурс. Неоднозначними є терміни „Фікх” і „Шаріат”. „Фікх” перекладається як „Ісламський закон”, „Ісламське право”. Так само перекладається і „Шаріат”, проте ці терміни не є синонімами ані в арабській мові, ані в розумінні мусульманських вчених. Фікх в буквальному вимірі позначає правильне розуміння того, що є наміром. Шаріат же це джерело, куди худоба кожного дня приходиться вдовольнити спрагу, або ж це прямий шлях [5, 21-22]. Слід відмітити, що шаріатські основи, не дивлячись на їх надзвичайну складність і суперечливість, значно полегшили задачу управління державою. Цим пояснюється популярність шаріату і в сучасному мусульманському світі. Хоча шаріат у своїй початковій версії базувався на Корані й сунні, зі зміною історичних умов, під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, він став поступово доповнюватись фікхом (правознавством), на формування

якого, в свою чергу, вплинули іджм (думка мусульманської общини), кіяс (аналогії), рай (вільні індивідуальні судження духовного авторитету) і юридичні тлумачення першоджерел ісламу [6, 102]. Тобто Фікх можна вважати теоретичним осмисленням шаріату. М. В. Вагабов і Н.М. Вагабов визначають фікх як сукупність усієї сфери релігійних знань [6, 102]. Отже, мусульманське право – дуже складне явище не лише з т. з. множинності коренів, але і власне методів його застосування і пояснення.

Сунна в перекладі з арабської – це шлях, приклад, зразок [2, 102]. Хоча виникнення сунни обумовлене необхідністю покласти край суперечностям в світі ісламу, однак вона не змогла подолати всі існуючі в суспільстві проблеми й розбіжності у багатьох догматичних й морально-правових сферах. Сунна сама стає джерелом протилежних думок і суджень під час тлумачення одних і тих же висловлювань Мухаммеда. Окрім того слід відмітити, що в часи становлення ісламу з'явилася велика кількість фальшивих і вигаданих хадисів. Хадиси відкривали широкий спектр можливостей для апологетики й ідеологічних спекуляцій, тому мусульманські ідеологи охоче зверталися до хадисотворчості.

Хадиси, які відзначалися символізмом, високою метафоричністю й включали в себе майстерні риторичні конструкції, використовувалися з метою маніпулювання свідомістю народних мас та їх підкорення пануючому устрою. Відносна гнучкість сунни дозволяла мусульманському духовенству використовувати її для пристосування ісламу до сучасних умов. Тому багато хто у своїй проповідницькій діяльності звертається більше до сунни, ніж до інших джерел ісламу, в тому числі і до Корану. Сьогодні, в якійсь мірі, продовжується практика створення нових хадисів в якості аргументації суджень чи пояснення фактів і явищ практичної діяльності. Сунна є наглядною ілюстрацією Корана, що роз'ясняє його загальні положення й конкретизує зміст. Це говорить про наявність високо розвинутих риторичних прийомів у давньомусульманському середовищі.

Понятійна розбіжність всередині ісламу, складнощі та специфіка арабської мови призводять до нерозуміння, неприйняття, а часом і до неможливості перекладу термінів з арабської на інші мови. Ніяка транслітерація не може повністю передати звукові розбіжності між арабською і, наприклад, англійською, і римські літери не в змозі відобразити щось більше ніж приблизне звучання первинних арабських слів і фраз. Як зазначає Абу Аміна Біляль Філіпс, існує також проблема відображення римськими літерами ряду арабських словосполучень, вимова яких відрізняється від їх написання. Серед них префікс „аль” (в англійській мові він є аналогічним означеному артиклю „the”). Наприклад, коли він стоїть перед словами, що починаються буквами, які відомі як „аль хуруф аш-шамсія” (буквально: „сонячні букви”), звук „ль” зливається із наступним звуком (аль Рахман вимовляється як ар-Рахман). Усіма іншими буквами, відомими як „аль хуруф аль камарія” (буквально: „місячні

букви”), „аль” вимовляється повністю [5, 20]. Наприклад, не існує точного перекладу на російську чи українську мови арабського слова Фатва (Фатуа), яке англійською позначаються як “ruling”, “legal ruling”, “legal decision”, “legal judgment”, і яке до сьогоднішнього моменту не має адекватного перекладу з англійської на українську в ісламському контексті. В англійській мові слово “principle” може вживатись і в значенні „принцип”, і в значенні „джерело” права. Так само як слово “law”, може означати і „закон”, і „право”, і „правознавство”, і „законодавство” тощо. Вживання цих термінів без відповідної їх прив’язки до конкретних випадків може призвести до грубих порушень з т. з. науки права. Так само будь-які стародавні священні документи (маємо на увазі Коран, пам’ятки китайської давнини: „Дао де Цзін” чи „І-Цзін”) є складними для інтерпретації, адже їм притаманні деякі подібні риси, а саме: символізм, алегоричність, двозначність тощо.

Зокрема розбіжності, що виникають з приводу значень слів у Корані, мають три основних форми, які виділяє Абу Аміна Біляль Філіпс. По-перше, йдеться про наявність слів з декількома прямими значеннями. По-друге, існують слова із буквальним і переносним значенням і, по-третє, в арабській мові існують певні граматичні конструкції, яким властива двозначність [5, 168-173]. Отже, розбіжності між думками виникають через складнощі розуміння та через смислову розбіжність слів (багатозначність, буквальне і переносне значення). Наприклад, мекканські сури, які розподіляються на сури першого, другого і третього періодів, відрізняються від мединських за змістом, стилем, мовними особливостями і характеризуються високою внутрішньою неоднорідністю.

Як бачимо, політика на арабському Сході тісно переплітається з релігією. Вплив політики на соціально-практичне життя арабського світу яскраво проявляється саме у питаннях наслідування халіфської влади (йдеться про історичний вимір) та у феномені появи сектантських рухів, перш за все політичного походження. Ця тенденція зберігається і у сучасному арабському світі. Іслам виник в унікальних історичних умовах, що наклали відбиток на його формування. Протягом багатьох століть, особливо у феодальному суспільстві, іслам поглинав передові наукові ідеї, намагався загальмувати їх розвиток й встановити свою духовну диктатуру, не лише в межах своєї культури, а й підкорюючи інші культури. На відміну від інших світових релігій, іслам набуває політичного забарвлення і міцно зберігає свої позиції. Приблизно в сорока і навіть більше державах світу він залишається офіційною релігією, а також впливовою силою в міжнародних відносинах і в світовій політиці. З огляду на вищезазначене, можна зробити висновок, що політичний дискурс арабського Сходу – це складна система компонентів: ключових понять, напрямків і течій в ісламі; сект, шкіл мусульманського права; мусульманських організацій та інституцій міжнародного рівня, яка, по-перше, виявляє глибинні

психологічні корені арабської культури й, по-друге, відображається в арабській мові, що характеризується надзвичайною складністю й специфічним неповторним колоритом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б. Жизнь Мухаммеда. – М.: Политиздат, 1991. – 495 с.
2. Ислам. Краткий справочник. 2-е изд., доп.: М., Главн. ред. восточной литературы изд-ва «Наука», 1986. – 139 с.
3. Массэ А. Ислам. Очерк истории. – М.: «Наука», 1982. – 191 с.
4. Коран. – М.: СП ИКПА, 1990. – 512 с.
5. Абу Амина Биляль Филипс. Законы жизни мусульман. Эволюция Фикха. – М.: изд-во «УММА», 2002. – 257 с.
6. Вагабов М.В., Вагабов Н.М. Ислам и вопросы атеистического воспитания. – М.: Высшая школа, 1988. – 272 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Харченко Юлія Володимирівна – викладач кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, аспірант Національного авіаційного університету (м. Київ).

Зміст

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Б. О. АЧКІНАЗІ. АРІСТИД БРІАН І ПАРИЗЬКА МІЖСОЮЗНИЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1921 Р.....	3
О.І. БАБАК. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ У 1980-Х РОКАХ	12
Н.І. БІДЕНКО. РОЗВИТОК ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ І- ІІ РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ У 80-90-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	16
Н.М. БОКІЙ, І.А. КОЗИР. ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОГРАНИЧЧІ СТЕПУ І ЛІСОСТЕПУ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КІРОВОГРАДЩИНИ)	30
І.А. ВІВСЯНА. ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА КОНСОЛІДАЦІЮ УКРАЇНЦІВ У 1917-1920 РОКАХ	46
О.А. ЖИТКОВ, С.Д. КІЧЕНКО. ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ В.К. ВИННИЧЕНКА.....	55
Г.Д. КАЗЬМИРЧУК, Ю.В. ЛАТИШ. РУХ ДЕКАБРИСТІВ: ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ	63
М.Г. КАЗЬМИРЧУК. ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛОМБАРДІВ УКРАЇНИНА ЗЛАМІ ХІХ –ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	74
В.К. КІЗЮН. ДЕЯКІ АСПЕКТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ УКРАЇНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ	83
О.І. КІЯН. АВАНТЮРИЗМ В СТЕПАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ	91
О.Л. КОВАЛЬКОВ. ТРАДИЦІЙНА СЛОВ'ЯНСЬКА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ	98
Г.О. ЛЕБЕДЄВА. ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПАРТІЇ МЕНШОВИКІВ ТА ЕСЕРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.	105
О.М. МАРЧЕНКО. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ МІСЬКИХ РЕФОРМ 1870 І 1892 років	111
К.С. МЕЛЬНИЧУК. ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)	119
В.М. ПАВЧЕНКО. “НОВА ЛЮДИНА” УКРАЇНСЬКОГО ПОСТРАДЯНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ.....	125
Г.М. ПЕРЕПИЛИЦЯ. ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ УКРАЇНИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНЩИНИ (1917 – 1920 Р.Р.): РОЗДУМИ ІСТОРИКА	138
І.С. ПОЗДНЯКОВА. ЦЕНзуРА В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (1917-1922 рр.).....	145
Т.Д. ПОЗИВАЙ. ЗОЛОТООРДИНСЬКІ КЕРАМІЧНІ МАТЕРІАЛИ З БАСЕЙНУ СІНІУХИ	154

С.В. ПРОСКУРОВА. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ	162
О.О. РАФАЛЬСЬКИЙ. УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ	171
О.Л. СИНЕНКО. ПРОБЛЕМИ БЕЗРОБІТТЯ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ (ЛЮТИЙ 1917-КВИТЕНЬ 1918 рр.)	177
С.В. СІРЕНКО. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ С. ПОДОЛИНСЬКОГО У ДОСЛІДЖЕННЯХ ХХ - ПОЧ. ХХІ СТ.	187
Н.М. ТОКАР. В. ДОМАНИЦЬКИЙ ТА “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ” М. АРКАСА	191
С.С. ТРОЯН. ПАНГЕРМАНСЬКА “СЕРЕДИННА ЄВРОПА” КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ. ІДЕЇ, ПЛАНИ, ПРОЕКТИ	199
В.М. ФІЛОРЕТОВ. ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ МІЖ ФРН І ТУРЕЧЧИНОЮ В 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1980-Х РР.	210
Л.М. ФІЛОРЕТОВА. ЗАСНУВАННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	216
О.В. ЧОРНИЙ. ХЕРСОНСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС	221
С.І. ШЕВЧЕНКО, В.Г. ГРІНЧЕНКО. ШЕВЧЕНКІВСЬКІ МІСЦЯ КІРОВОГРАДЩИНИ	227
ПРАВознавчі дисципліни	
В.І. ВЛАДИМИРОВА. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД МЕТОДІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ.....	234
К.В. МАНЖУЛ. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ АДВОКАТУРИ В ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	241
Т.М. МІЛОВА. ОСОБИСТІ ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ЇХ ВІДПОВІДНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ	248
Л.Т. РЯБОВОЛ. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ’ЯЗКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)	255
Л.В. СОРОКА. ВИДИ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ КОМП’ЮТЕРНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	262
В.М. ЮРАХ. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ СТРАХУВАННЯ (ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)	270
ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАУКИ	
В.М. ВОЄВОДІН. ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ ВИКЛАДАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	279
Е.О. КЛЮЄНКО. ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ “ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ” У СВІДОМОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ М. КІРОВОГРАДА).....	282
В.Г. КУЛИК. ФЕНОМЕН ДОВІРИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ АНАЛІЗУ	290

Л.М. ПЕРЕВОЗНИК. СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ	297
З.В. СТЕЖКО, Г.П. СТЕЖКО. ДЕРЖАВНИЦЬКІ АПОЛОГІЇ Ф. НІЦШЕ	303
А.А. ФАБРИКА. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ СІМЕЙНИХ ЗМІН.....	313
Ю.В. ХАРЧЕНКО. ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС АРАБСЬКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ ОПОЗИЦІЇ „ПРЕМОДЕРН-МОДЕРН”	322

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 9

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ,
ВИГОТІВНИКІВ І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 16.11.2005 р. Формат 60×841/16. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум. др. арк. 21,52 Тираж 300. Зам. № 4174.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24-59-84.
Fax.: (0522) 24-85-44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua